Вітчизна

ISSN 0131-2944

8 '88

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

8
88'

Г. Ткаченко. Поріг Ненаситець

ВІТЧИЗНА 8

СЕРПЕНЬ 1988

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В номері

Поезія

2
КРЕМІНЬ ДМИТРО.
Шлях по зорях.

8
РЯБЧУК МИКОЛА.
Про злободенне.

13
ІБРАКАЄВА ІННА.
Пам'ять літа.
Післямова І. Дзюби.

Проза

16
МИХАЙЛЕНКО АНАТОЛІЙ.
...І не ставте свічки в узголів'ї.
Повість.

33
ЛУК'ЯНЕНКО ОЛЕКСАНДР.
Сад на пісню.
Повість.

56
ПЕТРЕНКО НАДІЯ.
Нічний Птах Сонич.
Коротка повість.

74
МАЛИШЕВСЬКИЙ ІГОР.
Іван Іванов та книга його життя.

86
ІВАНОВ ІВАН.
Колима 1937—1939.
Із записок «Захара Кузьмича».

Публіцистика

145
ЗУБАНИЧ ФЕДІР.
Жмут пшениці та будик посередині.

163
Ашхабад — Київ.
Діалог українського та туркменського письменників.

171
КУРГУЗОВ СЕРГІЙ.
Конотопський диван.

Критика

Одна книжка з погляду двох критиків
ПРІСОВСЬКИЙ ЄВГЕН.
Оновлююча пам'ять.
ПАНЧЕНКО ВОЛОДИМИР.
Нетанучі скульптури Ліни Костенко.

186
КУПРІЯНОВ ІГОР.
Душа і серцевина літературного твору.

190
Рідна мова
З листів читачів.

194
Відгомін минулого
ГРЕЧАНЮК СЕРГІЙ.
Політ у вічність і... в непам'ять.

205
Наш виставочний стенд
МУЗИЧЕНКО СТЕПАН.
З етюдником і бандурою.

ДМИТРО КРЕМІНЬ

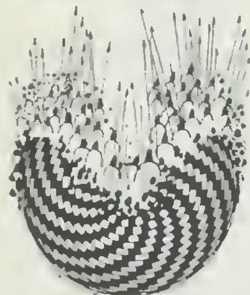

ШЛЯХ ПО ЗОРЯХ

РІКА

Благословенний час!
                    Благословенні літа!
Благословенні ми на березі Дніпра.
Перетікає кров рікою Геракліта,
А вже й крові в ріку перетекти пора.

Де в Авгія стоять смердючі машталірні,
Де скіфські коні б'ють копитами по нас,
Над золото душі, над наші думи лірні
Копитами гримить і грейдерами час.

Не пахне фіміам. А ти все вище, диме,
З яснополянських лип, таврійських полинів...
Мою гарячу кров гарячий Дніпр нестиме
Там, де кам'яний скіф ще раз окам'янів.
Благословенні всі!
                    Як славно землю риють!
Як прахом до небес — і вічне, і старе...
Не за горами день і час, коли відкриють
Канал Дунай — Дніпро...
                    Тоді ріка умре...
Та доки ще вода — предвічна «аква віта»,
Та поки журавлям вмирати не пора,—
Благословенний час! Благословенні літа
Над привидом води, над стогоном Дніпра...

ГОЛОСИ

В мені лунають голоси:
— Були, скажу я вам, часи!
— Ну, що ти! Нині ми мудріші...
— Не ті вели нас ватажки!
— А бачу я — нові божки
У звільненій зучора ніші.
— За ці останні двадцять літ
Який наріс на душах лід!
— Було не страху, так бедламу...
— Були, скажу я вам, часи.
І голоси, і голоси.
...Чому ж я бачу тільки маму?
Чому невесело обом?
Що мама й досі із серпом
Поза реальністю і снами?
За вічним спокоєм ріки
Стікають кров'ю рушники
У хаті, кинутій синами...
...— Куди нас вів вусатий вождь?
— Куди нас вів бровастий вождь?
— А ми були не винуваті,
Бо розумілося й само
Про те, що правильно йдемо,
Бо так писали на плакаті.
— Навіщо стільки вже хули?

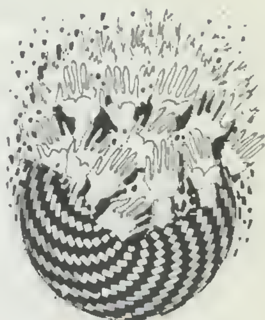

Ми перші в космосі були.
І де ми тільки не бували...
Була біда. Була війна.
І карна пригорща зерна...
Нема вождів — самі провали...
— Ти виправдання не знаходь,
Бо є в надії кров і плоть,
І нам судилося немало.
Нелегко буде, не втаю.
...А ви на пенсію свою
Чи філософствуєте, мамо?
Були, скажу я вам, часи.

І голоси, і голоси,
Допоки мама палить ватру.
Та спогади
Яскріш од свіч.
Рік вісімнадцятий.
Ілліч.
З отецьким усміхом
Ілліч
Біля Великого театру...

ЩОДЕННИК

Які овації гриміли,
Шалених оплесків громи!
А ми і знали, та не вміли,
А як уміли, то не сміли
Сказати те, що знали ми...
І не холодні, й не голодні,
Які ж учора ми були?
Ми ж проклинали не з сьогодні
Дідівські драні постоли.
Хулу й хвалу ростили з правди.
А суд історії...
Що суд?
І як ви вірш оцей не правте,
Не в цьому смисл, не в цьому суть.
Була словесна потеруха,—
Ви пам'ятаєте, живі?
Були, були кербуди духу,
Були й при слові вартові.
Було купання в повнім чаші,
Гареми дів і море вин...
Що не кажіть, а й ми, вчорашні,
Перед вітрами перемін.
І як нам пам'ять розтопити?
І як знебутися вини?
І як у завтрашнє ступити?
Переступи... Переступни...
Яких овацій шквальні зливи,
Трибунні душі і думки...
А ми спитали, як жили ви,
Як ви без нас тепер, батьки?
Від космольота і до робота
Ви провели дітей своїх...

Не вище кирзового чобота
Була та правда не для всіх.

Живи не так, як ми, сннашу,
Абн не дбав про хліб і сіль...
І — канделябри з Ермітажу
На кін чиновницьких весіль.
І юрти, зведені помалу
Задля місцевого вождя...
Й останні сльози Косаралу
Іще за нашого життя.
Біліє кров моя червона...
О рідна земле, де твій син,
Як б'є в чорнобнльського дзвона
Давно забутий Чигирнн?
Вчорашні — всі тепер інакші
І вилізли з розкішних кишл.
У їх піснях слова все м'якші,
Але мелодії все ті ж...
Їм труд і піт — мерзенна проза...
Але на всіх тепер одна:
І мука пізнього пророцтва,
Й прозріння пізнього вина.
Та воскресіння, не покара —
Моя біда, моя журба,
І кров, і сльози комунара,
А не чорнильного раба...

САГА

Скіфська баба на березі руки ламає...
Хто тепер відгадає її таїну?
Та відносиш удалеч ти, мудрий лимане,
Кам'яну її тайну й сльозу кам'яну.
Що скажу я вмлівіч скам'янілій цій жінці?
Що розкаже мені, скам'яніла, вона?
Плаче жінка — в театрі, в кіно, на зупинці...
Ще жива. Але мука її кам'яна.
Я розраятн жінку, що плаче, не смію,
Хоч над намн закохані зорі ряхтять.
Бачу скіфом себе кам'яним — кам'янію!
Чорен смуток до серця крадеться, мов тать!
Прилучивсь не вино уживатн — гербату.
Відучивсь, відлучився давно від вина.
Та поставте мене на могилу горбату —
Оживу я, камінний, бо плаче вона.
У житті нощоденному, в часі сумному
Тільки зорі над нами та зоряний смерк...
Та все рідше мені, та все рідше самому,
Та все далі мені від отецьких смерек.
Наші блочні слова і бетонні масштаби.
Наша, з серцем камінним, камінна рідня...
Повертаюся знову до скіфської баби,
Хай напоїть мені кам'яного коня.
Як живу — доживу. Камінь-серце зламаю
Або стану камінно-бетонним і я...
Як прощально махають мені з-за лиману
І сестра, і дружина, і мати моя!

СТАРОКОЗАЦЬКИЙ ЛІТОПИС

Турецькнй місяць над балконом,
І тиша в зоряних полях...

Яким ще пішим і комонним
Долати цей небесний шлях?
Де чумаки чумакували,
Де сіль просипали,
Отам
Лягли небесні перевали
На груди рікам і стелам.
І сни тривожать незаснулі,
Я прозираю крізь туман:
За Чорним морем, у Стамбулі,
Шаблі вигострює султан.
Там яничари-потерчата
На тлі рахманних вечорів.
Там яничарська рать, зачата
Від українських матерів.
А наяву? Сама епоха.
І з неї встала, як журба,
Машинізована епоха,
Роботизована доба.
Іржуть, іржуть машинні коні
О часі квіту й достигань.
І тільки місяць на балконі —
Немов турецький ятаган...

ПРОЛІТАЄ КОМЕТА ГАЛЛЕЯ...

Світе тихий мій! Світоньку! Де я?
Де мої солов'ї й снігурі?

Пролітає комета Галлея,
Запитальна комета вгорі.
Парусинові хмари намоклі
Розсуває диханням вона.
І нові телескопи й біноклі
Засліпила навіки вона.
Там, де жив, де любив тебе я,
Там, де більше тебе не люблю,
Пролітає комета Галлея
Золотим предвістям жалю.
Там, де жив я, тебе любив я
Над усі обереги земні,—
Золоте, пізньолітнє пожнив'я,
Ніби скирта комет на стерні.
І — ні сліду твого. Бо усе то
На скінченній судилося час.
...Ми вже будем колоссям, комето,
Коли знов прилетиш ти до нас...

ОЛЬВІЙСЬКИЙ МЕТРОНОМ

Я спускався в ольвійський могильник.
Нависав наді мною склеп.
Стеаринова свічка
Просвітила у серці звитягу.
Тут умить не ставало
Мізерних житейських халеп.
Тільки ніч і свіча.
Тільки вічна печаль саркофагу.
Та мені зазоріли
На гіркім саркофазі слова:

«Тій, що завше прощала
Мої довголітні мандрівки.
Що при мужі живому —
На ложе сама, як вдова,
Поки муж під подолом гетери —
Продажної дівки...»
Старовинний мотив.
Стародавній ольвійський мотив.
Покаяння чуже
Опадає сльозою у вічі...
Скільки б я не ходив,
Скільки б ніг у світах не трудив,—
Я сюди повернусь,
Тут ізнову палитиму свічі.
Над могильником знов
Чистить пір'я знеможений птах.
Дрібен дощик іде
І за краплею скапує крапля...
І смиренно повзуть,
Підповзають під сам саркофаг
Скам'янілі сліди
І камінні сандалі
Геракла.

ЧОРНОБИЛЬ

Ця дівчинка співатиме в Сан-Ремо,
Хоч би планета звіялась управ.
Не вимремо. Не вмрем. Не перемремо.
Не звіємось, як попіл на вітрах.
Хай нам сама природа відплатила,
Пора збирати камінці, пора,
Де мова, вже забута, як латина,
На Прип'яті, на березі Дніпра.
Ця дівчинка в Сан-Ремо вийде в люди...
А там Везувій — мов суворий дож.
Уже тоді в Чорнобилі не буде
Радіаційний опадати дощ.
А наш народ біду свою пробуде,
Бо як не він, бо як не ми — то хто ж?
Ховається облесливий оратор
За слово: ким ти був і ким єси?
Але хіба сховає респіратор
Мого народу чесні голоси?
І пригадаєш, дівчинко, колись ти,
І небо те ж, і той же дзвін струни.
У нас. Ми з планетарної колиски
І не для планетарної труни.
А дівчинка співатиме. Хай досі
Її ховають дурні й вороги.
Її пречисті ноженята босі
З пречистої дніпровської саги.
А дівчинка співатиме. Хай пізня,
Злетить пророча пісня до людей.
Все прахом піде, але буде пісня —
І ми самі воскреснемо. З дітей.
А їй гран-прі готують вже окремо...
Хоч, піонерці, що їй там гран-прі?
Аби співало птаство і в Сан-Ремо,
Вона рятує людство на Дніпрі...

Заради престижу...
Заради престижу на світі єсмо?
Заради престижу
плекаємо думку, од щирості хижу,
що небо над нами, що зоряне в небі письмо
і ми попід небом високим
заради престижу?

Заради престижу
гряде, немов роза вітрів,
модерн в пелюшках, вже піднявши глобальні вериги?
Заради престижу
на тлі золотих вечорів
сивіють страждальці і барди
з Червоної книги?

Заради престижу...
Престижу заради?
Заради
продажної слави і день наш, і вечір, і ніч?
Але прозирає крізь всі патентовані зради
у сивого ранку сльоза розуміння із віч.

Заради престижу
розтоптано землю помалу,
розорано гори, осушено краплю останню води.
Від Чорного моря до Білого, від Прип'яті і до Байкалу
сліди ентеерівської орди.
Заради престижу Кіжі під залізним каркасом?
Метро попід Третьяковкою? В Ольвії дикий спориш?
Та рветься у вічність чиновник — не Крезом, то КрАЗом
життя рятувати, де ми рятували престиж.

Заради престижу
я чую безтрепетну мідяну мову
похоронних команд, що ховають Асканію-Нову?
Заради престижу
ні тіні тополі, ні явора.
У дзвони німі б'є до прочанина-бульдозериста Лавра.
Солончаки наступають.
Знову — полин і спориш...
Заради престижу
мелодію ми обираємо тихшу, ще тихшу,
черепе Йорика,
черепе Рюрика,
що ж воно в біса — престиж?

Миколаїв

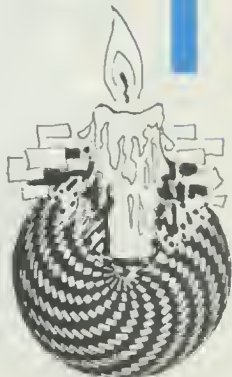

ПРО ЗЛОБОДЕННЕ

МИКОЛА РЯБЧУК

1.

Я завше ходив в естетах
і, дасть бог, в естетах помру.
Але я читаю в газетах
про Лидогу і Колиму.

«Окремих недоліків» критика
розвіюється, як туман.
Приходить за пострілом Скрипника
Мордовія і Магадан.

Приходить Куліш і Косинка,
приходить сумний Фітільов.
Які ще нам трави скосити?
Яких нарубати ще дров?!

Чи варто зривати печаті,
де ангел вістить не про те,
що встануть народи прокляті
і прокляте слово зросте?!

Ніщо не зросте й не воскресне
у наших рядках і снігах!
Та вперто життя безсловесне
я грію, як птаху, в руках.

І зраджую власні принципи —
поезія передусім!
І згладжую вищі приписи
в час Прип'ятей і Хіросім!

Проживши весь вік без радіо
і без телевізора теж,
я чую — поволі падає
найвища з усіх моїх веж.

І вперше пишу одноденки,
і вперше не бриджусь газет.
Простіть мені, пане Флоренський
і пане Парні та Мюссет.

Якщо навіть все це даремно,
якщо нездоланне це зло,
простіть мені, пане Верлене,
Бодлере і Буало.

Простіть, що поринув дочасно
в стихію хули і хвали,
простіть, що повірив у гасло:
«Якщо не тепер, то — коли?!»

2.

Прокинуся вранці — де я?!
Серед неозорих столів —

бюрократична виндея
з указами замість голів.

Це ті, що дурні. иле хитрі.
це ті, ща завжди на коні.
це ті, що посами на вітрі.
хач задницею в лайні!

О. як вони пильно вичікують.
кали ми спіткнемось на мить!
О. як вони ревно пачитують
«Что делать?» — аби не рабить!

Палають виндеївські вогнища
від Криму і да Курил.
чатують недремні палчища
бюрократичних горил.

Вони ще візьмуть нас за гарла
й навчать, як свобаду любить.
Вони заспівають ще харам:
«Блажен, хто уміє жить!»

Вони роздеруть нис на клипті
за спецпривілеї сваї.
Вони ще у кажному клині.
і в кажнім канклаві — вони!

Хоч нам наплювити на їхне
спеціїдло і спецбарахло.
спецморе і спецпавітря
й пихате мордате мурло!

І на директивні крики.
і ни лизоблюдський єлей.
і навіть на імпартні ліки.
вкрадені у дітей!..

Але нам не наплювати
і не дарувати й на мить
спецправа — нічага не знати.
спецблага — нічаго не вміть.

Перетворити країну
у спецрозподільник зла.
спраглим не вчинку. а чину.
погрузлим не в діла — в «дели»!..

Не десь у далекій Гвінеї —
в аазах липкаї брехні
бюрократичні вандеї
палять свої вагні.

3.

Кали кажуть: народу
надта волю дасте! —
пам'ятаймо Неруду.
пам'ятаймо Альєнде.

Коли нажуть, що воду
на млини чиїсь ллєте,—
пам'ятаймо Неруду,
пам'ятаймо Альєнде.

Коли в власному бруді
винуватять «агентів»,—
пам'ятаймо Неруду,
пам'ятаймо Альєнде.

І не ціймо на слово
й не звіряймось на мить
цим борцям за основи
і верхи пірамід!

Бо вони нас розчавлять
в пірамідах своїх
за гербову печатку,
за холуйський батіг!

Тож як славлять бездарно
ритми перебудови —
пам'ятаймо Сукарно,
пам'ятаймо Хрущова!

Коли мріють приречені
про відродження Сталіна,—
пам'ятаймо Німеччину,
пам'ятаймо Італію!

Коли брешуть лукаво
про вождеві турботи,—
пам'ятаймо про Мао,
пам'ятаймо Пол-Пота!

Коли зубри вцілілі
починають кампанію,—
пам'ятаймо про Чілі,
пам'ятаймо Іспанію!

Коли кажуть: свободи —
це анархії кігті,—
ні! Свобода — народу,
а анархія — їхня!

Бережімо ж посіви
в цю урочу годину.
Пам'ятаймо Росію.
Пам'ятаймо Вкраїну.

4.

Я сам не люблю істерик
і «патріотичних» сліз,
і цих відкриттів америк,
коли за деревами ліс.

І цих шароварних ахів,
і цих жлобуватих гідр,
що вміють алювати на захід
і дулю тримити на схід.

Буття їх ни рівні моху
з-під Нечуєвих груш.
Ледачкувотість мозку.
Ледочкуиотість душ.

І войовниче неуцтво.
й продожність за мідний гріш.
і провінційну ненависть
до кожного, хто мудріш.

Якими духовними чеками
оплатимо мойбуття.
коли не рабо. о Чехова
видушуволи все життя?!

І все-токи — без істерик.
без п'яних хохлицьких сліз.—
оолоймо до всіх америк,
до всіх ясенів і беріз,

до хліба. до плуга. до слова.
до світу й до кожного з нас —
рятуймо вкраїнську мову.
поки є чос!

І наоіть коли немає.
і навіть коли — горить.
рятуймо усе. що конає.
і все. що не воскресить!

Рятуймо останнього птихи.
рятуймо останнє стебло.
рятуймо зорю і мyроху.
планету. село, джерело.

Рятуймо чукотську мову.
рятуймо хонти і мансі
від ентропійного молоху.
коли онімієво всі!

Рятуймо від резервацій.
від алкогольних убивць.
від отомних електростанцій.
від гідротехнічних тупиць!

І Арктику. і Анторктиду,
і землю свою поготів —
від смогу. від СНІДу. від стиду
зо власних синів!

Рятуймо найменше слово
від мародерство брехні.
рятуймо вкраїнську мову.
коли ми ще гідні її.

5.

Довіряйте нарешті газетам —
хай щодня додасться вам певності:
із нойбільшим держоеним бюджетом
міністерство некомпетентності!

Не занедбуйте штом бюрократа
і в його найплохішій нікчемності:
найроздутіші стооки і штоти
в міністерстві некомпетентності!

Не тамуйте погрози й образи,
як протухлу водичку у термосі:
нойбундючніші пози і фрази
в міністерстві некомпетентності!

Не спішіть нашкребти епітафію
пережитком недовньої древності.—
наймогутніша поки що мафія —
міністерство некомпетентності!

Видовець, для якого рукописи —
ниче бомби під стіл!
Чинодрал, для якого холопство —
рідний стиль!

Продооець, для якого книга —
що банан.
Плоновик, для якого фіго —
весь держплон.

Голови, для якого гречка —
що овес.
Журноліст, що натхненно бреше
про АЕС.

Енергетик, якому земля вся —
полігон.
Генерал, що зо зірку зляковся
для погон.

Педіотр, для якого душі —
бариші.
Штурмон, що не довіз до суші
ні душі.

Керівник, у якого липа —
кожен звіт.
Академік, що оліз зі скрипом
у синкліт.

І міністр, для якого культура —
празький торт.
Невмирущо номенклотура —
бог і чорт.

Невмируща некомпетентність —
рак душі.
Наче мозкова імпотенція
від онаші.

Наче вічнозелені зарості
омели,
крізь які ми і досі прорватися
не змогли.

НІНА ІБРАКАЄВА

ПАМ'ЯТЬ ЛІТА

НА ВРАНІШНІЙ ЗОРІ

Співучості джерельної води
Не може заздрити моя ласкава мова.
В ній дихає затишеність ранкова
І світить в душу промінь молодий.

Не остуди в нас ніжності життя,
Не дай звчерствіти у болісних незгодах.
Хай чиста мова, як життя народу,
Джерелом чистим лине в майбуття.

ЯНУШ КОРЧАК

Іще живе над ними сонце світить,
тремтить роса, що бачила сю ніч.
Ідіть, учителю,— чужі це діти
і Ваших жертв не загасить піч.

Не пригортайте ці маленькі руки,
їх теплим диханням не крийте почуття.
Ви знаєте — лихе не небуття,
страшні оті останні хвилі муки,

коли, розгублених, їх вхопить смертний жах —
лише з дитинства, з сміху і довіри,
з усього, що плекати Ви уміли,
вони до Вас пригорнуть біль і страх.

В останній раз Вам уклонилось літо,
колеса день порізали ущерть.
Страшний ваш поїзд важко рушить в смерть,
як рану, ніжність залишивши світу.

П'янить все тіло спомин чебреця,
і пам'ять літа розплітає косу.

У папороті бродить вітер босий
і подихом торкається лиця.

Є слова неповторний приворот,
немов чекаєш слів в досвітнім полі
освідчення чи вироку від долі,
забувши денну мілизну турбот.

«На аранішній зорі» — чим а серці проросте
це споконвічне, дивне обіцяння
і серця неприручене чекання? —
десь голос долі сходить і цаіте.

Доакола пахло вишнями і літом,
була і довга, і легка дорога,
і теплим пилом припадали ноги,
і лоскотало-шепотіло жито.

Ми пішки йшли від Варан до Прилук,
нас де-не-де підаозили на аозі,
мабуть, з тих пір і верби при дорозі,
і пахощі передаечірніх лук

мене тривожать ніжно асе життя,
і воскреса не пам'ять — тільки подих
тії, з дитинстаа даанього, дороги,
де пахнуть аишні і зірки летять.

Що аартий розум наш без спіачуття?
Холодний, не поранений стражданням,
Він на терезах зааажить порнаання
І не збагне асю велич каяття.

Коли нам холод серце розчахне
І розум доаго й тяжко аідстраждає,
Коли па все, що радість забуває,
Немилосердя пам'яті дихне,

Коли на плечі ляже атрат аага
І аже нема із чого прясти лиха,—
Стає душа, як чиста споаідь, тиха,
І мудрістю обернеться жага.

Аж стогнуть кості. Старістю болять.
Зоае земля й додолу пригинає.
Сумної колискової співає
Осінній аітер — чим йому атішать?

До рук старезних горнеться життя —
Іще доаірливе, в обіймах сподіаання,
Іще без споминіа і гіркоти прощання.
І гріє бабу крихітне дитя.

Даа бог талант. А мудрості не вчив.
Бо мудрості страждання має ачити.
Душа митця повинна аік горіти,
щоб той вогонь комусь в імлі саітив.

Не пройдеш вбрід глибокої ріки.
Шукають зміст суворі сиві роки.
Цей дар страшний — покликання високе
обпалюється подихом людським.

Кого зігрів і в горі допоміг?
Чиє страждання добрим словом втішиш?
В кінці життя не тане в серці сніг,
і вирок свій холодне слово пише.

■

Стоїть береза — сонячна і біла,
хоч ніжності на зиму натруси.
Немов дівча,— і знає, що красиве,
і ще боїться ранньої краси.

Не знає — чи журитись, чи радіти,
і горнеться до захисту — до лісу.
Неначе коси, розплітає віти,
і от злетить — і щезне в синій висі.

Ніна Ібракаєва за національністю удмуртка. Народилася в Ленінграді, а живе на Україні, закінчила Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, працювала геологом, викладачем у школі на Сахаліні, нині працює в РАТАУ.

Вона не тільки чудово опанувала українську мову, а й полюбила її, відчуває всі тонкощі нашого поетичного слова. Мабуть, прихилила її до цього сама наша українська земля — враження від мандрів по ній, від її природи та її пісень, від зустрічей з людьми озиваються в її поезії. А найбільше, звичайно, передалося від серця матері-українки.

Вірші Ніна Ібракаєва пише не перший рік. Їх у неї вже чимало, але тривалий час вона не наважувалася показувати їх людям. Лише кілька найближчих знайомих знали про її пристрасть. Від них я випадково і довідався про Ніну Шакірівну та її улюблене заняття. Вірші справили на мене враження своєю, сказати б, інтелігентною емоційністю, благородством інтонацій, несподіваною образністю, серйозним внутрішнім змістом. Наполегливо радив авторці не критися з ними, звернутися в редакції часописів. І перші публікації вже з'явилися (збірник «Поезія», 1987, № 1; журнал «Дніпро», 1987, № 12).

Поезії Ніни Ібракаєвої зосереджені на витончених духовних інтересах, на моральному роздумі. Особливо їй вдається, на мій погляд, відтворення стану душі через естетичне переживання природи: своєрідна форма пейзажної, а може, пейзажно-філософської лірики. Звичайні враження буття стають подразником, збудником для ширших, загальніших душевних реакцій. Переживання миті буття, минущої ситуації часом переростає в переживання чогось більшого, що можна означити так: людина і світ. Така поезія щось додає до нашого невпинного особистісного, душевного освоєння світу.

Є у Ніни Ібракаєвої і поезії публіцистичного плану, з прямим виходом на актуальні суспільні події, з громадянським пафосом; особливо це стало характерним для неї останнім часом. Цікаві й її поезії на мистецькі теми, інтерпретації образів улюблених письменників і митців, вираження власного кредо і полеміка з чиїмись принципами (або безпринципністю) тощо.

Одне слово, Ніна Ібракаєва працює плідно, багатогранно і натхненно — чесно. А це останнє — головне.

Нещодавно поетеса запропонувала видавництву «Радянський письменник» рукопис першої своєї збірки. Побажаймо їй успіху.

ІВАН ДЗЮБА

АНАТОЛІЙ МИХАЙЛЕНКО

...І НЕ СТАВТЕ СВІЧКИ В УЗГОЛІВ'Ї

ПОВІСТЬ

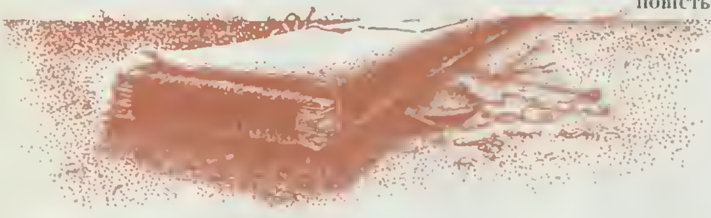

— Я хочу з тобою поговорити, Олександре.

— Гарвзд, мамо, згодом, я ж нікуди не збираюсь виїздити...

Уже не вперше отак просила. Заклопотано відповідав, поспішаючи у ванну прийняти вечірній душ. Так у нього було заведено: щоранку й щовечора під тугі прохолодні струмені. Якось мати зауважила, що це велика розкіш — щодня стільки води переводити нінвщо, от коли б її носив з иру від криниці ціле життя, як їй довелося, знав би ціну. А він весело відповідав, що робота в нього твка — щораз нібн в багні бабрається, требв старвнно відмиввтнся; та й иосити воду ие треба, сама ллється.

Потім нашвидку вечерив, упівока переглядаючи газети і невлад відповідаючи Любі, дружині, далі сідав за свої папери на годину-півтори, згодом вмощувввся у м'яке крісло перед телевізором, після програми «Час» вкладався з книжкою на канапі і з книжкою ж на грудях засинав.

Часу вислухвти матір не залишалось.

І доки він плюскотівся у ванні, вечеряв, переглядвв гвзетн і влаштовувався перед телевізором, мати водила за ним очима, ніби ждала, що він відчує її поглид, обернеться, ніжно всміхнеться, як буввло в дитинстві, і врочисто скаже: «Ну, мвмо, розповідайте, що на старість мучить».

Але ие обертався і не заиитував... У тих старих звввжди якісь дивні забаганки. То раптом звмвнеться у селище, де колись жили і де народився він, Олександр,— там у них була мвленька комірчнив у старому дерев'яному заводському будинку, та так звманеться, що хоч кидвй усе, бери відпустку і вези мвтір. То тягне синв поїхвли до стврого селищанського цвинтаря, де похоаана бабця,— маленька, немов дитяча, могилка скоро зрівняється із землею, а калина вже виросла така, що півцвинтаря тінню накриває... То вези її вж хтозна-куди до рідної сестри, якої десять років не бвчила, а тепер схотілось побвчити, хоч погибвй.

Ніби в нього інших клопотів немвє.

Коли наставала весна, садовив ствру в автобус, брав квитка до селища, в яке його давно ніколи й ніщо не тягло. Нввіть дитяча пам'ять, якій дано з роками чорне перефарбовувати на рожеве. В його пвм'яті чорне таким і звлишилось: вічне бурчання в порожньому шлунку, остогидлі драглисті буряки, які їли ввреними, печеними й смаженими, зимова холоднеча та безугавні материні бідкання, чим обігріти їхню комірчину, і такі ж бідкання восени чи навесні, коли протікав дах, може, півстоліття тому накритий червоною черепицею, від якої зосталися окрушини.

Лиш одна тепла згвдкв не вивітрювалась з Олександрової душі: смак цукру.

Раз нв рік, восени, перед Жовтневими, мвти приносила зароблений на звводі цукор. Отоді наїдалися досхочу. Мати витягала клумвчок на найпочесніше місце — посеред дерев'яного стола, розшворковувалв його, пробуввла пучками біле сипучке диво і залишала так на цілий день. Олександр з меншою, Нінусею, шкоринку спершу мочали у воду, потім у цукор.

Їли й просто з клумачка, ненаситко, похапкк, вдихаючи носом дрібні порошиккк. Кілька разів Сашка або Нікусю зкуджувало, вони по черзі вибігали ка вулицю, м'ячиком скочувалкся викз до яру, де була їхня вуличакська крккиця, і пкли, пили холодну воду просто з цебра. Докк, задихаючись, вибігалк кагору, до будккочка, кудота мккала, і зкову пркпадали до клумачка.

Він спішив каїстися ка багато дків і місяців наперед. Зкав, що позавтра клумачок щезне: цукор мати продасть, а ще краще — пережеке його на смердючу цукрівку і на виручені гроші йому та сестркчці пркдбає шкарбани, щоб узимку не світили голими п'ятами. Знав, але не розумів, і тому кенаситким пильним поглядом простежував, куди матк ховала клумачка.

Сашко виростав, а сховк залишалкся ті самі: у кижній шухляді старої шафи, або зверху на тій же шафі, та ще на припічку серед різного кухонкого качикня. Найскруткіше було, коли клумачок опккявся ка шафі. Сашка він притягував, як магніт, але дістати так вксоко ке міг. Та, зрештою, і туди добирався: ка стіл витягав табурета і вилазив ка нього. Далі все було просто: лозинкою або цвяшком протикав у мішковині малекьку дірочку і цідив крізь кеї цукор. Звкчайно, потрошку, аби лиш засолодитк в роті, але часто. Одиаче ка той час, колк матк знаходкла покупця на цукор чк каставала її черга перегакяти його ка пекучку в спільній винокурні, абияк сховакій у лозкяку за яром, клумачок помітко худнув, ибк з нього випустили повітря. Та й тут Сашко зивходкв акхід: зав'язку опускав кижче, от і виходив клумак хоч і мекший, зате тугенькхй...

Він і досі кезнає, чи розгадалв мати його таємикцю. Вона видобувала клумачок зі схову і, виважуючи його на руці, говоркла завжди ті самі слова: «Зкову миші потрубили, хай їм лихо. Ось і зостанетесь без зошитів».

Цукру Сашко так і не наївся, певке, та жадоба солодкого кавік засіла в ньому, бо досі не брався до чаю, якщо не асипле в склянку ложечок п'ять...

Здогадувався, що в матері знову якась забаганка, а куди серед зимк поїдеш, хто її жде, кому вока потрібна, тому й не поспішав відгукуватися; потім, мамо, згодом, пізкіше...

Цього ж разу докірлиаий материн погляд, здавалося, обпік його.

— Тк зваж, скку, мені вже сімдесят п'ятий,— кагадала, коли йшов на роботу.

— Живи іще стільки,— злегка приголубкв, але асередикі нібк застряв цвяшок, і хоч що робив цього дня, він давав себе зкати: щось важливе хоче сказати йому ненька, перебори себе, відкикь упередженість, що старим людям буцімто абк поговорктк. Тебе не убуде, а матері полегша.

Щоб відігкати нав'язливу думку, поклав собі сьогодні ж увечері неодмінко повернутися до тієї розмови.

Прийшов додому пізно і стомлеккй: зкову й знову аквчав чергову судову справу, і чим пильніше вчитувався в документи, тим точкішою ставала думка, що тут з нальоту не візьмеш, твердий виявився горішок.

За вечерею кашвидку переглякув газету, кілька разів зловкв на собі очікувальккй материн погляд, але не відпоаів на нього. Ну, як вона ке розуміє, що синові не до її забагакок? Він досі в думках ке міг виборсатися з полону фактів, документів, свідчекь і актисвідчекь — усього того, що накопкчується в будь-якій судовій справі. З документів випливало, що підсудному доведеться відміряти чкмалкй строк, та ще й суворого режиму з кокфіскацією, але ж скількк вгадувалося потаємккх порогів і глкбкк, як обачко, але невідступко звідусіль тисли ка нього, щоб змекшкв, пом'якшив, зкайшов потрібну статтю, що він зрозумів: зробктк гласним, відкрктим чергове судове засідакня — його обов'язок. Надто багато розвелося нечисті, надто глибокі й розгалужені її корені, щоб сміття вкмітати тайкома. Треба обрубувати всі корекі й щупальця прквселюдно.

От і з цією справою легко не обійтися. Підсудний мав неабиякхх

покровителів. Комусь гласність у цій справі моа сіль на апразку. Неодмінно поствраються сховати підсудного за гравти тихенько, без доскіпливої, як оси восени, преси. А вже потім докладуть зусиль, щоб скоріше аитягти з-за грат. «За зразкову поведінку...»

«А дзуськи, — твердив собі Олександр Олексійоаич, ще й ще раз обдумуючи саою завтрашню промоау. — У мене такі дива не пройдуть. Коли вже аимітати сміття, то вимітати до дзеркальної чистоти».

Він жпа майбутнім судоанм засіданням, передбвчвючи найнесподіваніші повороти. Які проворні адвокати, які настійлнаі! З усього видно, якась снла, не анесена а жоден документ, постаавла за їхніми спинами. Та аін проб'є і ту стіну. Спраасдливість і тільки справедлиаість!

— Ти ж обіцяв... — нагадала мати, коли аін уже перевдягнувся в смугасту піжаму, чимось схожу на тюремний одяг, тільки й різниці, що його була куплена за кордоном, а ті видають безплатно.

Вона неаідступно ходила за сином з докором а очах, але він не хотів її помічати. Хіба мати не розуміє, що йому тепер не до її антребеньок?

— Мамо, вибачте, я сьогодні страшенно втомився. А завтра а мене...

Мати жалісливо зітхнула, аж ніби схлипнула.

— Ну от... — докірливо сказаа син, гамуючи роздратування, що наростало в ньому. — Та кажіть уже... Тільки коротко, я зрозумію.

— Коротко не вийде, сину.

— А аи постарайтеся.

— Якби могла, сказала б... Може, справді заатра?

Завважив, що вона не сказала «пізніше», як це було недавно, а сказала «заатра». Може, справді відчула, що днів обмаль. Ну, що за нагальна справа? Аажеж, якась дрібничка. Або ні сіло ні впало до села заманулося посеред зими, або з неаісткою щось на кухні не поділили, це в них трапляється. Старався бути далі аід тих кухонних чвар, він їм не суддя, самі розберуться. І розбиралися. В обох — свекрухи й невістки — вистачало такту змовчати першою, отже, замоакали обидаі.

Заатра а нього суд. І післязавтра теж. Такі судоаі засідання одним днем не вичерпуються.

— То кажіть, я слухаю,— відповів над силу. — Тільки дуже прошу — якомога... стисліше. Я навчився розуміти... У мене завтра аажкий день, — знову нагадав.

— Коротко?.. — мати сіла на край канапи. — Коротко аажко... Як усе життя атиснеш у кілька сліа?

— Це край треба?

— Треба, — таердо сказала мати. — Пам'ятаєш, ти по телевізору виступав?

— Це ж якого разу?

По телевізору він аиступав не раз. Один з найдосвідченіших юристів, суддя з багаторічним стажем, член міської колегії... От і недавно роз'яснював нові закони про нетрудові доходи, відповідав на листи, давав консультації. Колеги по роботі навіть зауважували: суддя Мироненко стає популярний не менш, як спортивний телекоментатор. Він тоді аідповіав: людей треба переконати, що нові закони не чергова кампанія, а всерйоз і до поаної перемоги. «І ти аіриш, — жартували з нього, — що на нашому фронті поана перемога можлиаа? Адже для цього за грати треба буде саджати не тільки директора магазину, а й начальника торгу, який його опікав, зааідуючого відділом у міськраді, який їм обом потураа, і ще аище начальство, яке дивилося крізь пальці, бо і йому дещо перепадало не із загального входу...» То було недалеко від істини, бо ж саме той вищий начальник, ім'я якого всує і згадуаати не зважувалися, обриаав через своїх помічників та підлеглих Мироненкіа службовий телефон. Ні, ті дзвонарі тепер не гримали на суддю, як було зоасім недаано: «Ви там облиште страхати а'язницею, товаришу суддя, нам тут видніше, хто чого заслуговує. Залякування не метод радянського правосуддя». Тепер інакше казали: «Підсудний повинен одержати по заслу-

гах, як і кожен, хто розкрадає соціалістичну власність. Народ жде справедливої кари. Тому найменша ваша, — з притиском,— похибка може підірвати віру людей у правильність покарання».

Що те означало, суддя Мироненко знав. Було вже... Прокурор вимагав дванадцять років суворого режиму з конфіскацією майна і притягненням до судової відповідальності тих, хто прикривав підсудних. Та дзвінки були такі настирливі й знвчущі, що суддя кожен пункт і параграф змушений був десятки разів обмірковувати, деякі з вироку довелося вилучити, буцім вони повторювали інші,— і от внаслідок цих непомітних маніпуляцій у вироку залишилось шість років без конфіскації, з окремою ухвалою, де причетних злегка сварили за послаблення уваги й контролю...

«А дзуськи! — сказав він собі після того процесу. — Більше на м'якуші не попадуся».

Тому так нищівно він викривав з телеекрана всіх, хто розкрадав і зловживав, не менше перепадало й тим, хто потурав, прикривав, виручав. «Якщо корчувати, то корчувати з корінням,— повторював він. — Щоб більше ніколи не проросло».

Про яку ж передачу згадує мати?.. Взагалі, він не казав домашнім, коли транслюватимуть виступи, не хотів, щоб його бачили на екрані,— строгого, жорсткого і рішучого, адже вдома він був інакшим. Та й те сказати: квартира не службовий кабінет. Но хотілося, щоб мати чула його заклики боротися й викорчовувати. Як і всі люди похилого віку, вона жила вже не майбутнім, а минулим, а що було в її житті колись — того не переінакшити жодними законами. Війна... «Ваш чоловік... без вісті...» Голодне повоєння і двоє дітей на руках... І робота, робота, робота — аж доти, коли комірчина почала валитися і син переконав, що забере до міста, йому перед людьми соромно...

— Це ж про що? — перепитав. Йому вже ставало цікаво: що мати вигадала?

— Пам'ятаєш, ти тоді розповідав про головну бухгалтерку?..

— А-а, пригадую. Їй дали вісім років з конфіскацією.

— Ти твердо впевнений, що вона стільки заслужила?

— Ну, як же? Слідство все довело, пункт за пунктом.

— А її директорові нічогісінько, так? То ж він змушував її підробляти документи, завіряти фальшиві довідки.

— Мамо, хіба ви забули: директор помер під час слідства.

— Та не забула, не забула... Коли вмер, виходить, чистенький, не винуватий, за все хай відповідає ота нещасна жінка, так?

— Мамо, щось я не розумію вас.

Олександр Олексійович встав з канапи, осмикнув піжаму і сів у крісло.

— До чого ведете? Схоже, ви не вірите, що ваш син цілком справедливо, на основі незаперечних доказів обстоював і обстояв вирок? Ви сумніваєтесь у мені? Чи хтось вас попросив про таку собі маленьку послугу: натиснути на власного сина?

— Ніхто не просив, але сумніваюсь,— раптом сказала мати. — Чи маєш ти право...

— Ну, знаєте... — розвів руки і мотнув головою. — Втім, не лише ви сумнівались. Підсудні також. Але я ще не зустрічав підсудних, які б погоджувалися, що вирок справедливий. Хіба коли їх звільняли з-під варти.

— Ти був несправедливий до тієї нещасної, ось що!

— У чому ж? Давайте, мамо, давайте, повчайте свого сина.

— Та бухгалтерка підробляла документи, бо її змушував директор, так?

— Ну, так...

— Коли б вона ослухалась, він би вигнав її з роботи, так?

— Можливо... Директор завжди може знайти причини,— погодився син.

— А в неї було двоє дітей, і чоловік десь завіявся.

— Це до справи не стосується. Вона одержала за злочин, який вчинила. До речі, могла більше одержати, та саме діти її й врятували. Суд усе зважив.

— А чому вона вкрала, суд зважив?

— Звичайно. Погано лежало, от і брала. Не з голоду ж помирала. «Директор брав, а я чим гірша».— така логіка.

— Я, Олександре, у своєму житті стільки вкрала, що, мабуть, і мене треба з конк... фіс... ну, забрати все оце. — І так само, як недавно син, обвела поглядом полички, шафи, килими, крісло.

— Даруйте, але я не розумію. Шафи, кришталь, книги, килими я купив за свої чесно зароблені гроші. Ну, й за Любині... — вчасно додав він, помітивши, як невдоволено поворушила бровами дружина. — За чесно зароблені! Я не думаю, що ви вважаєте,— строго, майже як у залі суду, вів син далі,— що хоч одна книжка... хоч одна ваза... — швидко поправився він,— мені далася нечесним шляхом, а тим паче як хабар. Я б, не гаючись, викликав міліціонерів, якби мені хто бодай натякнув про хабара.

Гнів розбирав Олександра Олексійовича. Що за вигадки, звідкіля ці дивні пристрасті судити навіть власного сина? Може, газет начиталась, телевізора надивилась, там тепер тільки й мови: злодії, крадії, мафії в торгівлі, підпільні мільйонери, десятки потайних ощадкнижок, сотні тисяч карбованців, закопаних у скляних банках на городах і в садах... Здоровій молодій людині можна звихнутися: невже все навколо велике суцільне зло?

— Про подібні речі, мамо, на ніч не говорять навіть жартома,— роздратовано сказав син і глянув на Любу, ніби шукав у неї підтримки. Таки ж шукав... Отой двотомник Пікулевого «Фаворита», по якому він недавно провів дратливим змахом руки, купив не в книгарні, авжеж, не в книгарні. І малюсіньку, мов дитяча долонька, книжечку Висоцького також приніс не з книгарні. І Ахматову з Пастернаком теж... Але то був звичний, чи точніш — узвичаєний шлях дрібних допомог, послуг, коли чогось для всіх не вистачає. Знайомий адвокат, у якого був знайомий експерт, а в того ще хтось,— і отак аж до директора книгарні, яка мала невеличкий загашничок буцім для обслуговування дипломатів. Така собі невеличка хитрість. Він-бо теж має свій загашничок, як кожен гідний себе мужчина,— за цупкою поліетиленовою обкладинкою суддівської посвідки завжди лежало кілька вчетверо складених червінців...

Відірвав очі від шафи, де стояли так і не прочитані «Фаворит» (не подобався уривчастий стиль автора, ніби хтось лаявся в овочевому ларку), Висоцький (не так давно сам осуджував його літературно-естрадне хуліганство).

Та ні, мати про ті книжки нічого не знає. Не було б більшого лиха...

— Олександре, мені боляче про таке казати,— знову почала мати, і в її голосі почулись жаль і смуток,— але я мушу... я повинна, бо коли не скажу тепер, то все зостанеться в мені. А вже не ранок. І навіть не обід...

«О, вона вже й про смерть згадує. Сповідь наприкінці життя...» — намагався думати з іронією.

— Нема куди забирати з собою, та й ти повинен знати: все оце, — знову обвела поглядом кімнатні речі, — вкрадено.

«Чи не викликати «швидку»?» — раптом занепокоєно подумав син. Але очі матері були ясні й світлі. Хіба що запечалені більше, ніж звик бачити.

— Ти пам'ятаєш?.. — знову мовила мати і замовкла.

Звідкіля ж йому пам'ятати, адже було тоді років три, не більше, а Нінусі ще менше,— живий свідок останньої пекучої ночі перед тим, як чоловіка разом з іншими під плач і під гармонію відвезли на вузькоколійку, де очікували малесенькі, немов іграшкові, вагони.

Не могли Сашко й Нінуся хоч щось з того пам'ятати, це тільки вона все тримає в собі. Як раптом їхній довоєнний заводський обліковець Никифор став паном Никифором Матвійовичем, як мало не щовечора приходив

у їхню комірчину з пляшкою в глибокій кишені темно-синього діагоналевого галіфе, просив щось на зуб, довго розпатякував, димлячи німецькою папіроскою та раз у раз набурмосено поглядаючи на бабцю і малих, котрі, здавалося, і не збиралися під комин спати. Натякав, аби вкладала їх скоріше, отоді б домовилися, як їм пособити, але вона ні про що не хотіла домовлятися, діти були єдиним її оберегом, і вона потерпала, аби вони сидячи не поснули.

Никифор вимагав її на вулицю, а вона показувала на дітей, не можна їх залишати, вони в неї бешкетні.

Так і один вечір, і ще, й ще. Війна довго не кінчалась, і триматися дедалі ставало важче; пан Никифор Матвійович мов з-під землі вродjувався на її дорозі в найнесподіваніших місцях, благав, просив, вимагав і погрожував. Коли примітив, що вже нічого не дає закусити після своєї принесеної пекучки, з жалем дивився на дітей і казав:

— Ти б хоч їх пожаліла, Насте...

Знала, на що він натякав.

— Не клопочіться, пане Никифор, як у людей, так і в нас буде...

Цукроварня, яка до окупації годувала мало не все селище, стояла із забитими навхрест дверима, з жомових ям уже давно все підметено й вичищено, на колишніх кагатних полях і бурякового хвоста не знайти. Сільські, в кого городець був та якась живність збереглась від чужинців, сяк-так перебивалися, а заводчанам хоч у найми йди.

Навесні пан Никифор загадав Насті сапати громгоспівські буряки. Знав, що заводські до сільської праці були не вельми вдатні, тому й відміряв найдовші гони. І сказав, щоб до вечора впоралась, бо буде погано.

Вже через короткий час вважка сапа стала вдесятеро важчою, дедалі нижче Настя піднімала її, щоб дзьобнути бур'янину, дедалі легше опускала. Під пальцями загорбатилися темно-сині кривавиці, а незабаром вони потріскалися, і сукровиця чвиркнула в долоню. Пекло, мовби хто сіллю присипав розкриті рани. Оце б хоч на хвилину опустити руки в холодну воду. Ставок виблискував у яру, але про нього й думати боялася. І так відстала від усіх, звичні до полиння сільські жінки тільки хустками та спідницями майорять попереду, а вона вже й догнати не годна. Пан Никифор кружляє навколо, коли якась із жінок хоче повернутися, щоб Насті пособити, коршаком налітає:

— Ти своєму лад дай, а коли тобі мало, ще одні гони доточу.

— То що, Насте, одумалась? — запитував, коли випадало жінці на хвильку зупинитись, щоб спертись на держално й відсапатись. — Дивись, щоб не пожаліла, завтра ділянку ще збільшу.

І тоді вона почала віддавати Никифорові все Олексієве: сорочки робочі й празникові, штани, пальто, піджаки, навіть підштаники. Все-все, аби відчепився...

Не відчепився...

Вона ніколи не розказувала того дітям і розказувати не збиралась. І зовсім не це, не це, а інше хотіла нагадати.

— Як у школу пішов, не забув?

Згадки ворушаться глибоко в його пам'яті... Довгі лави в недогорілому колишньому заводському клубі, де відкрили школу... зі стелі на лави і на голови сипались якісь дрібні кусючі блощиці... А найбільше впомку, як хотілося їсти. Хотілося завжди: коли йшов до школи, коли хором повторювали склади́, коли бавив меншеньку, Нінусю, а особливо коли спав. Саме уві сні найбільше допікав голод.

Мати, як і до війни, працювала в конторі на цукроварні, дебети з кредитами докупи зводила, заробляла якісь там гроші, але й за них ніде було купити щось попоїсти. Ледь вистачало на хліб та сіль. І лише раз на місяць, у день зарплатні, мати приносила клумачок з цукром.

Його смак — нездоланний смак солодкого дива — досі тримається в Олександровій пам'яті.

Селище було невелике, скоріш сільце, хутір при заводі, але його гордо називали селищем, адже більшість працювали на цукроварні,— себе сільські заледве могли прогодувати, в тут ще й заводським продай.

Олександр з тої пори пам'ятав дядька Андрія. Він вернувся з війни найпершим, тільки-но фронт відсунув за Борисціль, одразу об'явився, наче десь сидів у схованку. Йшов він на фронт міцним та здоровим парубком. Певна річ, Олександр цього не міг знати, але від людей чув— співчували вони дядькові Андрієві, зітхали вслід, жалісливо хитали головами. Бо прийшов додому наче зовсім інший чоловік: з перекривленими плечима (снарядом півбока виколупнуло), трішки глухуватий, та ще й заїкався.

Жив дядько Андрій на протилежному від заводу кутку, але щось часто водило його мимо їхнього будинку, в якому після війни втислися пожильці не тільки в кімнати-клітинки, а й у коридор. І завжди зупиняв Сашка.

— Ч-чуєш, м-малий,— казав, уже чогось хвилюючись,— й-як воно тобі ж-живеться?

— А вам що до того? — з острахом відсторонювався Сашко.

— Від б-батька нічого н-не чутн?

— А вам що? — уже сердито відповідав Сашко. Бо від батька нічого не було чути. Чиїсь писали, чиїсь поверталися, хоч і каліками, та поверталися, гостинців привозили — ото було свято!

Свкто одним, люта заздрість Сашкові.

— Н-на ось... — казав дядько Андрій і рукою, що також здавалася перекривленою, шурхав у кишеню піджака, щось там вишукував,— і ось уже Сашко бачить на чорній дядьковій долоні іскристі, мов крижинки, грудочки рафінаду.

Сашко підкрадався сторожко, мов кіт до горобця. Спритко хапав грудочки з долоні і стрімголов тікав.

Ховався так, щоб і Нікуся не знайшла, і довго-довго, мружачись від задоволення, злизував з долоні солодке диво, з жалем помічаючи, як грудочки маліють, немов тануть.

Насамкінець на долоньці залишалася тільки вогка солодка пляма, а язик від лизькання робився як глевтик.

Дядько Андрій, коли і в гості приходив, запитував матір те саме:

— В-від Олексія н-нічого н-не чути?

Мати зітхала, відвертвлвсь, тягла до очей ріжок фартуха.

— Я ж і к-кажу,— правив своє дядько,— в-важко тобі з д-двома, тут і одного к-не просто п-прогодувати. А в мене, як-не-як, п-платня більша...

Він недоказував, мати рішуче зупиняла:

— Не треба, Андрію...

Дядько працював на видачі вагарем, стільки через його руки того цукру проходило — і не уявити, але приносив завжди або кілька грудочок, або жменьку білого піску, дбайливо зав'язаного в хустинці. Ніби приманював дітей солодощами. Мовляв, податливіша і мати буде.

— М-мені, Насте, б-багато не т-треба,— розважливо казав. — Але й як буде т-треба, в-візьму, а то що ж: в цукрі п-по лікоть бабратися і до д-долонь нічо не прилипне? В тебе он д-двоє б-без чобіт, а зима буде л-люта, от побачиш.

Зима й справді була люта, не те що до школи — на вулицю не висунешся, щоб дверима зайве не ркпати та комірку не вистуджувати.

Дядько Андрій і взимку приходив, але приносив уже не грудочки і не хустинку з цукром, а дві-три сірі брикетини.

— Й-йшов, а в-воно лежить,— казав і позиркував на малечу. — Д-дай, д-думаю, підберу, а то хтось інший в-випередить. Вкинь, Насте, у г-грубку,— радив матері. — Хоч на краплю прибавиться т-тепла.

— А самому не треба?

— Мене б-брикетом н-не зігрієш... Н-не чуть Олексія?

— Не чути...

— Д-давно кажу: якби живий б-був, озвався б. А не озивається, з-значить...

— Не приходь до нас з такими розмовами, Андрію...

— Р-радий би, так ноги самі н-несуть... Насте, хоч про дітей п-подумай. Їм би д-до школи ходити. А в них ш-шкарбани одні н-на двох. Чужі он і книжки мають, і олівці, а твої всю зиму ч-черінь на л-лежанці голими с-сідницями обтирають.

— Ти моїх дітей не чіпай,— сердилась мати,— спершу своїх надбай.

— Або ти їм д-добра не хочеш, Насте? Їм вчитися т-треба.

І довго ще отак балакав; Сашкові очі злипалися од сну, і він їх пучками розтирав, щоб не заснути і дослухати дядька Андрія. Особливо ж тривожили Сашкову душу розмови про книжки, олівці та школу.

Але до школи й разу не довелося сходити.

Та коли принесли похоронну і на якийсь там день мати виплакала рештки сліз, знову прийшов дядько Андрій. Мати подивилась на нього отупілим, сірим поглядом і поволі сказала:

— Коли в тебе, Андрію, є хоч краплячка жалю до моїх дітей, не приходь більше ніколи... Чуєш, ніколи...

І дядько Андрій більше не приходив.

Сидячи замкненим у кімнаті, Сашко часто його згадував, особливо коли щастило поласувати гостинцем. Ждав: ось дядько постукає в двері, як завжди, довго за порогом обтупуватиме сніг з промерзлих наскрізь кирзяків, в тоді бочком-бочком зайде до комірчини. І витягне з кишені біле солодке диво.

Та дядька Андрія не було. Побачив його Сашко аж навесні, коли зійшли сніги, земля розмерзлася й протряхла під веселим сонцем, можна вийти і в драних бабиних чунях. Сашко саме примірявся чунею до калюжки, а сусідський хлопчак штовхнув його в спину, і нога опинилась у воді, в чуні захлюпало, обдало холодом аж до колін, а в грудях стало гаряче. Вскочив у шкоду, мати більше не пустить на вулицю... Вмить з калюжі його легко висмикнув дядько Андрій, вилив воду з чуні, погрів у себе під пахвою захололу ногу, мовчки поставив малого на сухе і пильно подивився на Сашка.

— Н-ну як там м-мати? — нарешті спитав і таки тицьнув у руку кілька білих грудочок. І не раз після того, стрічаючи ненароком, а може, й ні, Сашка чи Нінусю, крадькома тицькав рафінадину і швидко мовчки йшов геть.

Навесні, коли стало сухо, Сашко прийшов до школи, але вчителька напустилась на нього:

— З осені треба було приходити. Краще б уже сидів удома. Бо що мені з тобою робити, коли програму не засвоїв.

Сашко розплакався. Ще кілька днів приходив під школу, блукав попід вікнами, а додому повертався разом з усіма.

Що його не перевели до наступного класу, для матері було несподіванкою.

— Чим же мій Сашко гірший за інших? — допитувалась в учительки. — Буковку «о» так уже кругленько вималює, ну ніби бублик. А ви його отак...

— Цілу осінь і зиму діти вчилися, а ваш Сашко відсиджувався на теплій лежанці,— незворушно і строго відповіла вчителька. — За що ж його переводити, коли він не засвоїв матеріал?

Хотіла заперечити: не Сашкова в тому вина, що азбучка на всю сім'ю одна, що ні книжки, ні олівця, ані папірчини не було, але змовчала, тамуючи пекучу образу.

Вчителька здогадалась, що їй хотіла виказати Сашкова мати, і жорстко мовила:

— В інших же є в що взутися і на чому писати, а у вас чому немає?

Хіба ж мій Сашко винуватий? — стискалося серце в згусток болю. Що і як зробити, аби і в її сина було хоч трішки того, що мали інші? Що-о?! — пекло в грудях.

— Отоді я вкрала,— здавалося б, просто сказала мати. — Уперше...

— Мамо, ви наговорюєте на себе хтозна-що. Та й що ви могли вкрасти?

— Я вкрала, щоб ти міг вчитися, як інші... І щоб Нінуся теж пішла до школи разом з усіма.

— Мамо... — благав син, знову скоса зиркаючи на дружину. Ще хтозна-що подумає про свого чоловіка, поборника справедливості, безкомпромісного і непохитного суддю.

— Не перебивай, чуєш,— так суворо сказала мати, як колись давно: «З хати не виходь і у вікно не виглядай, щоб не кортіло».

Вона змовкла, примружила очі, і в пам'яті помалу вималювалося бліде обличчя з випуклими вилицями, тонкий вус з сивиною, темні, як дозрілий чорнослив, очі з таким же, як у чорнослива, темно-синім відблиском.

То був їхній тодішній головний інженер, його звідкілясь прислали, не тутешній, жив у такій же барачній кімнаті, як і Сашко, з дружиною, яка працювала в бухгалтерії. Дітей вони не мали, але серед заводських скоро поповзли чутки, що частину своєї платні головний інженер кудись відсилає. Чоловік, як казали про нього, був похмурий і неговіркий, але сердечний.

Саме він якось і спитав Сашкову матір, заставши її пізно ввечері на роботі,— кінчався місяць, треба було зводити бухгалтерські кінці:

— Чи вистачає вам на всіх заробітку, Насте Сергіївно?

Отак, на ім'я та по батькові, називав її тільки новий головний інженер, а всі інші — просто Настею.

— Про що ви кажете? — з подивом звела на нього очі. В ту пору ніхто нікого не запитував, кому чого вистачає чи не вистачає і де хто що бере.

— Цікавлюсь, чи вашого заробітку на сім'ю вистачає? — уточнив.

— Хіба ж його в когось вистачає?..

— Інші... інші якось знаходять вихід. Хто який... Серед заводських більш змарнілих, ніж ваші діти, я не бачив. Ви нічим не можете їм зарадити?

Вона зітхнула. Сама все бачила й розуміла, навіщо ятрити серце? Де два годувальники і один нахлібник, там, звісно ж, легше, ніж у неї: один годувальник, а на руках двоє дітей і стара бабця, котра вічно гріє спину біля комина, навіть не помічаючи, що він холодний.

— Я ось що хотів сказати... — вів далі головний інженер так само знічено, як колись дядько Андрій. Здавалося, от і заїкатися почне. — Я міг би попросити директора, щоб вас... Ну, хоч би вагарем на склад поставили... Знаю-знаю, що платня там менша... — заспішив пояснити, але не пояснив. — Самі розумієте... Подумайте, Насте Сергіївно... про дітей подумайте. Їм вчитися треба і щоб здоров'я було.

Вмить збагнула, яку важку, яку немилосердно важку поміч їй запропонував. Місяців зо два тому колишнього вагаря засудили: взяли два міліціонери серед білого дня біля вагів і прилюдно, під конвоєм, повели до райцентру. Більше його не бачили. Комісія переважила та переміряла все, що зосталося на складі, написала довжелезного акта; розмов про вагаря було стільки, що в селищі тільки ними й жили, а потім все забулося, ніби й не було нічого.

— Та в мене ж діти!.. — мало не вигукнула вона.

— Саме тому, Насте Сергіївно, я й пропоную. Саме тому...

Та чи він нічого не розуміє? А коли й вона загримкотить слідом за тим вагарем, що з малечею буде? Як він посмів отаке пропонувати? Та чи є в нього серце! Це ж іще гірше, ніж злої пам'яті пан Никифор. Там — своє, тут — людське, чуже.

Вона схилилась низько-низько, сльозина скапнула на руку; швиденько, щоб головний інженер не помітив, стерла її хусткою.

— Подумайте, я ж не примушую. Та мені здається, що так було б краще... — сказав він і залишив її з гіркими думками наодинці.

О, скільки днів і ночей вона тоді не спала! І чим більше переважувала свої сумніви, тим більше пропозиція головного інженера здавалася їй жорстокішою. А як бачила худі личка і широко розкриті очі невгодованих дітей, коли чула розмови старшого, Сашка, що в директорового сина, і в бухгалтерового, і в завідуючого жомовою ямою завжди обнови, і зошити

в них справжні, і книжки новенькі, з барвистими малюнками, і їсти завжди приносить в школу, розпачу не могла втримати.

«Ну, чим... чим мої діти гірші? Хіба я винувата?..»

Прийнявши-таки під свою опіку склад, вона побачила, яке там немислиме багатство: борошно кількох сортів, сало свіже і вже трішки прижовкле та пахуче, олія в бідоні, шматки, мов бруски мила, справжнього масла, цукор, і ще всього бозна-скільки. В голові запаморочилось не тільки від давно забутих запахів, як від бажання від кожного шматочка відщипнути, з бідончика надібрати, з мішка надсипати і вволю всіх нагодувати. Нінуську, Сашка, бабцю. А може, й себе...

Почуття того, що купалася в золоті й сріблі, але взяти зась і монетку, поволі притлумилось, і одного разу вона принесла додому повну пазуху борошна.

Затірка була така смачна, може, ще смачніша, ніж до війни...

— З того дня я сміливіше брала, що було треба! — кричала вона в обличчя оторопілому синові. — Я брала, щоб і ти вчився, як інші! Щоб Нінусьці не стидно виходити на вулицю! Щоб ти хоч чимось міг похвалитися перед однокласниками!

Вона казала не все, як було насправді, бо жодного разу не покуштувала того, що приносила додому, зарік собі такий дала: тільки дітям.

Жменю цукру до чаю малим та бабці, борошенце на картопляники, яких пекла стільки, щоб порівну розділити малечі та бабусі... Можливо, то були саме ті грами цукру, борошна, олії, яких і вистачило, щоб Ніна та Сашко вижили.

— Мамо,— сказав син, знову боязко зиркнув на дружину: що вона тепер подумає про нього? — Мамо, тепер навряд чи хтось зважився б те назвати крадіжкою. Час такий був.

— Що «тепер»? — з серцем вигукнула мати. — Я міряю на тодішні мірки. За це відсилали дуже далеко... І надовго.

— Вас не відіслали, отже, не було за що,— заспокоював більше себе, ніж матір.

— Мала втіха... Я брала обережно і рівно стільки, щоб вас підтримати, і жодна ревізія не запримітила. Та одного разу... Пам'ятаєш своє перше справжнє пальтечко?

Коли щось було йому пам'ятне відтоді найбільше, то це саме пальтечко. Мати приїхала з міста, куди возила якісь звіти, радісна й усміхнена.

— А що ми маємо! Що ми з вами маємо! — співуче сказала вона, розв'язуючи тугий пакунок.

Нінуся й Сашко вже завмерли, чекаючи. Ну, чом так довго вона розгортає пакунок?

Такі ружі раптом запалали на маленькому ситцевому платтячку, що в кімнаті стало немов сонячного весняного дня. Нінуся щасливо всміхалась, а в Сашка сльози бубнявіли в очах, готові бризнути, мов кров з рани. Не для нього гостинець, не для нього...

— Це обнова нашій Нінусі,— весело приспівувала мати, а в очах ховався смуток. — Щоб слухняною була. І щоб вчилась гарно.

«А мені? Мені?» — застряв крик у горлі Сашковім.

— Це ось тобі, Сашуньо,— мати розгорнула щось волохате, з темної матерії.

Сашко мало не заплигав з радості: пальто! Справжнє, фабричне, а не перешите зі старих материних куфайок. З м'яким заячим коміром.

— Мамо! — кинувся обціловувати її щоки. Це було те, про що він мріяв. Як остогидли йому недоноски! У школу сором поткатися. А на вулицю й не виходив, бо виглядав найбіднішим зодягненим поміж вуличних хлопчаків. — Мамо, як ти вгадала?

Він ще й ще цілував її, і лиш мигцем на губах йому запекла материна сльоза.

Її присмак він виразно відчув і тепер.

— Мамо, невже це правда? — тихо спитав син.

— У мене для брехні часу не залишається,— відповіла мати. — За Нінусине платтячко і твоє пальтечко я продала... я продала багато цукрівки, а її робила з того цукру, що приносила зі свого складу.

— Мамо, як ви могли?.. Невже не можна було втриматися... знайти інший вихід?

— Не знаю... Тобі тепер легко дорікати, а стань на моє місце... Не знаю... Ти суддя — ти й розбирайся. Але ж було все це, було, було, було! — заспішила, мов боялась, що облишить розмову, не докаже. — До мене на склад директор якось прислав свого шофера. З папірцем. Видай з пів-центнера цукру, бідончик олії... і ще щось, не пам'ятаю. Я попросила накладну, а шофер засміявся: «Хіба не розумієш, Насте, директор же наказав. Потім, потім буде тобі накладна». Я найретельніше все зважила, записала куди треба і віддала цукор та олію тому шоферові. День, два, три, цілий тиждень намагаюся десь перейняти директора та нагадати про накладну, а він ніби ховається від мене... Замість директора на складі знову з'явився шофер, але цього разу вже й без записки: давай цукру, директор звелів. Я не знала, що робити... я віддала йому клумак, а собі... собі цілий тиждень носила в пазусі...

А син згадував, як заздрили йому хлопчаки, а декотрі зупинялися віддалік і зло блискали очима, Миколка ж, син директорового шофера, для безпеки відступив назад і щосили надтріснутим від страху голосом заволав:

— Украв! Украв! Я ж знаю, батько казав! Украв!

— Я? Вкрав?! — стиснувши кулачки так, що нігті врізалися в долоню, кинувся Сашко на кривдника. — Ось я тобі покажу, стривай!

Миколка кинувся навтьоки, а Сашко біг за ним, до крові закусивши губу. Та як він посмів! Мати ж привезла пальто з міста. А він он як!

Біг, і пальтечко на плечах палило його вогнем. Здавалося, всі бачать, як на ньому крадене горить, і кричать: «На злодієві пальто горить! На злодієві пальто горить!..»

Боже, коли те все було. А згадав — і незабута образа гострим каменем ворухнулася в грудях, і навіть, здавалося, м'язи на руках стужавіли.

— Не раз потім до мене приходили з записками і без них від директора і від головбуха, а шофер до того знахабнів, що кожного разу насипав собі то цукру, то борошна, а в мене сил не вистачало зупинити їх. Лиш одного разу нагадала, що треба виписати через бухгалтерію, як усі роблять. Шофер криво посміхнувся і сказав: «Спишеш, Насте, на падіж, хіба тобі вперше».

Як я клялв ту хвилину, коли послухалась нашого головного інженера! Відчувала, ніби зашморг на шиї затягується, і то він, він всунув туди мою голову, а розвести його не могла. Ще... ще трішки, доки є можливість вас підтримати, а вже потім — усе! Кину!

Ждала, що й від головного інженера прийдуть із запискою чи без неї, а може, сам пожалує, щоб віддячила за тепле місце, але не було ні його, ні записки. Згодом і самого кудись перевели...

Та нарешті викликав мене директор... Може, пригадуєш, якось навесні прийшла я додому і довго плакала?..

Він пам'ятав: мати впала на ліжко ницьма, і плечі її дрібно затремтіли. Мала Нінуся першою зрозуміла: мамі боляче. Якнйсь час дивилась, як здригаються материні плечі, а потім і сама зайшлась плачем. Плакала так довго й жалібно, що вже мати втихомирювала її.

А Сашко стояв збоку тумак тумаком і нічого не тямив...

— Я не хочу... не хочу. Я боюся... — стогнала мати крізь подушку, мов з домовини. — Не хочу більше, не можу!..

— Як знаєш, — давно знебарвленим голосом відгукнулась від комина бабця. — Я б уже й пішла з цього світу, аби тобі полегшало, тільки ж бог не прибирає.

— Не можу... Не хочу... — крізь схлипування проривалися слова. — Хто ж отих пуцьвірінків догляне? О сироти мої, сироти...

Бабця ще щось шамкотіла заспокійливе, навіть звелася з нагрітого місця і чорними, покрученими ревматизмом руками намагалась відірвати матір від подушки.

— Не хочеш, то й не треба,— казала тихо. — Якдай, проживемо. Живуть же люди ще гірше від нас.

Мати враз озлилася:

— Хоч ви не приставайте, без вас серце в крові. Ви подбаєте про дітей? Ви? Ви? Та вам тільки комина спиною підпирати.

Бабця похнюпилась до свого місця під комином, вона давно навчилась не ображатися, терпіти і мовчати.

— А от і піду,— різко випросталась мати, втерла долонею почервонілі очі. — Піду, і край! Мої діти нічим не гірші. Олексій за них головою наклав. Чому бути, того не минути.

— Ти мусиш пам'ятати, я тоді вперше і востаннє так ридала, а після вже плакала без сліз. Всередині у мене все скам'яніло, і я сказала своїй совісті: «Затули очі! Мабуть, так і треба жити в цьому світі. Як наш директор, як його шофер, як головбух, як жомові начальники».

Я вже тоді здогадувалась, чого мене перевели завідувати підсобним господарством. Зговірлива і покірна. Там можна мільйон нагребти — і ніхто не докопається. Тим більш, ніхто й не прагнув цього. Як і на жомовій ямі. Ти хоч знаєш, що це таке?

Він знав. Пам'ятав довжелезні, від заводу і аж кудись у степ, валки возів-грабарок з високими бортами, що вистоювали чергу, аби набрати жому для колгоспної худоби. Вночі дядьки-їздові обіч дороги розпалювали багаття, грілися біля вогню і пильнували, щоб які хитруни не переметнулися з черги ближче до воріт. А коли врешті надходила черга, дядьки, мов півні навколо курки, сокотіли довкола жомового начальника та вагаря, сунули в руки якісь згортки або клали їх у вагаревій будочці на довгій лаві, мовби спеціально для того кладіння призначеній.

Найбагатшими і найможновладнішими людьми на цукроварні були вагар та начальник жомової ями. Перед ними запобігав навіть директорів шофер. У жомового начальника першого виріс дім під горою — височезні хороми на п'ять кімнат і два входи, його син, якийсь конторець з міста, першим почав наїздити в гості власною новенькою «Победою». Цілий день у неділю він ганяв машиною по вулицях, полохаючи курей та собак і здіймаючи таку пилюку, що вона й до ночі не лягала́сь, в зводно дратуючи матерів, які мали доньок на відданні. За жомовим начальником упорався з будівництвом та машиною (правда, для зятя, мав у місті заміжню дочку) і жомовий вагар, цей прискіпливо пильнував, щоб, боронь боже, не перегнати свого начальника: той не любив, щоб хтось вирнвався вперед, і нізащо б того не подарував.

Отак вони й змагалися: в одного дім цього року, а наступного — і в другого, але на комірчину менший; в одного «Победа» сьогодні, а до другого через кілька місяців на такій же зять з сім'єю приїхав; в одного бетонований льох, схожий на воєнний бліндаж, згодом і в другого з'явився такий же, тільки погрібник трішки скромніший. Вони не боялися нікого й нічого, бо вже навіть директор, коли його хтось просив про невелику послугу з жомом, не посилав того із запискою до жомових начальників і до себе їх не викликав, а йшов у їхню комірчину і поштиво просив:

— Хлопці, треба ось трішки пособити...

І залишав прохачів: домовляться самі.

Жомові начальники були в селищі владою реальною понад усі інші влади. Інші влади мали штемпелі та печатки, а вони — жом. А в ту пору хто володів жомом, той володів світом. Запобігаючи перед ними, позаочі ненавиділи їх лютою ненавистю, вимолювали у всевишнього на їхні голови найжорстокіші покарання, аж до праведного суду божого. Але суд

божий був далеко, жомова яма поряд. І тхнув від неї не тільки непереборний сморід, а й щось більше, і воно отруювало життя.

Сашко не раз чув, коли мати з сльозами в голосі розказувала бабусі:

— Паразити, жому навпіл із землею видали. За що? За що?..

Було так заведено: вдовам, які мали дітей, виписували жом майже за безцінь, щоб ті могли його вигідно продати тим, хто мав худобу.

— Щоб він йому в горлі застряв! Щоб його хороми в землю провалилися!

А хороми розросталися, а обличчя жомових начальників та їхніх родичів аж до п'ятого коліна лисніли олією.

Може, саме тоді в дитячій Сашковій душі й народилось перше почуття порушеної справедливості і прагнення відновити її. Слухаючи материні прокльони, він гаряче присягав собі, що ось тільки виросте, то поїде в Москву і про все розкаже. Є ж у світі справедливість. Он скільки про неї в книжках пишуть і по радіо говорять, він знайде її, авжеж, знайде!

Та до того часу, коли ця думка остаточно утвердиться в ньому і Сашко повезе до міста характеристику та атестат, щоб вступати вчитися на юриста, залишалося ще ой як довго.

Віднедавна з'явився на заводі і третій чоловік, точніше, дебеленька привозна дамочка, яка безоглядно кинулася в перегони з недосяжними ні для кого жомовими начальниками. Вона завідувала щойно створеним невеликим підсобним господарством, де для заводської їдальні, дитячого садка, школи й інших потреб вирощували свиней, тримали кілька корів, навіть огірки ростили під скляним дахом. Правда, м'яса в заводських котлетах не дуже побільшало, а огірки в їдальні не з'являлися навіть в кінці літа,— якісь машини відвозили їх у район і навіть в область ще маленькими, як мізинець.

Ота жінка не знала стриму. Мабуть, вона не усвідомлювала жорстоких умов перегонів, адже була приїжджа і заводських звичаїв не знала, можливо, природна жадоба гребти під себе переважила застережливий голос, якщо він у неї був; так чи інакше, а вже за кілька місяців персні та сережки такої ваги обтяжили її руки й вуха, що, здавалося, дамочка мусила б зігнутися, а проте вона ще вище задирала голову.

Обидва жомові начальники — завідувач ями та вагар — спочатку з подивом, а згодом з неприхованою злою цікавістю стежили, як машини з чужими, навіть не їхньої області номерами завозили під гору блоки, цеглу, цемент, шифер, плитку, як чужі дядечки діловито розмічали фундамент значно просторіший, ніж їхні обидва будинки разом узяті.

Дамочка-завідувачка не приховувала своїх намірів:

— Ось побудуюсь, знайду собі путящого чоловіка, щоб не пив, а тоді попрошусь у сторожі.

Побудуватись їй не дали. Всьому виною були жомові начальники: як вони могли допустити, щоб і над ними хтось вивищився? Тим паче жінка. Підсікли під корінь. Куди вони писали, як добивалися справедливості, яким рушійним силам надали рух, назавжди лишилося таємницею, а тільки ніщо заповзятливій молодиці не помогло. Навіть господарі сірих і чорних машин, які частенько вивозили з підсобного господарства окіст, масло, сало. Її відтарабанили з селища чорним вороном, і більше ніхто дамочки ніде не зустрічав. На заводі довго міркували, як же використати готовий фундамент: побудувати школу, новий клуб, гуртожиток, ферму, але так нічого й не побудували, бо не знайшли грошей. Дворище з фундаментом, купами цегли, залізобетонними блоками, затверділими, мов чавун, паперовими мішками цементу заросло кропивою, будяками та дикими соняшниками. Найвідчайдушніші з дітей лиш зрідка гралися там у піжмурки, ховаючись за осунутими купами цегли і штабелями блоків, але невдовзі їх витурили звідти колючі будяки та несамовито жалюча кропива.

Довго там ніхто нічого не чіпав, матері навіть дітям забороняли поти-

катися на дамоччине дворище, ніби от-от ася в золоті, сріблі та діамантах там могла з'яаитися господарка на власній машині. Лиш згодом почали нижчати купи й штабелі, нібн вгрузали в землю чи будяки ховали їх від очей. Коли Олександр уже студентом приїздив на канікули, на покинутому даорищі залишився тільки засмоктаний бур'янами цементний фундамент. Селище розбудувалося вздовж і впоперек, але вулиця бридливо обминула дике дворищс, воно її тепер було лишаєм на живому тілі...

Жомові начальники ще вище задерли носа, ось тепер їх ніхто не зважиться переплюнути, але для директора настали лихі часи: ніхто не хотіа іти зааідувати підсобним господарством. Шаидкий злет і ще швидше падіння приїжджої дамочки асім стояли в очах.

Он чого плакала мати, коли і їй запропонували прокляте і жадане місце зааідувачки. Он чому аона казала, що не хоче сиротити дітей.

Таки й відмовилась, і туди поставили контуженого дядька Андрія, та він попрацюааа місяціа зо три. За цей час Сашко один раз зустріа його на п'ятачку біля крамниці, так званій брехалівці, куди вечорами сходилися заводські і переповідали всі новини, навіть ті, що тільки мали статися. Дядько Андрій буа похмурий, як потурмак, ішов, нахиливши голову, ніби боявся підвести очі на людей, чув за собою шепіт: «Ану, до чого цей доробиться». Отоді й стріася йому Сашко: біг наперегони і атрапив просто а дядькові руки.

— Це ти, С-сашок? — дядько Андрій поклаа мулькувату руку хлопчикові на голову. — Як т-тобі живеться? Як м-мати? — І, не дочекавшись відповіді, поліз до кишені й витяг невеличкого зеленого огірка. Певне, носив його не знати аідколи, бо огірок встиг зів'янути і зм'якшіти. — Візьми ось, а-вітаміни тобі треба...

Сашко схопив огірка і за два укуси схрумкав, навіть не відчуаши смаку, і лиш коли нв долоні залишився твердий огузок з хвостиком, згадав про сестру Нінусю.

Згодом мати розказувала бабці, як дядько Андрій аиїздив з села: принаселюдно, щоб усі бачили, склав на воза такі-сякі лахманини, кивнув на прощання людям, знайшов очима її, Настю, махнуа рукою і штоахнув кучера: поганяй.

А другодні й заплакала мати в подушку.

Директор наполягав; хвалив Настю, що порядна, чесна і не злодійка, а на підсобці самє такі потрібні, і при цьому несправаедному казанні навіть очима не кліпнув.

Відмоаилась від підсобки нааідріз, страх виплакала удома в подушку і вранці йшла на роботу з полегшею на серці. Досить страхом жити, натерпілась, дочекається ж колись іншого — спрааедливішого життя...

На роботі ждала несподіванка ще страшніша, ніж учорашня пропозиція: їй не було роботи. Нааіть стола винесли.

Притьмом до директора. Вся в сльозах. Це правда? Правда, є вказівка про скорочення штатів, от її посаду й довелося скоротити. Та як же посміли, а мене ж двоє діток і мати стара?! Не тужи, жінко, в обиду не дамо, хоч вказівку про скорочення штатіа треба суворо виконувати... Це директор так каже і лагідно в очі дивиться, ніби от-от підморгне. Ми для аас, каже, може, й клопітнішу роботу знайшли, та з платнею більшою, і азагалі... Врахували, що а тебе, Настє, троє ротіа на одну платню. Яку роботу? Завідувати підсобним...

Уаечері ще раз заплакала а подушку, а на ранок азяла ключі.

— Рік чи й більше жила, немов у чаду, сину. Все переважувала і переміряла замало не по десять разів, підписи у накладних заіряла, сама собі була страшнішим рєвізором, ніж усі разом, які мене перевіряли.

— Ну й що ж? — нетерпляче спитав син. Його аже захопила материна сповідь і несла стрімкою і занаистою течією життя, мов тріску, яка не може ні противитися течії, ні зупинитися, ні завернути до берега. І це аін буа тією тріскою, аін та мати...

А берег все далі й далі.

— І що ж, мамо? — ще тихше повторив син, розуміючи, як важко їй відповідати. Але ж сама напросилась на розмову, він не тягнув її за язика... а може, краще б і не починала такої розмови. В нього завтра важкий день, можливо, найважчий у його суддівській практиці, йому б розважитись за детективом чи фантастикою, гарно виспатися і встати завтра із свіжою головою, у всеозброєнні закону і справедливості.

Кожен стукіт у двері її закапелка при заводському підсобному господарстві змушував здригатися. І хоч для візиту міліції, як вона вважала, підстав не було, а все ж...

Ретельно, як наче нікому не довіряла, окрім себе, ще й ще переглядала накладні, підписи та печатки. «Тобі що — на гербовому папері подавай?» — гнівалися петерилячі, коли вона розглядала папірци навіть на світло, чи не підтерто щось.

Зрідка викликав до себе директор, і вона боялася цих викликів як вогню. «Зараз усе й почнеться!» — але минало ся. Директор ніколи нічого для себе не просив. Хіба натякав, що коли приїдуть з міста по законно виписане порося, то хай краще вибере, вгодованіше.

Того разу приїхав директорів шофер. Це був уже не той, що раніше, може, третій після нього. Шоферів, які знали більше, ніж треба, директор кудись сплавляв, як водиться, на теплі посади, де менше небезпечних протягів, але манери всіх директорових шоферів була однакова: де брало начальство, там можна прихопити й собі. Скільки — залежало від апетиту й сміливості. Одні брали менше, ніж директор, інші — більше, директорові шофери найшвидше й найміцніше будувалися, в їхніх жінок та дітей рум'янець не сходив із щік навіть в неврожайні роки, їхні діти були в дитсадку чи школі найбільш пещені і примхливі.

— Ось тобі накладна, Насте. Шукай симпатичненьких поросяток,— весело підморгнув шофер. — Щоб сальце з м'ясцем було й на холодець попало. Туди повезу,— і ткнув пальцем у дощату стелю комірчини.

Зазвичай вона сама все відпускала і в їдальню, і в дитсадок, і в школу, і кому що зрідка виписували як допомогу. Поїхала й тепер на ферму.

— Бери он те й те,— показала пальцем на поросят у хліві, приміряючи, скільки важать. Якраз стільки буде, як вказано у накладній.

Шофер спритно перебрався через загорожу, зловив поросят і запхав у мішок. Ті несамовито кувікали, ніби їх уже різали.

Коли ворухкий галасливий мішок опинився на плечах у шофера і той уже намірився йти, вона строго зупинила:

— Зважити треба.

— Директор усе пояснить,— звично кинув шофер, відчиняючи двері. Мішок у нього за спиною підстрибував і галасував, навіть незвичне око могло зважити, що там не двоє і навіть не троє поросят.

— Стривай же! — кинулася слідом, але двері зачинилися перед самим носом.

Коли вийшла надвір, шофер клацнув багажником, закриваючи його, а незабаром машина закуріла дорогою за село, що вела до райцентру.

— Чуєш, я тої ночі не могла заснути. До ранку просиділа над злощасною накладною. Не знала, що з нею робити. Виправити вагу і кількість поросят? Руки звести не могла. Хотіла написати листа, та не знала куди. Хоч куди б написала, повернеться у район, може, саме до тої людини, якій шофер віддав поросят.

Уранці з підпухлими від сліз очима прийшла до директора. Він, як завжди, був зайнятий, до кабінету весь час хтось заходив та виходив, але я мусила дочекатися будь-що. І сказати, що його шофер безсоромно пограбував заводську підсобну ферму... І щоб переробили накладну, бо кожне з тих поросят на обліку... Перепинила директора вже в коридорі, в плащі був, поспішав кудись. Не вислухав мене, кинув, як відчіпного:

«Насте Сергіївно, невже ви самі не знайдете, куди приплюсувати тих поросят? У вас що — жодне не здохло? Падежу нема?»

І я силала акта, а він підписав, що п'ятеро поросят здохли. Чому п'ятеро, спитаєш, сину? Четверо забрав той шофер, а п'яте... п'яте...

Вона не могла доказати.

Коли і в їхньому хлівчику, де раніш зберігали на зиму дрова та брикет, з'явилась невеличка загорожа з кувікливим господарем, роботи в Нінусі та Сашка побільшало. Треба було нарвати лободи, накришити, здобрити дертю, принесеною матір'ю, і щодня по кілька разів годувати ненаситну кувіку.

Маленьке замурзане поросятко з рожевим п'ятачком, в якому світилися дві дірочки, з круглими очима було Сашкові не тільки втіхою та розвагою, а й великою надією. Не раз чув, як мама та бабця приміряли ся, що придбають, коли порося стане кабаном і вони продадуть його. Навіть сперечалися: продавати живою вагою чи заколоти і по частинах? Бабця переконувала, що коли заколоти і все окремо продати — сало, м'ясо, здір, тельбухи, голову, ратиці, то матимуть, може, стільки грошей, як за двох живих кабанів, а мама відмахувалась, вона уявлення не мала, як забити кабана і розрубати його на частини, адже завела домашню живність уперше і обходитись з нею не вміла.

У тих вечірніх примірюваннях та розрахунках згадувалися і Нінуся з Сашком. Сашкові збиралися купити нові черевики, заячу шапку і фабричну, а не домашню, домоткану сорочку. Він відважно вставив слово і про ковзани, від яких брали завидки всіх селищанських хлопчаків, бо мав їх тільки син жомового начальника. Мати подумала і лагідно сказала: «Коли гарно доглядатимеш, може, й купимо».

Звідтоді й жив надією на ковзани.

Та Сашковій мрії не судилося збутися: коли порося перетворилося на кабанчика, мати з бабцею знову надовго засперечалися — колоти чи везти на базар живим? Зрештою, надія виторгувати більше від продажу по частинах, ніж оптом, перемогла, і мати почала пантрувати колія.

Несподівано виявилося, що його завгодно можна було знайти в селищі чи поблизу в селах за пляшку цукрівки — покрівельника, пічника, копача колодязів, тільки колія мати знайшла за таку ціну, що й півкабана б не зарадили.

Грошей вторгували набагато менше, ніж гадали, ні сорочки, ні тим паче ковзанів Сашкові не дісталося.

А в хлівчику замість проданого кабана незабаром з'явилося двоє смішних і веселих поросят, і Сашка та Нінусю заполонили нові надії.

Сашко ріс кмітливим, проте довірливим. І щоразу, коли крихкі й солодкі, як рафінад, дитячі мрії не збувалися, а його душі сипав гнів, і він присягав собі, що коли виросте, то поквитається з усіма своїми і материними кривдниками.

На час, коли він скінчив десятирічку, давня дитяча мрія стала твердим переконанням: він будь-що повинен вивчитися на міліціонера, суддю чи прокурора, щоб скрізь навести лад і встановити справедливість.

У десятому класі він став справжнім відлюдником. Однокласники тільки й розбалакували, хто куди збирається вступати і хто кому допоможе в цьому, а він лише відбуркував: «Не знаю... Ще не думав». Щоб не наврочити. Хоч насправді вдень і вночі думав про одне, а в снах бачив себе суддею із зав'язаними очима і мечем у руці: отак, не дивлячись в запобігливі очі, треба встановлювати істину.

Він боявся казати про свою мрію, щоб не зляпати її. З торішніх випускників он скільки ні з чим повернулись додому. Різне про них балакали: в того балів не вистачило, той «руки» не знайшов, у того грошей не було на хабара.

Ні «руки», ні грошей Сашко не мав, отож надіявся тільки на себе.

— Ось тоді я й пішла до директора. Просити допомоги. Він же все міг.

Це був той самий директор, що колись пораяв саме її завідувати підсобним господарством, тільки підсобкою аже завідували інші. Господарство розроелося, побудували ферми, кабанці шандко нагулювали сало, корови на дармовому жомі доїлися набагато щедріше, ніж колгоспні, і директор відгодівельника (так тепер називалася ця посада) давно заткнув за пояс колишніх жомових начальників. Сашкова мати вела всю бухгалтерію відгодівельника, навіть раділа такій своїй переміні, життя полегшало, і не треба було тремтіти над кожною грудочкою рафінаду.

— Думаю,— співчутливо сказав директор,— що ти, Насте, заробила кабанчика.

Вона аж здригнулася. За що? За її давню безвідмовну службу чи за те, що вміла... І не додумала...

— Скажу, щоб вибрали тугенького, а куди й коли відвезти, щоб твій Сашко попав у студенти, Павлуша знає,— змовницьки додав директор.

Павлуша був новий директорів шофер.

— Отак ти й став студентом юридичного факультету,— тихо-тихо мовила мати. — Павлуша ще кілька разів возив у місто то підчеревину, то окіст, щоб ти й стипендію одержував, і гуртожиток мав, але кому — хіба я допитувалась? Та ніхто б мені й не сказав...

Син сидів похмурий, за звичкою закинувши ногу за ногу, і похитував кольоровим капцем, нібн дратував сам себе.

Він не знав, ну, зовсім не знав, що відповісти матері.

Дружина повернулася од вікна, її гарні руки, що не знали важкої роботи, були демонстративно схрещені на грудях. Дивилася упрост на чоловіка.

«Ну, скажи ж щось матері,— благали її очі. — Запереч... Накричи на неї, щоб на ніч страшних казок не розказувала, ми вже не в тому віці, коли їх бояться. Спростуй. Все те старечі антребеньки, нічого такого ніколи не було. Було як у всіх... Було трудно, може, не завжди як треба... Але все давно бур'яном поросло, навіщо тепер ворушити!..»

Все це він читав в очах дружини, але відповісти й дружині не міг.

— У тебе ж діти... І внук уже росте,— роздратовано сказала дружина. — Що вони подумають? Ти ж для них взірець справедливості.

— Мамо, ви впевнені, що саме так усе було? — нарешті очужілим голосом вичавив із себе син.

— Світ жив неправедно, і я разом з усіма,— сказала мати. — А відповідати мусить кожен за себе. До твоєї сьогоднішньої правди я вела тебе через свою довгу неправду. Арештуй мене, сину, я хочу скинути тягар з душі. А коли я помру, не став в узголів'ї свічки...

Ніч минула нібн в недолугому сні. Він кудись піднімався, то раптом зривався вниз так стрімко, що перехоплювало дихання; певне, він стогнав у сні, бо дружина легенько торкала за плече:

— Чуєш, перевернися на бік.

У напівсні чув знайомий голос, слухняно повертався, а потім знову злітав угору і зривався в прірву.

Вранці голова гула такою порожнечею, що Олександр Олексійович боявся, чи не почують того гулу домашні...

Дружина йшла на роботу першою, їй на дев'яту. За звичкою цмокнула холодними нафарбованими губами в чоловікову щоку і охайно зітерла малинове сердечко від помади.

Він не відповів на поцілунок, але вона того не помітила.

Кава не збадьорила, навпаки, пригнітила ще більше.

Аж на вулиці згадав, що судову справу зоставив удома в шухляді: вчора ввечері хотів востаннє переглянути, настроїтись, заглибитись, проте не доторкнувся до неї.

Але додому не повернувся.

Йшов вулицею і не помічав куди. Знав, що сьогодні має бути суд, але не міг згадати, хто й кого судитиме...

ОЛЕКСАНДР ЛУК'ЯНЕНКО

САД НА ПІСКУ

ПОВІСТЬ

I

Уночі буря таки звалила яблуню в кутку саду, дарма сподівався Прокіп Ілліч, що вона й цього разу встоїть. Ех, не втримала старе, шкода!.. Звечора, коли після довгої палючої суші нарешті задощило, він було зрадів: годі вже марудитися з тим шлангом, по черзі, ніби милостиню жебракам, хлюпаючи води під кожне дерево, дощ разом напоїть усіх, до глибини корінця просочить землю, вмиє від пороху лист. Але радість була передчасна. Свіжачок вітер, який приніс і скинув з пліч дощову хмару, раптом подужчав, розгулявся в надмірі сили, обернувшись незабаром на вітродуй, вітрюгак, вітрище. Ось щойно тільки ледь ворушив гілля дерев, а тепер шарпає розбишакувато, куйовдить, зламує,— нема йому, босяцюрі, спину. Крізь подзьобані ряботинням крапель шибки веранди Прокіп Ілліч дивився, як падають долу яблука — антонівка і ренет, джонатан і пепінка. Яблука падали беззвучно, наче в німому кіно, сміх казати, він це пам'ятає таку давнину: паровози, що мовчки хукають парою, люди, змушені нечутко плямкати губами. Еге ж, давня давнина, спомини дитинства. Та на старість, оце років зо три, йому й телевізор майже онімів, а крутнеш коли ручку на голосніше, то Юля лається. Може, тому щорік миліший стає Прокопові Іллічу сад. У саду не конче треба чути, тут важливо бачити. Де гнізда гусені обібрати, де суху галузку зрізати, де підперти обтяжену плодом гілляку, бо вломиться. Восени згрібай і пали купи листя, вкутуй слабкі супроти морозу стовбурці соломою, весною обкопуй, підбілюй, обприскуй від шкідників. На одні руки задосить. А потім налетить отакий вітрюган — і все понівечить, сплюндрує.

Не спалося, останнім часом вік до цього звик. Урешті-решт людське життя складається зі звичок, серед яких дедалі меншає тих, від яких маєш задоволення. На стовпі за ворітьми розгойдувався під вітром ліхтар, хисткі півкола перебігали по стіні вгору-вниз, вгору-вниз...

Ранком небо прояснило, і Прокіп Ілліч вийшов у сад. Яблука, вибабляні в грязюці, деякі репнуті, стелилися скрізь натрусом, синьо було від падалиці під сливою-угоркою, що вже цупко тримаються віття зелені горіхи,— а й їх накидало біля водогінної колонки чимало. Довершувала картину розгрому повержена «циганка». Це так по-простому кажуть, певне, мала яблуня й наукову назву, але сорт вимираючий, кому воно цікаво, нехай собі буде «циганка», бо справді засмагає на сонці начорно. Власне, її давно слід би спиляти, протрухла геть, та все відкладав. Аж от буря без пилки впоралася, лишилось тільки обчухрати й порізати стовбур на дрова. Вминаючи чоботями глибокі сліди, Прокіп Ілліч ступив ближче, для чогось помацав штурпака, що стирчав із землі безглуздо, як одірвана нога. Ще ж і корчувати доведеться. Потім зірвав з мертвого дерева яблуко, надкусив спроквола. Яблуко було терпкувате, недостигле.

Звичайно, добрий садівник не лише садить упору, а й зрізає вчасно, інакше запустом поростеш та нікчем'ям. І бозна-скільки всякого дурностою винищив він без жалю: те раптом схирлявіло, родити перестало, інше якесь покручене вдалося абощо. «Ти,— сердилася раз у раз Юля,— хіба євдівник, ти євдист, хай би собі росло». Аби шпигнути слівцем, багато вона в цьому тямить! Проте на «циганку» рука у нього не піднялася. Бо яблуня височіла тут, коли нічого ще не було — ні саду, ні будинку. Був звільнений у запас майор Прокіп Шамрай з дружиною Юлією і двома дітлахами — дев'ятирічним Сашком та семирічною Оленкою. Молодцюватий майор, якому виділили двадцять соток землі й надали позику для влаштування в цивільному житті.

Прокіп Ілліч знов торкнув пальцями окоренок і виразно пригадав той, перший день. Від центру міста, де наймали тимчасово кімнату, вони майже годину трусилися трамваєм, по дорозі у вагон видряпався інвалід без обох ніг, на дощечці з коліщатами. Інвалід сунувся проходом, хапаючись руками за лавки, коліщата при тому повискували й, здавалося, шаткували хрипкий голос: «Дорогая, ажик, жона, я каліка, ти не примеш, ажик, в обійми мене...» Після кожного куплета він зупинявся й гугнявив замість приспіву: «Браточки-сестрички, подайте на прокорм недогризку війни». Пасажири квапливо тицяли дріб'язок у засмальцьовану кепку, пришпилену до штанини інваліда, Сашко і Оленка лупали на нього очима.

— Мабуть, тому дяді дуже захотілося їсти,— сказала Оленка, коли вийшли з трамвая.

— Випити йому захотілося! — скипів Прокіп Ілліч. — Держава всіх забезпечує найнеобхіднішим.

— Помовч,— кинула Юля. — Не з твоїми грошима йому дорікати.

Неподалік від трамвайної зупинки починався ліс, а перед стіною сосон лежало піскувате пустище, виднілися де-не-де збиті з усякої лампні халабуди, куріли димки вогнищ. Оце, певне, й була та земля, на якій мав облаштуватися майор запасу. По щиколотки грузнучи в піску, дісталися ближчої халабуди, звідти вигулькнув огрядний чоловік у самих трусах і радісно загаснув:

— О, нашого полку прибуло! Яка ділянка?

— Сімнадцята,— відповів Прокіп Ілліч.

Чоловік наморщив у роздумі лоба, почухав шрам на грудях і ще більш звеселів.

— Ну, батечку, то ви ж щасливець. Оно бачите дерево, це яблуня — кругом одна-єдина. І стоїть якраз на вашій латифундії, чудовий орієнтир. А взагалі не тушуйтеся: «Я знаю — сад цвістиме», як сказав великий радянський поет Маяковський, але підполковник Лимар теж у цьому певен. Втім, тепер уже колишній підполковник, маю честь. Заходьте при нагоді.

За орієнтиром рушили далі навпростець. Ділянку було позначено кілочками, на фанері, прибитій до одного з них, розплився напис хімічним олівцем: «17. Шамрай П. І.». У ріденьких кущах верболозу поблискували нитки павутиння, шмигнула з-під ніг і десь сховалася брунатна ящірка. Нещадно пряжило сонце, тільки під яблунею простягся клаптик тіні, такої жаданої й манливої. Звідкіль тебе завіяло сюди, «циганко», яким робом опинилася серед цих пісків? Може, вітер приніс зерня, може, впустив перелітний птах. Та пощастило ж йому, тому зерняті, вивести у вогку виямку, набубнявіти, прорости, стало сили пагінцеві вигнатися вгору, зміцніти. І ось уже тужавіють на твоєму гіллі плоди, прихищає від спеки твоя тінь. Спасибі тобі, «циганко»!

Грунт біля яблуні був ліпший, удобрений листопадами, тут навіть трава зеленіла ніби для того, щоб діти зморено посідали.

— Мамо, дай водички,— попросила Оленка.

— А я щось і перекусив би,— тоном дорослого мовив Сашко.

Юля витягла з кошика варені яйця, редиску, відкоркувала завбачливо

куплену пляшку ситра, розіклала все на рядениі й, дивлячись, як малі полуднують, зітхнула:

— Що, отак і житимемо, під деревом?

Дружина червоного командира, наїздилася вона донесхочу, наблукалася по далеких гарнізонах, де Макар телят не ганяв, проте мусив служити її Проша. Манаття в чемодани, дітей на оберемок — і паняй без розмов, наказ є наказ. Війну в евакуації перебідувала за Уралом, випвдяло всякого — й лягали голодні, й прокидались холодні. Але принаймні завжди був дах над головою. Хтось інший ставив ті будинки, бараки, хвти, у яких їм давали притулок, хтось мурував печі, біля яких вони грілися, засвічував світло, що їм світило. А вільні птахи хоч і летять, куди заманеться, гніздо мостять собі самі.

— Ну, мати,— сказав тоді Прокіп Ілліч,— це на тебе не схоже. Держи хвоста бубликом, хіба ж такі хороми вибудуємо!

— Хочу бублика,— сприймала слово Оленка, й обоє розреготалися.

Еге, молоді ще були — йому лиш під сорок, Юлі трохи за тридцять, духом не вичахли. Зараз аж дивно Прокопові Іллічу, як-то так моторно він управлявся. Для початку сторгував у лісника ветху, напівзруйновану повітку, розібрав і, що не зовсім протрухло, склав на підводу. Швидкома стулив сякий-такий курінь, попривозили з міста розкладайки, ковдри, каструлі. У курені малися навіть двері — правда, із щілиною, крізь яку блимали ночами зірки. Від кабиці під толевим дашком пахло борщем чи кашею, на мотузку між стовпцями сушилася білизна. Одне слово, отаборилнсь. Дуже тільки дошкуляв пісок, особливо вітряної погоди: він набивався у ніздрі, у вуха, тріщав на зубах, їсти з-за столу, вкопаного надворі, тікали до куреня, проте й там не було спасу. Щоранку Юля витрушувала постелі, чмихаючи й зумисне голосно примовляючи:

— На Алтаї жили, в Сибіру жили, в Каракумах ще не жили. Добридень, приїхали! Хіба це місце для людей, це тирло для верблюдів!

Виговорившись, вона знову бралася куховарити, прати, штопати. Тим часом Прокіп Ілліч снідав, одягав незмінний шевйотовий кітель і вирушав на добуванки. У кітелі було парко, пітніла під тугим комірцем шия, але заради діла. До сорочки всіх своїх регалій не вчепиш, а їхній дзвін магічно пом'якшував серця завідуючих базами та складами — надто тих, що не нюхали пороху. Серед найприхованіших запасів знаходилися бутовий камінь і дошки, шифер і цвяхи. Машина з дефіцитним добром щоразу буксувала в піску, шофери оголошували, що далі собі як знаєте, нема дурних за сотнягу гробити мотор, доводилось позичати у лісника гнідого миршавого коника, аби потроху, частинами перевезти вантаж на ділянку. Так чи так, біля куреня виріс гора будівельних матеріалів.

Точнісінько такі самі клопоти обіймали сусідів ліворуч і праворуч, усе це сельбище край лісу, яке хтось жартома й не без підштрику охрестив Мундирною Слобідкою. Всі бігали по добуванках-заготівлях, звідусіль чувся тріскіт нищеної навіаець лози, а там, диви, вже вибочіли стіни, ребристо випиналися крокви. Настав день, коли й Шамряй вручив план майбутнього особняка дідкові в окулярах — виконробові нечисленної, у складі трьох чоловіків, шабай-артілі. Окуляри зі зламаною дужкою ледь трималися на кінчику носа, одне скельце було розколоте, здавалося, що крізь них небагато можна вгледіти.

— Пойнятно,— сказав дідок, відсуваючи папір на ріжок столу. — Приберіть, бо ще обкапаєм. — Смачно дохрумав малосольного огірка й повторив: — Пойнятно, будемо закладати фундамент.

Працювала артіль спритно, прихописто, пили в міру — чарка до обіду та чарка ввечері. Лише як поклали перший зруб, виконроб вочевидь перебрав, зіщулився, мовби студжений серед літа морозом, і тихо промовив:

— От ви будуєтеся, життя, пойнятно, іде, а моїх двоє лежать десь у землі німецькій, їм уже хати не треба...

Він, певно ж, нікому не дорікав, нікого не осуджував, просто журився. І все-таки Прокопа Ілліча дряпнуло: ну, до чого це «ви будуєтеся», наче

гріх якийсь перед загиблими, чи що, коли його, Шамраєве, ім'я не могло також замість у поселенському реєстрі опинитися на обеліску! Другого дня дідок прийшов хмурний, може, сам себе картав за вчорашнє. Власне, який він був дідок, це тоді повному сил Прокопові Іллічу шістдесят років уявлялися мафусаїловим віком.

Сили вистачало, та й соромно стовбичити збоку, поки інші для твоїх же гвраздів чуба гріють. Підносив майстрам важкі колоди, цюкав, де довірять, сокирою, стукотів молотком. А коли понабивали на соснові, цятковані живицею стіни дранку, вся сім'я місила глину, тинькувала, білила, навіть Оленка крутилась під ногами заляпана, як справдешній штукатур.

Що не кажи, зимували у власному будинку, точніше — в одній із чотирьох кімнат, майже готовій всередині. Грубка чадно диміла, від порога тягло, діти безперестану шморгали носами, але таки своє гніздо. Слава богу, зима того року видалася рихла, милостива. І ще злагодилось до снігу велике діло: на кількох ділянках, у тім числі й їхній, буровики пробили свердловини, водою хоч залийся. Раніш водоноси з відрами та бідонами обступали далеку, аж коло трамвайної зупинки, криничку й, траплялося, вичерпували її до дна.

Облаштунок вимагав капіталовкладень, раз у раз Прокіп Ілліч стриг ощадну книжку, переконуючись, як швидко тоншає грубенька сума. За час служби в армії він не позбувся селянської звички берегти копійку. А міг позбутися. На війні гроші втрачають ціну; пригадується, в якомусь угорському містечку стояв обіч дороги розтрощений автофургон, з нього повивалювалися мішки під сургучними печатками, декотрі репнули,— і пачки різноколірних папірців стелилися долі, вкриті грязюкою, затоптані чобітьми. Дорогою саме тьопвпили солдати, та ніхто не нахилився, не підняв жодної купюри. Тільки Прокіп Ілліч зупинив свого віліса, кинув пару мішків на заднє сидіння. І виявилось, недарма. Пенге — так, здається, називалися ці гроші — ще довго ходили в Угорщині, за них можна було купити пухку білу хлібину чи сулію вина. Однополчани іноді легко, з жартами-посмішками, програвали по кілька тисяч у карти, Шамрая й не кликали до компанії, знали наперед, що відмовиться. Мав бо залізне правило: у фінансовій відомості розписався, половину — додому, жінці і дітям, половину — на книжку. Тепер вони згодилися, ті фронтові заощадження, плюс позику взяв у банку.

Чого він не встиг першого літа, це поставити, за прикладом інших, добрячий паркан, обгородився для годиться тином зі зрубаної лози. Мабуть, теж далося взнаки давнє, сільське — всупереч побутуванню за могутніми огорожами військових гарнізонів. Тином в українському селі не одмежовувались наглухо від сусідів, то більш від світу; через тин або й крізь нього все було видно, в до сусіда неодмінно робили перелаз, навіть у пісні про це співається: «Перелаз, перелаз, від сусіда до нас». Так Прокіп Ілліч і пояснив свою недбалість чоловікові з лагідним прізвищем Шапочка, що оселився поруч. У відповідь той заворушив рудими кошлатими бровами.

— Е, нині, голубе, співай, та стережися, ви хіба не знаєте, яке розвелося злодійство! Було б що поцупити, мастаків до біса.

Демобілізувався Шапочка з посади начпрода полку, вона й примічалося. В усякому разі, поки троє Шамраєвих умільців довели до пуття єдину кімнату, найнята сусідом бригада завершила двоповерховий терем-теремок. Та насамперед він вибехав паркан і придбав здоровенного басовитого пса. Щойно зачувши чужий дух, пес бряжчав ланцюгом і утробно гавкав. Згодом ще дехто позаводив собак, часом серед ночі над Мундирною Слобідкою зчинялися їхні оглашенні концерти,— але Прокіп Ілліч не піддався цій моді. А паркан вескою поставив, як усі.

Тоді ж настала загальна турбота садити дерева, кругом тільки й розмов, де взяти саджанців, чим удобрити пісний грунт. Либонь, так уже влаштована людина, що, отримуючи в своє розпорядження бодай клаптик землі, тицяє там якогось прута, доглядає й вирощує. Принаймні на

України хіба геть нікчемний господар, лінтюх і недотепа, не мав коло хати садка. І живуча ніврокy давня заведенція, тепер от по великих містах садків лишилося як кіт наплакав, то придумали садівничі кооперативи, від скреготу металу, від конторської нудячки хоч у вихідний тікають під зелені віти. Бо, крім яблук та груш, родять вони щось дуже важливе для душі.

Одначе Прокіп Ілліч над цим не замислювався, просто робив що слід. Ями копав глибокі, метра на півтора, як рекомендував довідник садівника, утрамбовував при споді товстий шар глини, себто водозатримну подушку, ретельно перемішував привезений чорнозем навпіл із привезеним гноєм. Звичний букву в букву, без відхилень виконувати статути й інструкції, він і тут не дозволяв собі найменшої полегкості. А потім ще йшов підмогти будівельникам, які човгали малярними щітками. Надвечір руки аж гули, засинав миттю, ніби сам падав у глибоку м'яку яму. Але прокидався рано, знову беручись до роботи.

— Я вже не пам'ятаю,— ремствувала Юля,— коли ми були в кіно. Скоро зовсім здичавіємо.

— Постривай, мати,— озивався він,— ось закруглимося, буде час і на кіно, й на театри.

— Ти закруглишся, боюсь, у кінську дугу...

Приходив консультуватися Шапочка, цікавився, яке добриво полюбляють полуниці. Розсади, мовляв, жінка дістала сот п'ять, бракує передової агротехніки.

— П'ятсот? — перепитав Прокіп Ілліч. — Куди вам така гибель?

— Е, чого бовтатись ложкою, де треба ополоника,— багатозначно ворухнув бровами сусід.

Незабаром Шапоччина жінка чимчикувала на світанку до трамвая з кошиком під марлевою накидкою; через марлю проступали рожеві плями соку.

Сад, певна річ, не грядки, зачекай плодів. То було диво, що наступного року, крім «циганки», боязко, кількома розетками, зацвіла ближча до веранди яблунька, кальвіль сніжний. Правда, цвіт потішив око та й осипався марно, але один пуп'янок таки зав'язався. Діти щодня перевіряли, як він росте, наливається. І достигло врешті яблуко — ледь із прозолоттю, кольору липового меду, величезне на маленькому деревці. Подивитися на дивовижу спішили знайомі й незнайомі, цокали зачудовано язиками, а Линар приніс фотоапарат і сфотографував Сашка з першим урожаєм. Чомусь саме цей знімок Юля захотіла збільшити, коли трохи приглухло, сталося їхнє невигойне горе: худорлявий хлопчина, майже підліток,— йому тоді дванадцятий минуло, перейшов до шостого класу,— ніяково усміхаючись, тримає на долоні яблуко. Ех, Сашко, Сашко, хто думав-гадав, що судитиметься без тебе доживати віку!

Поступово Мундирна Слобідка набувала статечного вигляду, окремі будинки складались у вулиці, вулочки, провулки. Зрозуміло, селищна Рада, до якої обрали і Прокопа Ілліча, не могла затвердити цієї безідейної і, більш за те, ущипливої назви, після тривалих дебатів схвалили цілком відповідну прихильностям жителів — селище імені Суворова. Головну поздовжню вулицю, що пролягала паралельно лісові, нарекли Чапаєвською, бічні — іменами героїв минулої і ще такої недавньої війни. Отож на будинку Шамраїв з'явилася табличка: «Вул. Пилипенка, 10».

Прокіп Ілліч добре пам'ятав Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта Петра Пилипенка. Сімнадцять збитих літаків, груди в орденах, лячні радіозастороги фашистським пілотам: «Увага, в повітрі Пилипенко!» Та рясна низка доган — за недисциплінованість, зухвальство, самовільні походеньки з амурною метою. Комусь іншому змололося б, дивн, й на гірше, цього синьоокого, завжди франтом вилощеного чубаня милувало начальство, він спокутував свої молоді гріхи відчайдушною хоробрістю, твердою вдачею бійця.

Льотчики були аристократами війни, голилися з одеколоном, дарували дівчатам шоколад і згущене молоко,— але вмирали вони

страшно, самотньою в безкрайому небі, де не прихистить ні горбок, ні рівок. І, може, найстрашніше загинув старший лейтенант Пилипенко. Сталося це на польовому аеродромі під Будапештом, четвірка винищувачів якраз сіла, щойно Шамрай приїхав туди, а п'ятий кружляв у височості, тягнучи димний хвіст. Біля будки радистів скупчився юрба, командир полку, червоний від натуги, кричав у мікрофон: «Пилипенко, чому не скидаєш висоти? Сідай, Пилипенко!» Відповіді не було, поранений літачок описував коло за колом, сріблясто зблискуючи проти сонця. Хтось підніс до очей бінокль: «У нього не випускається шасі, товаришу полковник...». «Петре, Петю,— застогнав полковник,— стрибай, синку, чорт з нею, з машиною! Стрибай, я наказую!» Всі трепетно дивились угору в надії, що ось-ось там спалахне рятівний купол парашута, аж раптом дим за літаком почорнів, долинув різкий, ніби виляск батога, звук, винищувач завалився на крило й косо черкнув небосхил. Причини трагедії з'ясувалися після огляду уламків машини і тіла льотчика: приземлитися він не міг, бо заклинило руль висоти, вистрибнути з перебитими кулеметною чергою ногами теж був не годен. Єдине, що залишилося йому наостанку,— прощальний приречений політ над своїм аеродромом.

Скільки ж це було Пилипенкові, коли кружляв у тому смертельному леті? Двадцять чотири — двадцять п'ять, як зараз Олегові, внукові Прокопа Ілліча. А Шапочці оно далеко за сімдесят, і досі вирощує полуниці для базару. У кожного своя планида.

II

Але й нашалапутив клятий вітрисько, завдав мороки. З «циганкою» самому не впоратись, то вже як прийде Олег, поки що аби визбирати струшене. Старенькою свиткою Прокіп Ілліч носив падалицю під навіс на місці колишнього,— гай-гай, і цурки його нема,— куреня: спершу уповні, потім ледь до половини кошеля, відхекувався зморено й чухав лисину в срібному вінчику сивини. Ну, зі сливок Юля наварить при бажанні повидла, хоч торішнє зацукрилося в слоїках, а куди подіти яблука, бозна. Трохи внук начавить соку, трохи одбереш випадковому гостеві, решта поволі згниє, вали у компостну яму. А на базарі правлять полтиник за кілограм, зимою буде карбованець і дорожче. Нісенітниця виходить або, сказав би Лимар, заворот глузду. Якось, не дочекавшись обіцяної кооператорської машини, вони вдвох рушали до найближчого дитячого садка. Завідувачка, пишнотіла дама, увінчана вежею на голові, наспіл аторопала, чого хочуть від неї, певніш, пропонують їй шановні товариші. Коли ж врешті порозумілися, виникла несподівана перешкода: що безплатно, так би мовити, від щирого серця,— це вона, завідувачка, звичайно, вітає, це вияв благородства, та однаково треба належним чином оформити, інакше утворяться лишки фруктів — і раптом, як на те, ревізія, уявляєте, хто їй повірить. Ні-ні, без документів абсолютно неможливо, хай товариші звернуться в райвиконком, там випишуть офіційний папір, нарядять транспорт, і тоді вона з вдячністю, з глибокою вдячністю прийме їхній щедрий дарунок... Уже за дверима Лимар покрутив пальцем коло скроні, буркнув сердито: «Типовий заворот глузду. На жаль, поширена у нас болячка».

Таки точно поширена, мізки набакир зсува. Яке було радісне свято першого яблука, а тепер, міркує сам собі Прокіп Ілліч, ніби й краще, коли в саду неврожай, менше клопоту. Але проти цього бунтує його селянське єство.

Він висипав останню сапетку, згорнув докупи наметене під парканом листя, спиляв нижню відчахнуту гілку горішини. Начебто все. Біля ганку ретельно обшкріб з чобіт грязюку, що поналипала грудками, але тільки-но переступив поріг, Юля гримнула:

— Знов у своїх шкарбунах до хати пхаєшся! Ану скинь, тут тобі не конюшня.

Прокіп Ілліч слухняно роззувся, приткнув чоботи в кутку веранди.

Конюшня — це натяк на минуле, коли курсантові кавалерійської школи сподобалась гарненька містечкова вчителька. Язик у неї завжди чикрижна бритвою, лише з літами, особливо після смерті Сашка, щодалі меншало смішливої дотепності, набирало злості, прагнення вжалити, дійняти до нутра. Вирятовує Прокопа Ілліча гандж слуху — взагалі прикрий, однак у цьому разі дуже помічний. Де справді не добереш, де удаси, буцім недочув, Юля погзиться-погзиться та й рукою махне:

— Ет, що з тобою розбалакувать, ти ж глухий, як пеньок. Сідай їсти.

От і зараз, блимаючи спідлоба, поставила миску молодої картоплі, накришила скибками помідорів. Снідає Прокіп Ілліч тут же, на веранді, що стає влітку центром оселі, дочиста випорожняє миску, проквапом п'є чай із півлітрової, а кварточках, чашки. Потому надіває окуляри й розгортає газету. Книжок за своє життя він прочитав небагато, переважно стосовних військової справи чи згодом садівництва, ну ще мемуари відомих полководців; усякі там повісті-романи — то вигадки для дозвільного лежання на канапі. Інша річ газета, в ній повідомляють факти, дійсні факти, які мусить знати політично підкована людина. Хоча, правду кажучи, останнім часом ця щоденна пайка інформації чимбільш викликає у нього відчуття, схоже на оскому. Колись читати газети було саме задоволення: кожним рядком вони свідчили, що все у нас добре й навіть чудово, ростуть мов з води величні будови, розвивається найпередовіша в світі наука і техніка — одне слово, до комунізму рукою подати. Не без того, звісно, критикувалися окремі недоробки, але загальна картина тішила, бадьорила дух. Аж виявляється, і те не так, і се кепсько, дарма, виявляється, раділи. Пишуть тепер про обман та окозамилювання, про міністрів-бюрократів, про технічну зашкарублість. Отак навпрост, чорним по білому. А новації які пішли, в голові макітриться: директорів більшістю голосів обирають, приватному сектору волю дали — хочеш, шевську майстерню відкривай, хочеш, кафе-закусочну. Читає Прокіп Ілліч, перечитує, то скривиться, то зморщиться,— глянув би хто збоку, достоту кислиць ухопив чоловік і не знає, зашкодить йому чи минеться.

Його кругозір владно окреслили зовсім інші часи, коли все було раз назавжди визначено, мудрий «батько народів», вождь і учитель, пахкаючи люлькою, вів державний ковчег несхибним курсом. Була магія надійності в цій люльці, у дебелих вусах, пильному прижмурі очей. «Батько народів» забрав у Прокопа Ілліча брата Федора, погубленого десь у північній безвісті, але дав ще при молодечому здоров'ї пенсію, як на кількох дідів. За Федором нила крадькома душа, мордувався таємними сумнівами, пенсію Прокіп Ілліч вважав цілком заслуженою. Офіцери — становий хребет армії, що пройшла визвольним походом пів-Європи, по службі й дяка. І обчислення свого фронтового стажу згідно з формулою «рік за два» він сприйняв як належне, справедливе, не замислюючись, чому ця справедлива формула обминула солдатів на передовій чи змучених жінок біля верстатів. Замислюватись над такими питаннями в ті часи не годилося.

Мудрий батько, вождь і учитель, якого порівнювали із сонцем, здавався вічним, ніби саме сонце, здавалося, завжди куритиме його люлька, пильно мружитимуться очі. Та навіть він, всемогутній, не мав сили доточити собі віку понад той, що відміряла доля. П'ять днів і ночей лунали над країною траурні марші, тужливо схилялись повиті чорними стрічками знамена. Осиротів народ. З такою думкою — ні, скоріш підсвідомим, востаннє у плоть і кров почуттям Шамрай уперше від часів дитинства плакав, та й скількох ще, лихом-бідою битих, січених, калічених, пекла скорботна сльоза. Хто міг тоді бодай краєм розуму припустити, що незабаром з кумира обсиплеться позолота, й багатьом стане ніяково за свої сльози.

Багатьом, та не всім. Викриття культу особи потрясло Прокопа Ілліча дощенту, перекинуло сторчма усталені істини, це було світозрушення, грім з ясного неба,— і, як часто трапляється, від розгуби перед надзвичайною, приголомшливою подією він заходився шукати їй ужиткових спрощених

пояснень. Найпереконливішим уявлялася заздрість до мертвого титана. Нема гідних зрівнятися, де там, от і применшують, обтинають велич того, перед ким учора схилялися.

По-своєму фігурально висловився з цього приводу Шапочка:

— Е, ясно ж, шпакам на орлиній висоті не вдержатися.

На що Лимар, ледь усміхнувшись, докинув:

— Є ще такий птах страус, як дуже чогось злякається, кажуть, голову в пісок ховає.

— Причому тут страус, куди гачка гнеш? — настовбурчився Прокіп Ілліч.

— Якраз притому! — В голосі Лимаря дзенькнув метал, це бувало рідко. — Партія чесно сказала вам правду, а ви, страхопуди, за звичкою на ікону хреститесь, свят-свят, наче богомільні бабусі. Ні, мужики, від правди не одхрестишся.

Сколихнулася твердь заповідна, і почалися різні реформи, реорганізації, пертурбації — сьогодні одне, завтра інше, встигай лиш устежити. Мабуть, завжди після великої рівноваги настає велика хитавиця. Серед безлічі новин особливо збентежила Мундирну Слобідку, чи то пак селище імені Суворова, звістка про те, що колишнім офіцерам, по-простому відставникам, підрізають пенсію. Своя кишеня кожному рідна; галасували, лаялися, дехто хотів навіть скаржитись у Верховну Раду. Прокіп Ілліч до надто гарячих не приєднався, одначе також шкварчав, мов сало на пательні:

— Чортзна-що, неподобство! Ми ці гроші потом і кров'ю заробляли.

Аж раптом озвалася Юля:

— А ти спитав би, яка пенсія в мого батька. Він двадцять років у Донбасі під землею відтарабанив, його щодня могло живцем поховати, ніякий грабар не докопався б. Тебе оно ще хоч до плуга запрягай, а він зсохся на галузку, то чого ж тобі мають платити удвічі більше, ніж йому?

Підкинула запитаннячко... Взагалі, помічав Шамрай, відколи перейшли на цивільне становище, вона змінилася, мимохіть видко. Сумирно-покірливою дружиною не була й замолоду, дав бог характер, і все-таки раніше, в змушених армійських кочівлях, визнавала першість чоловіка, годувальника, глави сімейства. Ну, пирхне іноді, де дінешся, але по дрібницях. У Прокопа Ілліча збереглося кілька її листів на фронт, пригадував, як смішили та зворушували обов'язкові приписки скраю аркуша: «Любий Прошо, дуже тебе прошу, надівай вовняні шкарпетки, що я сплела», «Прошо, бережи себе, бо ти в нас, вважай, командарм». Звісно, це не резон, тоді найлютіші мегери за чоловіків потерпали. Та котилося все й опісля рівною колією, доки суть життя день при дні визначав наказ, немовби Юля теж підкорялась військовій дисципліні. А скинули попругу — пішло навскоси. Чи геть міркує пусте, чи, може, щось у тому є, Прокіп Ілліч так до кінця й не вирішив, одне було безперечне: судження дружини стають чимдалі незалежніші, його чоловічий авторитет катастрофічно тане.

Розписалися вони в містечковому загсі, коли він, як сам кепкував, мав за плечима чотири класи й коридор, вона ж, бери вище, скінчила педагогічне училище. Хазяйка, у якої Юля наймала кімнату, хирлява полька з сивими кучериками, шанобливо звала свою квартирантку «пані вчителька». На Шамрая хазяйка дивилася кисло, але недовго. Через місяць його за спецнабором,— комсомолець, ідейно стійкий, анкета в ажурі,— перевели до льотної школи, і молоде подружжя назавжди покинуло містечко, яке їх з'єднало. Це був перший із багатьох переїздів, роботи на новому місці для Юлі не знайшлося, зате знайшовся скоро Сашко, слідом Оленка, розтрусилися-розпорошилися без потреби рештки благенької педагогічної освіти. Зовні «пані вчителька» нічим не виказувала своїх жалів, її сірі, трохи витрішкуваті очі лагіднило світло материнства, легка з природи вдача брала гору над прикрощами побуту. Лише вряди-годи крізь сон Прокіп Ілліч чув поруч коротке, ніби шелест

перегорнутої сторінки, зітхання, намацував рукою плече дружини й засинав міцніше. Мало про що зітхають серед ночі жінки!

В евакуації вона ще попрацювала вихователькою дитсадка, де притулили обох шамрят, потім два роки гарнізонної нудьги в Німеччині. Відомо: куди голка, туди й нитка. Слушна приказка, тільки ж, бува, зашморгнеться знеобачки вузлик, і нитка перестає справно тягтися за голкою; хапливі молодики сіпають здуру — і рвуть, старші, розважливіші, намагаються якось проскинути, хоч не завжди це вдається.

Поперваx, коли в будинку ще пахло свіжою фарбою, Юля з невмілим запалом заходилася коло господарства — насадила силу всілякої городини, завела курей-несучок і півня, що гаркаво кукурікав на світанку. Обсапувала помідори, ставила тички для квасолі, виділяла сусідкам насіння особливих скоростиглих кабачків. Та, на відміну від пробудженого селянського землелюбства Прокопа Ілліча, її цікавість спалахнула й згасла. Помідорно-квасолево-кабачкове розмаїття зійшло згодом нанівець, кури одна за одною опинилися в каструлі, а півень, передчуваючи недобре, чкурнув у напрямку лісу, де мав більше шансів вижити.

Тепер, упоравшись біля плити чи пральної машини, дружина без утоми читала, на тумбочці біля її ліжка з'являлися книжки, про існування яких Прокіп Ілліч і не підозрював: «У світі мудрих думок», «Міфи стародавньої Греції». Час від часу вона ошелешувала чоловіка запитаннями:

— Хто це сказав: «Знання потрібні у житті, як гвинтівка в бою»?

— Мабуть, якийсь військовий,— бовкав навздогад Прокіп Ілліч.

— А от і ні, Крупська сказала, Надія Костянтинівна,— повідомляла Юля з таким виглядом, наче їй щойно особисто висловили цю думку.

Іншим разом:

— Ти знаєш, хто такий був Ікар?

Щось він туго пригадував, плуталося з угорським автобусом «Ікарус»

— Теж мені льотчик! За легендою це син того Дедала, що побудував на замовлення царя Міноса знаменитий крітський лабіринт. Потім відкрив таємницю лабіринту стороннім, цар страшенно розгнівався, і довелось тікати. Дедал зробив собі й синові крила з пташиного пір'я, скріпленого воском. Тільки, попередив, надто високо не злітай, бо буде біда. Хіба діти коли слухалися батьків, Ікар шугнув на радощах угору, сонце розтопило віск, і хлопець розбився. Бідний, у нього ж не було парашута,— жалісно закінчила Юля.

Чи могли вони здогадуватись, яка то моторошно пророча історія!

На черговому уроці домашнього лікнепу Прокіп Ілліч, ображений роллю відсталого учня, зауважив:

— Краще б у городі бур'яни виполола, всього однаково не перечитаєш.

Юля наскрізь прохромила його поглядом:

— Тобі аби в землі копатися, скарабей нещасний.

— Який ще скарабей? — перепитав машинально він.

— У єгиптян,— розтлумачила вона,— це була священна комаха. А по-нашому просто жук-гнойовик.

Спересердя Шамрай крекнув і побрався з дому, далі від гріха. Десь у глибині душі, на самому, сказати б, денці, відчував свою мимовільну вину перед нею — те, що називають «зав'язати світ»,— либонь, тому й терпів кпини. Нехай собі погонорує, випустить пару. Та іноді ледь стримувався, найбільший терпець доходить колись межі.

— Гм, у тебе не жінка, а сірчана кислота,— співчутливо мугикав Шапочка, враховуючи також і власний досвід: вона-бо приклеїла йому прізвисько пана Полуниці, міцно в'їлося.

Шапочка мав рацію, одначе щось вище за внутрішні сімейні халепи примушувало Прокопа Ілліча дати відкоша:

— Яка є. На твою не поміняю з доплатою.

А Лимар, царство йому небесне, підтакував:

— Я так думаю, мужики, а жінці має бути сіль. Прісна тільки вода хороша.

І не добереш, жартує чи серйозно каже.

Літніми погожими вечорами вони вдвох, Юля і Лимар, співали. Зазвичаїлося це від святкових днів Перемоги, які відзначали гуртом на веранді, у звільному — хто до лісу, хто до бісу — хорі вони виділили одне одного й уподобали голосами, що, єднаючись, можуть і в будень творити свято. Багаття призахідного сонця згасало на обрії, стихала перед мінливо-вічним дивом природи розмова про всяку всячину.

— Давай, Кузьмівно, нашої, фірмової,— пропонував Лимар і сам заводив м'яко, хрипкуватим баритоном:

Із-за гори кам'яної
Голуби літають...

Якусь мить Юля прислухалася, останній звук от-от, здавалось, вичахне, розтане в повітрі, коли журливою луною відгукувався її альт:

Не зазнала розкошоньки,
Вже літа минають.

Далі голоси перевивалися, повнились, бриніли в лад:

Запрягайте, хлопці, коні,
Коні вороні,
Та й поїдем доганяти
Літа молодії.

Шкода, Прокопові Іллічу змалку ведмідь на вухо наступив, він сидів мовчки й чудувався. Пісня ж про втрачену молодість, а обличчя співаків, навпаки, яснішть, гарнішають, мов росою вмиті. І дружина його ніби зовсім інша, ніби не та, що жалила-допікала.

Давно це було, давниною взялося. Нема вже з ким Юлі співати, та й вечорів вільних поменшало. На старості задужало її безсоння, влаштувалася вахтером до установи з довжелезною назвою, запам'ятати яку Прокіп Ілліч не здатен: чи Промбудспецметмонтаж, чи Спецметмонтажбудпром, однаково головоломка. Крім підхарчівку, тицяє в сумку книжку — і гайда, начитається за ніч досхочу.

Куцу вахтерську платню вона складає «на смерть», сама сміхота з тим складанням. То в дочки непередбачені витрати, то внук Лежка підкотиться — виручай, бабо. Юля дає, скільки просять, а опісля піддрочує:

— Доведеться тобі, Прошо, ще зі мною помучитись, поки стягнусь на упокій душі.

Ну й язичок!

III

Нарешті завітав Лежка, тобто Олег. Вусатий здоровило, плечі горою,— і досі не відлипло дитяче ім'я. Бо такий же, бельбас, ледачий, як був пухкощоким рум'яним хлопчиком. Справді, Лежка. Перетягти стовбур «циганки» під сарай і примостити на козлах він знехотя доповміг, але пиляти відмовився.

— Ніколи мені, діду, ніколи,— вдав страшенно заклопотаного, посьорбав нашвидку борщу, стрельнув у баби червінця й уже біля хвіртки гукнув: — Привіт мамані!

Чомусь це особливо обурило Прокопа Ілліча. Поштивості синівської ні грама, «привіт мамані», наче якійсь приятельці Майї. Розпустилися вони, теперішні, до краю.

— Може б, дитина довше побула, так ти зразу спішиш загнуздати,— напалася Юля.

«Ага, його загнуздаєш! Де сядеш, там і злізеш»,— сердито сопів Прокіп Ілліч, розводячи зубці одноручної пилки.

Сире, ще недавно живе дерево піддавалося поволі, тирса з-під зубця ледь сіялась, та все ж він одбатовував цурпалок за цурпалком, коли раптом пилка різко скреготнула. Під корою сидів іржавий цвях з відламаною голівкою. Одного, значить, недогледів...

Сашко скінчив тоді третій клас, Оленка — перший, почалися канікули — вольному воля, школярам рай. У гурті сусідської дітлашні ходили до лісу, збирали ягоди й гриби, полохану яких Юля викидала; син із товаришами, здіймаючи хмари куряви, ганяв м'яча, донька з подругами гралася в піжмурки, сиплячи скоромовкою: «Кіт сховався на горищі, пес подався в бур'янище, раз — два — три — чотири — п'ять, я іду шукать». От що справді передається від покоління до покоління, це дитячі розваги, проте завжди тим шибеникам кортить вигадати щось своє, надзвичайне, таємниче. І Сашко вигадав. З обрізків дощок, шматтів толю та іншого мотлоху змостив у розгіллі «циганки» сідало. Власне, то була вже не «циганка», а щогла мандрівного фрегата, що плинув серед морських хвиль, звідти мужній мореплавець оглядав горизонт. Хоча взагалі, як відомо, жінок на флот не допускали, для сестри він зробив виняток і навіть поприбивав до стовбура планки-зачіпки, інакше їй важко видряпатись.

— Розкидай це вороняче гніздо, бо в'язи собі скрутять,— тривожилася Юля.

Прокіп Ілліч поблажливо махав рукою, і дарма.

Оленка прибігла в сльозах, губи у неї тремтіли, язик спотикався:

— Там Са... Са... Ой, убився!

Сашка занесли до кімнати непритомного, телефона на слобідці і в заводі не було, плугань кілометр пісками, щоб викликати «швидку». Після того як лікар сказав, що струс невеличкий, могло бути гірше, Прокіп Ілліч із запізнілою хапливістю скинув долу рештки проваленого сідала, відірвав планки, повисмикував обценьками цвяхи. Але один, бач, лишився.

Спогад роз'ятрив опіки пам'яті.

Кожен переконується у свій час: малі діти — малий клопіт, великі — великий. Ріс їхній Сашко метким, на витівки проворним, і вчителі, траплялося, нарікали, й сусіди скаржились, та батька шанував, слова впоперек не почуєш. А потім ніби підмінили, виткнулося зухвальство. Авжеж, підліток, перехідний вік або що там іще розумацьке торочать, тільки все на світі росте з насіння. Це насіння посіяв Лимар, він, прости господи, своїми балачками збаламутив хлопця.

Кишнеш, бувало, малих за двері, і до нього:

— Ти б хоч при дітях легше, оно вуха розвісили.

— І нехай би,— відповідає,— слухали. Найбільша наша біда не в тому, що ми помилялися, дурниці зосліпу робили чи й гірше. Біда, мужики, що хочемо прикрасити правду про себе перед своїми дітьми, церемоніальним маршем хочемо пройти, як на параді. Вони нам багато вибачать, а цього — ні.

Погомоніти збиралися частіш у Шамрая. Лимареву жінку мордував ревматизм, лежала цілими днями крижнем, Шапоччиха пасла гостювальників кислими очима, а Юля побурчить для годиться й зготує щось на стіл. Розмова починалася з чого завгодно, але неодмінно завертала до війни.

— Тепер,— стріпував кучматою чуприною Лимар,— роман прочитаєш, кіно подивишся, і враження таке, буцім на війні все було героїчно красиво. Дружно кричали «ура!», під розгорнутими прапорами вступали у визволені міста. Як носом землю рили, спали в болоті, згадують рідко. Про воші зовсім не згадують.

— Е, мабуть, воша не має суттєвого значення для історії,— пускав шпильку Шапочка.

— Має! — закипав Лимар. — Особисто я під розгорнутим прапором не ходив, а пакость годувати доводилось. То більш солдатам в окопах. — Вважаючи зайвим нагадувати, що сам проорав тяжку борозну від рядового до командира піхотного батальйону, він глипав нищівно на

шапочку і несподівано додвав: — В одному, скажу, доброму солдатові міг позаздрити й генерал,— совість у нього завжди була чиста.

— Це ти про що? — дивувався Прокіп Ілліч.

— Та про совість же. Водилися серед нашого брата скорохвати — не воювали, план по війні виконували, аби вище начальство похвалило. Дорогою ціною виконували, можу засвідчити. Під Чопом восени сорок четвертого уперлися ми в закрут залізниці, там у німців, потім уже роздивились, через кожних півсотні метрів кулеметне гніздо, дідька лисого з щебінки виколупаєш. І луг перед залізницею рівний, скатертиною. Кинулися зопалу, вони, гади, кинджальним вогнем до землі притисли, кому дуже пощастило, назад виповз. Стоп, думаю, до ночі треба в лісочку перечекати, вночі видно буде. Коли телефоніст кличе: перший, комполку, зичить, на дроті. «Третій, ти що, у тещі на млинцях засидівся? — харчить трубка. — Чому не просуваєшся вперед, третій?» «Ніяк,— пояснюю,— неможливо, товаришу перший, вогонь надто щільний, втрати великі». «Мені — чую, підвищує голос,— твої об'єктивні причини в печінках, я вже доповів, що операція розвивається успішно». Точнісінько директор розпікає начальника цеху за зрив плану, тільки перечити не смій. Ну, тицьнулись ще двічі, сімнадцять чоловік з батальйону лишилося. А вночі сусідній полк обійшов це лігвище з флангу, німці й дали драла — тихо, без єдиного пострілу... — Лимар помовчав, утупився кудись далеко. — До ордена мене тоді представили, і хлопців, які вціліли, теж, а я зубами з туги скреготів: чим за тих, безглуздо викошених на лузі, перед матерями їхніми виправдаюсь, орденом своїм?

— Та не було ж твоєї вини,— заперечив Шамрай. — Ти виконував наказ.

— Прямий ти, Прокопе, як штик, аж завидки беруть,— мовив у відповідь Лимар, і знову розберися, скільки тут жартома, скільки всерйоз.

О, збентежити, сколотити, спантеличити він, чортяка, вмів не гірше, ніж співати. Чи слухав Сашко саме цю розповідь, хто поручиться, але хіба вона була одна, що тьмавила віру, обертала святе на грішне! І хіба слід нашим синам знати наші гріхопадіння, щербини нашої совісті? Так, певен Прокіп Ілліч здавна, це запальний підполковник, не тим би пом'янути, збаламутив Сашка. Майже певен. Бо нема-нема та й ворухнеться всередині хробачок-точильник: а може, не зовсім так, може, додалося й інше.

Якось Прокопа Ілліча та ще кількох ветеранів запросили до школи, де навчався син. Зустріли їх урочисто, школярі піднесли гостям квіти, пов'язали піонерські краватки. Коли червоний шовк із теплих дитячих рук обвинув шию, у нього змокріли повіки. Далі гості по черзі виступали, і принишклий зал жадібно ловив кожне слово. Відважний розвідник доставляв через лінію фронту «язика», який викаже таємниці ворога. Танкіст вів крізь смерчі вибухів броньовану машину, змітаючи геть клятих фашистів. Що ж розповість цим пацанам він — командир батальйону аеродромної обслуги, скорочено БАО? Як вантажили ящики з патронами чи як розчищали злітну смугу. Чорна робота, поденщина війни, а їм дай подвигів. Надійшла його черга, і, підхоплений спільною хвилею, Прокіп Ілліч став описувати повітряний бій: на шаленій швидкості мчать устріч один одному літаки, в останню мить хрестатий крук дрейфить, підставляє черево — й падає, прошитий кулями. Ні, він не говорив, що сам збив літака, він говорив: «Уявіть собі, діти...», «І тут льотчик натиснув на гашетку». Але оплески призначалися йому.

Дома Сашко пробурмотів, насупившись:

— Тату, ти ж не про себе розказував, а вони подумали... Я знаю, ти не літав.

Прокіп Ілліч відчув, що буряковіє.

— Звичайно, не про себе. Це я так, для прикладу, щоб твоїм товаришам було цікавіше.

Син подивився на нього пильно, доскіпливо, в сірих, як у матері, трохи витрішкуватих очах майнула іскра недовіри. Лиш підкинь хмизу — займеться. Лимар і підкидав.

Найгостріша сутичка сталася між ними, коли Сашко, вже десятикласник, простодушно спитав:

— Тату, чому наше селище назвали імені Суворова?

— Учать вас там, у школі! — стенув плечима Прокіп Ілліч. — Суворов є Суворов, великий полководець.

— Полководець, я знаю, і великий, теж знаю. Та не вів жодної справедливої війни. І повстання Пугачова придушував, і поляків.

— Ну, служив царю, на чиєму возі їдеш, того й пісню співай, зате стратег над стратегами, генералісимус.

— У нас був ще один генералісимус... Геніальний, славетний. А зараз що виявилось?

Прокіп Ілліч сіпнувся, наче від стусана, в горлі йому зашерхло.

— Ти Сталіна не чіпай, молокосос! Ми з цим ім'ям в атаку ходили!

Сказав і злякався — ану відповість: «Інші ходили, не ти». Сашко уперто випнув підборіддя, крутнувся на каблуках і зачинив за собою двері. Норовом також викапана мати, нокозистий удався.

Юля дуже хотіла, щоб хлопець вступив до педінституту, продовжив її перерване вчителювання. Прокіп Ілліч був за військове училище, тільки не авіаційне,— скіпкою застряв у пам'яті той прощальний політ Петра Пилипенка, одного з багатьох, які не вернулися на землю. Але Сашко подав документи саме до авіаційного.

— Хтось із нашої сім'ї має літати,— усміхнувся звдерикувато.

Літав він, видно, добре, після випуску залишили інструктором в училищі. Це недалеко, в сусідньому місті, й часто, спостерігаючи, як синяву неба перетинає пір'їсто-білий слід реактивного літака, Шамраєві здавалося, що то пронісся над своїм домом син. Високо-високо, навряд чи й розрізниш звідти шкралупки дахів край лісу. Втім, дому він не цурався, приїздив хоч на тиждень щороку дженджуристим гвардійським фертом, випрасуваний до хрусту, з роками додавалися зірочки на погонах. Оленині подруги, котрим щастило побачити його при всьому параді, чманіли.

— Ти б і ходив у формі,— казала Юля, забувши про свої педагогічні сподівання.

— Пожалій, мамо, мені обридло зустрічним військовим козиряти,— просився Сашко.

Розпаковував чемодан, витягав подарунки, завжди дорогі: матері — пухову хустку, сестрі — французькі парфуми, батькові — підбиту хутром жилетку на негоду. Відколи в Олени народився Лежка, з чемодана з'являлися ще то страшенно тріскотливий автомат, то автомобіль, керований кнопками.

— Знову купу грошей витратив,— докоряла Юля.

— У мене їх повно, мамо, я багатий,— ляскав себе по кишені Сашко, одягав спортивну куртку, взував стоптані кросівки й спішив до друзів-приятелів.

А якогось дня без оповістки, без попередження рипнув хвірткою — він чи не він: костюм з волохатої, гречаного кольору тканини, м'який капелюх, плащ під пахвою. Проїздом, каже, викроїв годинку.

— Хіба вже й на службі в цивільному дозволено? — спитав Прокіп Ілліч.

— Дивлячись де.

— Тобто?

— На авіазавод мене запросили, льотчиком-випробувачем,— пояснив Сашко.

— І ти погодився... Небезпечно це.

— Робота як робота. Цікаво.

Лежка спершу не признав дядька, потім кинувся на руки, радісно заверещав, злітаючи під стелю.

— Гляди, впустиш малого! — стурбувалася Юля й додвла ніби ненароком: — Свого пора мати.

Це їй свербіло весь час, мов прищиха,— і не хочеш, та торкнешся. Дочка а заміжжях надто прудка, чоловіками перебирає, а син припізнився, загаявся, давно треба сім'ю зладнати. Дівчат хоч би тут, у селищі, вигналося одна за одну гарніша, і сам що показний, що тямковитий, кожна за такого піде. Оиде Лимарева менша яка стала красуня, щоразу передає привіти. Чим не пара?

— Ха! — хихотнув Сашко. — Я ж їй подолом носа втирав, красуні. Потерпи, мамо, десь мені наречена трапиться знепацька, як щасливий білет у лотереї.

Справді, не минуло й півроку на новому місці, аж раптом телеграма: «Весілля в суботу, чекаємо. Сашко, Надя». Витягнув, значить, свій білет. Чи щасливий?.. Прокопа Ілліча, як на те, звалив грип, Олена мандрувала з театром по гастролях, довелося Юлі рушати самій. Вернулася вона через три дні, привезла шматок весільного короваю, побажання здоров'я від сватів і фотокартку, де миловида тугенька дівчина з губами сердечком схилила до Сашка голову під прозорою фатою.

— Ну, як тобі наша невістка? — допитувався Прокіп Ілліч. — Сподобалась?

— Очі маєш, дивися.

— Та це ж фотокартка, папір, ти натурально скажи.

Юля скинула гостроносі туфлі, заільна поворушила пальцями.

— Сват заводіяка, ми з ним гопака витинали, сваха жінка, видно, душевна. А невістка що, боже телятко ще, на десять років молодша, знай мовчить і губи облизує.

— Ти майже таку й намічала, теж із ранніх.

— Таку, та не таку. Обіцялися влітку навідатись, побачиш.

Обіцянка — цяцянка, батькам особливо. Наступного літа молодята загоряли під кримським сонцем, потім Надя була вагітна, потім дитина маленька, і навідалися, коли внучці Асі пішов уже другий годок. Невістка проти шлюбного фото сокоаито розповніла, звички раз у раз облизувати язиком губи не позбулась, але це, вважай, усе, що лишилося в неї від «божого телятка»; іноді навіть покрикувала на чоловіка, щоб зачиняв кватирку чи хутчій вгортав дитину після купелі. І Прокіп Ілліч цілком її підтримував, бо найменша необережність могла зашкодити тому русявому диву, яке звалося Асею.

Була весна. Сад кипів цвітом — рясно, розкішно, переливаючись з білого, як сніг, у тепло-рожеве, золотими краплинами бризкали над кипінню бджоли, чорний домовитий шпак порався біля шпаківні, збивав крильми пелюстки. На стежці між дерев стояла Ася й зачаровано тягла вгору долоньки: «Дай, дідя, дай!» Дідя — це він, дідусь, і він, за її розумінням, володав квітучим царством, яке вона бачила вперше у житті.

— От піду на пенсію,— фантазував Сашко,— обов'язково переберемося сюди. Посадимо ще китайський лимонник, дуже корисна штука, пасіку заведемо.

— До пенсії тобі ого-го! — сміявся Прокіп Ілліч. — Не доживу я.

— Чому? Ти в нас, батьку, розрахований надовго, правнуків діждеш...

Не росте в саду корисна штука — китайський лимонник, росте кущ калини на Сашковій могилі. Та жовкне в шкатулці папір з гербовою печаткою: «Ваш син... виконуючи важливе урядове завдання... смертю героя». За висновком ретельної комісії, льотчик міг катапультуватися, але тоді машина впала б на околицю міста. Похорон був велелюдний, краяли душу трубні ридання оркестру, лунали перейняті жалем слова, проте всі люди, які сповна віддали шану небіжчикові, розійдуться у своїх житейських справах, і ніхто не забере бодай частки твого болю, твоєї скорботи. Щільно закриту труну опустили в землю під виляски салюту, над цвинтарними осокорами шугнуло сполохване гайвороння, Шамрай підвів голову й крізь сльози розгледів у небі пір'їстий слід літака.

День по дню, місяць по місяцю кушпелили відтоді для них із Юлею, як зола за вітром; щемливу розраду приносили Надині листи — про те, що Ася вже вимовляє важку літеру «р», що порушує, упертюшка, заборону самій вмикати телевізор, а вчора намазюкалась, опудало, маминою помадою. Ті рядки, ніби цілющі трава, зовні звичайна та непримітна, мали силу стишувати біль і навіть викликати усмішку. Листи, одначе, дедалі скупіли, рідшали, поки й зовсім не стало, даремно Прокіп Ілліч, вийнявши газету, шкрябав рукою в поштовій скриньці.

— Щось там, певно, скоїлося! — підсумувала Юля. — Чує моє серце, щось скоїлося, а ти сидиш грибом. Збирайся зараз же!

Вулицю й будинок, де перед загибеллю син отримав нову квартиру, він знайшов швидко. Двері відчинив широколиций, стрижений йоржиком хлоп'яга в тенісці, під якою бубнявіли опуклості м'язів.

— Вам кого? — кліпнув рудявими віями незнайомець.

— Вибачте, Надя тут проживає? — ще раз глянув Прокіп Ілліч на номер квартири.

— Наді нема вдома, пішла в дитсадок по дочку. Ви, власне, з якого приводу?

— Я дід, тобто дідусь Асі, Надиної тобто дочки. Шамрай моє прізвище.

— А,— сказав невизначено хлоп'яга. — Ну що ж, прошу, заходьте.

Прокіп Ілліч приткнув біля вішалки кошик з яблуками, потупцявся на місці.

— Прошу, прошу,— хазяйським жестом закликав хлоп'яга до кімнати. — Оскільки ви приїхали, нам треба порозумітися. — Він підсунув Шамраєві обтягнутий зеленим оксамитом стілець, умостився на дивані й повідомив: — Річ у тім, що ми з Надею оформили законний шлюб.

Прокіп Ілліч збагнув це ще раніш.

— Живі про живе дбають,— відповів стиха,— бажаю щастя. Тільки ж нам Ася, мені й дружині моїй, рідна кров, годиться хоч зрідка черкнути кілька слів. По-людськи, значить. Може, коли й погостювати привезли б, у нас їй буде добре.

Хлоп'яга нетерпляче засовався на дивані, м'язи під його теніскою заграли.

— Варіант абсолютно виключений. Річ у тім, що я удочерив Асю, вона зве мене татом, моїх батьків дідом та бабою. А хто ви, як ви скажете їй пояснити? Я розумію ваші почуття, але спокій дитини важливіший. Так, до речі, і в юридичній консультації сказали, я звертався.

— Ех, чоловіче, а до совісті своєї ви не зверталися? — спалахнув Прокіп Ілліч. — Чи її тля поїла?

Уже спускаючись сходами, він почув навздогін:

— Верніться, ви кошика забули.

Та не озвався, пішов. Кожне яблучко вибирав, щоб чистенькі, без бородавок, заздалегідь тішився, як порадіє мала дідовому дарунку,— і ось маєш, «спокій дитини важливіший». Це ж не сам цей м'язистий йоржик змайстрував, ясно, не сам, принаймні Надя погодилася. Перестріти її, висловити образу? Але що від того зміниться? Який жорстокий світ, які жорстокі люди!.. Він брів навмання вулицею, вулиця чадно гуркотіла моторами, снувала мурашиною піхтурою, всі кудись квапилися, когось обганяли, за чимось товпились; одного мимохідь ліктем одіпхнуть, іншому ногу придушать. «Жорстокий світ, жорстокі люди»,— повторював з гіркотою Прокіп Ілліч, уявлялася йому дівчинка в квітучому саду, що тягла вгору руки, жаль було себе, Юлю, внучку,— і враз видиво поблякло, розпливлося, змите далеким спогадом. А ти? Не був ти на своїй дорозі стократ жорстокіший?

Минав перший рік його навчання в льотній школі.

— Шамрай! — гукнув днювальний. — Негайно до начальника.

Не всткгнувши нааіть зміркувати, чим проштрафився, він автоматичко обсмикнуа гімнастерку, перебіг плац і через хвилину доповів:

— Курсакт Шамрай за вшим каказом прибув.

Крім начальника школи, прнсадкуватого дужвка з чотирма «шпалами» в петлкцях, за столом у кабінеті сиділи ще комісар і чолоаік у потертій шкіряиці без знакіа розрізнекия. Перед ним лежала розгоркута папка.

— Отже, курсаите,— складаючи папку, чи то спитаа, чи ствердка чолоаік,— колишиій парторг Байгородської МТС Шамрай, Федір Ілліч, це ваш брат?

«Чому колишиій? — зркнула мкгцем думка. — Адже зовсім кедавко Федір пркслав лкств, писаа, що турбот по зав'язку, каблкжаються жкива». Тим часом язнк шпарко аідтарабаниа:

— Так точио, рідккй брат.

— Надалі я б аам не радка злоаживати слоаом «рідиий».— Шкірякий чоловік пркплющкв ліве око, кіби ка стрільбищі. — Ваш брат викритий і арештований як ворог кароду.

Тої миті Прокопові Іллічу здалося, що з-за столу каправду гримкув постріл — лукко, оглушливо.

— Цього не може бути,— прошепотіа аін, кричущо порушуючк статут.

— Усе може бути, юначе. Підручні імперіалізму пролазять і иа анщі посадк а пвртії й держааі. Але ми виметемо їх звідусіль залізкою мітлою! — Очі чоловіка взялкся гарячковим блиском. — Зараз, у період загостреиия класової боротьби, громадякськкй обоа'язок кожиого, тим більш солдата, зректися такої рідиі, чітко визкачити свою позицію. Раджу вам иад цим подумвтк, щиро раджу.

Федір — аорог кароду і підручкиї імперіалізму? Братуха Федь, старший, ще підлітком порвиекй з баидитського обріза, мвло-мало ие вбктий зв те, що серед перших каїібідовіших вступив до комсомолу. Його зректися? Куля застряла коло самого серця, а райониїк лікариі побоялись виймати, серце иападами нило, а парторг одиаково схоплюааася адосаіта й лягаа покочі: робота, робота. Протк кього визкачитк свою позицію? Ні, це пе береться голови, це якась жахлиаа маиа. Цілий день до аечора мордуваася курсаит Шамрай, кис ка заияттях, аідповідаа иеалад інструкторам; уаечсрі заскочив до Юлі, яка з тримісячиим Сашком квартируаала поблкзу. Юля годувала сииа, раалкк у тугому споавктку смоктав, аж прицмакував, аж постогиуваа од насолодк, часом похлкиався, пирхва, зиоау цмакаа,— і тим жадібким голосом життя асе було вирішеио. Федороаі аже ке допоможеш, єдика кадія, що розберуться, кому слід, а у тебе жіика й дитииа, безглуздо перти иа рожеи.

Зборк скликалк терміково. Здерев'якілкм язиком, заткаючись, вік пробелькотів писанкй текст, більшість у звлі похнюплсио моачали, горласта меишість вигукуаали щось про класоау боротьбу та атрату пклькості. Прищаакй хлопець иа прізвище Невідомкй, вихоааиець дктбудкику, люто аерескнув: «Хай доведе, що аони з братиком-коктркком ие були а змові, га, хай доведе!» — «Ну, ти даєш,— аідказав хтось спрокволa,— тоді обох підмели б».

В авіації його залишили — велика лвска иа ті часи, але від польотіа усуиулк — хтозка-які каміри можуть обійкяти аас, тоааришочку, там, де асяк почувається родкчем птаха. Цього, звкчайио, кіхто ке казав, просто комісія забракувала, відтоді й стаа аеродромним «подай-пркберк», льотчкком без кркл. Зразу йому часто скився Федір, особлкво пркв'яз одик сои: начебто виікраюгь удвох сітку на Млинарському озері, а хаилі з баранцямк, сітка поаиа ркбк, Федір нахкляється, щоб підхопити гузкр, і кркжаиа аода аалом бурхає а човек. Тут аік прокидався й, мерзлякуаато щулячксь, натягав до підборіддя коадру. Буа колись такий акпадок, касилу вигребли через братову необачкість. Пізніш розаіялися й сии, спорожиіа цей остакиій притулок пам'яті, лише иеакразиа тіиь, безплотикй зиак біди майне врядк-годк, як прквид.

Багато спливало забутиьої аоди, коли Прокіп Ілліч, аериуашксь після

засідання селищної ради, уздрів на веранді маслакуватого молодика, який напруженою скутістю рухів виказував прибульця з периферії. Попід стіною випинав боки речовий мішок; молодик обережно, краєм ложечки колупав сливове повидло й так само обережно, маленькими ковтками, відсьорбував чай.

— Не впізнаєш? — спитала Юля. — Та де впізнати, ти ж його пуцьвірінком бачив. Це Максим, Федорів син.

Щось Прокопові Іллічу тенькнуло в грудях і покотилося, покотилося шорстким клубком.

— На будову він завербувався, в Сибір,— додала Юля,— от і заїхав.

— Ми той, через адресний стіл вас знайшли,— сказав, ніби вибачаючись, Максим. — Мама просила передати, що батька реабілітували... посмертно, довідку вона одержала. А я зараз їду, скоро поїзд.

Юля метушливо заходилася складати в поліетиленовий пакет бутерброди з котлетами, Шамрай витяг з гаманця дореформену сотенну:

— Візьми, в дорозі знадобиться.

— Спасибі, мені виплатили підйомні,— відмовився Максим.

Прокіп Ілліч провів племінника до трамвайної зупинки, помахав услід рукою. Добре, що ні Сашка, ні Олени не було вдома, їм усього не поясниш.

IV

Пилка, хай їй чорт, шаркає чимдалі натужніше, важче, держак вислизає з руки, не для тебе вже, старе луб'я, ця робота. Та й чи дуже вони знадобляться, оті цурпалки? На кухні стоїть газовий балон, зимою замість грубки парове опалення, підсип лиш вугілля під казан, і дровець сухих на розпал приготовлено. Але не пропадати ж дереву, потроху допиляєш. Прокіп Ілліч випростав спину, в поперек боляче шпигнуло. Мабуть, таки треба перепочити.

Роззувшись цього разу без нагадування, почалапав до своєї, найменшої з чотирьох, кімнати, витягнувся горілиць на ліжку, що зарипіло, мов гарба. Ліжко перейшло йому, сказати б, у спадщину від Олени: коли дочка одружилася вперше, купили молодим нові меблі, а собі перетягли старі. Правда, тоді воно було ще цілком пристойне, одначе й послужило, хоч ювілей справляй. Прокіп Ілліч завовтузився, і ліжко скрушно крекнуло.

Речі з віком стають рідніші, їм прощають набуті вади. А люди, трапляється, чужіють, візьми хоч би своє сімейство. Колись ніхто нікому не заважав, тулились докупи, як у гнізді, тепер кожен спішить шаснути в окрему шпарину, за столом і то рідко зустрічаються. Від Юлі тільки й чуєш: не пхайся в чоботях, не сопи, не мороч голови. Олена взагалі більше мовчить, про що їй зі старим глушманом говорити! Оце знов у від'їзді,— театр, де вона працює, якийсь дуже бродячий,— то двері кімнати на ключ замкнула, така заведенція. Наче там скарби шемаханської цариці — тьху, шафа з лахміттям та всякі штучки-дрючки на стінах.

Шамрай і хотів би стриматися, ні до чого це, але вже неспинно підіймається в ньому роздратування проти дочки. Замкнені на ключ двері — тільки привід, причини зовсім інші, мохом поросли причини.

Знадвору потарабанили у відчинене вікно, долинуло нахикування і продеренчав голос пана Полуниці, тобто Шапочки:

— Е, хазяїне, ти вдома? Балачка є.

Яка ще балачка, відпочити не дадуть. Сунув сердито ноги в капці, вийшов на ганок.

— Ну, що тобі?

— Та, розумієш. Тамара з чоловіком вирішили Славка провідати, другий рік парубок служить. Яблучок трохи передать би, так у мене скоростиглки нема, а твій кальвіль, дивлюсь, уже достиг. Виручи, е, я з пізніших верну. — Темними гачкуватими пальцями Шапочка жмакав завбачливо прихоплену сітку.

— Іди бери, скільки треба,— кивнув Прокіп Ілліч у бік саду. — Там натрусило хоч на цілий взвод.

Ніколи не заздрив Шапочці, ні достаткам його, ні спритності, аж тут відчув, що заздрить. Один внук в армії, це наймолодший, другий десь геологом, руди копалини шука, третій по медичній лінії, дві онучки вчителюють,— чим таки не взвод! Було, зібралися до діда на ювілей, та хто парою, у сусідів розкладайки позичали. І все Тамарин виводок, діти в сімейній злагоді множаться.

— Квочка,— казала про неї Олена. — Це жахливо, присвятити своє життя висиджуванню курчат.

А сама процвиндрила, розфітькала дорогі літа, розміняла на мідяки забаганок.

Вискочила вона заміж рано, зразу після школи, вмовляй не вмовляй, їм у таких випадках пече. Слава богу, не шелихвіста до хати привела, Степан, окрім дужих пліч та модної зачіски, мав олію в голові. Інженер конструкторського бюро, премії за рацпропозиції. Тестя й тещу шанував, з Олени пушинки здмухував. Ну, гаразд, живіть і благоденствуйте.

Своїм часом знайшовся у них Лежка, дім пропах пелюшками й манною кашею, сповнився пхиньканням і агуканням. Юля коло внука упадала згинці: купає, сповиває, колисає.

— Ти, аби могла, й циці йому давала б,— хмикав Шимрай. — А мати навіщо?

— Мати, спасибі, нас народила, бабуся нас догляне,— ніжно воркувала Юля, плескаючи свого мазуна по сідничці. — Хай гуляють, доки є на кого покластись.

Так і усталилося: бабуся дитину няньчить, мама на концерт, чи в кіно, чи у веселу компанію. Коли з чоловіком, коли й без чоловіка. Степанові доводилось по роботі виїздити на заводи, та вона від запрошень однаково не відмовлялася. Поверталась пізно, біля хвіртки бубоніли проводжальники, прискали стишені смішки.

Прокіп Ілліч обурився:

— Що то за вечориниці? Все-таки заміжня жінка, перед людьми ніяково!

— Вибач, тату, у тебе трохи архаїчні уявлення про шлюб,— зухвало порожевіла Олена.

— Ага,— кинулась на підмогу дочці Юля,— вчепи їй намордника й на ланцюг посади. Який гріх, провели до хвіртки! Ще й зятеві у вуха вклади, стане розуму.

Він не вкладав, інший хтось постарався. Степан цьвохнув зозла гострим словом, Олена відповіла — і закрутилося, сварка сварку доганяє, обрáзою поганяє, кінця-краю нема. Після надцятої бурхливої катавасії зять склав у валізу свої сорочки й подався в гуртожиток.

— Охолонете, помиритесь,— запевняв насамперед, певно, себе Прокіп Ілліч. — У вас же дитина.

— Ку-ку, що з воза впало, те пропало,— відповіла Олена, кривлячи рота. — Без нього проживемо.

За півроку з'явився Женя-барабанщик, або, як належало казати правильно, ударник з естрадного оркестру. Ото справді ударник, ще не встиг із попередньою жінкою розлучитися, а вже звав Прокопа Ілліча «батею», Юлю — «мамашею». Довго він не вдержався через надмірну пристрасть до кримського портвейну і втрату орієнтації напідпитку; востаннє заночував бідака в лісі, ранком прителепав — глиця у волоссі стирчить рудими шпильками. Потім був Боря, за ним Коля чи, навпаки, спершу Коля, тоді Боря, перемішалося. Хлопці як хлопці, комусь з ними поталанило б.

«Коли розлучаються двоє, за руки беруться вони і плачуть, і гірко ридають...» Гарна пісня, Юля з Лимарем любили її співати. Олена не плакала й не ридала, дивувало, як легко залишає вона своїх тимчасових супутників,— наче стоптані черевики, поносила й викинула, нові куплю.

Здуру тільки Лежці товкла: це тато Жени, це тато Бори, геть малого заморочила.

Степан провідував сина, годинами чекав під ворітьми, бувало, марно. Виходила Олена, очі рогом, наіндичена, й повідомляла, що Лєжка застудився, чи перегрівся, чи сливок об'ївся, і взагалі нічого так часто швендяти, на минулому тижні візитував.

— Тобі його не жаль? — спитав Прокіп Ілліч. — Все-таки батько твоєї дитини.

— Жаль?! — Кругляве обличчя дочки видовжилося, підківки брів стрибнули під вохристий завиваєць. — Ми, здається, люди дорослі, втішимося самостійно. Що я, сестра-жалібниця?

Звідки, думалося, в ній ця черствина, адже змалку доброти навчали, лише доброти. І тут пам'ять-шельма підсунула давнє, призабуте — розбеханий повоєнний трамвай теліжиться на околицю міста, по дорозі у вагон видряпується інвалід без обох ніг, на дощечці з коліщатами. Коліщата повискують і січуть на клапті тоскне хрипіння: «Дорогаи, вжик, жоиа, я каліка, ти не приймеш, ажик, в обійми менє... Браточки-сестрички, подайте на прокорм недогризку війни». Пасажири тицяють дріб'язок у кепку, пришпилену до штанини інваліда. «Мабуть, дяді дуже захотілося їсти»,— переймається співчуттям семирічна дівчинка. «Випити йому захотілося!» — відрубує батько, певний свого права судити нещадно.

Знадвору у вікно знову влетіло Шапоччине кахикання:

— Кхе-гм, спасибі, борг віддам з пізніших, як домовлялися. За мною не пропадав.

— Облиш, який там борг! — перевернувся Прокіп Ілліч на ліжку, й воно лунко зарипіло, нагадуючи вже не гарбу, а той давній трамвай. Шапочка пішов, та два його слова застряли у вухах, такі собі немудрящі слова. Віддам з пізніших, віддасться з пізнішого. Він про яблука говорив, на вузький копил, є, одначе, інший рахунок інших боргів. Добро і зло, хліб милосердя і камінь байдужості — все згодом віддається, повертається доміряно. Може, це навіть закон, який кожен відкриває сам для себе, а дехто й не відкриває.

Сорок сім зараз Олені, сиві пасма підфарбовує. У селі, прикидає пишком Прокіп Ілліч, хоч-не-хоч, була б досі баба Олена, спрацьована, зморшками посічена. Борони боже ляпнути це вголос, заклюють удвох. І правда, на свої літа вона не показує, міське жіноцтво сягнуло великих успіхів у боротьбі з віком. Але душі не підфарбуєш, не нарум'яниш,— старіться душа самотою й лютує від знемоги. Що вже Юля завжди потурала дочці, і то бідкається:

— Якась ти стала навіжена, скоро гарчатимеш.

— Яка є! — гороїжиться Олена. — Дай мені, будь ласка, спокій.

Спокою, бач, їй бракує, страх перетрудилася. Хоч би про людське око в саду щось допомогла — листя згребти чи дерева підбілити, та де, стиглого з гілки не зніме. На город теж ні ногою, стежку забула. Бо у неї, мовляв, досить своєї театральної роботи. А що за робота, сміхота, штанами й спідницями завідує, тільки назва гучна — костюмер. Кравець, приміром, кроїть і шиє, діло тонке, костюмер порохи витрушує та одіж артистам подає, раніш Прокіп Ілліч і гадки не мав про існування цієї спеціальності.

Збили дочку на манівці ген-ген коли, ще шестикласницею — точно, в шостому вчилася. Йшла зі школи, зупинив невідомий чоловік і питає: «Хочеш зніматися в кіно?» Ну, яке дівчисько сказало б «не хочу»! Режисер, тобто чоловік цей самий, тут же з нею додому, просити згоди батьків. Шамрай був завагався, і так оно трійки приносить, не те що Сашко, натомість Юля розджерготалася-розцвірінькалася: що ти, що ти, це щасливий випадок, рука долі. Оленка в сльози, режисерові до зарізу потрібен саме такий типаж,— коротше, вговтали гуртом. Кіномуки тривали місяцями — зйомки, перезйомки, фільм вийшов, як по щирості, рідненький, але Оленку почали пізнавати на вулиці, пасти очима. І клямка — загули джмелі в голові, задзуменіли настирно. Ось відшколярує, й прямісінько до театрального інституту, кого-кого, а її приймуть.

Гаалту було після першого вступного іспиту, ой було...

— Вони мені кажуть, ви себе грвли, не вмієте увійти в інший образ. Змовилися всі, ріжуть, щоб своїх протягти! — молотила кулвками подушку дочка.

— Заспокойся, заспокойся, серденько! — тупцялась навколо Юля. — Я до найвищого керівництва дійду, на той рік вступиш.

Народився Лежкв, другого року лусиулв мильною бульбашкою ще одна спробв, потинялася Олена, понудилв світом і з досади абикуди. Кур'єром була в редакції, білетером на танцмайдвнчику, контролером у тролейбусному парку, мало хіба копійчаних місць, де ні впрвності, ні кебети не требв. Схаменулась нібито, коли вже останнього Борі чи Колі слід прохолов, закінчилв крввецькі курси, пропонували роботу в ательє. Аж побвчила десь оголошення, що обласний тевтр шукає отого костюмиого «ера», завідувача лахів, там і присохла: платять мізерію, ціле літо на колесах, не обридне їй витрушуввти порохи, дірки латати.

Іноді, вернувшись з гастролей, вона під настрій хвалиться матері:

— Зустрічвли нас чудово, зал щовечора повний, квіти оберемками.

Тоді Прокіп Ілліч мимохіть пригвдує, як розповідвв школярвм про повітряний бій. І роздратуввиня в ньому поволі осідає, стишується, перемінюючись жалем. Бо, зрештою, Олена теж наче льотчик без крил.

V

Цього рвзу хитрик Лежка не викрутився, мусив корчувати пня. До понсв голий, у Шамрвених подертих штанях, він щосили гехкав сокирою, і від потилиці між лопаток цівками стіквв піт. Коріння «циганки», товсте й вузлуввте, цупко трималося землі; влвсне, землі, грунту, було зовсім небагато, на долоню, далі вглиб коржвво заліг пісок, знову викликаючи подив перед могутньою свігою дерева, яке з пісноти, з кремінності добувало соки для своїх плодів.

Лежка перерубав дебеле кореневище, поторгав пеньок, але той тільки ледь хилитнувся.

— Стоїть, як пам'ятник минулому. Перекурнмо, діду.

— Ти ж знвєш, я зроду не димврив і тобі не раджу,— сказав Прокіп Ілліч.

— Це тепер ив кожній пачці написвио: «Міністерство охорони здоров'я СРСР попереджає: куріння небезпечне для вашого здоров'я». Та аллах із ним, хто корчує таке коріння, тому не страшне куріння,— він клацнув звпальничкою й видмухнув клубок диму.

Штукар, їй-право, штукар, що хоч на виглупи зверне. Завів, приміром, Прокіп Ілліч мову, чого досі бурлакує, пора б і кінчати, глиди, ще правнуків дочекались би. Питвння серйозне, життя має йти своїм ладом. А внук скроїв кислу фізіономію, вуса поскуб та:

— Мені, діду, женитися не можна, ім'я у мене для цього ризиковвне.

— Дурниці мелеш, при чім тут ім'я?

— Хвилиночку, популярно розтлумачую. Ну, оженюся, народиться дочка, виросте, і як її по батькові велнчатимуть. Припустимо, Галина Оле... Усік! А хто двсть гврвнтію, що в мене нвроджуватимуться самі лише сини?

От і говори з ним!

Ствтурою Лежка у Степана, кремезний, і з лиця схожий, такий же лобастий, а що язик шилом — то вже від бвби передалося, не інак, від баби. Юля ж коло нього з пелюшок, у дитсадок водила, до школи малим проводжала, головний співрозмовник і непохитний авторитет. Згодом Степан переміг Оленині бзики, на відпустку став забирати сина в село, до своїх бвтьків. Приїздив хлопчик засмаглий, мов циганча, випоєний свіжим молоком, проте мамі та бабусі миттю впадали в око подряпані руки чи збите коліно. Ах-ох, бідолвшне дитя, хіба десь твм доглянуть, як удома!.. Із тиждень бідолашне дитя запихалося цукерками й морозивом,

переконуючись, що вдома краще. Всі його любили, шкода, любов була без злагоди, врозбрід,— мабуть, тому вона сходила на пусте, дрібніла.

— Про що замислився, діду? — Лежка притоптав каблуком недокурок, підсмикнув штани. — Не бійсь, я за роботу багато не візьму, червінця намалюй, і спасибі.

— Жирно буде.

— Так робота ж титанічна, тут на півпуда схуднеш.

Штукар добрячий, здирник ще меткіший. Живе собі вільним козаком, батько з новою дружиною законтрактувався на Північ, йому кімнату лишив. У центрі міста, біля джерел, як він каже, цивілізації, не те що оцей хутір. Навідує рідко, та коли з'явиться — хоч яким боком підступить, неодмінно вимантачить копійку. Сьогодні начеб заробив, а то так, попаски.

— Чи тобі нічого не платять у твоїй радіомайстерні, задарма працюєш?

— Платять, авжеж, тільки я всю платню на платівки витрачаю, шейки-брейки.

Знов блазня скорчив, дригає словами, як трясогузка хвостом. Шпарко, кумедно, безтурботно, тьху ти, трясогузка під центнер вагою. Одна серед тих баляндрасів, лише одна відбулась у них гаряча розмова; і почалося на звичайному — вкотре вже Прокіп Ілліч буркнув, що нинішня молодь не шанує старших, а повернуло круто.

— Чув я це,— сипнувся внук,— вуха процвенькали. А тобі не здається, що повага має бути взаємною? Ви ж нас за недоумків числите, за телепнів, які гадають, ніби пшоно сіють пшоном і кури на фермах несуть яйця з магазинними штампами. Ні, діду, ми теж дещо в житті знаємо, часом, вибачай, більше за вас.

— Знання ще півміри, повагу ділами заслужити треба.

— Формула залізна, стараємось, хоч спотикаємось. Але й ви не всіма своїми ділами заслужили.

— Ну-ну, викладай, що думаєш.

Лежка зблід, різка вертикальна борозенка позначилась над перенісcям.

— І скажу. В бою стояли на смерть, мужністю своєю Батьківщину оборонили,— честь вам і наш уклін. А що мовчки погоджувались, коли поруч ваших же товаришів, ближніх ваших розпинали й нищили, закляклий зі страху,— це, вибачай, не приклад для нащадків.

— Здаля судити просто, внучку дорогий. — Пальці у Прокопа Ілліча гидко тремтіли, хотілося кудись їх сховати. — Тепер таких суддів хоч греблю гати. Та не страхом переймалися ми, вірою, віра не припускала сумнівів. Не припускала! — повторив він і раптом затнувся, згадуючи притчу, яку розповів колись Лимар.

На березі теплого тропічного озера височів давній храм. Замість освячених спрадавна зображень богів з його стін зовні й всередині жорстокими очима дивилися голови крокодилів. Їх кам'яні подоби були відтворені так виразно, з такою догідливістю натурі, що захожий чоловік мимохіть здригався й відступав. І якщо йому не пояснили цього раніше, впадав у роздум: хто й навіщо спорудив молитовню бридкому хижому плазунові?..

А було ось як. Оселився над озером відлюдник на ім'я Лумбо; накрив пальмовим листям хижу, видобув із сухого дерева вогонь та й став собі жити. Місце гарне, дичини в хащі доволі, риби у воді вдвоє, плодів на деревах удесятеро,— чого ще треба! Лісові хижаки обходили господаря вогню стороною, вистачало їм легшої здобичі, від отруйних змій рятувало оберег-зілля. Боявся Лумбо й мав стерегтися пильно лише крокодилів, якими кишіло озеро, ненажерливих і підступних. Але не постерігся. Закуняв на моріжку біля своєї хижі, а прокинувшись, із жахом побачив, що навкруг валом облягли ті тварюки. Підповзли впритул, дихають хтиво — ні, не вирватись з безпощадного кільця, зараз роздеруть. Бідолаха вже передчував, як шматуватимуть його тіло гостренні зуби, аж тут найбільший крокодил заговорив людським голосом:

— Ми могли б роздерти тебе на шматки. Але нас багато, наїдку мало. Тому ми відпустимо тебе, проте з однією умовою. Ти мусиш піти до людей і впевнити їх, буцім вода в цьому озері гоїть рани й виліковує тяжкі недуги. Ти згоден?

— Ті-тільки й того? — пробелькотів Лумбо, ще не вірячи в порятунок.

— Тільки,— відказав крокодил. — Та якщо зламаєш угоду, смерть твоя не забариться. — Він прошипів щось до громади, і карячконогі чудиська спроквола посунули геть.

За кілька днів, які поглинула дорога, на базарі в далекому селищі гурт цікавих оточив прибульця з джунглів.

— Невже справді гоїть? — перепитував недовірливо юнак, обкиданий роз'ятреними виразками.

— Ось поглянь,— закотив прибулець рукав, і очам відкрився глибокий рубець. — Місяць тому я наштрикнувсь на сучок, кров цебеніла дзюрком. Тоді я занурив руку в озеро, кровотечу миттю спинило, а другого дня рану почало затягувати.

То була правда наполовину. Лумбо таки розпанахав руку сучком, коли переслідував по чагарях сарну, але вже давно, й рана заживала довго.

Вертаючись додому, він радів сонцю над головою, і веселці квітів, і співу птахів — адже нічого цього йому б уже не бачити й не чути, якби не примхлива забаганка крокодилів. Кожен м'яз вигравав пружною силою, груди досхочу вбирали повітря, ноги несли хутко — а все це могло ж щезнути назавжди в мерзенних утробах. Ще й ще раз хвала долі, яка дала так недорого відкупити життя!..

Юнак, обкиданий виразками, прийшов слідом, господар хижі віддалік помітив, що той роздягається на березі.

— Стій, безумцю! — кинувся до нього Лумбо. — Там крокодили, пропадеш, як муха в окропі.

— Але ти сам казав, що ця вода цілюща. Краще зникнути, ніж гибіти без надії,— озвався нещасний та й пірнув в оманливо лагідну голубінь. Ту ж мить плесо збурилося, завирувало, пролунав розпачливий зойк, і побарвлена червонясто хвиля ковтнула юнака.

Цілісіньку ніч Лумбо здригався й стогнав на своєму ложі, до ранку марнилося йому жахливе видиво. А вранці прибилися ще двоє: один шкандибав із костуром, другого душила ядуха. Й ці теж не послухали його, самі знайшли собі загибель.

З базару в селищі поголос про чудодійну воду розлісся по всіх усюдах, розворушив сподівання, що жевріють навіть у золі відчаю. Прокажені, сухотні, працюваті, паралітики, сліпці, вимордовані костоїдою діставалися мети хто пішки, хто верхи на конях, віслюках, верблюдах, слонах. Спершу поодинці чи вдвох-утрьох, далі страждєнними юрбами, де кожен прагнув здихатися своїх мук, бодай і ціною смертельної небезпеки. Вони витоптували на берегах траву, розганяли звірину в лісі, до решти обносили з дерев плоди. Тільки черваті страховиська в озері жиріли й розкошували невичерпним споживком.

Аби хоч трохи змилостивити потвор, їх оголосили священними, коштом і руками паломників було споруджено цей храм. Немічні люди здалеку тягли через джунглі важке каміння, мурували грубезні стіни, врізьблювали голови з жорстокими очима. А жерцем-доглядачем храму за гуртовою ухвалою настановили Лумбо, який відкрив живильну силу озера.

Тепер всякий, кого привела сюди надія зцілитися, передусім ревно молився, складав до олтаря свої дарунки й лише потому заходив у воду. І хоч кров розшматованих так само червонила хвилі, багатьом таланило вийти. Це приписували молитві, забуваючи, що навіть крокодили жеруть урешті стільки, скільки здужають. Та більш доточувало слави спасенному місцю інше: з одного на тисячу чи віра була така непохитна, чи страх могутній,— один з тисячі кидав після купелі милиці, зривав зашкарублу пов'язку. Імена щасливців берегла книга в оправі з крокодилячої шкіри,

а милиці, костури, лубки, бинти, що утворили згодом цілу піраміду, Лумбо призбирував як промовисті докази.

На даризні болящих він споважнів, погладшав, зойки над плесом уже не бентежили його. Ну хай комусь та купіль і вкоротила віку, зате он скільком допомогла!.. Певність чимдалі міцнішала, утверджувалась неприступно для докорів сумління. Ще тільки раз тенькнуло в нього серце й прочуняв розум, це сталося, коли впізнав між марновірів рідного брата, змордованого також хворобою.

— Схаменися,— благав Лумбо,— бо залишиш дітей сиротами! Вода в озері звичайна, я сам пустив оманливу чутку.

— Їм же зарадило,— сказав брат на звершену серед храму піраміду. — Чом ти гадаєш, що й мені не пощастить?

Братовий одяг він, як годиться, спалив у купі чужого, і вітер розвіяв сизу куделю диму. Того вимагав звичай, щоб лахміття мертвих не страхало живих.

Минали літа, надійшла старість, а з нею болячки. Ломило старому жрецеві кості, штрикало в попереку, невдячне тіло, наситившись замолоду втіхами, відплачувало стражданнями. Й почала крадькома вчащати лукава думка: «Спробуй, може, саме тебе пощедрує доля». Опирався їй, гнав пріч, але вона верталася, манила звабно. Тож одного дня по ревній молитві Лумбо таки ступив у воду. Крокодили були тоді голодні.

— Схрумали, значить, старого, а обіцяли не чіпати,— сказав тоді Шапочка. — Яка ж у цій байці мораль, щось я не зовсім уторопав? Для нашого, е, вжитку?

— Любиш ти простачком прикинутися,— усміхнувся Лимар. — Не второпав! Будь ласка, можу розжувати: того небораку з притчі, як і одурених ним, занапастила найнебезпечніша форма сліпоти — сліпа віра. Отака, мужики, мораль.

Лежка відклав сокиру, обхопив пнище руками, піднатужився й вивернув набік. З розчепірених обрубків коріння шурхнув пісок.

— Усе, діду, капець! Запевняють, що той, хто посадив одне дерево, прожив своє життя недаремно. А хто викорчував пня, як ти вважаєш?

— Та йди вже,— ляснув його Прокіп Ілліч по спітнілій спині,— йди, роботяго, під душ, полощися. Баба вареники ліпить з вишнями, обідати будемо.

Сам тим часом узявся засипати яму, кинув лопату-другу й передумав: однаково ж восени треба встромити якогось саджанця, на те садівник. Хай він не дочекається плодів, інші дочекаються.

Г. Ткаченко. Вітряк у Переяславському музеї

НАДІЯ ПЕТРЕНКО

НІЧНИЙ ПТАХ СОВИЧ

КОРОТКА ПОВІСТЬ

ЮДОЛЬ ПЕЧАЛІ

Коли заходив вечір, Нічний Птах Сович розпинався білястими крилами на вікні й Юраші ставало страшно. Він скулюювався у куточку залізного ліжка, що холодно блискало проти вікна нікельованими гратами. Грати на ліжку, грати на вікні. А Нічний Птах Сович жалібно кличе голосом діда Милена, аж навшпиньки стає, кличе:

— Юрашку... Юрашку...

Наче крила того птаха, розпиналося серце — важко ставало дихати, наливалася болем потилиця, гупала у скроні кров, ніби довкіл серця і довкіл голови усе стискався і стискався невидимий безжальний пруг. Дідів голос тихшав і даленів, тьмяніли Совичеві пера.

— А-а-а... — захлинався Юрашко.

Прибігала молода лікарка Жанна, клала йому на чоло прохолодну, з довгими тонкими пальцями руку.

— Ну що, мій хлопчику? — питала, і в її голосі було стільки смутку, що Юрашин страх змінювався жалем, і він заходився ридваннями, припадаючи до зім'ятих простирадл.

Лікарка Жанна терпляче сиділа поруч і мовчала, слухала його плач і не могла зарадити нічим.

Сльози заціпеніли в ній важкою брилою, давили виною і безнадією, бо знала: Юраша приречений. Вона боролася, але щоразу її зусилля, мов паперова хатка, здмухувалися подівом дійсності, тієї, що за вікном. І хоча про Нічного Птаха Совича лікарці нічого не було відомо, вона відчувала поруч із собою незрозумілу якусь, майже містичну силу, і якщо ще й досі не опустила рук, то швидше з почуття лікарського обов'язку, аніж од віри в свою перемогу.

Коли перший напад відчаю трохи стихав, лікарка Жанна знову клала Юраші на чоло прохолодну ласкаву долоню, вмикала горішнє світло. І це було як сигнал. Мовчазна, сувора медсестра Любов Вікторівна вкочувала в палату апаратуру, Юрашу обплутували тонкими різнокольоровими дротами, десь нечутно і невидимо починав пульсувати струм, то завмирали, то нервово тремтіли на приладах стрілки, шурхотіла паперова стрічка, покреслена складними неспокійними лініями. Любов Вікторівна, вдивляючись у ті лінії, замислено хитала головою, лікарка Жанна ще більше журилася, а до Юраші нарешті приходив тихий і благословенний сон.

Нічний Птах Сович обертався на білого голуба, білий голуб вуркотів на білій гілці розквітлої груші верп, і дід Милен — у білій сорочці і білому брилі — простягав білу, покалічену на війні руку і сипав голубові крихти білого хліба, бо чорного уже давно не привозили у їхній сільський магазин. Юраша, теж у білому, стояв і боявся поворухнутися, щоб не злякати білого голуба і білого діда, білий свій сон, тихий і солодкий.

Не чув уві сні, як відключали апаратуру, як щезала з палати Любов Вікторівна і виходила лікарка Жанна, натомість з'являлася нічна няня Ганна Романівна — Романна, сідала на канапці біля затіненої лампи і плела барвистого светра котромусь із своїх численних онуків.

Нічний Птах Сович бився у темне скло вітряними крилами.

Нічного Птаха Совича старий Милен приніс із війни на власному плечі. І на полі бою він був поруч, і у розвідці, і в госпіталях.

— Діду, розкажи,— просив Юраша.

Лежали поруч у солом'яному курені, хоча Миленова хата стояла неподалік, відбившись від сільського гурту, поглядала на шлях, чекаючи господарів.

— А,— казав Милен,— почекає. Діти не плачуть, стара не бурчить. Товару по хлівах не назбирано. Тільки ми з тобою, Юрашку, та ось Валет. А він же з нами, чуєш, як вірно сад стереже.

— Що Валет,— озивався хлопчик,— от би вівчарку — велику таку, розумну, хай би ще повчила того пустобреха.

За пустобреха Валет не ображався і дід Милен теж. Що зробиш, коли вдача така у собаки гомінлива, хочеться йому погвсати і погаласувати. Юраша й сам, коли розійдеться...

— А вже коли притихне, то неодмінно:

— Діду, розкажи...

— Та уже все розказано.

— Про Нічного Птаха Совича.

— А що Сович? Чуєш, крилами шурхотить? Отак було і на війні. Ідеш у розвідку, а він летить попереду, дорогу вказує, коли що — сигнал або ще якось просигналить. Вклякнемо і ждемо, поки небезпека мине.

— Ну, а який він, діду, той птах?

— Який? Звичайний, з крилами. Бувало, тим крилом солдата прикриває, а бувало — і з бою виносив. Підхопить пораненого і винесе, в той очуняє уже у своїх і нічого не знає. «Як же ви мене,— питає,— товаришочки, із того пекла тягли, та поночі, та без дороги?» Товаришочки тільки усміхаються: «Нічний Птах Сович допоміг».

Нічний Птах Сович був найкращою дідовою казкою, а сам дід найбільшою удачею десятилітнього Юрашиного життя. Подобався Юраші і дідів сад з чудернацькою старою грушею, на якій Милен прищепив аж вісім сортів найсмачніших у світі груш, і колгоспна пасіка у кінці саду з роботящими роями золотавих бджіл, і маленька біла хатка, що пропахла медом, грушами і дерев'яною стружкою і з якої гонориста баба Кудря втекла одразу, як тільки збагнула, що у господі колишнього розвідника-сержанта багатство не затримається ні на мить. Біс із нею, з бабою, але й дочку Євдоню забрала з собою, навчила змалечку рахувати: копійка до копійки — руб; руб до рубля — сотня, а сотня до сотні... Напучувала: учись — руб од землі важкий, шукай легшого.

Юраша такої науки не сприймав. Мабуть, гени діда Милена виявилися в ньому сильнішими, і він бачив небо у голубіні, землю у зелені, людей у добрі. Він іще не замислювався про сутність добра і зла, тільки й того, що дратували вічні домашні розмови: купи, продай, дістань...

Юрашу пробували прилаштувати до сімейного «бізнесу». То фломастери дефіцитні привезе батько з далекого рейсу, то гумку жувальну імпортну або якісь інші дрібниці: «Продай, що вторгуєш, твоє». Юраша надимав губи, згортався, наче молодий їжачок, і уже не брав ні фломастерів, ні гумки, ні копійок на морозиво.

— У-у! — баба Кудря тлумачила його межі плечі, не боляче, та сердито, коли не хотів іти з нею на базар торгувати городиною. А Юраші гидко було, бо та петрушка росла попід межами, наче бур'ян, а хрону досить по картоплищу, а моркву та бульбу баба крала у колгоспі, коли возили урожай. Дід Кудря шоферував і не міг проминути, щоб хоч трохи не піджививтися.

Бабу Кудрю Юраша не любив. Маленька, чорна, суха, наче трісочка, що довго пролежала в землі, а тоді на сонці запалилася, личко у темну хустину обрамлене, а очі горять, чорно світяться, наче прицінюються до всього навкіл. Мати його, Євдоня, у батька вдалася, діда Милена,— висока, ставна, світлочола, тільки руки неспокійно ворушаться, особливо коли баба приходить з базару і починає рахувати виторг... А може, то від постійної роботи з голкою, бо вечорами й у вихідні Євдоня обшиває численну замовниць, здебільшого із села, яких їй постачає та ж таки баба Кудря. В усьому іншому мама як мама — варить, пере, прибирає, бурчить через усякі дрібниці, ходить до школи на батьківські збори і хвалиться усім і кожному своїм Юрашею — золоте дитя, тихе, слухняне. А як малює!

Батько Юраші — шофер на далеких рейсах. Удома буває рідко, коли приїжджає, клунками заставлено півкімнати — щось привозить, щось забирає. Він більше мовчить, квітне тоді, коли зрідка бере з собою Юрашу на денний сеанс або їде з ним на годину-другу до лісу по чорниці чи гриби. Решту часу він старанно длубається біля пошарпаного «Москвича», потай мріючи про той час, коли зможе купити новеньку «Волгу» чи помре нарешті старий Милен, залишивши Євдоні у спадок своє місце на цій землі.

— Дурними не будьте, дурними! — стріляла баба Кудря своїми гострими вічками. — Юрашу підкиньте старому дурневі, і все ваше — сад, пасіка, дача. Якби не Миленові витребеньки — там золоте дно!

Ось так Юраша потрапив до діда Милена, про якого доти і не чув анічогісінько, думаючи, як то й годиться, що справжній його дід — Кудря, баби Кудрі чоловік.

Мати писала дідові листа: «Не гнівайтеся, тату, що турбую вас. Може, і не маю на те права, та коли дитина захиріє, мати ладна душу продати, аби зарадити лихові. А син мій Юраша, єдиний онук ваш, потребує і свіжого повітря, і вітамінів, і тієї свободи, якої йому ніде не дістанеш, тільки у вас. Візьміть хлопця хоч на одне літо, ми платитимемо, скільки скажете, а про бабу мені не балакайте: гусей там йому пасти та город полоти, поки баба по базарах катається...»

— Комерсанти! — казав про усіх них дід Милен. Юраша сподобався йому одразу, відчулася рідна кров, рідна душа. Нічний Птах Сович послав утіху колишньому солдатові. Юраша горнувся до покаліченої дідової руки:

— Розкажи, діду...

І таким щасливим було їхнє перше літо, і таким довгим чекання нового тепла, і білим-білим цвіт вери якраз на Травневі свята, коли, упрохавши таки батьків, що уже не маленький і доїде сам, зійшов Юраша на знайомій зупинці і стежкою через людські городи, уже протоптаною попід свіжими ріллями, добрався до дідового житла.

Лікарка Жанна нічого не знала про Нічного Птаха Совича, але тінь його крила тремтіла над нею. Лікарка Жанна дивилася на пригніченого якимось лихом Юрашу, прагнула збагнути причину його біди і не могла її збагнути, бо той, хто, очевидно, знав істину, хотів приховати її, а сам Юраша нічого не згадує. Та й вона ж усе робить для того, щоб він забув, назавжди забув те, мабуть же неймовірно страшне, що привело його так скорботно рано у клініку для нервово хворих людей. А він... дитина. Щось мало бути більше, ніж просто нещастя, як то свідчать документи «швидкої допомоги», істеричні сльози матері і похмурі, знехотя говорені батькові слова: упав з дерева, ударився... Ні, ні, тут щось не так... Лікарка прагне збагнути першопричину Юрашиної біди, бо саме там, на кінчику чарівної голки, схований секрет його можливого порятунку. Дуже-дуже малоймовірного, а все ж...

Уже місяць вона прибігає вечорами на відчайдушний Юрашин крик. Чому саме вечорами? Власне, у негустому, ще неясному сутінку, коли день умирає і народжується ніч... Що криє для хворого ця пора? І чому її співчуття викликає такі ридання? Може, саме вона, лікарка, нагадує

хлопцеві когось або щось, що тривогою угніздилося в душу? Головлікар Васильєв пробував замінити Жанну, виходило тільки гірше. Нікого іншого Юраша не приймав. У його непослідовній поведінці була якась своя внутрішня логіка, що її навряд чи можна відгадати методом послідовного відбору усіх відомих медицині схожих ситуацій...

Лікарка Жанна прагнула бути розумною і холодною, приглушити в собі звичайнісінький людський жаль, бо він заважав — на цьому сходилися усі її досвідченіші колеги — результативно працювати з пацієнтом. Вона й сама знала, що заважав, але щодо Юраші ніяк не могла, а може, й не хотіла приглушити його в собі. То Нічний Птах Сович, про якого вона і не чула нічого, шелестів над нею своїми крильми. То Нічний Птах Сович... Він один, либонь, напевне знав, що саме щирий жаль лікарки Жанни спроможний подолати Юрашин жах, і це тримає хлопцеву душу, не дає їй остаточно вмерти.

День Юрашин починався рано.

Виходячи зі сну, він спочатку суто фізично відчував своє худеньке тіло, ворушив то ногою, то рукою. Няня Романна помічала цей рух, підходила до Юраші, гладила його по чолу теплою-теплою, шорсткуватою долонею, на якій назбирувався за віч запах фарбованої вовни, і цей запах роботи нагадував одразу діда Милена. Юраша глибоко зітхав, розплющував очі.

— Ну от, миленький мій,— приспівувала няня Романна,— усе у нас ловенько, усе тихо. Ось і зіллячка добренького поп'ємо і будемо зовсім молодцями.

Няня давала Юраші попити. Зіллячко справді було приємне, ледь гіркувате і пахло калиною.

— Більше нічого не треба? — питала. — Нічого?

Юраша вдячно приплющував очі. Тоді няня Романна поверталася у свій куток, знову бралася до плетіння і розказувала казку. Певне, вона і Юрашу мала за свого онука. Юраша слухав її м'який, лагідний голос, не добираючи слів, і думав: якби така бабуся була у діда Милена, це щастя...

У мозкові щось тенькало, наче ламалася суха гілочка на старій берті, хвороба прочиняла двері для пам'яті, і Юраша бачив діда Милена, тільки одного діда Милена, відчував запах саду і меду, а голос Романни жебонів і жебонів поруч, наче літній ласкавий дощ над дідовою хатою.

Юраша завмирав, напружувався, йому конче треба було пригадати іще щось, але не міг.

Потім, коли уже наставав ясний день, приходив молодий веселий санітар Володя, підморгував Юраші голубим оком.

— Ну як, козаче, живий?

Юраша усміхався йому, але мовчав.

— Бачу, живий,— сам собі відповідав Володя, загортав хлопчика у пухнасте простирадло і ніс до туалету і до процедурної.

Поки вони так мандрували, замість няні Романни з'являлася денна санітарка, перестилала постіль, а молоденька сестричка Віта уже чекала Юрашу із сніданком. Могла це бути і не Віта, а Галина Василівна чи Назарова, тоді Юраша знехотя ковтав кілька ложок несмачної їжі, і над ним знову починали чаклувати: вводили глюкозу, давали якісь вітамінні таблетки. Юраша корився, аби швидше позбутися їхніх турбот.

Але коли чергувала Віта, у Юраші було невеличке свято. З Вітою він навіть пробував спілкуватися, і хоч виходило це не зовсім вдало, дівчина розуміла його.

— Приходь,— просив очима.

Приходила. Обнімала: ех, ти, болященький...

Але вона не жаліла його так, як жаліла лікарка Жанна, її не торкалася тінь Нічного Птаха Совича, тільки сонце і цвіт дідової берти торкалися її.

— Ві-та, Ві-та,— читала вона в очах Юраші, усміхалася йому і запевняла:

— Їй-бо, усе ще наладнається, Юрашку, от побачиш. Не віриш? Ну хочеш, поїдемо на вулицю гулять?

— Хочу,— опускає вії Юраша і терпляче чекає, коли Віта з Володею звільняться, щоб півгодини погуляти з ним по лікарняному садку.

Віта з Володею. Вони любили одне одного, а Юраша любив їх.

Тільки після обіднього сну приходила лікарка Жанна.

— Боже мій!

Лікарка Жанна падала в ординаторській на білу канапку.

Головлікар Васильєв неодмінно чекав її приходу, подавав чашечку гарячої міцної кави, мовчав, не втішав.

Зводила на нього зболені темні очі. «Не можу більше!» — кричали вони, а його — немолоді уже, стомлені й мудрі — наказували: «Мусиш!»

Лікар Васильєв справді старий: починав іще у воєнних госпіталях, а вона проти нього таки молода — ледь минулося тридцять, хоча обоє — ветерани лікарні. Із своїх тридцяти п'ятнадцять лікарка Жанна тут. Юдоль печалі, казала колись її мати.

Жанна пам'ятала показовий суд над викритими воєнними злочинцями. Серед них — один з батькових катів. То він на батька наклеп заів: «Оцей ваш свідок і виказав увесь загін, я сам його допитував». Загін був місцевий, і ніхто ніколи його не зраджував, він влився з часом у велике з'єднання. Та цей факт для Жанниного батька уже не мав жодного значення. Там же, в залі суду, од страшного нервового струсу він збожеволів. Увесь час відчував біль від колишніх тортур, страшенно мучився і не сказав жодного слова до самої смерті. Шість років у цій клініці. У матері серце не витримало, а Жанна після восьмого прийшла санітаркою і, хоч до батька її не пустили, залишилася. Лікарня стала їй і домом, і ріднею, а головлікар Васильєв і батьком, і вчителем. Допоміг закінчити училище, а потім інститут, взяв в ординатуру, довірив найважче, дитяче, відділення. Вчив і досі вчить, сподіваючись залишити по собі надійну зміну.

У головлікаря Васильєва немає своїх дітей. І чим старіший він стає, тим ясніше усвідомлює, який дарунок долі йому — Жанна. Свою долю він не вважає нещасливою, але для дівчинки, як і нині поза службою зве він її, хотілося б більшого щастя: доброї сім'ї, здорових дітей. А вона за ним, як ниточка за голкою, тільки наука та робота, на інше часу не лишається.

— Жанно,— каже лікар Васильєв, трохи зраджуючи самого себе,— я хочу збагнути, чому Юраша так вплинає на тебе?

Жанна переводить подих.

— Він... мовчить...

— Втрата мови після шоку...

— Ні. Він розмовляє уві сні. Знедавна. А вдень він с в і д о м о не хоче говорити. Кричить тільки зі страху. Він втратив пам'ять, а не розум.

— Можливо, і мовчить зі страху?

— Думаю, він боїться про щось обмовитись... як мій тато... І те щ о с ь відоме його батькам, принаймні комусь із них.

— Чому?

— Він н е х о ч е зустрічатися з ними. Варто тільки запитати: «Юрашо, може, нехай мама прийде?», як він одразу блідне й захлинається слізьми.

— А їхні пояснення: хотіли зрізати грушу, з якої він упав. Хотіли, але ж не зрізали на той час. Нехай грушу любив покійний дід, цього замало для т а к о ї реакції... А мати не добивається побачення?

Лікарка Жанна гірко усміхнулася:

— Добивається. Позачергово нової квартири. Приходила по довідку, що дитина справді хвора і лежить саме у нашій клініці.

— Он як! Довідку видали?

— Видали. Усе законно. Мають кімнату в комуналці. Якщо Юраша порятується, йому туди не можна.

— Якщо Юраша порятується... — похитав великою сивою головою Васильєв. — Іди, дівчинко, відпочивай. Дасть бог день, дасть і клопоти.

Лікарка Жанна прийшла раніше, ніж Юраша на неї чекав. День пригасав, Нічний Птах Сович був іще далеко, і хлопець тихо лежав у палаті, спостерігав, як бавляться між гілками уже майже безлистої високої тополі галасливі горобці.

«Як тільки зможу вставати,— думав,— сипатиму їм крихти на карниз, рука крізь гратку пролізе».

Думати йому було уже не так боляче, як раніше. Мозок формував мислі — простенькі, насущні, але ж формував! Юраша розумів, що він хворий. Ускладнення після грипу, казала лікарка, і він вірив їй. Тому й ноги не ходять і руки безсилі, і голова так болить. Тумвне відчуття неправди жило в Юрашиній підсвідомості, але інстинкт самозахисту, як і зусилля лікарів, гасили його.

— Нащо грати? — запитав веселунку Віту, як завше, тільки поглядом, кинутим на вікно.

Махнула безпечно рукою.

— Комора колись тут була чи щось таке. Може, од злодіїв городились. Красиві гратки, дивись, наче промені од сонечка...

Глянула скоса: чи повірив.

«І Сович не залетить»,— подумав Юраша. І зітхнув, але Віта не зауважила його зітхання.

У цей день вона була неуважна, бо дослухалася, чи не посигналить зі свого мотоцикла санітар Володя — домовилися після роботи везти заяву до ЗАГСу.

На прощання Віта поцілувала хлопця у худеньку щоку, а лікарці Жанні сказала:

— По-моєму, видужує наш Юрко.

— Видужує,— згодилася лікарка. — Але про це, Віто, будь ласка, не промовтеся його рідні.

Світла-світла Вітина усмішка посмутніла:

— Чому?

— І сама не знаю, але, думаю, так буде краще.

Тепер лікарка Жанна зайшла до палати раніше, ніж звичайно, і стрілися вони з Юрашею у ласкавій взаємній доброті.

— Ну, як воно?

Юраша напружився, підтягнувся на подушках, із зусиллям сів. Бліде личко ледь почервоніло від напруги, чоло скропив піт, але усмішка була переможна.

— Ти молодець. Сам не знаєш, який ти молодець,— хвалила лікарка Жанна, підбиваючи йому подушки. Витерла серветкою чоло, подала тонізуючий напій. Потім витягла з кишені гребінець, зачесала хлопцеві короткого чубчика, помилувалася своєю роботою, запропонувала:

— А давай ми радіо сюди проведемо. Коли захочеш, будеш слухати — через слухавки. Хіба не цікаво?

Юраша любив тишу, далекі звуки міста крізь неї, безтурботний гамір пташиного дріб'язку, каиління горлиці десь у саду... Та ображати лікарку Жанну не хотілося. Зрештою, слухавки ті можна й не брати. Юраша напружено посміхнувся і кивнув.

Лікарка ще раз турботливо полаштувала йому постіль, потім гукнула чергову сестру.

Як завжди, вечір закінчився мирним мурмотінням няні Романини. А Юраші приснився сон.

За всіма законами медицини, він мав би спати без сновидінь. Та десь уже перед світанком Нічний Птах Сович махнув своїм крилом, і Юраша побачив себе на порозі дідової хати.

У ній пахло чужим.

Дід Милен лежав на жорсткуватому своєму ліжку, а баба Кудря нишпорила по кутках, щось ретельно шукаючи. Дід, певне ж, спав, бо не бачив цього. За вікном, що біля дідового узголів'я, цвів сад. Але вікно було зачинене, і весняний дух цвітіння не долітав до хати, в ній пахло ліками

і перестояним борщем, а невпокійливе бабине нишпорення нагадувало шарудіння миші.

— Діду! — крикнув Юраша.

Від його крику вікно одчинилося, баба зміліла і кудись зникла, а дід важко підняв повіки і глянув на Юрашу засльозеними очима. Він був старий і неголений, у полотняній сорочці, на брудному неприбраному ліжку, на яке тепер протяг кидав білі пелюстки.

— Внучечку,— погладив по плечі скаліченою рукою,— думав, не дочекаюся тебе, не попрощаюсь, аж, видно, Птах Сович вволив волю мою та приніс тебе з міста.

— Сович? — не повірилося Юраші. — Сович, діду? А я думаю, чого мені так хочеться поїхати до вас? Вони не пускали, я довго плакав, поки відпросився. Я ж маленький, їхав зв півціни.

Сльоза котилася по дідовій щоці.

— Юрашку,— повторив,— Юрашку. Яка ціна... Яка людині ціна?.. Ти ще не знаєш, ти маленький... щоб знати тепер... Але тобі ціна буде висока, ти совісний... Як молода грушка... Невже покалічать... невже...

Валет заскавучав на порозі, Юраша до нього обернувся, а діда уже й не стало. Тільки шелестів білими крилами сад. Стара вера облиавалася пелюстками, наче сльозами. Чорна баба Кудря відіпхнула з порога Валета, а за нею стояли з пласкими, як на старих фотокартках, лицями Юрашині батьки.

— Ти чого кричиш? — стурбувалася няня Романна. — У Гризунчика зубки ріжуться, передиху вдома немає, відпочину, думаю, коло хлопчика, він спокійний... Тільки задрімала, а ти кричиш. Чи приснилося щось?

— Дід Милен. Нічний Птах Сович забрав його.

— Який птах? Я про такого й не чула.

Няня Романна обережно заводила на розмову, але Юраша уже збагнув, що сталося, сам себе злякався і замовк.

— Нічний Птах Сович, кажеш,— зробила ще одну спробу няня. Хлопчик заплющив очі і принишк.

Шурхотіло об стіни осіннім вітром, а йому здавалося, що то Птах Сович подає йому знак. «Мовчи, мовчи», – наказує він і ще щось шепоче. Юраша вслухається, аж вуха йому болять, але розібрати нічого не може.

Няня Романна знову куняє у своєму куточку. Голубий нічник блимає на білому столі з покинутим барвистим плетивом. Вперше Юраша не боїться ночі і сам не знає чому.

Майор міліції, старший інспектор карного розшуку Владилен Чумак сидить в ординаторській навпроти головлікаря Васильєва і лікарки Жанни. Знайомі вони давно: спеціалісти клініки іноді консультують юристів. Але нині майора привела сюди — уже вкотре — справа особиста: прийшов подякувати медикам за порятунок сина.

Два місяці тому дружина майора з синами-близнюками поверталася з відпустки, по дорозі з аеропорту до міста таксі потрапило у аварію. Тільки один хлопчик залишився живий. Тут, у клініці, його довго лікували, тепер малий у санаторії.

Майор міліції, хоч і з сивою головою, іще зовсім молодий. Спокійне, привітне лице, тільки уста міцно стулені, ніби майор боїться сказати щось зайве, щось таке, що видасть його страждання, а він не хоче співчуття. «Ох, як же це сталося? Ах, яке горе! Подумати тільки, така молода, та ще й дитина загинула»... Він уже не міг чути цього. Ні сказаного, ні хоча б угаданого в надмірній запопадливості сусідів, родичів, декого з колег. Він зразу уявляв собі потрощені машини, сплюндровані тіла ще кілька хвилин тому живих, теплих людей... Не просто людей! А Валентину, сміхотливу оптимістку, якій, здавалося, і море по коліна, хіба що тільки один він знав, як їй доводиться самій з двома дітьми, з їхніми постійними проблемами — нагодувати, одягнути, взути, навчити та ще весь час напружено чекати, чекати й чекати його...

— Якщо це може бути втіхою,— сказав тоді йому судмедексперт,—

то можу запевнити тебе, що вони не страждали. Вони навіть злякатися не встигли. Хіба що шофер, бо як професіонал, він міг оцінити обстановку миттєво. Але і в нього вибору не було. Ні часу, ні вибору. А ті — п'яні! Зім'явши «Волгу», вони вискочили аж за кювет і врізалися в дерево. Чи й збагнули, що комусь заподіяли смерть?

Чумак думав: зло ходить по колу, по замкненому колу. Але хто його замкнув? І де тут його, Чумака, вина — людська і професійна? Тепер, коли горе вдарило по ньому самому, він до кінця збагнув, що переживають ті люди, які йдуть до нього по допомогу, вимагають покари, покари, покари для злочинців...

Лікар не може помирати з кожним своїм хворим. Це так. І ні суддя, ні прокурор, ні інспектор карного розшуку не можуть давати волі емоціям. Професія виробляє в людині свій захисний професіональний бар'єр, і це справедливо, аби тільки не став він непроникним для чужого болю.

Владилен Чумак сидить в ординаторській навпроти головлікаря Васильєва і лікарки Жанни. Він думає про них.

Лікарка Жанна дивиться на майора із симпатією і ловить себе на мислі, що він вродливий. Але тут, у клініці, немає місця ні вроді, ні потаємності, тут є тільки біда, яку треба здолати, і думка її про майорову вроду так само відсторонена від самого майора, як фотографія відсторонена від живої людини. Конкретно у цей момент лікарку Жанну невідступно турбує Юраша, його затяте мовчазне небажання спілкуватися з батьками. Сама лише згадка про них погіршує його стан.

— Владилене Григоровичу,— каже вона,— а чи не могли б ви допомогти нам?

Майор і Васильєв дивляться на неї здивовано.

Жінка повертається до Васильєва, пояснює:

— Самим нам, видно, ніколи не збагнути, що воно там сталося у Стародомові.

— А що сталося? — перепитує майор.

САД

Нічного Птаха Совича старий Милен приніс з війни на власному плечі. Чи був він казкою тільки для Юраші, чи й для самого Милена, так тепер уже ніхто й не дізнається, але, окрім птаха, приніс солдат у рідне село покалічену руку і тверде переконання, що для майбутнього він дещо зробив. Війна забрала у Милена молодість і батьків, убитих однією бомбою на переправі через якусь невідому річку. Вони відганяли колгоспну череду на схід. Череда розбіглася, а зарюмсані підпаски повернулися у село, були запроторені фашистами до Німеччини і не повернулися звідти. Тож ні в кого було Миленові допитатися, що воно за річка і де шукати рідні могили. Хата вціліла, тільки садок був вирубаний до цурки, і Милен першої ж весни посадив молоді яблуні і грушу беру — одну-єдину грушу, що стала потім йому розрадою.

Тихе життя не давалося. Його весь час правили на якісь посади: то бригадира, то обліковця, то комірника. Він пручався, згоджувався і знову пручався, бо кожна та посада вимагала постійного і не завжди праведного змагання з людьми, з їхньою силою і слабкістю, а Милен, уже пересичений тими протистояннями за час війни, не міг і не хотів ні з ким змагатися. Він хотів с в о г о діла. Тільки свого, відокремленого від суєти, корисного і тихого діла.

Його не могли чи не хотіли зрозуміти, навіть Олеська, бідова, галаслива, не дуже праведна Олеська, яка зуміла після двох років щоденної облоги женити його на собі якраз у той час, коли він мучився докорами сумління, замикаючи колгоспну комору на грубий замок і відмовляючи посланцям голови. І без усяких прохань, заплативши власні гроші, він відніс глечик меду покаліченому в легеню Гаркавому, який доживав, за всіма ознаками, останню весну. І Санько Гаркавий, його

майже ровесник, схожий тепер на знятого з хреста Ісуса, усміхнувся йому синіми губами, а його мати, змучена і наче трохи стеряна жінка, яку до війни Милен пам'ятав дивовижною красунею, кинулася цілувати його покалічену руку.

Того ж вечора тихий Милен грюкнув кулаком по саморобному столу у кабінеті голови й склав повноваження комірника, щоб назавжди усамітнитися в колгоспному саду й на пасіці, що досі була майже бездоглядна.

Олеська зраділа. Але радість її була недовгою, бо ні сад, ні пасіка не давали Миленові жодного зиску. Він усе роздавав і роздаровував, залишаючи собі саме стільки, скільки треба було, аби ні сад, ні пасіка не знали нужди.

Його скоро залишили у спокої усі, навіть Олеська. Вона забрала свою п'ятилітню доньку і перейшла у хату дикуватого вдівця Кудрі, шофера, безперечно, класного, удачливого і вдатного, на садибі якого звівся перший на селі цегляний під блискучою бляхою дім.

Тієї весни, коли якраз на свято Перемоги Кудрі відзначали вхідчини, у Милена вперше зацвів молодий сад. Тонесенька бера була аж обліплена ніжним цвітом, і Милен обтрушував пелюстки, примовляючи:

— Дурненька, куди тобі поспішати, встигнеш. Бач, до стріхи не дотягнеться, а вже й собі урожаїтись, наче без неї не посвятиться. Встигнеш з козами на торг, іще не один ярмарок буде.

На далекому кінці села у Кудрів грали музики. Милен не дослухався до них і Олеську не дуже судив. Шкода йому було тільки малої Євдоні, названої на честь загиблої його матері у пору великих Олесьчиних сподівань. Тепер ті сподівання збувалися, і Євдоню не пускали до Миленового саду, аби він не морочив дитині голову, навіть грошей від нього не вимагали. Тільки натурою — медом — віддячував він Олесьчину великодушність, бо не тягала його до суду, сама клопоталася про розлучення. Євдоня дитиною ще, бувало, просилася до тата, особливо коли чула, як хвалять його чужі люди, а потім уже ледь віталася, якщо доводилося зненацька зустрітися десь на селі. Милен тільки опускав голову, хоча іноді хотілося заявити про свої права і навіть десь на людях пожалітися, як у нього украли дочку і тепер ростять з неї ворога до всього того, що йому, Миленові, дороге — до краси, безкорисливості, доброти... Але потім він думав, що кожен, зрештою, має право жити так, як йому подобається, бо ж і він сам живе, як хоче і як вважає правильним, і ні в кого на те не питався згоди, навіть у тієї ж Олеськи, яку тепер уже ніби й ладен судити.

Він жив у саду і для саду, а груша бера замінила йому цілу сім'ю, і з нею він не почувався самотою. Вродливиця-груша щедро віддавалася його турботам і щороку на міцних гілках вколисувала усе нові й нові сорти небачених у цих краях, незнаних то золотих, то червонястих, то густо-зелених плодів...

Милен не цурався людей. До нього охоче ходили і близькі, і далекі погомоніти, подихати духмяним повітрям саду, поскаржитись на невдачі. Милен усіх приймав і все вислухував, та далі його саду ті балачки не йшли, поради давав тільки у садівництві, а життя, казав, у кожного своє і кожний хай вирішує його самотужки, аби тільки при цьому не шкодити іншим.

— А ти пацифіст,— казав йому Кузьма Потроцький, колишній голова колгоспу, який вийшов на пенсію не так за віком, як за невідповідністю своєї освіти до сучасних вимог. Кузьма вирішив пасічникувати і охоче переймав науку Милена.

— Бо не бачу толку у сварках,— озивався Милен і пояснював: — Хіба не вистачає місця усім? Або роботи?

Тільки раз спокійне життя Милена було порушене. У той рік, коли Євдоня скінчила школу і подалася у місто шукати долі, Милен скликав толоку і гуртом, вважайте, за два дні, перекидали наново його стару хату і вкрили шифером замість старої соломи.

Непомітно снували свою павутину літа — то зморшками на лиці, то сивиною у волоссі. Десь у не відомій Миленові молодій сім'ї Євдоні народився його онук, а бідова галаслива Олеська перетворилася у не менш бідову і галасливу бабу Кудрю, суханьку, гострооку, скаредну, яка по смерті свого старого усе частіше топтала стежку до Миленового саду, аж доки він, удруге за своє життя втративши рівновагу, не купив веселого пса Взлета, який бабу Кудрю чув здалеку.

Отоді баба Кудря змінила тактику і виставила свій головний козир — Юрашу.

Інспектор карного розшуку майор міліції Владилен Чумак прохолодного недільного дня зійшов з автобуса у Заліссі.

Село тягнулося вздовж шосе добротними садибами і проглядалося наскрізь, бо садки уже поскидали половину листя, а поприбирані городи зливалися з колгоспними полями, що губилися аж на горизонті. Тільки в одному місці вулиця круто повертала, розгалужуючись, і праворуч того відростку, далі від шляху, було видно двори ферми з високою водонапірною баштою посередині, а ліворуч деленів сад, до якого бігла добре наїжджена ґрунтова дорога, і майже під садом білів вапнованими стінами будинок, який здалеку здавався зовсім маленьким.

«Мабуть, мені туди»,— майор попрямував вузькою стежкою попід людськими городами, тією, якою ще зовсім недавно біг до діда Милена Юрася. Зовсім недавно — навескі.

Чумак поцікавився у колег з району: жодних вартих уваги подій у ті дні, коли захворів Юраша, зафіксовано не було. Хлопчики, які падають з дерев на власних подвір'ях, не входять у компетенцію вартових порядку.

Десь на кінці села обзивається музика, певно, весілля.

Від колгоспного саду білий будиночок відділений неширокою смугою дороги. Колгоспний сад обсаджений липами і живоплотом з жовтої акації, а садівникова господа обнесена благенькими парканом, попід яким, напевно, вже нинішніми хазяями, з внутрішнього боку натягнута металева сітка, поки не скрізь, а тільки від дороги. Хата і справді невеличка. Вікна забиті новенькими віконницями, двері замкнені на великий замок. Критий житніми кулями омшаник обнесений з трьох боків дровітнею, капітально споруджений льох, колодязь з коловоротом, є гніздо і для електромотора. Садок зовсім невеличкий. Стара груша стоїть біля причілка неушкоджена, наче темною вуаллю, вкрита почорнілими від недавнього приморозку рідкими листочками, поміж якими самотньо жовтіє одинока бездоганної форми грушка. Майор знаходить під дровітнею довгу-довгу палицю і, зовсім по-хлоп'ячому озирнувшись довкола, збиває грушку на землю. Вона, терпкувато-солодка, приємно тамує спрагу. Відра біля колодязя немає. Так не гостинні його нинішні господарі. Нічого більше не виказує майорові мовчазне спорожніле подвір'я, і він, трохи подумавши, прямує на звуки весільних музик.

Ледь ступивши з путівця на вулицю, Чумак угледів на лавиці під чиїмось двором двох дідів, яким саме весілля допомогло з'ясувати, що обоє вони воювали мало не поруч на Курській дузі.

Чумак запитав, чи не знають вони, де б він міг знайти Милена Мавренка, фронтового друга свого дядька.

— О! Так він же помер! — вигукнув один з дідів. На вилозі синього піджака орден Червоної Зірки і медаль «За взяття Берліна». Лице у старого худе, висушене роками і вітрами, під вицвілими віями очі ясної блакиті, а рудуваті «старшинські» вусики над тонкими устами не приховують браку двох передніх зубів. Синю, під колір піджака, кепочку ветеран акуратно тримає на коліні.

Його сусіда стриманіший, тільки дивиться на Чумака темними очима з-під зеленого фетрового капелюха і чекає на його реакцію. Той капелюх одразу виказує, що старий має хоча б одного сина і той син такий-сякий начальник у місті, або, може, інтелігент у першому коліні, яким

батько надзвичайно пишається. Грубого плетення трохи попошений жакет теж не з свого, хоча, можливо, й рідного плеча — не забувають діти батька, не забувають.

— Не може бути! — щиро заперечує Чумак. — Ще ж на день Перемоги дядько одержав від нього листівку. Приїжджай, писав, гостем будеш.

— То треба було одразу й їхати. Тепер ми уже всі однією ногою у безсмерті, хоча Маренко, по правді сказати, був чи не наймолодший серед нас.

— Наймолодший,— підтвердив його стриманий сусіда. — Ми ж іще на фінську призивались, хоч і не повоювали тоді, а Милена уже під війну узяли. А ваш дядько теж розвідником був, чи як?

— І розвідником був, і сапером, і мінометником. А з Миленом Микитовичем вони в шпиталі познайомилися. Шпиталь був у яблуневому саду. Дядько мій теж садівник-любитель.

— Любитель! — Образився ветеран з нагородами. — Та Милен, коли хочете знати, найвищого класу професіонал, тільки що він дивак з диваків був, тому й без нагород і без відзнак заікував свого віку. Не хотів він поміж людьми штовхатися.

— Тепер усе прахом піде,— підтримав товариша старий у брилі. — Того Милена наче зурочено було, усе в нього не як у людей, і після смерті спокою нема...

Старий урвав мову, але Чумак вчасно перебрав ініціативу:

— Як це? Не довелося зустрітися, то хоч щось дядькові розкажу...

Ветеран з медалями не помітив застережного жесту товариша, охоче озвався:

— Так коло того саду дитина чужа померла. І онук його — таке хлоп'я славне — кажуть, позбувся розуму. А все через стару Кудриху.

— Чекайте! Як це чужа дитина померла? Просто взяла собі та й померла, чи що?

— А хто ж його знає. Тільки знайшли її уже мертвою. Біля самісінької огорожі. Отак велосипед, отак вона,— накреслив старий носком черевика.

— А дитина ж чия?

— Дачники тут у нас відпочивали з міста. У дівчинки, кажуть, серце хворе, а вона на велосипеді... З подружкою удвох на озеро їхали... У нас аж там, за садом, озеро є... Щось подружка... ну, Танька Озерної... взяти забула, почекай, каже, я скоро, а повернулася — та мертва... Що тут робилося? А через кілька днів той Юраша з бери впав, у лікарню забрали, та й досі... Стара Кудря мовчить, тільки очима блимає.

— А Кудря — це хто?

— Колись дівкою за Милена Маренка вийшла, думала, як у того руки золоті, то й вона у золоті буде купатись. А як побачила, що золоті руки чесні, то й кинулася до загребущіших, і дитини не пожаліла... А як Милен уже зовсім розхворобився, то на спадок його націлилася, як не собі, то хоч Євдоні своїй, яка теж не промах.

— І чоловіка якраз до пари надибала,— докинув скрушно старий у капелюсі,— усе їм мало та й мало... А дитина, Юраша, такий славний, викапаний Милен і тихий такий... І про війну любив слухати, розкажіть та розкажіть... А чого гріха таїти, ми любимо побалакати...

Чим старішим ставав Милен, тим частіше снилася йому війна. Він ходив у розвідку і брав «язика», піднімався в атаки і в тім останнім бою першим вривався до довговерхої німецької кірхи, на якій засів ворожий кулеметник... Навіть з потрощеною рукою він не вийшов тоді із бою, аж поки не знепритомнів од втрати крові. Прокидаючись ранками, Милен згадував свої сни і події далекої війни, і йому починало здаватися, ніби щось у його житті не так. Він раптом збагнув, що вітрами і листопадами прошурхотіли над ним літа, і цей прекрасний сад, цей тихий його добровільний і улюблений пристанок несумірний з його боями. На війні він

був і часткою народу і народом, і Велика Перемога — це також і його перемога. В ній є спадок. А де спадок його саду? Хай Нічний Птах Сович змилосердиться над ним востаннє і пришле Юрашу...

Давня контузія звалила Милена у пору весняного цвітіння, відібрала рухи і мову, і він прочитав вирок в очах молодого заклопотаного лікаря. Тоді Милек став чекати Юрашу. Він розумів, що чекання безглузде, що баба Кудря, яка нишпорить по його житлу у пошуках прихованих скарбів, ляже трупом на дорозі онукові, навіть не повідомить Євдоню, аж поки він не помре. І усе ж Милен чекав. Йому хотілося сказати хлопчикові, що Нічний Птах Сович — то тільки казка, і не треба сподіватися тільки на нього. У житті треба жити: підніматися в атаку, ходити у розвідку і зростити свій сад, залишити у ньому однодумця-садівника... Юраша усе ж з'явився — чи насправді, чи то Миленові тільки привиділося. Радість так високо здійняла його груди, що, вдихнувши її, видихнути він уже не зміг...

ЛЮДИ

Після свого весілля Віта і Володя принесли Юраші спеченого з тіста довгошийого лебедя.

— Це шишка,— сказала Віта. — Ти не знаєш, що таке шишка? Ну, на весіллі печуть коровай — таку велику красиву булку, а до нього шишки. Тими шишками і короваєм обносять гостей, а гості дарують молодим подарунки.

Юраша кивнув головою і показав, що хоче писати.

— Тобі папір і олівець? — перепитала Віта. — Ти нам хочеш написати привітання?

— Так!

Віта принесла кілька листочків і куций обгризений олівчик.

— Малюй,— погладила хлопчика по голові,— а я прийду потім подивлюся.

Через годину вона схвильовано постукала до кабінету Васильєва.

— Дивіться! Це Юраша...

На листочку паперу плавали два лебеді у широкому колі білих річкових лілей.

— Що ж,— сказав головлікар Васильєв,— купимо йому фарби та олівці.

За хворобою Гризунчика няня Романна забула на якийсь час про Нічного Птаха Совича, а коли згадала, розповіла одразу лікарці Жанні.

— Що б то могло значити? — радилася Жанна з Чумаком.

— Напевно, якась дідова казка. Покійного діда Милена мали за дивака,— відповів майор.

Чумакові не склало великих труднощів дізнатися, що з дівчинкою і Юрашею нещастя сталося того самого дня.

— Отже,— сказала лікарка Жанна,— Юраша міг бачити, як та дівчинка впала.

— Коли він сидів на груші, як свідчать його батьки, то він міг це побачити. Але хіба така дивина — упасти з велосипеда... Він не міг знати, що вона померла. В усякому разі, доти, доки не повернулася Таня Озерна.

— А Таня кинулась по допомогу у їхній двір?

— Ні. Саме із саду виїжджала вантажівка, якою вивозили тару. Дівчинка її зупинила. Мені ясно одне — причиною в обох випадках був сильний переляк. Але хто чи що могло так налякати дітей?

Баба Кудря годувала свиней. Двоє дорослих і двоє підсвинків рохкали у просторому сажі. Баба у засмальцьованому чорному халаті підсипала у корита з дерев'яної цеберки дерть.

Хряскула хвіртка, загавкав собака. Баба визирнула у розчинені двері

і побачила чоловіка із сивою не за віком головою і чорняву тоненьку жінку. Вона швидко зачинила хлів, цитькнула на собаку і швидко подріботіла до непроханих гостей, пострілюючи темними швидкими вічками.

— Квартири шукаєте? Так я квартирантів не держу.

— Ми з лікарні, де вашого онука лікують. Це ось лікарка Жанна Андріївна, а я її супроводжую, собаки по дворах тепер злі.

Баба повела мову про інше:

— Може, ви грошей хочете, бо щось лікування хлопцеві кепське... Скільки він уже у вас лежить, а толку мало. Може, вам Євдоня сказала, що у мене гроші є? Так немає уже, їм же усі чисто віддала на нову квартиру. Усім тепер гроші треба,— зітхнула. — Але я вам медом віддячуся або яблуками-зимницями. Ось скоро їх збиратиму, приїжджайте.

— Спасибі,— аж тепер обізвалася лікарка. — Не треба ні грошей, ні меду. Ми хотіли, щоб ви нам про Юрашу розповіли.

— А що про нього розповідати? — здивувалася баба Кудря. — Хлопець, та й годі. Не шкодливий і слухняний, хіба тільки з тою берою, так то уже Милен покійний наврочив. А хлопець змалечку ввічливий.

— А як же він з тої бери упав?

— Не знаю, не бачила. Я у той день на базарі була. Кажуть, гілка зламалась, то, певне, дитина злякалася. Треба було до шептухи вести, а вони зразу до лікарів. А що ті доктори можуть?

— А які він звички мав? Що любив? Дружив з ким? Може, кота мав гарного чи собаку? — обережно запитала лікарка Жанна.

— Собаку точно любив, Миленового Валета-пустобреха. Тільки той кудись забіг після дідової смерті. А більше я нічого не знаю. Тихий був хлопчик, вкуратний. — Баба Кудря піднесла до сухого ока ріжечок чорної хустки.

— Вибачайте,— сказав чоловік, беручи лікарку під лікоть.

Собака, побачивши, що чужі люди йдуть із двору, рвонувся на цепу.

— О, цей не пустобріх! — сказав майор.

— Триста карбованців оддали. Зять здалеку звідкись привіз. Високої марки собака — вовкодав.

Знову сиділи утрьох в ординаторській, пили каву, думали.

— Ви сказали хлопчикові про нову квартиру? — запитав майор.

— Так,— відповіла Жанна. — Але новина не справила на нього враження.

— То що,— запитав головлікар Васильєв,— вони не просяться на побачення з сином?

— Не зовсім так,— Жанна перевела погляд за вікно, де шурхотіли під вітром уже безлисті кущі бузку. — Мати проситься. Правда, щобільш по телефону, вибачається, що багато клопотів з переїздом. Ми все одно побачення не дозволяємо. Справа в тому, що внутрішньо вони уже відмовились від сина, примирилися з його утратою... Так мені здається. Хоча я, власне, можу судити тільки по матері, батько з нами не спілкується зовсім.

— Ви хочете сказати,— уточнив Чумак,— що вони можуть відмовитись від хлопчика? Скажімо, наполягати на переведенні його до спеціального дитячого будинку...

— Боюся, що можуть,— подав голос Васильєв. — Для не достатньо інтелектуально розвинених людей нервові аномалії, якщо вони, звичайно, не з ними самими трапляються,— явища порядку незбагненного. Не те що, скажімо, запалення легенів або апендицит. Наших хворих не завжди рідні матері виходжують. Для них це як позбутися од ненависної комуналки або од нелюбого, хоч і дорогого плаття, яке можна однести в комісійний. Розумієте?

— Розумію,— сказав майор. — Самусенки взагалі у повній безпеці, бо на новому місці про дитину ніхто нічого не знає, отже, навіть людський поговір їм не загрожує. А в гаражі Самусенко-батько — передовик...

Юраша не хоче бачити батьків. Десь тут корінь зла! — вигукнула Жанна.

— А не можна мені,— запитав майор,— побачити Юрашу? Зрештою, я маю якесь право на це.

— Право, праао,— махнула рукою Жанна, а тоді подивилася на майора уважніше. — Радіоточку в палаті обладнати зможете?

Майорові хотілося побачити хлопчика. Нещастя Юраші було схоже на його власне.

Згвдався коротенький лист від сина — перший, написаний самостійно. Раніше за малого писала виховлтелька, а він лише додавав кілька слів унизу кострубатими невпевненими літерками. А тепер син писав сам: «Дорогий таточку! Я дуже хочу додому. Але не плачу. Вчителька каже — потерпи. А медсестра тьотя Валя подврувала мені і всім хлопчикам з палати гарні листочки — календарики і навчила викреслювати минулий день. Тепер видно, як близько до Новго року. А на Новий рік тьотя Валя подарує нам нові календарики, і там уже додому буде зовсім близько. Я вчуся добре. Тебе люблю і цілую. Твій син Ігор».

Чумак зітхнув. Він щодня посилає Ігореві листівку. Лікарі відвідини обмежили: діти надто переживають короткі побачення. До Жовтневих свят надіслав у подарунок усій палаті фільмоскоп і цілу коробку плівок до нього. Може, і Юраші фільмоскоп подарувати?

Вони прийшли до палати у суботу, після вранішнього обходу.

Юрашу пересадили з ліжка на «нікельоване» крісло. Він зустрів гостей спокійно, навіть зацікавлено.

— Ось,— сказала Жанна,— будемо тобі радіо ставити. Це дядя Владилен, монтер. Коли усе буде готове, я теж прийду послухати.

Лікарка пішла у своїх справах. Чумак почав лагодитися до роботи, виклав із валізки інструменти, дріт, радіонавушники і коробку з фільмоскопом.

— Не хочеш, поки я тут морочитимусь, фільмоскопом погратися?

Юраша кивнув. Він уважно дивився на монтера, підсвідомо відчуваючи якусь тривогу, але що її викликає, збагнути не міг. Це обличчя ніби нагадувало йому щось...

Чумак тим часом думав, як би зручніше повернути крісло, щоб хлопчикові зручніше було крутити своє кіно. Він звичним рухом заклопотаної людини потер двома пальцями перенісся і раптом почув відчайдушний дитячий крик. Юраша з перекошеним від жаху обличчям простягав до нього руки чи то кличучи, чи відштовхуючи, рвонувся і упав би просто лицем на підлогу, якби майор не встиг підхопити його. Уже бігли до палати чергова медсестра і лікарка, а Чумак, приголомшений, усе ще стояв посеред кімнати і притискав до себе непритомну дитину.

Що ж сталося? Вони прокручували у пам'яті кожну мить тих нещасливих відвідин, але до істини не наближалися ні на крок.

— Може, він упізнав у вас міліціонера? — висловив думку головлікар Васильєв. — Але чого боятися? Він досить дорослий, щоб не вірити казкам на зразок: «ось я тебе міліціонеру віддам»...

— Але де б він міг мене бачити, коли живемо у різних кінцях міста, та у й формі я буваю не так часто,— засумнівався майор.

— Що ж тоді? Що?

Відповідь вони отримали дуже скоро.

Через три дні, здвючи чергування, Віта показала лікарці Жанні малюнок, поспіх накиданий синім олівцем. Проти вітрини «Дитячого світу» стоїть високий офіцер міліції з двома хлопчиками, яких тримає за руки.

ЮРАША

У тому, іншому житті, коли Юраша ще не знав про діда Милена і Нічного Птаха Совича, найбільше йому хотілося мати велосипед. Йому так сильно цього хотілося, що коли він, другокласник, ненароком знайшов на вулиці трояччку і за ці гроші випросив у Славка з сусіднього під'їзду покататися, то одразу сів і поїхав на загальне і навіть своє власне здивування, бо до того жодного разу не велосипеді не катався, навіть на триколісному. Він кружляв і кружляв у тісному чотирикутнику старого двору, аж поки Славко не почав вимагати свою машину. Зупинитися Юраша не зумів. Він упав, обдерши коліно, звмвстив чисту сорочку, з велосипедного колеса випало кілька шпиць.

Тоді його вперше побив батько, якому довелося ремонтувати машину, побив так, для годиться, а мати за нього не заступилася.

— Звідки у тебе гроші? — підозріло запитала вона, не дуже повіривши, що син їх знайшов. — Дивись мені... От виростеш, заробиш — купуй собі хоч два велосипеди, а зараз гроші на квартиру потрібні, не вічно у цьому тарганнику жити.

З тих пір Юраша нічого у своїх батьків не просив. І взагалі ні в кого не просив нічого. Тільки одного разу сусідську дівчину, семикласницю Таню, щоб повела записати його у бібліотеку. Бібліотека була на тому ж боці вулиці, за кілька кварталів, переходити гамірну магістраль не треба було, і тому ходити до бібліотеки йому не боронили. Спочатку мати дзвонила у читальний зал, але, переконавшись, що Юраша завжди на місці, заспокоїлась, і хлопчик одержав повну свободу. Підростаючи, він користувався нею, як міг. Найчастіше ходив він до магазину «Дитячий світ» і там подовгу стояв біля вітрин-виставок, що демонстрували іграшкову техніку. Тут якось і побачив Юраша високого міліціонера з двома хлопчиками-близнюками. Хлопчики поважно вибирали собі педальний автомобіль. Коли, нарешті, хлопчики зупинили свій вибір на зеленій-зеленій, наче перша весняна трава, машині, їх тато, наче у глибокій задумі, потер двома пальцями перенісся і сказав напівжартома:

— Що ж, купуємо. Але за однієї умови: ось тут зараз, при свідках,— він показав на Юрашу,— якщо ви обіцяєте ніколи за цю машину не сваритися, не будете її ламати і слухатиметеся мами. Підписано?

— Підписано! — дружно вигукнули малюки. Напевно, до таких угод у сім'ї вдавалися частенько.

З часом пригода з машиною забулася, як забувається усе. А коли доля подарувала Юраші діда Милена, грушу беру, Валета-пустобреха і Нічного Птаха Совича, йому уже не було потреби будь-кому і будь на що заздрити.

І ось тепер, коли Нічний Птах Сович не міг пролетіти крізь вікно і забрати Юрашу у білий сон до діда Милена, лікарка Жанна раптом привела уже давно забутого чужого тата-міліціонера і видає його за монтера.

Юраша побачив той ясний літній день, себе на старій груші, дівчинку в червоному, що тягнулася над парканом за вишнями, величезного чорного пса, який з глухим гарчанням мчить навпростець через грядки, і чує батькове неголосне — «фас!». Важкий болючий обруч падає йому на голову і ось-ось має її роздавити, але тут Нічний Птах Сович змахує широкими крильми і рятує Юрашу від того смертельного обруча, переносячи його сон до діда Милена.

Тихо-тихо у білому дідовому сні. Сніжно пахне яблуневим цвітом. Пишно цвіте стара бера. Дід Милен сидить на лозяному ослоні під грушею, а Юраша — такий маленький! — у нього на колінах, і дід гладить його по голові прохолодною білою рукою.

— Не болітиме уже тобі голівка,— каже дід Милен. — Ти тільки розкажи про все, як було, і голова тобі уже ніколи не болітиме. І Нічний Птах Сович відпустить дівчинку в червоному, і чорного пса більше ніколи не буде, і стару беру ніхто не спилає, бо не буде кому.

— Але я не можу цього сказати,— хоче Юраша заглянути дідові в очі, але той не дає йому випручатися і питає:

— Чому не можеш? Боїшся?

— Не боюся! Я просто не можу... Хіба це так важко зрозуміти: не можу... не можу... не можу!.. Хай Нічний Птах Сович допоможе мені. Скажи йому.

Не може тобі допомогти Нічний Птах Сович,— зітхнув дід Милен і випустив Юрашу з обіймів, із свого білого сну.

Над дитиною схилилася лікарка Жанна.

Усі думали, що Юраша помирає, але він жив. Просто життя мчало крізь нього з неймовірною швидкістю, і він почував себе легко, наче на глибокій воді. Вода була зовсім спокійна, не гойдала його і не кидала, тільки весь час тихо шуміла, і це стомлювало Юрашу. Тоді він засинав і спав довго, іноді цілу добу, а одного разу навіть дві доби підряд. Сни йому тепер не снилися — просто заплющував очі, а потім розплющував їх, щоб знову побачити знайому палату, знайомих людей і здивуватися їхнім заклопотаним, сумним обличчям. Якось почув він, що санітарка, миючи підлогу за дверима, сказала:

— Ось помре цей нещасний хлопчина, і будуть Жанні знову неприємності. А його навіть додому не можна виписати — кволий.

Юраша подумав, що він і справді завдає надто багато клопоту людям. А навіщо? Він усе одно нічого не скаже ні про Нічного Птаха Совича, ні про дівчинку у червоному, яку той Птах рятував од чорного пса, але вона все одно померла. І дід Милен помер, бо баба Кудриха не покликала до нього Юрашу і Птаха Совича не пустила до хати. Юраша нікому не може сказати, хто нацькував чорного собаку на дівчинку у червоному. «Усе забувається, усе забувається»,— шепоче йому ночами няня Романна. Але Юраші ніщо не забувається. Дивно, що так довго зовсім не було пам'яті, а тепер от з'явилася і болить, і життя тече крізь нього, наче вода через душ, прохолодно і легко. Води багато і життя багато — доки не закрутити крана... Ця несподівана думка вражає Юрашу своєю неймовірною простотою. Він обмірковує її довго і вранці ошелешує лікарку Жанну несподіваним запитанням:

— Чого приходив той дядечко-міліціонер?

Голос у нього слабкий і тихий, він ніби розучився говорити за ці довгі місяці.

Лікарка Жанна дивиться йому в очі і, знаючи, як багато важать її слова, спокійно відповідає:

— Щоб провести тобі радіо. Я ж тобі обіцяла, а майстер не прийшов. Владилен Григорович саме нагодився, я й попросила. Його хлопчик тут лікувався, тепер у санаторії доліковується.

— А другий? — питає Юраша.

— Другий не лікувався,— каже лікарка Жанна, але щось у ній здригнулося, і Юраша це вловив.

«Нічний Птах Сович поніс його на своєму крилі»,— подумав Юраша.

Лікарці Жанні здається, ніби хлопчик щось обмірковує, вона терпляче чекає. Вона рада цьому новому спілкуванню з Юрашею і покладає на нього надії.

— Скажіть тому Владилену Григоровичу, нехай прийде.

— Ну, здрастуй,— сказав Чумак, звійшовши в палату.

— Здрастуйте,— Юраша простягнув худесеньку ручку.

— Еге,— стис її майор,— треба більше каші їсти.

— Я буду,— погодився хлопчик. — Тільки я додому хочу. Скажіть лікарці, що я хочу додому.

— А чому ти сам не скажеш їй?

— Я сам не можу. Я не хочу їй про це говорити. У нас з вами чоловіча розмова. Підписано?

— Підписано,— майор стримав своє здивування.

Хоч як попереджала лікарка Жанна, мати, побвчивши Юрашу, плакала гірко і довго. Юрвша жалів її, але горнутися не був привчений і тому збоку здавалося, що він до її сліз зовсім байдужий.

— Аби лікарка дозволила, я б і сьогодні забрала тебе. Квартира у нас нова, три кімнати. І меблі уже купили. Тільки дитячої кімнати ніяк не здибаєм... Але ж можна поки що і на старому ліжкові поспати. Правда?

Мати говорила і схлипувала, витираючи мокрим носовичком очі і губи, розмазуючи по обличчю помаду і туш. Вона була налякана і розгублена, Юраша відчував це і розумів недитячим своїм, зістареним хворобою розумом. Ні, благодійних крил Нічного Птаха Совича над матір'ю не було.

— Сьогодні не можна,— сказала Жанна. — Може, через тиждень. Ви приготуйтесь, Юрвша постарається поздоровішати. Правда, Юрашо?

Юраша кивнув, тамуючи розчаруввння.

Юраші, мабуть, стало б легше, якби він знав, як бідкалася лікарка, розповідаючи про відвідини Євдоні Чумаку.

— Ви знаєте, вона питала, чи ми впевнені, що Юрвшв видужує... Може, дитячого гарнітура не купувати, адже діти так швидко ростуть...

— Вона не розуміє, що таке зло,— зауважив майор. — Найстрашніше, що не одна вона така...

Юрашу привезли до нового житла у переддень Нового року. У невеличкій кімнатці висів на стіні новий блакитно-сірий килим. Під килимом старе Юрашине ліжко, біля нього нова тумбочка з торшером і крісло під картатим пледом. У кутку під вікном прибрана ялинка.

— Батька немає,— попередила Євдоня. — Він завтра повернеться з рейсу.

Віта з Володею поцілували Юрашу.

— Ну, бувай, нас чекають.

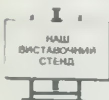

Г. Ткаченко. Богуслав

Юраша помахав їм рукою.

Потім прийшли міліціонер з лікаркою. Чумак і Жанна поспішали на літак, а гості до малого Ігоря. Юраша відчув на чолі знайому прохолодну долоню, і йому захотілося знову стати маленьким і заплакати. Але він стримався, взяв руку лікарки у обидві свої кволі долоні і торкнувся її губами. Вона не витримала, вибігла з кімнати. Чумак зосереджено тер перенісся.

— Скажіть моїй лікарці, нехай не плаче,— розважливо обізвався хлопчик.

— Ти справжній мужчина,— сказав Чумак, і на серці йому зробилося важко.

Усі пішли. Мати заметушилася: там холодець упріває, і овочі на вінегрет треба поставити. Завтра прийдуть гості, щоб твоє повернення відзначити, ну і новосілля заодне. Бач, як добре все обійшлося.

— Ти йди,— сказав Юраша. — Мені нічого не треба.

Вона хотіла погладити його по чолу, але не зважилася.

— Я скоро повернуся,— тихо сказала і причинила двері.

Там, за дверима, їй стало страшно.

Вечоріло. Синіло вікно, бралося фіолетовими тінями. Юраша лежав сам-один у зовсім чужій кімнаті. Він навіть не поцікавився, на якому поверсі квартира і в якому районі. Хіба не все одно... Він матиме тільки одну ніч спокою. Завтра повернеться батько, і треба буде дивитися йому в очі і щодня пам'ятати, як чорна гавкуча блискавка величезного пса палила зелені грядки дідового городу.

Юраша не хоче про це думати, але думка усе розростається і розростається, і уже геть затоплює його, а може, то тече з крана вода. «Мамо,— хоче гукнути Юраша,— мамо, закрути кран». Але води уже багато, вона підхоплює його, заколисує, заколисує... Юраша глибоко зітхає, випростується і в останню мить встигає зрозуміти, що це Нічний Птах Сванч піднімає його на своє крило...

Г. Ткаченко. В останню мить

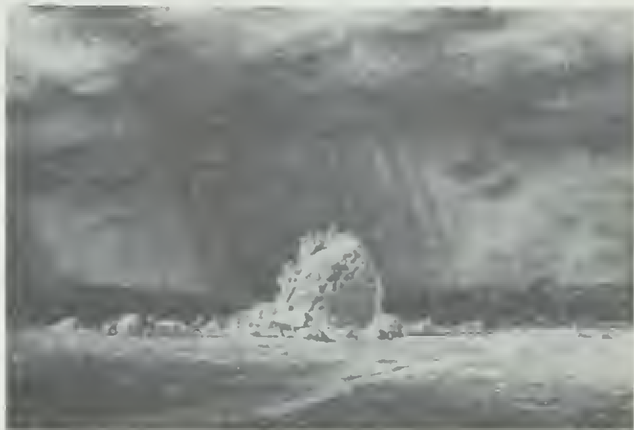

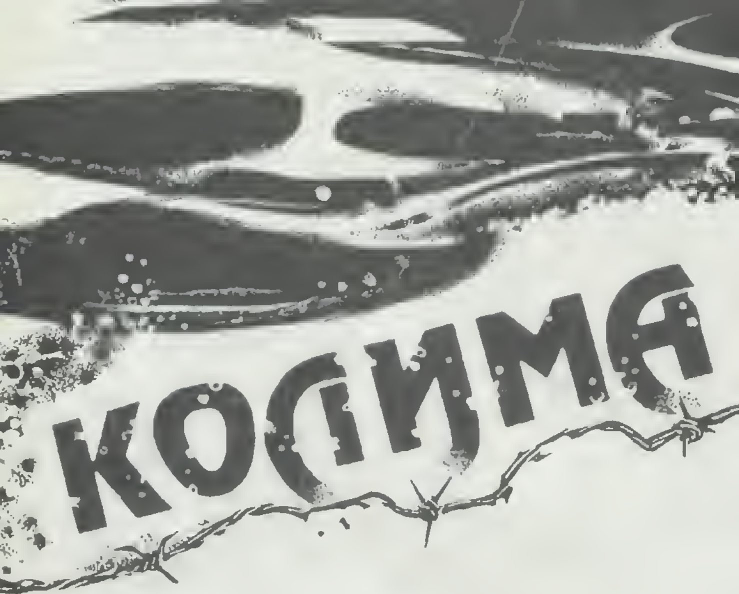

ІВАН ІВАНОВ ТА КНИГА ЙОГО ЖИТТЯ

«Не було на світі людини безправнішої за колимського каторжанина» — такою гіркою, майже епічною фразою розпочнемо цю сумну повість життя, щоб не відірватися від неї аж до кінця, прочитати одним духом, змусити заболіти серце, надовго розтривожитися мозок.

Перед нами вражаючий документ епохи — про зловісні місця та події. Навіть якщо комусь і щастило вижити в них, то вуста, немов опустілі після «чорних воронів» домівки гербовою печаткою, запечатувалися обітницею нерозголошення державної таємниці:

— Підпишися. Забудь усе, що було з тобою. Усе, що бачив і чув у таборах. Інакше...

Проте мовчанка не довічне безголосся історії та людей, з яких вона, історія, складається. Не гарантія, що з магнітної, як тепер кажемо, пам'яті народу щось буде зітерте назавжди, назавжди забуте, що в непам'ять можуть піти лихі діяння та злочини перед своїм народом, залишивши для наступних поколінь зажиттєві оди придворних істориків та піїтів.

Кілька десятиліть ішов на сьогоднішні наші сторінки цей рукопис. Переховувався в найглибших схованках. Писався потай від чужих очей — з безнадією (чи з надією?..) побачити колись чорнильні рядки відлитими в друкарський гарт чи переведеними, як нині, на плівку фотонабору, про який, коли рука мережила шкільні зошити чи аркушики жовтого паперу, ще й не чули навіть. І от ще раз торжествує давня істина невмирущості людського духу: рукописи не горять. Горять люди на багаттях інквізицій, у печах Дахау, на крижаних

1937-1939

ІЗ ЗАПИСОК «ЗАХАРА КУЗЬМИЧА»*

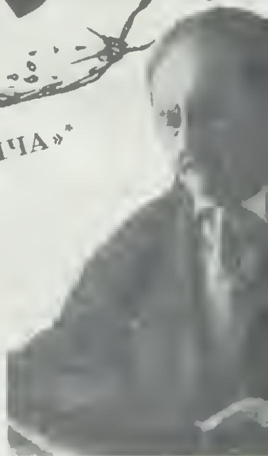

* *На колимському табірному жаргоні «Захар Кузьмич» — зек, з/к.*

ностршцах «Серпвнтинни» Трухляють. Перетаорюються на хімічні елементи. А рунописи не горять, і край.

Втім, порівняння трохи кульгає: ті, кого поклали на Колимі у вічну мерзлоту, так і лежать, напеано, цілі й мовчазні, мов мамонти.

Те, що аатор «Записок «Захара Кузьмича» має найпоширеніші слов'янські ім'я, прізвище — Іван Іванов, та й по батькові ще Іаанович — звичайно ж, випадковість. Проте випадковий збіг у даному разі апростає до страшної метафори — багатомільйонного масштабу сталінських репресій. Адже не лише видатні діячі, ленінські соратники-партійці, колишні в'язні царських казематів, а потім чи й водночас творці революції, вчені, маршали, наркоми, письменники, члени ЦК, митці, дореволюційні професори старої формації та молоді командири соціалістичної індустрії, аиховані з номесків громадянської номсомолом, ставали жертвами жахливих злочинів Сталіна та його поплічників з найближчого оточення. І найзапекліший аорог соціалізму не зміг би з такою запоазятістю та методичністю, знанням істинних цінностей та їхніх носіїв винищити нвіт народу, перетяти інтелектуальні гени, вирубати незаростаючу просіку в поколіннях, і в тих, мертвих, і в ненароджених. Мільйони й мільйони іванів Івановичів Іванових були на самому споді величезної, мов восьме, моторошне, диво світу, не знаної ще історією репресивної піраміди, на вершині якої в захмарних, божественних майже висотах стояв м'якими кавказькими чобітьми «геніальний Вождь і Учитель усіх народів».

До другого листопада 1936 року двадцятип'ятирічний Іван Іванович Іванов був учителем. З малої, трудової літери. У Ромнах, куди його загнав з Києва нищівний наступ голоду тридцять третього року, викладав у старших класах школи № 1 російську мову та літературу.

Звернімо увагу на дату. У загальновживаному сприйнятті сталінські репресії ототожнюються з тридцять сьомим роком. Але по Україні (і не лише по ній) коса пройшлася раніше. У часи асіляних «великих переломів», суцільно-примусових колективізацій, масових

анселень. Доапрізуаала село та носа а тридцять третьому. Викошувала письменнинів, художню інтелігекцію у трндцнть четвертому, спроаокована, наче підпалом рейхстагу, абнастаом Кіроаа. І продоажуавла, продоажуаала у «слааетний» рін Сталікської Констнтуцп.

Отже, 2 лнстопада 1936 року. Місяць і три дні лншалосн до VIII Надзвичайного з'їзду Рад; от-от зягрнмить осанна непксьменкого анина Джамбула «Велнкому Звконові», за якнм, анаяляється, навіть «степь плодородит»; учитель І. І. Іаакоа наачаа школяріа моаи Пушкіна і Толстого та аіа роменський літгуртон, янний анпуснаа рунописний альманах «Счастлняая юность» з дніпрельстанівською греблею на обкладинці та з аузеньким профілем Леніна, на який насуввлася, моа сонячне затемнення, аелнка барельєфна голоаа Сталіна. Але вже підшнто донос, що ліг підаалиною а його «наркомануделівську» шабатурку, аже прогріаав мотор його «чорний аоронок» з «архангелами» роменського штнбу, рукамн першопрохідців-ентузіястів Півночі вже віднрнвалв багаті золотом, моа печери Алібабн та сорока розбійників, надра його Колнма, щоб неадоаз статн одним з найстрахітлкаішнх місць на землі. Там не було хіба що нрематоріїв та «газаагенів» — душогубок. На них через кілька рокіа спромоглася тодішня гітлерівська Німеччнна: все такн Єаропа, а не технічно аідстала Колнма з кайлом, лопатою та револьвером «наган»...

Небавом і роменськнй учнтель дізнається, чнм аоно пахне, нолн на сибірсьннх станціях хлопці («Вони знають, що до чого»,— додає з гірнотою І. Іаанов) нрнчатнмуть услід його ешелону арештантськнх «телятннкіа»:

— Сталінська Констктуція іде!..

Походження майбутній «Захяр Кузьмнч» мав днстнльоаано пролетарське: батько — пітерськнй робітник, мати із селян Гомельської губернп. Отже, ян і нялежало молодій радянській інтелігенції, народивсн «між верстатом і плугом». А втім, у короліастаі крнанх дзеркал Сталіна — Єжоаа це даако аже мало значенни лише про людське око, для передоанць та анкетних допнтів у аідділах кадріа. Ще й не таких брвлк...

У сімнадцятому через злидкі, що оносілк пітерську робітнчу заставу, сім'я переїхала до таного-сяного хліба, точніше, до бульби — у білоруське село Конаткеанчі. Там жилв чкслекна материка рідкн, й прогодуаатнся було трохи легше, ніж у Пітері.

З двадцятого, останнього рону громадянської і штурму Перекопу, аонн у Києаі. Тут батьноаі знайшлася карешті робота лнмаря у Голоанх залізничних майстернях. Тоді ж дев'ятирічнкй Ваня аступна у Другу залізничну трудояу шнолу-семирічку ка Солом'янці.

У двадцять шостому школу закінчено, і син лнмаря, як і належнться хлопцеві з робітничої родинн, п'ятнадцятирічним підлітком розпочннає власний трудоаий шлях. Він іде працюаатн й водночас учитися в кнїаську аузлоау залізнчну школу ФЗН. Токарем четаертого розряду Вакя Іаанов по тридцятий рік працюааа на Кнїаському паровозовагоноремонтному заводі.

І а тому ж такн трндцятому аияаляє доснть несподіваний для днтнни пролетарської Солом'янкн інтерес — аступає до УІЛО, знаного у місті більше не за загадковою абранадаброю моднях на ті часн абреаіатур, а як Лінгвістичний інститут. Через голод доаелося понинути наячання після даох нурсіа і перебратнся на батьніащнну дружнни (одружнася аін студентом) на Сумщину, а Ромнк, де... Однан про дальше ачнтелюаання читач уже знає.

Отакнй нуценький доноликсьннй жнттєпнс, що уклаася, мабуть, ка чаерть аркушнка в його злоаісній слідчій шабатурці.

А деа'ятого березня трндцять сьомого року після чотнрьох місяців тюрми у шитій слідчим Чнстоаим білими нитками спраеі з'яаиться останній папірець — постаноаа особлнаої наради

Обговорення «Лнста до з'їзду» («Запоаіту Леніна»), де аказано на ваді характеру Сталіна ян генсена, нільна необережних розмоа в Іксцтитуті — і...

Стаття 58, пункт 10 — ноктрреволюційна агітація.

Трн рокн.

«Троцькіст».

«Ворог народу».

І біографія, мнслі, книжкн, сім'я, вчнтелі тв учні, почуаання, спостереження над природою, малюаання, прааа людини, аірші, мрії, життєаі й таорчі плани — аєе аідтепер заміккють установчі дакі ка переклнчках: прізанще, стаття, строк.

...От, анаяляється, яна аідстань аід Кнєаа до Владнаостона — сорок діб а арештакгському «телятнику».

Широка, ох, широка страна моя родная...

У Владкаостоці, ка етапі за нолючим дротом на березі океану, чекають «Джурму», норабель сліз. У череаі величезних, як собор, трюміа вока аоправить зекіа на Край саіту, у «Сеалаг»*.

* Управління північних таборів.

І раптом у юрмищі з тисяч і тисяч людей, галасу, матюків, суміші народів, націй і суспільних станів, барачного смороду, вошей, баланди, ріжучих бритвою вологих вітрів, дрижання землі під ногами від гупання в скелі Великого Океану — моє з іншого світу, знайоме обличчя.

Дмитро Загул. Поет із шкільної читанки «У боротьбі». Викладач лінгвістичного. На сусідньому факультеті слов'янських мов він практикум з художнього перекладу. Впізнали один одного.

Перше ж запитання:

— Давно з Києва? — Загул уже відбехав кілька років у «БАМлагу», на залатаній тілогрійці, як глум (чи захист?), значок з блакитною емалькою «Ударникові других колій» (так шифрувався «БАМлаг»). — Кого взяли?

А після переліку імен:

— Чисто метуть...

Скрушно зітхнув і — з ревматизмом, з хворим серцем — розчинився на Колимі.

Назавжди.

У нечисленній нашій опублікованій літературі про табори тридцятих років (а українській, якщо не помиляюся, до останнього часу це загалом суцільна біла пляма) як психологічна домінанта поведінки у жахливих, нелюдських умовах наводиться єдиний мотив: вижити.

Вижити за будь-яких обставин, за всяку ціну.

Герой «Записок «Захара Кузьмича», тобто сам І. І. Іванов (проза його за жанром суто документальна, навіть мемуарна, а відтак у ній існує цілковита тотожність автора та ліричного героя), ставить перед собою іншу, глибшу, гуманістичнішу мету: не просто вижити, а не дати вбити у собі людину. Не просто залишитися людиною самому, спрямувавши всі зусилля на своє маленьке «его», а допомогти зробити те саме й іншим. Отим доходягам, які от-от підуть під сопки, у вічну мерзлоту, які з голоду, не гірш від ленінградського, блокадного, опустилися і, забувши в лиховісному царстві Колими свої професорські чи комбригівські звання, риються, як черва, на помийних ямах.

От у чому сенс життя! Сенс маленьких перемог «Сидорів Полікарповичів» (політичних) за колючим дротом — над усіма «царями й богами», над гаранінами, яким віддано владу життя або смерті на велетенському обширі, що дорівнює двом Західним Європам, над «реформаторами», хомичами з мозолею на вказівному пальці від курка револьвера, «нарвімами», цими катами у депеушних мундирах, над кримінальними придурками, яких табірне начальство нацьковує, як псів, на політв'язнів, над «серпантинками» зловісними таборами повільної смерті, над власною тяжкою долею.

Допомогти повернути людську подобу, відродити і зберегти в собі Людину. Щоб далі допомагати отак виживати іншим, у кому збереглася ще бодай іскра невбитого, людського.

Не можна без хвилювання читати епізоди про діяння «лянцюжка допомоги», що в царстві полярної ночі виник як ледь жевріючий промінчик надії. Самі голодні до памороків, зеки-політики — «фашисти», «зрадники Батьківщини», «вороги народу» — діляться крихтами пайкового хліба з товаришами по нещастю, в'язнями зловісної п'ятдесят восьмої статті, підтримують плечем і дорогоцінним, як хліб, словом. І це людське добро вони змушені чинити за всіма правилами конспірації, бо навколо стукачі, провокатори, слідчі, доносчики, щедро навербовані з кримінальних покидьків,— такий собі химерний злиток із сталінсько-єжовсько-берїївських порядків, що буяють по той бік колючого дроту, на сподіваній, недосяжній в о л і.

Так, *широка, ох, широка страна моя родная...*

Як на мене, описані І. Івановим «ланцюжки допомоги», ця відчайдушна спроба протистояти тупій машині винищення непосильною працею та голодом на золотокопальнях Нижнього Хатинаха, споріднені з відважними підпільними групами опору, що невдовзі виникатимуть у жахних нацистських фашистських концтаборів, навіть у так званих таборах знищення, звідки, здавалося б, вихід єдиний — через трубу крематорію в небо.

І в цьому суттєвому моменті: як вижити і заради чого — «Колима» Іванова видається мені мимоволі полемічною щодо вадрукуваного свого часу в «Новом мире» з дозволу М. С. Хрущова «Одного дня Івана Денисовича», щодо нечисленної літератури та мемуаристики табірної тематики часів відлиги чи публікацій у періодиці останнього часу.

Стриманий, навіть часом ледь сухуватий своєю манерою, оповідач не нагнітає пристрастей. Хоча, звичайно, у рукописі змальовано і безслідне зникнення людей, коли на ранок оголюється на нарах чергова постіль, і смерть від наторжної праці у вибоях золотих копалень, і замерзлі трупи з шестизначними номерами на бирках, прив'язаних до скоцюрблених ніг, і вічний супутник колимчанина голод, і навіть спроба власного самогубства. Не обходить він

мовчанкою і бруду табірного буття — знущань, мордобоїв, трипоаерхоаого матюка, щохвилинного знищення людської гідності, принижань, терору кримінальників, запопадливого слугування «шістон», гомніа-«діачат», безносих сифілітикія, «жіночого питання» на Колимі, жорстоких антіаон нарпих злочинців, що кидають у балаиду «м'ясце» — аідрубані людські пальці, і спотвореної пиятиною та безкарністю психіни табірного начальстаа — одне слоао, того, що стаиоаить иевимовно тяжкий моральний клімат місць ув'язнення.

Зате якими натарсиено-саітлими стають сторінки розмови із струмиом у тундрі чи траанною, несподівані для жорстокої теми описи краси наанолишніх сопок і північного неба, скупої, наче в Роиуелла Кента, тамтешньої природи. І сільки ж люданого треба було зберегти у сирнаджеиій душі для зворушливих стосункіа з робочим конем у анбої Мишиом чи дворнигою Шариком, котрий чи не єдиний стаанася до зеків «по-людськи» і, ніби все розуміючи, на дух ие зиосив табірие начальстао, за що й иаклав иудлатою безпородиою головою...

Виписано докладно, з професійним знанням подробиць золотодобувача і суто письменницькою спостережливістю, у чомусь навіть опоетизовано картини праці намивання в'язнями золота. Тільки поезія ця гірка ии сман. Так, вона і підневільна, і примусова, і під'яремив. ця праця Іванова та його бригади, анмотус асі жили. Однан дає не лише першу иатегорію харчуаання в разі переанионаиия жорстокої, майже недосижиої иорми, а й необхідна для відчуття себе людиною.

І аними ж саітлими, иезнищеинми душами постають серед смертей, багнюки, людського сміття Комбриг з відрубаною шаблею білополяна половиною обличчя, старий більшоаинлениець Ганецький, колишній директор Музею Жовтиеаої революції в Моснві, лінпом Веллінг, професор Чалноа, білоруський поет Мацей Седньов, нремезнан Цимборевич, зааліт польсьиого театру в Києві, і багато-багато інших дійоаих осіб нолимської драми, про нотрих не хочеться думати яи про літервтурні образи (хоч проза Іванова антворює їх),— це ж бо реальні люди, з плоттю, кроа'ю, стражданиями, долею.

І,— а може, в першу чергу,— постать самого оповідача, молоденького ачителя, чиїми допитливими очима ми бачимо це схоааие, ан зворотний бік Місяця, життя, аиаоріт, спід дзвінких, услааленнх сталінських п'ятирічон, иоли «жити стало краще, жити стало веселіше» і під оптимістичні, мелодійні марші Дукасаського лишалося тільки штурмувати папанінський полюс і стахвновські вугільні горизонти, зніматися з Чкаловим у небо «все аище, і вище, і аище» та мільйоннорото славити і слаанти за асе це «аелииого Вождя».

І мимоволі задумуєшся протягом усього рунопису, до яних же меж падіння може дійти людина, наділена безнонтрольиою аладою над ближнім,— і там, на горі піраміди, і на самому низу, де здійснюється її, оцієї алади, результат. Як треба було спотворити шиалу цінностей у мільйонів і мільйонів співгромадян, щоб вони луною повторювали зв вождем та аождями нв біле — чорне і навпаки. І щоб повірили в це, принаймні офіційно, ховаючи сумніви вдома, під иоадру. А вірили ж, вірили і плакали в березні п'ятдесят третього під репродукторами не від щастя визволення від тирана, а від справдешнього горя; в тамбурах, на буферах поривалися до Мосиви, щоб бути на Ходиниці аседержввного похорону; і досі нв все нові, дедалі стршніші й страшніші анкриття нотаємного торочать, немов платівку заїло на сороні: «Хоч яи там було, я з його іменем шоа в атану», «За Сталіна хоч буа порядои». Ніби в хрестові походи ие йшли з іменем Ісуса Христа, а порядку, немов цвинтарного одиаиоаомислеиия, не було на табірних розводах...

Але й інша думна ие полншає при читвнні таиож: до яних висот здатна піднятися людина, навіть примусоао зодягнена без жодної провини в жалюгідне лахміття зеків, проиумерована, наче робоча худобина, «установчими даними», розтоптана, знищеиа, безправніша, аніж дворнага Шарин, який хоч на ніч може зникнути з двитової зони в сопки. Якщо вона, ця відторгнена суспільством людина, має святе у душі.

Коли замислюєшся над тим, як же вдвлося вчорашньому робочому хлопцеві, молоденькому вчителеві, початиуючому постові і перекладачеві зберегти це святе такою мірою, що його вистачає й на ближнього, і на робочу шнапину на відвалі, мимохіть спливає поняття «духовність».

У «Записиах «Захара Кузьмича» своє доколимське життя автор прописує лише пунктиром — то иапливом спогаду про арешт на очах старого букініста, який віддав книжку в борг до завтра, що розтягнеться назавжди, то гірким видінням прощання з матір'ю й дочкою крізь грати на станції Київ-Товарний, то згадкою, без роз'яснень, дорогих імен — своїх учителів. Тож іще раз

Маївка студентів та викладачів Лінгвістичного інституту в с. Макарів. 1931
(Студент І. Іванов у верхньому ряду третій зліва)

додамо для читача те, чого він не знайде в рукописі, але без чого духовні рушії героя «Колими» залишаться не до кінця прокоментованими.

Біля джерел цієї духовності бачимо раптом профіль нашого видатного поета, його моральні й мистецькі уроки, що назавжди запали в розорану, готову до засіву дитячу ще душу.

У Другій залізничній школі на Солом'янці українську мову та літературу Вані Іванову викладав Максим Рильський.

Іван Іванович і досі пам'ятає його блискучі уроки імпровізації, де граматика вільно перемежовувалася з літературою, а посередині незапланованo виникали цілі лекції про поезію та поетів. Коли, наприклад, розтлумачуючи учням передачу на письмі дифтонга (по-російському він позначається літерою «ё», українською — «йо»), учитель-поет навів рядки з Володимира Свідзінського:

> У мої чудові твори
> Лойову вгорнули свічку.

А відтак перервав урок і почав читати й читати вірші щойно померлого в тому ж таки двадцять п'ятому році поета.

— Не знаю,— згадує Іван Іванович,— чи знав стільки напам'ять сам Свідзінський, але Максим Тадейович, здавалося, пам'ятав його вірші геть усі. Або: найперший, вступний урок з мови. Про словники. Ми, школярі, до словників були байдужі. Хіба то книжка? Без пригод, без змісту. Але вчитель так натхненно й зрозуміло говорив про Уманця та Спілку, про Грінченка, що після уроків усі кинулися до книгарень. Гроші випрохали в матерів...

От, виявляється, як зануртувався несподіваний для солом'янського хлоп'яца інтерес до лінгвістики.

Особливо він пишається тим, що лекції та вірші скоро пощастило вислуховувати й індивідуально — у будиночку вчителя на Бульйонській, 29. До цього призвели от які обставини.

Шкільний літературний гурток, на порвду, зрозуміло, свого керівника, того ж учителя літератури, ухвалив випустити збірку учнівських творів «Жовтнева революція». Демократичним голосуванням (от які були ще порядки в школі!) учні затвердили редактором М. Т. Рильського, а секретарем — учня 7-ї групи (так називалися тоді класи) І. Іванова.

Рильський радив допитливому хлопчикові, що і як читати, давав книжки з власної бібліотеки. Після арешту не зберігся аркушик з його автографом, але Ваня так часто заглядав у нього, що запам'ятав на довгі роки, навіть підкреслення:

«Некрасов, Н...ін, Тютчев, Майков, Блок,
Гейне, Беранже, Шіллер, Гете,
Л. Українка, І. Франко, О. Олесь»

— Це належить прочитати і вивчити в першу чергу. Пушкіна, Шевченка і Лермонтова я не пишу, це вам і так ясно.

Візити на Бульйонську щораз частішали. То поверне книжку, то наважиться показати власний вірш, то принесе запитання, як-от:

— А хто такі неокласики?

Накручуючи рудуватого козацького

ауса, Рильський терпляче пояснював:

— Ну, хто такі класики, ти знаєш. А неокласики, як нас називають, то їхні учні, послідовники. Нині їх нещадно б'ють, а років через двадцять п'ять згадають. Та й ще із доземним уклоном.

Він помилився не набагато. Не знав лише, що вклонятимуться не живим людям, а Солоавкам...

Як далеке передгроззя власної долі, згадує Іван Іванович один візит ранньої весни. Якщо не зраджує пам'ять, 1928 рік, час створення збірки «Знак терезів».

На порозі зі сльозами на очах зустріла дружина (Рильський нещодавно побрався):

— Не ходи до нас, хлопчику. Максима Тадейовича заарештовано.

«Декто з учорашніх друзів,— зафіксував Іван Іванович у чернетці недописаного спогаду про поета,— забув дорогу до будиночка на Бульйонській, а я вперто ходив кожної неділі, чекаючи на зустріч з учителем. І яка ж то була радість, коли, вже восени, мені назустріч — сам Максим Тадейович, схудлий, поголений, але веселий».

У камері зібралися самі інтелігенти, ще не було ні єжових, ні інших «рукавиць», не було спецрежиму, і Рильський за відсидку прочитав товаришам цикл лекцій з історії французької літератури — класицизм, символісти, Вольтер. Як нагорода за вірність — Ваня Іванов найперший слухач написаного в тюрмі.

Уважна цікавість:

— Ну, а ти що написав?

І — «найбільша з похвал у моєму житті»:

— Приємно, що мої учні можуть писати такі гарні вірші.

І в цю радісну зустріч вчителя і учня простягне руку колимський фатум: слідчий Чистов долучить цей схвалений і присвячений пізніше М. Рильському вірш до справи «контрика». Вирвані з контексту рядки:

И первородства кровь святую
За чечевицу продают, —

він витлумачить як знущання з героїчного радянського народу...

З Колими в Україну І. Іванов, крім зошитів з новими віршами (теж, до речі, ще ніде не публікованими), привезе цілу паку колимських краєвидів виварсллю, гуашшю та сангіною, намальованих уже «вольняшкою». І ця пристрасть також звідти — з юності, з Солом'янки.

Малювання дітям залізничників викладав також справжній художник — П. Д. Жалко-Титаренко. Про нього казали у ті часи, що кращі портрети удаються йому не гірше, ніж Шовкуненкові, а картини «Бабине літо», «Єва», «Фавн та юнак», «Фавн та дама» могли б прикрасити музейну експозицію. Чимало оформлено й книжок у видавництвах «Рух», «Час», «Сяйво», «Книгоспілка». Але сталася трагедія, що дорівнювала творчій смерті: у сорок першому весь доробок художника загинув без сліду. Лишилася тільки пам'ять учня та щось поодиноке, не найкраще в запасниках, здається, Українського музею образотворчого мистецтва.

А яка блискуча плеяда викладачів чекала на здібного, добре вже освіченого самотужки робочого хлопця у Лінгвістичному інституті! Драй-Хмара, Загул, той же Рильський, котрий ще в школі відкрив «словникові холодини» та вогонь поезії, Калинович з його мудрим красномовством, Ст. Савченко з нахилом афоризмів у студіях з історії європейських літератур... А передовсім, звичайно ж, Микола Костьович (так називали друзі) з іронічними очима за скельцями пенсне, щелепою «бульдожиною» та могутніми знаннями світової класики — Зеров.

Яскраві, артистично виголошувані лекції Зерова з принципів та законів перекладацької практики припадали, як правило, на останню пару, і якось само собою склалося, що молоденький Ваня Іванов, вже добре підкований у літературі, особливо російській, та його друг Лавров, колишній слюсар-лекальник, що до інституту самотужки опанував французьку, італійську і зараз вивчав іспанську (його теж спіткала колимська доля, але він залишився під сопкою, у вічній мерзлоті), стали проводжати улюбленого викладача до університету.

Ех, вічна мерзлота... вічна мерзота...

Лінгвістичний містився тоді на вул. Інститутській, навпроти колишнього інституту шляхетних дівчат (нині Жовтневий палац культури), і кілька місяців поспіль дружня трійця опліч спускалася на Хрещатик, зупинялася перед кожною вітриною книжкових крамниць, порпалася на прилавках, нашукуючи новинки та раритети, і неквапно рушала вгору по крутосхилій вулиці Леніна. Де робили те саме, використовуючи відстані між книгарнями для бесід про літературу, і лише про неї.

Власне, маючи перед собою вдячних слухачів, більше, звичайно, у цих аудиторіях вільного хрещатицького повітря, солодкавого від квіту дерев, говорив Зеров. Від Сафо, Катулла, Верлена (непомітно долали відполіровану візниками «ваньками» бруківку аж до оперного театру) до Блока та Інокентія

Роменський літературний гурток 1936 р.
У центрі — керівник гуртка вчитель І. Іванов

Анненського, його — зрадили збігові смаків — однаково палко любили і вчитель-книжник, і книжник-учень (завертали від каштанів Володимирської), до останніх перекладів Рильського чи ж його, Зерова, власних побивань над освоєнням в українському слові мелодики гуслярів лермонтовської «Песни про купца Калашникова».

— «Нам сяють Гейне, Тютчев, Архілох»,— натхненно цитував Зеров свого друга Максима і додавав заливально: — Будуть, будуть ще, мої юні друзі, в уяві майбутнього читача додаватися далі імена і наших поетів!

Якщо не встигали договорити по дорозі, зупинилися перепочити у скверику навпроти університету, доки Зеров не починав квапитися на лекцію в ІНО (Інститут народної освіти). І знову — відкривався світ, сповнений нечуваної краси. Їхнє повітря, хліб, гемоглобін — поезія.

— Кілька місяців таких літературних прогулянок із Зеровим,— вважає Іван Іванович,— дорівнювали для мене університетському курсу.

У горезвісні тридцяті і він, Учитель, вирушив у своє «відрядження» в один кінець — на Соловки.

Вклонімося ж великим тіням за те, що зуміли вкласти в молоді душі незгойну закоханість у велич людського духу, навіть самі йдучи на гільйотину.

Та й звідси, зі свого останнього притулку, Учитель зумів подати учневі руку допомоги.

По дорозі на Колиму арештантські ешелони переформовувалися в Уфі. У тридцять сьомому сталінський конвейєр працював уже з розмахом: на шести коліях стояли ешелони, в'язнів під конвоєм юрмами гнали на санобробку, бігцем, бо на підході нові й нові ешелони, в лазня й вошобійна були такі, що здатні водночас вмістити цілу дивізію. І отам за химерією тяжкої долі, що перемішувала народ, «города и веси», Іванов розговорився у душовій кабінці з сусідом — богатирської статури чоловіком.

— На Соловках не добили, везуть «довиховувати» на Колиму,— басив випадковий знайомець, намилюючи могутні груди.

І виявилося: по Соловках він знав... Зерова!

— Більше того — зобов'язаний йому до гробу.

Половину десятилітнього строку богатир відбув в одиночці. А коли перевели нарешті на загальні роботи — копання осушувальних каналів, він працював там з киянами. І якими! Лесь Курбас, Зеров.

— Вірите, після одиночки мене вітром хилитало. І Микола Костьович низенький, миршавий, підсліпуватий, виявився дужчим від мене! Я через дві-три години не здатен був уже підняти лопату. Значить, брате, знову в ізолятор, у «кондей». Тож він виконував норму і за себе, і за мене. От як...

Особливо ж вразило у цій негаданій звісточці — бо ж живий, живий! — те, що, працюючи, Зеров... перекладав. З Гомера чи з Вергілія — здоровань не пам'ятав.

— Ні книжок, ні паперу! А він читає з пам'яті незрозумілою мовою. «Оригінал»,— каже. А тоді — українською.

Урок не забувся.

Перехоплює горло, коли читаєш у «Колимі», як в опустілому вибої учень, молоденький зек, виголошує лекції про Достоєвського чи декламує вірші Фета... порожнім вагонеткам. Як у куточку

барака, вкчикекого людьми, смородом та паразитами, дискутує з репресованим білоруським поетом про переклади з Богдаковича, аналізує музу Жеромського з поляком Цимборевкчем.

Вклонимося ж і великій силі літератури, здатній рятувати у людях людей.

До хвороби Іван Іванович не встиг дописати історію свого визволення. 1978 року стався інсульт. Тяжка недуга майже відібрала мову, і не все, що він каже, сторонньому вдається тепер розібрати. На моє, переказане рідними запитання: як це було? — він відповів коротко, з важким диханням:

— Як в Одегова.

Ростовського студента Одегова з бригади Іванова (читач знайде цю історію) визволили з табору в тридцять дев'ятому, після відбуття трьох років за тією ж статтею «ворогів народу» — 58-ю. Іванову, як і Одегову, вже на Колимі доважили строк до десятки. Але Сталін провів чергову заміну своїх оберкатів: Ягода — Єжов — Берія, і останній у пошуках популярності повів широкомовну кампанію послаблення, щоб тут же змінити її на ще вишуканішу жорстокість. Хатинахські особісти, аби замести сліди, підпалили «свята святих» — будинок особливого відділу. У пожежі згоріли справи про доважки. Отже, до уваги бралися тільки первісні вироки особливої наради, і по закінченні трирічного строку зек І. І. Іванов досить несподівано для себе 2 грудня 1939 р. став «вольняшкою».

Звичайно ж, першим порухом було негайно скласти манаття й тікати з цього пекла. Але треба було дочекатися ранку.

А на ранок...

На ранок ніби не всі ще мислимі та немислимі тортури застосувала до нього Колима.

Пурга.

Безпросвітна, глуха колимська пурга, що відрізає не лише край землі від світу, а й барак од барака.

З сусідньої копальні Водоп'янова на Магадан мав іти автобус із звільненими, але до нього двадцять кілометрів сліпої снігової стихії. Ув'язнення, тепер уже вільної людини, зробилося ще нестерпнішим.

Пурга тривала два тижні.

Ледь вона вщухла, ледь прштовхнули кадвір двері барака, він вирушив у путь.

Двадцять кілометрів по горло в снігу. Пішки. Без вогника. Без орієнтира. За внутрішнім компасом, за яким птах безпомильно знаходить шлях до рідного гнізда.

Не раз брав відчай: не здолати, не здолати цих останніх кілометрів до волі. Та він продирався крізь сніги. Знесилівши, повз. На «материку» віддано чекають мати й дочка, чекає дружина, Міра. І її ім'я стало єдиною силою серед згасаючих від кожного кроку сил.

Так буває лише в романах, якби романом не було власне життя: на Водоп'янова він устиг побачити лише хвіст автобуса. Останній автобус до останнього пароплава Магадан — Владивосток. Навігація на Охотському морі закривалася до весни.

Була і така сторінка цієї драми. На жаль, не остання.

Шлях залишився єдиний — назад. До весни він найнявся в контору золотокопалень «Льодяна». Серед вільних у цих богом проклятих краях письменних було негусто (а в бараках професори та академіки). І в конторі його поставили на дрібну паперову посаду навіть у кадри, інспектором по вільнонайманих, бо до обліку нещасних душ не допускали вчорашніх зеків.

Він зумів знайти для себе заспокійливу ноту й у вимушеному, тяжкому чеканні, безконечному, як полярна ніч.

Випускали з-за колючого дроту із стоКадцятьма застерогами. Люди тоді називали себе:

— Я п'ятдесятниця.

Це на мові АЛЖИРу (Актюбинского лагеря жен изменников Родины). Тобто: заборонено проживання в п'ятдесяти містах Союзу.

Або:

— У мене мінус двадцять.

Це те саме — двадцять міст, вже на тешньому, колимському жаргоні.

— Я тридцять міст,— так на мові Воркути та Інти.

Широка, ох, широка страна моя родная...

Київ був, звичайно, серед мінусів у його паперах. Як найперше Москва, столиці союзних республік, загалом великі міста. То ось чим він і повнить довгу полярну зиму: треба списатися, придивитися, як жити далі.

Але навесні сорокового року все зміниться.

Вщухли шторми. Розтала льодова блокада. «Джурма» нарешті прийшла. З новим «живим товаром» і з новими новинами. По бездротовому табірному телеграфу вже й до краю землі докотилося, як нелегко, болісно влаштовуватися там, удома, на «материку».

Запомним мы Ваннский порт
И крик пароходов угрюмый,
Как шли мы по трапу на борт
В холодные мрачные трюмы...

А незабаром з її левіафанових трюмів почали з'являтися ті самі, звільнені. У лахмітті зеків. Сзуітське берієвське

послаблення закінчилося, і вони повертались з новими, довшими строками.

Будь проклята ты, Колыма,
Что названа чудом планеты,
Сойдешь поневоле с ума,
Отсюда возврата уж нету.

Він зрозумів: шлях додому відрізаний. Якщо не хочеш заплатити за коротке щастя бачити рідні обличчя колючим дротом.

А далі в його книзі життя свою сторінку перегорнула війна.

Виїзд з Колими було заборонено. Та й куди — Київ за лінією фронту.

Заборона поширювалася до кінця війни. «Через брак трудових ресурсів».

У сорок четвертому йому вдалося здійснити, здавалося б, нездійсненне: вік покинув цю юдоль сліз.

Учитель Іванов знову викладає улюблений предмет у восьмих-десятих класах шкіл Крайньої Півночі.

Прийшла Перемога, величезне її щастя. Її надії на зміни в країні, які чотири роки жили людей в окопах, в тилу і навіть тут. Так у 1812 році, шукав вік знайомі літературні асоціації, солдати армії Кутузова сподівалися на скасування кріпосного права.

Проте в житті не змінилося нічого. Десять тисяч кілометрів так і лежали між ним і домом, а по них розтяглися через широку країну рідну арештантські ешелони. Чистили вже за війну — тих, хто був у полоні, у концтаборах, лише мінили адреси. Везли второваною дорогою партизанів, не зафіксованих центром, оточенців із самодіяльних підпільних груп, штрафбатівців, бійців закордонних загонів Опору...

Шпигуноманія розросталася.

Чесних, відданих людей, яких круговерть воєнної долі крутила, розкидала по світу, непритомних від ран залишала в полоні, недопалилась в крематоріях, ламала, та не переламала, везли в одних «телятниках» за ґратами з поліцаями, старостами, з гітлерівськими прислужниками, з карателями зондеркоманд...

Він викликав дружину з дочкою до себе: якось проживемо й тут. Але через хворобу Міра Дмитрівна не мала змоги рушити з України в далеку путь, вічним, як любов, кайдановим шляхом декабристок.

Невдовзі почали відпускати на «материк», на побачення. Під чесне слово. Багато хто з вільних їхав і — не повертався.

Він повернувся. З дружиною, з дочкою. Старомодний кодекс честі не дозволив порушити слово.

За зиму хвора дружина втратила в суворому кліматі половину ваги.

І. Іванов після визволення з табору

Треба було рятуватися. До Києва наважився дістатися з сім'єю в сорок сьомому голодному році. І, звичайно ж, не здобув ні прописки, ні роботи. Для проживання дозволено лише 50-кілометрову зону за Києвом.

Зона. Знову зона. Як колимська. Як чорнобильська...

Єдиною відрадою на багато холодних і голодних ночей була зустріч з Максимом Рильським. Колишнього учня, який наче з того світу об'явився, він прийняв з усією теплотою душі. Підозріле після всіх поневірянь око виплеканого з Лети тридцятишестирічного учня не відчуло навіть тіні нещирості чи осторогн до недавнього «ворога народу».

З превеликими труднощами Іванов улаштувався на своєму колись рідному, доінститутському, паровозовагоноремонтному заводі бухгалтером. Але жити довелося в Клавдієві, Мотовилівці, потім у Боярці.

Старий учитель спробував допомогти. Коли Рильський довідався, що Ваня Іванов намагається повернутися на вчительську посаду, але з оформленням нічого не виходить, він, не вагаючись, написав рекомендаційного листа заступникові міністра освіти Філіппову. Не злякався прикрити своїм авторитетом колишнього політв'язня, «троцькіста», «ворога народу». А була ж уже над самим занесена державна десниця Лазаря Кагановича, який от-от причепить уславленому поетові ярлик, наче колимську бирку.

Далі дихати стало трохи легше — вдалося посісти скромну посаду шкільного бібліотекаря в Боярці. Харч такий-сякий, не ситніший від бухгалтерського, зате він серед улюблених книжок, цієї

неминущої першої любові життя, і — серед дітей.

Відтак з 1951 року і до виходу на пенсію в 1971-му Іван Іванович Іванов у боярській середній школі.

Внутрішньо щасливий у своєму царстві книг, він поривався до покликання — до вчительства. Але без папірця ти не людина. Скромний бібліотекар з Боярки, з двома курсами франко-романського факультету УІЛО, самотужки давно вже мав університетський курс. Але скоро підкріпить поривання й папірцем — дипломом заочника пед-інституту.

Однак дітей йому не довірили.

Пізніше начальство змилостивилося. Йому дозвіл викладати у вечірній школі. Дорослих, мовляв, колишньому зеку важче збити з путі.

Після якоїсь інспекції з вивченням під лупу анкет усунули від викладання.

Дорослі учні вже розібралися, що до чого і якого золотого педагога їх позбавляють. Усім класом, у повному складі, до останнього дівчинка, поїхали в райвно. Домоглися, щоб учитель докінчив навчальний рік.

А бібліотека, з якої Іван Іванович зробив водночас і краєзнавчий музей, давно вже стала осередком духовного життя звичайної дитячої школи. А сам бібліотекар — магнітом для всіх у Боярці, хто мав потяг до книжки, до знань, до культури.

Лише вряди-годи директор школи через безвихідь наважувався переступити заборону: коли хворів штатний учитель-словесник.

Розмовляю про ті роки з колишнім учнем — Степаном Лавриченком.

— Кількох уроків Івана Івановича вистачало на те, щоб література, класика, поезія, переставала бути предметом з підручника, шафою, набитою корінцями. Я б сказав так: він відкривав океан з сонячною доріжкою до людини. А людина, люди були і є його непереборною любов'ю. Пам'ятаю, коли зібралися на десятиріччя випуску, з усіх учителів ми, хлопці, запросили Івана Івановича, а дівчата свого улюбленого вчителя — з домоводства.

Де ви, Сухомлинські, Шаталови, Амонашвілі? Мовчать, мовчать Солоаки, Інта, Колима...

П'ятдесят восьмого, наприкінці літа, коли боярські садки важніють яблуками, я в школі всюди пахне фарбою, якою підновлюють парти до навчального року, прийшов нарешті папірець, якому не було ціни, точніше, ціною було життя:

«Справу по звинуваченню Іванова Івана Івановича, 1911 року народження, який працював до арешту викладачем Роменської середньої школи № 4, переглянуто президією Сумського обласного суду 2 липня 1958 року.

Постанову особливої наради від 9 березня 1937 року щодо Іванова Івана Івановича скасовано, а справу припинено за недостатністю зібраних доказів.

Гр. ІВАНОВ Іван Іванович реабілітований.

ЗАСТ. ГОЛОВИ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУДУ

(КОСТЕНКО)».

Все.

Реабілітація.

Повне повернення в стан живих.

Але зверніть увагу на формулювання: «за недостатністю зібраних доказів». Цілком правосудне з юридичної точки зору, воно, загальновживане тоді в подібних справах формула, була негуманна, некоректна щодо безневинно скараних, змучених людей. Буцімто пришита слідчим вина була, лише недостатньо зібрано доказів. Наче Сталін ще зловтішно і мстиво посміхався у прокурені вуса, і сталево зблискували окуляри, мов наручниками, речники його кривавої «юриспруденції» Вишинський, наче не минулася епоха загальної підозріливості, коли ворогом можна було вважати кожного, на нього виписано ордер, а ордер, послуговуючись словами єжовсько-берііївського чекіста з останнього роману В. Гроссмана, можна виписати на кожного. І тільки в останній рік наших часів очищення Верховний Суд СРСР, як на приклад «однодільцям», «дочкам Арбату» — дітям старих більшовиків та ленінських наркомів Ломова-Оппокова, Крестинського, Смілги та ін., які не змирилися з недорівнуватістю, ні, не юридичною, а суто людською, і подали касаційну скаргу, замінював новим, ясним, мов крапка, перебудовчим: «за відсутністю складу злочину».

«І. І. Іванов, стаття 58—10, 3 роки» і не зміг би звернутися до Верховного Суду: уже рівно десять років старий учитель прикутий до ліжка у своєму боярському будиночку з вишнями, книгами, колимськими картинами, листами учнів з різних кінців Союзу.

Явні та приховані супротивники перебудови нерідко використовують тезу: Сталін нічого не знав, мало не невинний. А тверда рука їхнього коханого «великого Вождя і Друга всіх народів», що пестила голівку Мамлакат, не здригнулася, коли на 440 виявлених на сьогодні списках накладала резолюцію — до найвищої міри. У цих списках понад 40 (!) тисяч імен, навіть усіх радянських народів. В тому числі і дітей — віком до 12 років...

Так, «великий Учитель» нічого не знав про долю шкільного учителя з Ромен. Мільйонам іванів івановичів іванових визначали гіркий талан маленькі, ромекського чи хатинахського штибу сталінк, зловісне його породження, спрааді «коліщатка та гвинтики» його страшної каральної машини. Виконуючи й перевиконуючи, за зустрічним плаком, качс стахановці, його дн яаольської залізності волю. Скільки книг, акстаа, полотен, аілкриттів забрако а кароду? Скільки талактів, доль, життів не реалізоавно?.. Можна лише гадати, як би розвивалася наша історія, якби...

Якби, якби, якби...

Учитель-словесник І. І. Іванов міг би, певно, стати літератором. Мав усі підстави. Принаймні те, що належить вам зараз прочитати, написано вправленою, інтелігентною, цілком професійною рукою, часто вражає точністю слова, вивіреною інтонацією, спостережливістю, умінням передати настрій людини і природи, відтворити психологічний стан душі, а головне — відданістю людям. Однак щонайменше хотілося б зараз підходити до рукопису «з міркамк». Не той випадок. Не та в ньому б'ється кров. За дебют у сімдесят сім років плачено надто високу ціну. І хотілося б, щоб і в читача збереглося те почуття, з яким я прокоатнуа рукопис протягом однієї ночі, так і не зміг заснути і ледь дочекався часу, коли прикесу його до редакції.

Написати свою «Колиму» І. І. Іванов вирішив 1958 року. Наступні роки не вельми, м'яко кажучи, сприяли роботі. Уважний читач знайде кілька детальок, які засвідчують, що дещо писалося на зламі «хрущовської» та «брежнєвської» епох і трохи пізніше, коли навіть у статтях «Правды» до круглих ювілеїв реабілітованих видатних діячів партії почали сором'язливо пропускати спільні, як фатум, роки смерті — 1937, коли слово «ГУлаг» багато хто з нас узнавав лише з памфлетів, що викривали «класика» відлиги, потім «відщепенця, емігранта» Солженіцина, коли сміливі та відверті рішення XX з'їзду згадувалися мимохіть, наче крізь зуби. Коли апофеозом обілювання став (знятий уже в «черненківські» часи) багатогодинний телесеріал «Стратегія Перемоги», де Василь Лановой з побожним підвнавиням деклмуавв крвіні тексти з Самого і про Самого до 40-річчя Перемоги, оплаченої такою солдатською кров'ю, що навряд чи вкладається у двадцятимільйонний лік, з дрожем у колінах стояв біля музейно збереженого стільця, де сидів

І. І. Іванов удома

Генералісимус, Сам, походжав коло столу, за яким накладав свої резолюції не тільки на кастули, а й на розстріли Він, писаний — навіть голосом! — з великої літери, наче у біблії.

Хвороба не дала можливості боярському вчителеві дописати свою колимську одіссею, обірвала рукопис на півслові (тому ми друкуємо «Записки» без двох чи трьох останніх сторінок недописаного нового епізоду. «За кадром» лишилися, зокрема, його останній, третій зеківський рік — «найстрашніший з усіх», як устиг написати Іван Іванович на випущених сторінках. І лише стараниям колишнього його учня по боярській школі, нині наукового редактора Степана Лавриченка, який вечорами та у вихідні дні розшифровував зошити свого учителя, передруковував на машинці, перезвіряв розшифровку в хворого, уточнював прізвища та деталі, публікація ця стала можливою. Ну і, звичайно ж, в першу чергу за нових суспільних умов гласності, які вистраждала країна.

От, власне, і все життя. Решту ви знайдете в книжці.

Тож нехай у маленький будиночок серед вишень у Боярці, до ліжка з білою головою на високих подушках, запізніло прийде сьогодні гірка радість письменницького першодруку.

Нехай же пролунає і його негаласливий, стриманий голос у величезній нашій спільній праці десталінізації соціалізму.

ІГОР МАЛИШЕВСЬКИЙ

КОЛИМА 1937-1939

ІЗ ЗАПИСОК «ЗАХАРА КУЗЬМИЧА»

ІВАН ІВАНОВ

ЧАСТИНА ПЕРША
«ЧЕЛЮСКІН»

ПРИСВОЄННЯ КАТЕГОРІЇ

Не було на світі людини безправнішої за колимського каторжанина. Колись сибірські урядники казали: «Я вам цар, бог і земський начальник». Проте на урядників все-таки була управа. На табірне начальство Колими управи не було.

Коли хтось з моїх товаришів по нещастю на табірному пункті «Челюскін» (а в ті часи ще існували деякі рудименти прав) посмів було заперечити начальникові режиму, пославшись на Конституцію, той відповів:

— Конституція писана не для вас. А якщо хочеш спробувати, що таке Конституція у нас, на Колимі, я дам тобі тижнів зо два РПР. То як?

Товариш мій, звісно, цього не хотів. РПР — це рота посиленого режиму, кам'яний мішок.

— Ото ж бо й воно! — осміхався самодур. — А щоб ти не часто згадував про Конституцію, на декаду переводжу тебе на третю категорію харчування.

І перевів.

Десять днів сидів «Захар Кузьмич» на самій баланді і чотирьохстах грамах хліба тільки за те, що згадав про Конституцію, прийняту п'ятьшість місяців тому, про Конституцію, що уславилась як закон найбільшої людяності, про ту Конституцію, яка звалася Сталінською, бо він, найвеличніший з великих і наймудріший з мудрих, очолював комісію з вироблення Основного закону.

У зв'язку з цим мені пригадується наш шлях по Сибіру. Один за одним ідуть ешелони з запломбованими дверима. На даху, на задній гальмівній площадці встановлено кулемети. У заґратовані віконця дивляться виснажені обличчя.

— Сталінська Конституція їде! — кричать сибірські хлопці та дівчата (нас узяли у травні).

Вони знають, що до чого!..

Першим з вершителів нашої долі, з ким довелося зустрітися, був Берзін — колишній комісар латиських стрільців, нині начальник Дальбуду. Берзін, Батя, Борода.

Вже перше слово, мовлене ним, потрясло до глибини душі, схвилювало нас:

— Товариші!

Багато хто роками не чув цього слова. Коли в мене на допитах, бувало, вихоплювалося: «Товаришу слідчий!» — Долгов спокійно й рішуче заперечував: «Я для вас не товариш, а громадянин». А Чистов наливався

люттю. І без того бліде обличчя його робилося ще блідіше, він поволі заодився з-за столу (охоронники послужливо підбігали до мене й виламували руки), неквапно підходив: «Сволота!» Кулак без промаху бив у підборіддя, і ти, нокаутований, обливаючись кров'ю, падав на землю.
І раптом: «Товариші!»

— Що він сказав? Як він сказав? Не може бути!

В'язні, що прибули з «Джурмою» і зібралися у дворі магаданської пересильної тюрми, заворушилися. Тупі, байдужі лиця ожили, в очах зажевріла надія, на деяких обличчях майнуло щось схоже на усмішку, всі потяглися до нього, до Баті, до того, хто мовив це слово вперше за довгі роки.

Берзін стояв на якомусь підвищенні. Поруч з ним десяток табірних чинів (їх майже не помічали). Був він, як мені здалося, середнього зросту, одягнутий у все цивільне. Запам'яталася коротко стрижена голова з великим лобом і невелична борідка.

Завваживши нашу розгубленість, наше хвилювання, він усміхнувся і продовжив:

— Ви не помилилися, я саме так і сказав — товариші. Сказав тому, що ви, хоч і ув'язнені, але вже не в тюрмі, не за гратами, а в таборі. У нас немає грат, загорож, немає колючого дроту. Це означає, що ви вже наполовину вільні. Ви робітники на колимській землі, отже, товариші по праці тим, хто на «материку» будує соціалізм. Тепер ваша доля у ваших руках. Добре, чесно працюватимете — це вам зарахується і строк буде значно скорочено. Про це розповість начальник «Сєвлага» товариш Філіппов. На волі ви були бандитами, кримінальниками, дехто — шкідником, ворогом народу. Віднині немає ні шкідників, ні вбивць. Усі ви робітники, трудова армія. Усі товариші по праці, що допомагають партії та уряду будувати соціалістичне суспільство. Робітники золотого цеху країни!

Про що говорив Філіппов, не пам'ятаю,— таке сильне було враження від промови Баті. Але, на жаль, менш ніж через півроку і Берзін, і Філіппов були оголошені ворогами народу і розстріляні. Та й тоді власті на місцях вершили суд і розправу як хотіли, причому що безглуздіше й жорстокіше, то вважалося краще, ідейно витриманіше.

Ось начальник табірного пункту «Челюскін» Караїм.

Чи був він насправді караїмом — хтозна, але інакше його ніхто не називав. Маленький, нижчий середнього зросту, натоптуватий, чорноокий, з кучерявою чорною бородою-лопатою, він був дуже мовчазний. Не пам'ятаю, щоб він звернувся до когось чи хтось до нього. Він мовчки з'являвся на краю вибою, мовчки стояв хвилин з п'ять, мовчки рушав далі, завжди з товстою сучкуватою палицею в руці і в незмінному прекрасному накомарнику, що був предметом нашої постійної заздрості.

Коли нас привели на «Челюскін» (чоловік 25—30), то наказали зайти до їдальні і роздягтися. Каптер забирав у нас «вільний» одяг і видавав табірне обмундирування. Коли ми хотіли вже одягти його, крикнув, щоб зачекали,— прийде начальник приймати.

Чекати його довелося хвилин сорок, було холодно, тіло взялося сиротами. Нарешті він з'явився у супроводі лікпома з ув'язнених. Нас почали викликати за списком.

Той, кого викликали, підходив, називав себе: з/к такий-то, такого-то року народження, стаття, строк. Караїм кидав оком на з/к такого-то і казав: «Перша». Лікпом записував це до книги і викликав наступного. Усе впівголоса, швидко. «Перша, перша, перша»,— чулося щохвилини.

Надійшла нарешті і моя черга.

— Перша! — буркнув Караїм.

Лікпом почав щось йому доводити, показуючи пальцем в особову справу. Караїм звів на мене очі, наказуючи підійти ближче.

Я наблизився. Він мовчки оглянув мене з ніг до голови. Мовчки зробив пальцем обертальний рух.

— Повернись! — переклав лікпом.

Я повернувся.

— Що у нього? — почулося глухе запитання.

— Серце... — Ліпом щось пошепки почав швидко казати, гортаючи сторінки справи. — Визначення лікарської комісії... Владивосток... Магадан...

— Перша! — почулося знову. — Пиши. Марш!..

Я зрозумів, що це до мене.

Караїм обернувся, дістав свою палицю, штрикнув кінцем її мене межи плечі. Я зрозумів.

— Перша! — пролунало ще раз.

Тоді це нічого мені не говорило. Досвідченіші й тямковитіші роз'яснили, в чому справа, а суть її я відчув на власній шкурі, і то дуже швидко.

А різниця полягала ось у чому.

Твбірну робсилу (ми перекладали це,— і були близькі до істини! — як рабську силу) поділяли на три категорії і залежно від цього визначали характер роботи.

Перша категорія — «тракторна», як ми казали, «водій трактора», тачки. Одне слово, загальні роботи.

Друга — «поламатая», ті самі загальні роботи, але на легшій ділянці.

Третя — «окрема». Цю категорію давали інвалідам, калікам, хворим. Людей з цією категорією призначали на найлегшу роботу при таборі — днювальними, водовозами, різноробами на кухні та ін.

І ось одним розчерком пера мене з третьої, окремої, категорії переводили в першу, тракторну, з найлегших робіт на найважчі.

Добрий, чуйний лікарю з Владивостока! Усі твої старання, твій героїзм перекреслив бородатий бовдур з «Челюскіна».

Було так. На станції у Владивостоку нас вивантажили десь на запасній колії, вивели на якусь площу, наказали вишикуватись по п'ять чоловік і повели через усе місто до табору. Колоні, здавалося, не було ні кінця, ні краю. Очевидно, вночі підійшли ще ешелони і нас об'єднали. Видовище було гнітюче: суцільна лавина людей — виснажених, блідих, у багатьох ще не зійшли синці на обличчі, кровоточили рани. А з боків гарчали вівчарки, люто матюкалися охоронники, метушилися командири.

Пізніше таке саме видовисько я спостерігав у Магадані, коли вели власовців. У кінохроніці розгрому німців під Сталінградом так вели колони полонених гітлерівців.

Тут я вперше у житті побачив, уперше відчув масштаби державної влади «народного батька».

У таборі, який містився десь на околиці, біля підніжжя сопки, нас групами заводили до бараків, де комісії визначали нам категорію і направляли до таборів (переважну більшість кримінальників відправляли на Примор'я).

Мене оглядала симпатична жінка-лікар. Тільки-но я зробив кілька вдихів, як вона скрикнула: «О!» — і поглянула на мене.

— Ви плачете? — вихопилося в неї.

Мені на очі весь час наверталися сльози. Я картав себе за слабкість, та волога поволока раз у раз застувала світ. Я ледве тримався на ногах. Усю дорогу від вагона до табору мене підтримували з двох боків Постика і Льова. Далися взнаки і допити, і сорокаденні мандри, і тривога за маму — все-все.

— Чому ви плачете? — співчутливо запитала вона. — Не плачете? Сльози самі набігають на очі? Сердешний!.. Такий молодий, а серце у вас... Що ж нам робити? Ось що! На Колиму я вас не пущу.

І вона почала щось нервово й рішуче записувати в листок, приклеєний до справи.

Підійшов якийсь високий чоловік у військовій формі з двома шпалами та емблемою медика. Вона подала йому мій листок.

— Що це? — скрикнуа він, мигцем глянувши на запис. — Ви думвєте, що робнте?

Вона щось палко почала йому казатн, пересипаючн мову спеціальними термінами, очеаидно, намагаючись у чомусь переконати.

Та аін весь час перебиаав її: «Ну то й що? А ми при чому? Не наша справа».

— Як то не наша? — обурилася лікврка. — Адже аін там і року не аитримає.

— Ну то й що?

— Та зрозумійте, не можу я послати людину на немииучу смерть.

— Ми повинні датн лише аисновок про стан здоров'я.

— От я і даю...

— Що тут у вас?

Це надійшов ще один військовий. Але замість медичної емблеми у нього красуаались щит і меч. Пізніше мені сказали, що він прокурор по нагляду за місцями уа'язнення.

— Та от... — лікар назааа ім'я та по батькоаі жінки,— написала висноаок не за формою.

— Покажіть! Ви думали, коли писали його?! — скипіа гніаом і він. — Знаєте, чим це пахне?

— Тоааришу прокурор, я лікар і мій обов'язок дати об'єктианий аисноаок.

— А ви даєте його так, що цього аорога народу ми поаинні негайно аідпрввити на курорт. Перепишіть!

— Але лікарська етика...

— Мені немає діла до лікарської етики. І такий висноаок нам не потрібний. Перепишіть!

— Не можу.

— Що-о?

— Не можу я йти проти совісті.

— А проти політики партії можете?! Знаєте, чим кінчаються такі м'якосерді настрої?

— Не можу,— аидихнула аона.

— Справа ааша. Накажіть комусь переробити,— заернуася аін до лікаря. — А про аашу поаедінку я поставлю питання де слід.

Він пішов. Лікар сам писав мій висновок. Я підійшоа до неї.

— Заспокойтесь. І не треба. Перепишіть висновок, все одно нічим тут не зарадиш...

Вона ще дужче заридала. Потім узяла себе а руки. Видно було, яких зусиль це їй коштувало. І, заертаючись до лікаря, сказвла:

— Хоч третю категорію залиште. Я буду на цьому наполягати.

— Категорію можна. Ось так! Підпишете?

— Ні!

— Як хочете. А ви чого стоїте? Одягайтесь.

— Одягайтесь, голубчику, — посміхнулась вона до мене. — Може, асе буде гарвзд, попадете під амністію. А я ось не змогла...

Сльози зноау аиступили а неї на очах.

— Дякую!

— Прощааайте!

Я потім часто згадував її. Чи багато хто здатний, навіть сьогодні, так твердо стояти за правду?

А от тупа колода Караїм перекреслив подвиг лікаря.

ПЕРШИЙ ПОГЛЯД, ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО

Колимські нариси а «Литературной газете» свідчать про те, що майже все змінилося а тому краї, де промииули мої молоді літа — страшні літа. Наврядчи аціліли піонери осаоєння Колими, а з тих, хто аціліа, чи багато хто може взятися за перо, щоб повідати правду про минуле. А атім, без минулого немає майбутнього.

Я майже десять років провів у долині Хатинаху, потім — Ат-Уряху, Дебиаа.

«Командировка» (тан звался відділення табірного пункту) «Челюскін» лежить нв невеликій притоці Дебнаа — ручаї Хатинах, відразу ж зв перевалом колимської траси, що веде до копальні «Штурмоаа». У 1937 році «Челюснін» буа дільницею нопальні імені Водоп'янова. Управління копальні та управління Півночі ташувалися в селищі Хатинах, трохи нижче, кілометрів за три від «Челюскіна». Далі, вгору по Хатинаху, була копальня імені Восьмого березня (пізніше анробки зімкнулися, і копальня Імені Восьмого березня стала дільницею копальні імені Водоп'яноаа). Вниз по Хатинаху, кілометрів за п'нть, лежав Нижній Хатнпах — штрафна копальня, про яку ходили страшні чутки. Її називвлн табором смерті — сумної слави «Серпвнтинкою», що містнлася на крутій сонці, за ручаєм Хатинах, нкраз навпооти «Челюскіна».

Приємне сусідство!

Навколо шуміла тайгв. Вже через рік ми вииищили її в радіусі двох-трьох кілометрів, і коли років через п'нть потому н знову опинився у цих місцях, то нічого не впізнав — ні дереаця, ні кущика. Навіть по стелюх доводнлось посилвти цілі бригвдн за десятки кілометрів, щоб хоч якось добути палнво для бараків, бойлеріа та екскааторіа. Паливна проблема стала проблемою номер одни. А тоді, в 1937 році, навкруги шуміла тайга.

Тількн з лівого боку трасн, там, де «Челюскін», був розчищений від дерев п'ятачок. Але й тут де-не-де траплялися пеньки, поодинокі кущі стелюха. Вони дуже швидко щезли. Зате по праву руч від траси до неба здіймали віти віковічні сосни. Важко було повірити, що такі велети можуть вирости тут, на далекій Півночі, а царстві вічної мерзлоти. Проте вони росли, шурхаючи гіллям, радуючи око. Річ у тому, що коріння сосни, сягвючи мерзлого шару, йшло вже не вглиб, а вшир, двлеко простягаючись і пускаючи сотні дрібних, тоненьких павутинок-корінців, нкі так свмо тяглися на десятки метрів, переплітаючись з сусіднім корінням, утворюючи дуже міцний настил, на якому, як пам'ятники на п'єдесталах, аиснчіли стрункі золотаві колони, увінчані короною темно-зеленої глиці.

Була ще одна причина твкого буйного росту — мікроклімат. Це одна з особливостей Колими. Мало не кожна долина, кожен розпадок (невеликий анбалок поміж сопками), навіть частина долини мають свої кліматичні особливості. Пройшовши з десяток кілометрів, ви можете десять разів опинитися в різних умовах. Високу, суху, світлу соснову тайгу раптом заступає грузьке болото, де тонкі прутики карликової берези сотні літ аедуть боротьбу з такими ж тоненькими, покрученими, аузлуватими прутиками модрини даурської; кам'янисті осипи з упертими стовпами останців сусідять з буйними заростями стелюха-кедрача, через які можуть продертися лише прудкі бурундучки та могутні ведмеді.

Усе це аід сопок і сонця. Там, де сопки заступили шлях вітрвм, розкривши обійми сонцю, за коротке колимське літо усе пишно зеленіє, квітне, росте. Там же, де вітер вільно шугає з крвю а край, навіть сонце не може допомогти росту дерев. А коли долина лежить паралельно до руху сонця, то лише північні її схили живуть, а на південних лежить лід, не тане навіть улітку.

Ділянка хатинахської заплави, від джерела Шах до Нижнього Хатинаха, і була якраз зоною «золотого» мікроклімату. Тут не гуділи вітри ні літом, ні зимою (тільки навесні та восени відчувалися вони, та й то порівняно недовго), тут улітку сонце майже не сідало, а в короткі зимові дні і сходило, і заходило просто над долиною.

Ніде, окрім долини річки Кам'янушки, я не зустрічав такого розмаїття флори, як тут. Сосняк простягався кілометрів на три (сопка здіймалася дуже похило), поступово дрібніючи і змінюючись тайгою з даурської модрини. Вище, де сопка вже круто бралася вгору, тісно пригулившись одна до одної, стояли модрини, перемежовуючись з карликовою березою. Ще вище, по розсипищу, до вершини, йшов стелюх. Він

огинав вершину, знову поступаючись місцем модрині, березі, сосні, щоб на новій сопці знову розпочати попереднє чергування, аж до голої вершини сопки Чок-Чек, яка вела вже в долину «Штурмової».

Заплава річки була ще багатша: окрім сосни, модрини та берези, росли тут якісь просто фантастичні дерева, яким ніхто не знав і назви. Вузлуваті, карячкуваті, покручені, вони безладно простягали в усі боки своє рване, з обідраною корою гілля, дибки стирчало на горішніх вітах занехаяне, неоковирне листя. На довершення всього вони були обвішані, як шамани, якимось ганчір'ям, трэвами, мохом, сучками інших дерев. Зарості лозняка вражали своєю висотою та швидким ростом: за день вони встигали піднятися на один-два сантиметри. А іван-чай вимахував протягом літа вище людського зросту і стояв на осінні суцільною стіною, ледь-ледь переливаючись на вітрі рожевуватими хвилями.

На сопках, під соснами, було море грибів і брусниці, у долині — суцільний килим лохини (ми їли її пригорщами), часто можна було бачити кущі ожини, морошки, шипшини і королеви ягідного царства — запахущої мамури.

Проте ми, люди, поганили цю красу як тільки могли. Уся долина кишіла людьми, які нищили, довбали, зривали з матері-землі її зелене вбрання, оголюючи чорне сухожилля вічної трудівниці. Від ручая до табору тяглися вибої (виробки). Вони здавалися чорним струп'ям на прегарному тілі.

Над усією долиною панували велетенські споруди водозбору, що тяглися, як римські акведуки, до промивних приладів, де «робилося золото». Такої гігантоманії, такого розмаху я не бачив більше ніколи. Дуже скоро, через два-три роки, все це безслідно щезло. Тому, гадаю, незайвим буде для історика Колими відтворити картину перших років її освоєння.

Увесь видобуток провадився тут відкритим способом, найпримітивнішими засобами — за допомогою кайла, лопати, лома. Про екскаватори можна було лише мріяти, бульдозерів не було взагалі. Людина була і знаряддям видобутку, і транспортним засобом доставки «пісків» і відкатки «торфів». В поодиноких випадках використовували кінну тягу. Та ще на бутару «піски» подавалися по стрічковому транспортеру. Ото й уся механізація.

Центром видобутку, його ідолом була бутара — промивний прилад. Він панував над усім, до нього стікалося все, що добували у вибоях, він визначав і ритм, і стиль, і тонус нашого життя. На кожній дільниці стояло два-три промприлади, величезні за розмірами інженерні споруди з дерева.

На висоті восьми-десяти метрів від підошви виробленого вибою, куди скидали промиту гальку, був люк. Він приймав з транспортерної стрічки (іноді з двох) золотоносний пісок і скидав його на грохоти[1] — залізні листи з великими круглими отворами. До грохотів по риштаках подавали воду. Вона змивала з великого каміння примазку — глинисту золотоносну породу, і робітники скидали помите каміння вниз.

Дрібніше каміння, галька, пісок, провалюючись в отвори грохота, потрапляли на колоду, що лежала дуже похило і тяглася метрів на двадцять п'ять — тридцять, а то й більше. Колода — головна частина бутари. Саме тут золото відділяється від примазки і осідає на сукні (латах). Побудована колода так. Дно її встилають матами — грубим сукном у два-три шари. Поверх мат кладуть залізну решітку, щось схоже на пристрій для очистки взуття від налиплого болота, що його дбайливий господар прилаштовує біля дверей свого дому. Особливістю решітки є поперечні планки, поставлені під кутом з таким розрахунком, щоб крупинки золота обов'язково застрягали у цій своєрідній пастці і не

---

[1] Грохот — дуже влучне, образне слово, що відбиває суть процесу: біля нього завжди гуркіт. Щоб тебе почули, людина повинна кричати на все горло. Люди, що стоять під грохотом, мають осиплий, зірваний голос, майже усі вони глухнуть через рік, а то й раніше. Ставили сюди лише політичних.

змнвалнся водою у відввл. Водв, несамовито реаучи, мчнть по колоді, каміння, галька підстрибують, ударяючись об решітку, струшують з себе примазку з золотими крупинками, примазка звстрягає у решітці, проминаається струменем води, і золоті крупинки, осідаючи, падають на мати. Галька зноситься у відвал, а важчв прнмвзка скочується в спецівльні уловлювачі «хвостів» (дрібного, найдрібнішого золота). Щоб уповільнити рух гальки, спеціальнв брнгада бутарннків, озброєна гребквми, гребе породу проти течії. Такнй процес добування золота із золотоносного піску. Як бвчнмо, значення аодн у цьому процесі першочергове.

Вода на Колимі коштувала дорожче за золото. На добування води та підведення її до промнвнних прнладів антрачались тоді аелнчезні коштн. А її весь час не аистачало. Поставало парадоксальне явище: в зоні вічної мерзлоти, де кожннй удар кайлом нвроджував струмок, води зввждн бракувало. А у вибої, де добувався пісок, аода була спрввжнім стихійннм лнхом, бо заливвла вибої, і нам доводилося весь час рити осушувальні канали. Але ця водв була аннзу і без усякої користі витікала в струмок, а нагорі бутарв потерпала аід згаги. З цього парадокса і народилися ті велнчезні споруди, схожі на вкведукн Рима, котрі повинні були напоїти водою ненатлу утробу бутари.

Кожен струмок, що протікав по розпадку, ловили дереа'яні риштаки. Вони тяглнся на десятки, сотні метрів, спочатку по землі, потім підіймалнся на невеликі козли і нарешті над вибоєм заодилися на аисокі, міцні ходулі, що тримали центральну їхню частину. Біля кожного промнвного прнлвду від центрвльної частини відходила окрема гвлузкв, що подавала аоду тільки нв цей прилвд. Вонв булв вужча за центральну вітку, і в разі потреби її можнв було перекрити спеціальною засліикою.

Нв риштаквх часто можна було бачнтн міцного, енергійного чоловіка. Він ходив вузеньким крвєм риштаків, щось поправляв, іноді звдумливо днвився нв сопкн. Ми звали його аодяним богом. Це буа відомнй інженер-гідротехнік, засуджений, здається, ще в Кемеровській справі. Він буа а'язнем. Але нвйменшу його внмогу беззаперечно виконували всі начальники — чи уа'язнені, чи ті, що працювали по аільному найму.

КОНІ І ЛЮДИ

— Ми страждаємо, це ясно. Але за віщо аони попали на Колнму?

Мовнлося про коней, які разом з нами сьорбнули горя сповнв, особлиао а руках людей черствих і байдужих.

Через місяць-півтора, звідавши різної роботи, наша бригада за порадою нового бригаднра Попова аирішила перейтн на кінну аідкатку (з «материка» саме доставили партію коней). У кінної аідкатки було багато супротивнників: норма аиробітку збільшуаалась разів у п'ять, а це не жарт. До того ж, як аияанлося, ніхто з кіньми досі не маа справн і не міг аідрізнити попруги аід супоні, черезсідельннка од аіжок. І все-таки анрішили спробувати. Спробували — і відтоді аже з ними не розлучалнся.

Після добрячої хитввиці в Охотському морі та шістсоткілометрового переїзду по трасі нові члени нвшої бригвди були ще дуже слабкі, один аід одного відрізнялися хіба що мастю та зростом. Скоро, однак, почали аизначатися їхні харвктери.

Першою показала себе Німка.

Це була молода, сильна лошичка, сірої масті, із зірочкою нв лобі та а білих панчішках на передніх ногах. Вона легко тягла важку грабарку, добре слухалася аіжок, не брикалася. Але якось її погонич, збирвючись аідвести наш десяток коней до конюшні, випустив з рук оброть і прнсів наапочіпки, щоб оглянути посічену ногу іншого коня. Отут-то Німка аперше і показала свій норов. Відчувши саободу, вонв стала днбки, анхнулась і пішла гуляти по всьому вибою, накидаючись на людей, хапаючи їх зубами, намагаючись хвицнути ногою. Усі панічно метнулися аусібіч, а аона, наче ошалівши, скочила до грвбарок, тусонула їх задом, ламаючи на тріскн, хапаючн за холкн інших коней, які тількн іржанням

виказували свій гнів. Уволю натішившись у вибої, вона галопом помчала на високий відвал; як вкопана стала окрай нього, переможно заіржала і, осідаючи на задні ноги, з'їхала вниз, помчала по долині, виробляючи на снагу складні еволюції, злітаючи на диби чи підкидаючи задом.

Ми всією бригадою кинулися за нею. Стрільці, наша охорона, перелякавшись, що ми можемо втекти,— слідом за нами. Кричали стрільці, кричали ми, іржала Німка, іржали від задоволення кримінальники, улюлюкаючи нам услід. Тільки через годину нам вдалося оточити і спіймати за обротьку Німку. Відчувши себе в руках, вона відразу ж заспокоїлась.

Подібні коники вона викидала ще не раз. Знаючи її норов, візниця вже не випускав оброть із рук, то вона навчилася нолобродити в упряжі. Поробивши справно години чотири, раптом починала комизитися і, відчувши найменший попуст возія, з повною (тим більше з пустою) грабаркою опускалася з відвалу і гасала по долині. Грабарка врешті-решт відчіплювалась. Німка пускалася учвал, голоблі метлялися з боку на бік, що ще більше піддавало їй жару. Та варто було голоблям зачепитися за коріння й зупинити її, як вона втишувалась, легко давалася до рук, працювала, наче нічого й не сталося.

— У, фашистська морда! — горлав бригадир, зненавидівши її за такі витівки. — Щоб ти здохла!

Лупки вона зносила стоїчно, на якийсь час занишкнувала, а потім знову бралася за своє.

Друга притча во язицех — «англієць», старий кінь Біллі. В ньому відчувалася порода, але був він якийсь чокнутий, як казав бригадир. Все у ньому було аж занадто не так. Починаючи з того, що був він альбінос. Білі чоловічки дивилися на тебе страшно, байдуже, ніби в порожнечу. «Марнота марнот,— наче казали вони,— дайте мені спокій, мені нема до вас діла». Був він високий і дуже худий, що робило його ще вищим. І весь ніби складений з маслаків та ребер. Відвисла нижня губа і сльозаві очі аж ніяк його не прикрашали. Такий кінь годився би для Дон-Кіхота.

Був він ледачий, флегматичний, сонливий. Міг спати навіть ідучи. Підіймається, бувало, з повною грабаркою на відвал, крок, і без того неспішний, стає ще повільнішим. І ось Біллі стоїть уже посеред дороги, заплющив очі, додивляючись останній сон і ворушачи губами. Покличуть його — здригнеться, закине голову, зітхне і спроквола посуне далі. Коли сам на відвалі — знову засне. Якщо навіть візьмеш під вуздечку, норовить покласти голову на руку і хоч на хвильку та здрімнути.

Казали, що раніше він працював у цирку. За яку таку антирадянську діяльність його вирішили відправити у далекі північні табори, не знаю. Але у нас він справді вичворював іноді дивовижні номери.

Одного разу сталося так, що вибійники не встигли насипати грабарку до приходу Біллі з відвалу (грунт виявився дуже непіддатливим). Біллі постояв-постояв на місці, глибоко зітхнув і почав робити якісь незрозумілі рухи: якось бокаса, ледь-ледь переступаючи ногами, совав грабарку то взад, то вперед. Нам було цікаво, що б це означало. Ми знишка спостерігали за ним. Нарешті стало ясно: Біллі робив поворот на місці. Дивимося, що ж буде далі, нічого схожого з ним досі не траплялося. Обернувшись, Біллі поглянув назад з одного боку, з другого. Ніхто не гукає, ніхто не підходить. І він неквапом пішов на відвал. «Не чіпай його!» — гукнули мені знизу. Я поспішаю до інших коней, розвантажую грабарки, відпускаю коней у вибій. Біллі потупцяв на місці, роззирнувся по боках і почвалав назад. Усіх нас розбирає сміх, але вирішили ще раз подивитися, що ж буде далі (начальства, на щастя, поблизу не було). Біллі знову постояв і знову повагом пройшовся з порожньою грабаркою на відвал.

— Ой, сміхота! Умру! — заходився реготом Колька Землярський. — Братці, не чіпайте Більку! Що він робитиме?

П'ять разів Біллі статечно дефілював на відвал і назад. Нарешті, потрудившись, широко, як завжди, розставив маслакуваті ноги і поринув у глибокий сон.

Але якось він зворушив усіх.

У 1937 році існувало правило (згодом його відмінили): після двогодинної праці били в рейку — десятихвилинний перекур. Для нас це були хвилини блаженства: можна було затягтися димком самокрутки, погомонити з товаришем, досваритися (було і таке). Усе зупинялося за цим сигналом.

Біллі тільки-но впрягли у вантажену грабарку, як пролунав сигнал перекуру. Вибійники повсідались на осонні, коногон кудись побіг.

Біллі хвилини зо дві постояв на місці, поглянув за звичкою на всі боки — і... У Довженка, в його «Звенигорі», у першій частині, є так звані уповільнені кадри: щодуху мчить кіннота. А на екрані нога коня повільно-повільно повзе вперед, опускається, так само повільно здіймається друга.

Щось подібне відбувалося на наших очах.

Права передня нога Біллі поволі поповзла вгору, повільно-повільно опустилася на землю, зробивши крок уперед. Те саме почала пророблятн задня права (він був іноходець), затим обидві ліві.

— Братці, Біллі цирк показує,— шепоче Колька.

А Біллі продовжує в тому ж темпі рухатися вперед.

Коли прозвучав сигнал: «Кінчай перекур!» — Біллі не пройшов і півдороги. «Зажди, не заважай!» — просить Землярський бригадира. А той і сам не може відвести очей від такої дивовижі. Біллі виступає!

Ось нарешті й відвал.

І тут Біллі, впершись грабаркою в нерівність, завмирає і поринає в сон у найнезручнішій і неправдоподібній позі — майже вертикально.

А тепер про Мишка, мого рудого друга.

Якось після одної з витівок скаженої Німки, відводячи пізно ввечері наших коней на кінбазу, за що й мав нагінку, сів я повечеряти сухим пайком тут-таки, неподалік від коней. Сухий пайок — великий привілей, і давали його далеко не кожному — лише тим, хто, працюючи, міг запізнитися до вечері. Давали пайок натурою: кілограм хліба, а не шматки з доважками, кусень горбуші, хоча й дуже крутого засолу, але ж не голови та хвости з обгризеним кістяком, як у спільному котлі, і, нарешті, межа бажань — кілька грудочок цукру (хоча й зі слідами щурячих зубів). Щасливчики, діставши право на сухий пайок, дорожили ним і намагалися якомога на довше розтягти його, а процес вживання продуктів у натуральному вигляді перетворювали мало не в ритуал. Особливу радість давало те, що їсти можна було не поспішаючи, на лоні природи, можна було затриматися за межами табору (треба було лише не запізнитися на перевірку), можна було хоч на час відчути себе не з. к, а людиною.

Я поволі жував хліб зі шматком горбуші, відсьорбуючи гарячий окріп із бляшанки, дивлячись просто перед собою і думаючи вічну думу людей, вирваних із життя: «Доки ж?..» — як раптом побачив очі. Розумні, довірливі, що заглядали в саму душу. Давно відвик від таких очей, від такого погляду.

Усе ще перебуваючи під враженням своїх невеселих думок, намагаюсь зрозуміти, чиї це очі, хто так дивиться. Довелось добряче труснути головою (чи не сплю я?). На мене дивилися очі коня.

Красива руда голова з великою лисинкою від гриви до храпа, широкий лоб. І — величезні круглі людські очі.

Кінь апетитно хрумкотів сіном і дивився на мене.

Інші зовсім байдуже жували сіно, не звертаючи ні на що уваги (Біллі взагалі спав, він завжди спав!), а цей їсть і розглядає тебе. «Господи,— подумалось мимоволі,— та він же усе розуміє!» Я швидко допив свій чай, шкуринки і крихти зібрав у пригорщу, підійшов до конов'язі.

Кінська морда втупилася у мене своїми великими очима. Мені здалося навіть, що якась подоба усмішки майнула в них. Я підійшов ближче, погладив симпатичну лисинку. Кінь дозволив руці пройтися до кінця морди, затим труснув гривою, ніби кажучи: «Ото вже, сам знаю, що

гарний!» Я дав йому шкоринку хліба. Він ніжно взяв її. З'їв. Потягся ще. Я дав ще. Знову тягнеться. Віддав і окрушини. Чекає ще. Я засміявся: «Ти бач! Нема більше нічого»,— і показав руки. Кінь мотнув головою: немв — то й немв, і ня тому спасибі, похрумаєм сіна. І взявся їсти, твк свмо пильно дивлячись на мене своїми дивними очима.

Я обійшов конов'язь, щоб крвще роздивитися конника.

Це був, як виявилось, молодий жеребець-п'ятиліток, рудої масті, в білих панчішках нв передніх ногах. Міцненька, поставнв, доладна ствтурв. невелика голова на короткій шиї, широкий круп, добре розвинута мускулатурв. Він справлнв дуже приємне враження домірністю усіх своїх форм. Поїдаючи сіно, він косуваа на мене очима, і в них читалося: «Милуєшся? Гвразд, я свм знаю, що гарний».

Я не витримав, дістав з кишені останню грудочку цукру, віддаа Мишкові і раніше, ніж завжди, побіг до табору.

Дуже хотілося, щоб Мишко потрвпив у нвшу бригаду. Кинуася до бригвдира і почав розповідати про свою знахідку. Попоа сидів як чорна хмара і привітав мене матюком (витівки Німки, як вияаилось, бачив начальник дільниці Дятлов, і Попову перепало за них на горіхи). Не звертаючи уваги на десятиповерхове вітання, я продоажуаав розхвалювати Мишка і нвтякнув, що непогано було б, мовлнв, замість триклятої Німки запопасти його. Попов звмовк.

— А ти не брешеш? Де він узявся? Всі коні у нас. У них лише один на хазяйстві.

— То це, очевидно, і є Мишко! Прекрасний жеребчик!

— Що?! — лютував Попов. — Вони жеребців на підсобці тримають, а нам з паскудною Німкою пропадать?!

Звкрутивши аж надто мудроввного матюка табірної конструкції. Попоа як куля вилетів з барака і помчав на базу.

Його довго не було. Вже й перевірка минула, і відбій пробили, даано вже вляглося, захропло і поснуло табірне людське стадо, а його все не було. Я ніяк не міг заснути, перевертався з боку на бік. Уже й табірні придурки-кусники (ті, що за кусень хліба та миску кандьору виконуаали за днювальних усю їхню роботу) прийшли, аляглися і засвистіли носами, а його не було й не було. Нарешті, десь, мабуть, близько другої години ночі, він з'явпася а бвраку.

— Ну як? — кинувся я до нього.

— Порядок! Мишко від завтрашнього дня наш, а Німку — лопатою!.. А ти якого біса не спиш, адже вже скоро і вставать?!

— Та от чеквв, як буде з Мишком...

— Молодець, що поміг спровадити Німку... А на Мишкові аонн сіно аозили... Ну й поматюкалися ми за нього!.. Та ти спи, мать-мать-мать... Я вже й сам з ніг валюся...

А проте вирвати Мишка було нелегко. Тільки втручання Дятлоаа, перед яким Попов влаштуаав цілу істерику, помогло йому добитися саого. Дятлов був суворий, але справедливий начальник. Він любиа людей, які горять роботою. Побачивши, що Попов клопоче не заради забаганки, він подарувяв йому і дикі вигуки, і пізній прихід і розпорядився відправити Мишка у вибій.

Мишко був спрввжній трудяга. Він, здавалось, маа уже насолоду від самого процесу роботи, ритму злагодженої праці. Кваплнвою ходою, трошки перевалюючись з боку на бік, без особливого нвпруження тягнуа він свою грабарку вгору на відвал, жодного разу не дозаоливши собі хомутнути, ухилитися від роботи, що траплялося мвйже з усімв конями. Перекури він явно не полюбляв. Стоячи без діла, він осудливо поглядав на людей, переступаючи з ноги на ногу, часто змахуааа хвостом, мотав голоаою. Та тільки-но звучав сигнал: «Кінчай!» — Мишко витягуваась, ніби по команді «струнко», і чекаа, поки аідчеплять грабарку.

І розумник же він був!

Відчувши, що грабарку відчепили, він сам, без спонукн, обережно

задкував, вчасно зупиняася і чекав, поки причеплять поану. Коли щось стввазо на заваді і діло стопорилося, він осудливо повертаа голову. Та аарто було вибійннку усунути затримку, погладити його по спині, сказати: «Мишко, пішли!» — як аін пахиляа трохи голоау, подввшись усім тілом уперед, напружуааася, зрушуааа грабарку з місця. Лише після цього робиа перший крок і переаальцем, легко, за іграшки тягиуа саою грабарку (а вона у нього була полуторна!). Піднявшись на відвал, він перше-наперше шукав очима мене. «Мишко, сюди!» — гукав я йому, а він тільки киааа голоаою: сам, моаляв знзю,— і йшоа просто до мене. Я часто користав з цього, щоб спорожнити його грабарку а такому місці, куди іншим коням дістатися було не під силу (траплялося це голоанн чином під час нарощуаання відваліа — операції відповідальної і клопітної).

Підійшоаши, він з добродушно-лукавим виразом підштовхував мордою руку, очікуючи на віддяку. Я спеціально залишаа йому шкуринки хліба, випрохуючи їх у блатаріа (кримінальників), дааав маленькими кусниками, намагаючись розтягнути подачки на довше. Коли скоринок не аистачало, я рааа траау, спустиашись з аідаалу. Мишко з задоаоленням брав і траву. Підганяти його ніколи не доводилось: як тільки грабарка спорожнялася, аін аідразу ж поаертаася у вибій по нову, іноді нааіть тюпцем. І ніколи не перауааася, як інші коні, то різко здаючи назад, то, наапаки, пориааючись якомога далі ступити аід краю аідвалу. Якщо треба було аідійти трохи назад, він робиа точно такий крок, який був потрібен, начебто розуміючи, чого від нього хочуть. Але траплялося, що ми з ним помилялись у розрахунках, колесо занадто далеко аідкочуаалося иазад — і величезна брила грунту зависала над десятиметровою стіною, голоблі здіймалися вгору, дааили знизу на хомут, хомут — на горло. Деякі коні в таких випадках падали на землю, а бувало, що й з відвалу, разом з грабаркою перекидаючись кілька разіа. Але Мишко в таких випадках напружував усі саої м'язи і, крекчучи, долав вагу грабарки, треба було йому лише трохи підмогти. Жодного разу аін не зірвався з відвалу, хоча бувало, що мало не атрачав свідомість.

Не знаю, чого а ньому було більше — розуму, лукавої добродушності чи довіри до людини. Але дуже часто, дивлячись па Мишка, я мимохіть пригадуваа учення індійських мудреців про перевтілення, і мені здааалося, що колись він буа людиною, що він усе розуміє, наділений аисоким інтелектом, мислить, як і ми.

Не раз намагалися під різними приводами забрати у нас Мишка («Кращого коня аіддали у бригаду до фашистів!»), та Попоау якось вдааалося відстояти його. Мишко так само працював у нас, чесно заробляючи саій хліб. Тільки зима та перехід на зимові розкривні роботи на механічній доріжці розлучили нас.

А неадоазі мене з «Челюскіна» перевели на недоброї пам'яті Нижній Хатинах. Я вже не думаа, не гадав зустріти когось з колишніх друзів (і, справді, майже нікого потім не зустрічав), але з Мишком все-таки зустрівся.

Сумна це була зустріч!

Якось, уже після заільнення, попав я на кінбазу «Челюскіна», розмовляв з конюхами (усі були нові, і коні були у них інші, і не було страшної «Серпантинки» — на її місці зараз кінбаза). Вони не пам'ятали ні Біллі, ні Німки.

— А чи не знаєте ви, що сталося з Мишком? — запитав я. — Був тут колись такий гарний кінь.

— Мишко? Та живий він. Правда, не кінь уже, а доходяга. Та осьде аін! Хіба не бачиш?

Я подивився туди, куди вказувва конюх, і остовпіа.

У самому кінці конов'язі стояа кінь рудої масті, з такою знайомою лисинкою на морді, але — майже зовсім сивий.

Я підійшоа ближче. Так, це справді він! Але, боже, що з ним сталося! Худий, з запалими боками, сльозавими очима, з ребрами, що стирчали з-під шкіри.

— Мишуню! Впізиваєш?

Він підвів голову. Якесь нерозуміння, подив промайнули в його очах.

— Мишуню! Та це ж я!

І диво: у вигаслих очах мвйнуло щось від колишнього Мишкв — лукаво-насмішкувате, добродушне. Він легенько махнув хвостом і потягся мордою у мій бік. Упізнав!

Я кинувся до нього, обняв за шию і поцілував у самісіньку морду, мало не заридавши.

Він поклав голову мені на плече, тяжко зітхнув, губи його ворушилися, ніби шепотіли щось на вухо. І — невже привиділось? — сльози дужче заструменіли з його очей.

Я пестив розумну, бідну, ласкаву морду, водив рукою по холці, а він дужче і дужче налягав головою мені на плече...

Конюх розповів сумну історію мого друга. Завідуючого кінбазою за якісь махінації зняли з посади і перевели в їздові на загальні роботи. Він відвоював собі Мишка і завдяки йому виконував норму, а зимою попав у бригаду лісорубів (тайгу рубали вже кілометрів за п'ять, і доправляти дрова стало важко), возив на Мишкові заготовлені колоди. Рубали дерева високо на сопці, звідти волоком спускали вниз, на дорогу, тут накладали у сани, одне слово — тьма-тьмуща роботи. Чи міг опуститися до такого приниження бандит — колишній завідуючий кінбазою? Анітрохи не вагаючись, він змушував Мишка підніматися крутим узвозом до штабеля дров, там вантажив сани (накладав на Мишка, як завжди, удвічі більше, ніж на інших коней) і спускався з гірки, як на санчатах, притримуючи коня за віжки.

Сила Мишкова, його розум і кмітливість довгий час допомагали їм уникнути біди, та вона була невідворотна, тим більше що людина дедалі нахабніла, бачачи, що кінь справляється з будь-якими труднощами.

Одного разу... Чи віз був заважкий, чи сопка стрімкіша, чи візниця перехилив зайву порцію спирту (взимку нам давали спирт), але сталося непоправне: сани зковзали по сопці, і що далі, то швидше. Хоч як впирався Мишко, майже сидячи на задніх ногах і витягнувши передні, хоч як рвав йому зуби мундштуком візній, сани набирали швидкості, летіли стрімко вниз, б'ючись об нерівності грунту, підстрибуючи, нахиляючись набік. І раптом схований під снігом сук прохромив пах коневі. Мишко стенувся, осів, сани перекинулись, перекинули і коня — і вони помалу-поволі сповзли до підніжжя сопки на дорогу...

Коня вдалося врятувати (прохромлена, на щастя, була лише нога біля паху), але Мишко назавжди лишився калікою.

Ридма ридав я, плакав разом зі мною Мишко, дедалі важчала його голова на моєму плечі...

Це була остання зустріч з другом.

МИ І НАША РОБОТА

Якщо вгорі над нами зводилися акведуки риштаків, то внизу, у вибої, повновладним господарем був транспортер. Саме він, його стрічка, що плила по валиках, визначала ритм нашої праці.

Тут відбувалося головне — добувалося золото.

До стрічки транспортера, як нитки павутини, збігали тоненькі стрічечки трапів-доріжок, якими на тачках везли «піски». Біля транспортера трап підіймався трохи вгору, вище стрічки, де у помості був люк, і в нього з обох боків відкатники висипали вміст тачок. Потім другим трапом спускалися вниз, поспішаючи до свого вибою. А порода, впавши на транспортер, повзла далі, до нового помосту, в інший, ширший люк. З цього люка вона зсипалася у вагонетки, що підіймалися нагору, до грохотів, щоб тут, на бутарі, пройти процес промивки.

А відкатник тим часом поспішав до свого вибою, де двоє вибійників з його ланки вже встигли до краю наповнити тачку новою порцією золотоносного піску. Кайлом, а іноді й ломом вони підрубували, дрібнили

породу, лопатою накидали в тачки. Вміст золота у породі був тоді такий великий, що ми навіч бачили не окремі крупиці золота, а самородки вагою десять, двадцять, а то й сорок грамів. Бувало й так, що з великим трудом відвалювавши, відірвавши від ґрунту брилу породи розміром півтора-два квадратних метри, знаходили під нею три, а то й п'ять самородків з долоню завбільшки. А після дощу доріжки, по яких стікали цівочки води, були суціль золоті.

Ніколи не думав, що натуральне золото може мати такі розмаїті форми. Тут можна було побачити і фантастичні фігурки, покручені, ніздрюваті, брудні, якогось червонястого, навіть коричнюватого кольору, ніби вийняті з пекельного полум'я, і красиві, рівні, ваговиті, схожі на рисові зерна, відшліфовані золотники; були тут і майже невагомі пластинчасті вишукані лусочки, ледь помітні для ока.

Але ми, наша бригада, працювали, головним чином, на ГПР (гірничопідготовчі роботи) — на розкритті «торфів». «Торфи» — порожня порода, що залягає над «пісками». Вони розкривалися (видалялися) взимку. Проте і для літнього сезону залишалося на розкривання багато площ, через те що золотоносний шар був завтовшки лише двадцять, тридцять, п'ятдесят сантиметрів, а «торфи» залягали пластом півтора, два, а то й три метри. «Піски» повсякчас наступали нам на п'яти, розкритих площ, як правило, не вистачало, і доводилося докладати всіх сил, щоб забезпечити добувачам потрібні площі і фронт робіт. Окрики «давай, давай!» не вгихали над нами ніколи, вчувалися навіть уві сні. Мені «пощастило»: виявився талант відвальника. Мої відвали, особливо за кінної відкатки, були взірцевими, до того ж я сам справлявся з роботою там, де раніше ледве справлялися троє із «своїх» — криміналыників. І начальник «Челюскіна» інженер Дятлов (здається, найталановитіший з усіх гірничих інженерів, яких я зустрічав на Колимі) прогнав кримінальників (відвальні роботи були їхнім привілеєм), наказавши залишити на відвалі лише мене.

Перші два тижні було важко, потім стало легше, і я зміг придивитися до своїх товаришів по нещастю.

Люди тут зібралися різні, строкатішу компанію важко й уявити. Були добрі, чесні, культурні люди, які зберегли духовну чистоту і в страшних умовах табірного життя. Були й такі, що не витримували життєвих випроб, опускалися й гинули. Проте були й такі, котрі потрапляли до таборів закономірно, у суспільстві їм не було місця, але, на жаль, на Колимі вони стали привілейованим прошарком, погіршивши і без того нелегкі умови нашого життя.

Про справжніх людей я розкажу потім, почну з покидьків суспільства.

УБИВЦІ

У нашій бригаді (тоді ще бригади були змішані) якимось чином опинився молоденький хлопчина років двадцяти Колька Землярський.

Веселий, компанійський, симпатичний з виду, він подобався мені своєю енергійністю, оптимізмом, ненавистю до склочників (а вони справжнє лихо в тюрмі і на каторзі). Він так само симпатизував мені, часто допомагав (надто попервах, коли ми ще працювали на тачках), заступався за мене. Зійшлись ми ще й тому, що були наймолодшими у бригаді. Він дуже любив слухати мої розповіді про книжки (сам він читав мало), часто просив: «Друкни роман». Задля цього навіть змінив своє місце, аби бути завжди поряд зі мною. Якось він попросив розказати про себе, за що арештували, як було на допитах. Відтоді його ставлення до мене стало ще тепліше, людяніше. Про себе він уникав говорити.

Як же я був здивований, коли одного разу почув його розповідь про себе і виявилось, що він, Колька Землярський, добрий, чуйний, симпатичний хлопчина,— убивця. Причому не випадковий убивця, яким був, скажімо, Федір з чернігівської тюрми, а професіонал, на рахунку якого кілька мокрих діл і принаймні одне з них садистське.

За професією Колька звбійник худоби, спеціаліст своєї справи. Коли він був ще підручним, майстер узяв його на діло (він був домушник). Тут Землярському довелося вперше пришити хазяїна квартири, який раніше повернувся додому. Потім були інші випадки, коли доводилося братися за ножа. Так він порішив п'ять чи шість чоловік.

— І не жалкуєш?

— Ні, діло вимагало. Ну... намагались обійтися без мокрого... та всього не передбачиш. Старалися тільки, щоб відразу, без мук...

Але одного разу не обійшлося без мук.

Дівчина, яка гуляла з Колькою Землярським, захопилася приїжджим студентом.

— Спочатку мені було байдуже,— розповідав він. — Я її не любив, а так тільки, приємно було. А тут товаришки почали жартувати, брати на глузи. Я тоді до нього: облиш дівку, не твоя, погано буде. А він тільки плечима стенає. Ти, каже, їй не пара, вона про робітфак мріє. А ти, мовляв, просто забійник на бійні, всього-на-всього сім класів закінчив, та й ті через силу. Зло мене взяло, самолюбство заговорило. Хильнули ми якось з дружками. Ті знову сміятися з мене. Я й вирішив поквитатися. Підстеріг увечері, коли вони додому з кіно поверталися. Попрощалися в підворітті. Поцілувались, як і годиться, і я так, бувало, прощався. І залишився він сам. А йти в «Нахічевань» треба через поле, місце глухе, сам знаєш. Я й підкотив до нього. Що, кажу, суко, солодко Валька цілує? А він, мабуть, відчувши недобре, наддав ходи. Нічого, каже, цілується, але й інші не гірш. А, кричу я, перебирать став, інші, кажеш, не гірше? Я ж просив тебе — котись від неї, а ти що? Не пара, казав, ти їй. Що тепер скажеш? І різонув його «пером» (фінкою) так, злегка. Бачить хлопець, що я не жартую, проситися став: «Колюню, друже, не треба!» А, стерво, кричу, тепер — Колюня, друг! Тож одержуй ще й на пам'ять про дружбу! Та раз його, ще раз... Він на коліна, слабак виявився — повзе, проситься... А я вже зупинитися не можу, разів десять ударив його, проте легко. А він плазує та сльози ллє. Ну, сумно мені стало. Штрикнув його у зашийок, щоб напевне... А сам на «малину» покотив — випити захотілося...

— І за це тебе сюди?

— Ні,— відповів Колька. — Те обійшлося. В «Нахічевані», сам знаєш, нічліжки ще тоді були. Усе звернули на бандюг, які там ночували. Який слідчий захоче морокувати зі справою, де всі кінці у воду, а я їх добре заховав, ніхто й не запідозрив. Дехто з хлопців здогадувався, та й Валька теж. Але я розіграв подив, як по нотах. А тут і слідчі «знайшли» вбивцю,— його давно шукали, але в інших справах, а тут видався зручний момент, підшили і це. Слідчий, кажуть, навіть ордена одержав.

— А ти не шкодуєш?

— А чого шкодувати? Слизняком виявився. Крім того, дівчину почав відбивати.

— А з Валею як?

— Та ніяк. Побачив, що впала на такого нікчему, то в мене все й пройшло. Та й раніше нічого особливого не було. Якби не хлопці, не чіпав би його. Ображало, що сміються.

— А на Колиму ти як потрапив?

— Ну, це справа окрема, сам старався відійти подалі.

— ???

— Так, сам. Правда, не думав, що опинюсь на Колимі, та й строк не такий, лише три роки. А ось попав сюди і не шкодую.

— Але ж ти сам, кажеш, постарався?

— Гаразд, нехай так, нікому не казав, а тобі скажу. Сміятися не будеш, а іншим, диви, ні гу-гу...

Так от. Був у мене товаришок, разом домушникували. Ще коли той майстер живий був, що прилучив мене до мокрого діла,— його потім порішили за карточний боржок. Удвох квартири оббирали, на варті його пацан стояв. Усе було гаразд, добре працювали. Аж тут уплуталась одна маруха. З Одеси приїхала. Баба, скажу тобі,— вогонь, не те що Валька.

Гарна, бідова, до чоловіків охоча. Ну й за нею багато хто упадав. А вона, стерво, усіх відшивала, на нас око поклала. Та й упала... На обох зразу... Ми, правда, обоє були нічого собі, показні. Він трохи старший, років тридцять йому, я молодший, але вродливіший. Дівчата сохли по мені. Та причарувала вона. Не одну нічку провів з нею, думав — тільки моя. А згодом став помічати, дівчата помогли, очі відкрили — через ревнощі, ясна річ. Став помічати, що й напарнику дещо перепадає від неї. То він не може на «роботу» вийти, то в неї нічка не вільна. Нарешті не витримав, поговорив з дружком начистоту, все йому виклав: і що він старший, і що дружина у нього є, і що любить маруха його не за красиві очі, а за гроші,— він усе їй спускав, навіть з дому почав тягати речі,— що любить вона, мовляв, тільки мене.

Ми обоє були під мухою. Слово за словом — до кулаків, а там і до ножів дійшло. Спасибі, хлопці розняли, хоч ми й подряпали трохи один одного, мене навіть до лікарні поклали.

Коли маруха про це дізналася, вона дружка мого так відвадила, що тільки, ой люлі, малина. Осоромила й висміяла перед усіма. А до мене в лікарню щодня ходила. Цілий тиждень, доки лежав там...

— Днів через п'ять потому,— продовжує Колька,— я дізнався від дружка слідчого,— був один там знайомий,— що мій приятель написав на мене заяву: мовляв, я висловлювався проти Радянської влади, хвалив Троцького. Ти розумієш — підшивав троцькізм. А це хана. Думали-гадали ми, що робити. Як не крути — тюряга. Та ще п'ятдесят восьма — троцькізм. Що може бути гіршого? Тут мій дружок і каже:

— Знаєш, Колька, сідай у тюрму.

— А це навіщо?

— Дурню, зрозумій: не сядеш сам — посадять, та ще за п'ятдесят восьмою, а так підеш за побутовою. Вкради, наприклад, гаманця, але так, щоб тебе спіймали. Ну, наб'ють морду — не страшно! Зате — трояк і побутовка. А заяву я порву, про неї ніхто не знає. Тож і кінці у воду!

Ну, хильнув я задля хоробрості, щоб були обставини, які пом'якшують провину. Пішов на вокзал, підчепив чемодан у дівчини — вона битися не буде. Усе робив грубо — затримали. В дорожній міліції носа роз'юшили, ребра порахували — так уже в них заведено. Ну, а на суді привісили п'ятак, а не трояк, як гадалося. Чомусь на Колиму відправили. Хоча це, мабуть, на краще. На вокзалі, прощаючись, я шепнув марусі, що товаришок скурвився, ходить до «кума», доносить. Листа прислала, що його порішили. Тепер я вільний, є заліки, строк скоро кінчається...

Так я вперше дізнався про ту гангренозну епідемію загальної підозріливості і доносів, що розповзлася по тілі нашої держави в тридцять сьомому та наступних роках. Договір з фашистською Німеччиною ще посилив і прискорив перебіг хвороби, ускладнив її каламутною хвилею антисемітизму та національної дискримінації. Зворотний бік культу Сталіна майже миттєво позначався на кількісному й особливо якісному складі населення таборів. Так, наприклад, з'явилося багато кримінальників, засуджених за політичними статтями. Наш новий бригадир Попов, відомий фальшивомонетник, надзвичайно тонкий гравер, був засуджений на десять років за контрреволюційну діяльність. Доніс на нього партнер по фальшивій монеті, з яким не поділили баришу. Його долю розділила і дружина: «Знала, але не донесла».

А після договору з Німеччиною для ув'язнених німців з Поволжя були створені такі умови, яким заздрили навіть кримінальники. Утворили окрему бригаду, перевели до барака з дощаною підлогою, прорізали великі вікна з подвійними рамами (у наших були одинарні), поставили кілька печей, скоротили норму виробітку (річ небувала взагалі) і відповідно поліпшили харчування, дозволили одержувати посилки в необмеженій кількості. Одне слово, лояльність до гітлерівської Німеччини стала основою табірного благополуччя і всіляких пільг.

Приклади можна наводити ще, але досить і цього.

А тепер знову про вбивць.

Була на «Челюскіні» одна бригада. На ім'я бригадира вона звалася бригадою Кулябка навіть після того, як сам Кулябко пішов з неї і був переведений на іншу копальню,— так пристала до неї ця назва.

Це була бригада доходяг.

На Колимі ходив сумний анекдот. Пише додому матері такий доходяга листа: «Мамочко, пришли мені якнайбільше сухарів, а то я вже зовсім доходжу». — «Доходь, скоріше доходь, рідний,— відповідає мати. — А то я вже всі очі видивилась, чекаючи, коли дійдеш».

Доходяги — це ті, хто опускався фізично й морально, хто не мав сили чинити опору, хто стрімко падав униз. Переважна більшість з них — це люди, не пристосовані до життя, які не знали доти фізичної праці, люди виснажені допитами і тортурами, ослаблені від етапів, недоїдання, холоду і голоду, каторжного режиму.

У бригаді Кулябка були люди високої культури — професори, артисти, священики, вчителі, перукарі, бухгалтери, економісти, були й дармоїди, старці, наприклад,— одне слово, всякі були.

Чи не найжалюгіднішим з доходяг бригади Кулябка був Мишко (прізвища не пам'ятаю, та чи й було воно в нього взагалі?), професійний прошак.

Важко уявити постать жалюгіднішу й недоладнішу, ніж цей Мишко. Маленький на зріст, майже карлик, він виглядав ще меншим через те, що завжди ходив опустивши голову, ніби шукаючи щось. Маленька голівка, навіть як на його карликовий зріст, завбільшки з кулачок; вузенький-вузенький лобик, посічений глибокими зморшками; маленькі запалі очиці невиразно-брудного кольору, торчкуваті вуха, сумовито опущені кутики рота. На додачу ще й повна відсутність плечей. Тулуб якось безпосередньо переходив у коротку шию, біля якої теліпалися коротенькі безсилі ручки з пальцями-обрубками. Взагалі, Мишко міг би змагатися з Квазімодо на карнавалі біля собору Паризької богоматері.

Він був ізгоєм серед ізгоїв. Не було, здається, людини, яка б не вдарила його, не штовхнула чи просто прогнала геть, як шолудивого собаку. Мишко не ображався. Тільки почухував місце, по якому вдарили, здивовано поглядав на кривдника і поволі уступав з дороги. Ця повільність дратувала ще більше, а декого просто лютила. Наш бригадир Попов, і так не дуже делікатний, просто сатанів, забачивши Мишка. Одного разу дійшло до того, що він схопив стільця і став ним молотити його по спині. Мишко тільки кректав за кожним ударом і, відступивши на крок, чекав нового. Барак завмер, чути було навіть окремі обурені та здивовані вигуки, але ніхто не наважувався підійти до Попова, у якого вже піна виступила на губах.

Як і всі, я заціпенів, дивлячись на цей вибух тваринної люті, на це вбивство, що діялося просто на очах (я вперше бачив таке тут, у таборі). Та ось Попов опустив стільця дужче. Мишко не встиг ухилитися, удар оглушив його, і він зі стогоном осів на землю. Попов якось дико вереснув і підняв стільця ще вище. Не пам'ятаю, як я опинився поряд з бригадиром, як учепився йому в руки, як затримав удар. Пам'ятаю лише, що ми тягали того стільця, намагаючись вирвати один в одного. Спам'ятався і Попов. Він випустив стільця, від несподіванки я гримнувся додолу, а Попов кулаками, ногами почав бити мене куди попало. Та врешті оціпеніння минулося, Попова відтягли (він був несамовитий, замість матюка з горла виривалося якесь хрипіння, очі налилися кров'ю). Його зв'язали рушником, відтягли до ліжка, прив'язали простирадлами. Він ще довго вивергав прокляття, погрожуючи зарізати мене і «всіх фашистів», Кольку Землярського (це він зв'язав Попова), Мишка і всю кулябківську шантрапу разом з бригадиром. Нарешті заспокоївся і заснув.

Я вмив обличчя. Він розбив мені носа, чимось подряпав шию, підбив око. Рани кровоточили, у роті присмак чогось кислого, нерви як натягнута тятива. Пробував заснути, але сон не йшов. Картини побоїща, одна страшніша за одну, поставали перед очима.

Зібравши всю снлу волі, я прнмусив себе відключитися, заснути. Нерви поступово попускали. Я задрімав.

Сильний удар під бік повернув мене до дійсності. Я розплющив очі,— наді мною стояв Попов.

Його гарне обличчя (він справді був гарний мужньою красою) було бліде, великі очі здавалися ще більшими у сутіні нічного барака, під ними залягли чорні тіні.

— Злякався? — хрипів він. — Не бійся, не зарізати тебе прийшов, хоча і міг би. Бачив? — Він витягнув з кишені фінку, погрався нею. Руки його тремтіли. — Не буду бруднити рук. Але як ти посмів підняти руку на мене, на бригадира? Ти розумієш, що досить мені сказати слово — і ти будеш на «Серпантинці»? Знаєш, що варто мені захотіти — і тобі зроблять «темну»?

Я знав.

— То якого ж біса ти поліз на мене? — уже кричав Попов.

— Не кричи, хлопців побудиш.

— Плювати я хотів на них! — Однак перейшов на голосний шепіт. — Кажи, як ти посмів підняти на мене руку?

Правду кажучи, я, кинувшись до Попова, ні про що не думав, все сталося якось зненацька. Очевидно, зробилося не по собі від споглядання дикої сцени і захотілося припинити її.

— Кажеш — не знаю. Але ж не міг ти не знати, що йдеш проти мене, свого бригадира?

— Навпаки, швидше за тебе.

— Як це?

— Адже ти міг його вбити.

— І шкода, що не вбив.

— Але ж це означає вбити людину!

— Хіба він людина? Нікчема смердючий, а не людина. Ти знаєш, за що він сидить? За те, що вбив старця і хотів згвалтувати дівчисько... А ти — за нього. Та не я буду, якщо не порішу цю гадину! — знову вибухнув він.

— Слухай, Попов! Ти чоловік розумний. Невже зробиш таку дурницю? Ну, вб'єш його, а далі що? На «Серпантинку»?

— На «Серпантинку» за нього не пошлють. Додадуть строк — і тільки. Зате переміню цю трикляту п'ятдесят восьму на кримінальну!

— І ти гадаєш, що переміняють? Помиляєшся! Пришиють ще щось за тією ж п'ятдесят восьмою, якусь диверсію чи економічну контрреволюцію за нищення казенного майна.

Попов розсміявся. Думка, що людина — це казенне майно, видалась йому забавною.

— А й справді, через таке г... ще зайвий строк мотатимеш. Але все одно витурю його з нашого барака. Вночі він слабкий на вторн, гад... Розкажи краще про себе, я давно приглядаюсь до тебе і не можу збагнути, що ти за один. На цю сволоту, на «Сидорів Полікарповичів»,— так іноді називали політичних,— ти не схожий: працювати вмієш, хоч і слабосилий, у помийницях не лазиш... За що тебе взяли?

Я коротко розповів про себе.

— Усі ви кажете, що не винуваті! Хоча... ти наче правду говориш... Ну, та дідько з ним! Ти мені подобаєшся — не такий, як усі, з тобою і поговорити цікаво... І знай: з відвалу я тебе не переведу у вибій. Десятник казав, щоб тебе поставити у вибій, а на відвалі — Беліига. Чорта з два! Залишишся на відвалі. А зараз — спати!..

Було вже за північ. У мене давно злипалися очі.

Але не встиг я заснути, як відчув, що хтось обережно термосить мене за плече. Ні, не судилося мені, очевидно, заснути цієї ночі. На підлозі біля ліжка навпочіпки сидів... Мишко. Він легенько штовхав мене у плече і сунув під ніс жерстяну консервну банку.

— Прокинься, чуєш! Та прокинься! Поїж трошки.

Він наполегливо сунув мені банку.

— Ти чого?

— Та ось приніс тобі, поїж трохи... А ти спиш... От горе... Тож я і буджу тебе, поїж трохи...

Мишко підробляв уночі на кухні: мив посуд за блатарів (кухонна обслуга була із своїх, але працювати не хотіла, грала в карти, а всю роботу за них робили «шістки» — раби, яким дозволялося за це жерти від пуза).

— Це начальнику готували, та він не зжер. Я сам з'їв трохи, а це тобі.

— Навіщо ж мені? Собі б залишив...

— Ні! Це тобі. Собі ще добуду. Кухар дає. Каже — добре стараєшся, приходь ще. А це я тобі. Ти мене врятував.

— Та не врятував я тебе. Попов сам прийшов би до тями...

— Ні. убив би, я його знаю. Він сердиться, що я вночі в постіль мочуся... А хіба я винен? Я б з радістю не робив цього, так це ж уві сні... От горе!.. А ти скажи,— та ти їж, їж більше, бач, який ти худющий,— скажи мені, чому він мене стільцем? Га? Адже так і вбити недовго. А він б'є... От горе, так горе!

Здається, його найбільше дивувало не те, що його б'ють, а те, що б'ють стільцем.

Була вже друга година ночі, коли мені вдалося нарешті заснути.

Нещасний дурень прихилився до мене. Щоночі він будив мене і пригощав дарами з кухні. Мені були і неприємні ці приносини (його перевели в бригаду обслуги асенізаторів, але він все одно продовжував працювати на кухні), і жалко було ідіота (усі його гнали, усі його били, і він усім своїм темним, щербатим єством тягнувся до мене). Щоб не образити, я брав у нього їжу і ховав її, кажучи, що з'їм уранці, а сам віддавав її членам бригади Кулябка, нещасним, голодним, змученим людям, які іноді вже й на людей були не схожі.

Якось уночі мені не спалося, і коли Мишко підповз до мене (а він не приходив, а саме підповзав, підкрадався), я запитав, чи правда, що він убив прошака, і як взагалі він жив досі, що робив. Ось приблизний переказ його жахливої життєвої повісті.

Народився він у сім'ї жебрачки.

— Батька в мене не було. Мамка нагуляла з кимось, а з ким — і сама не знала. Багато хто бував у неї. Хто хотів, той і брав, особливо коли була п'яна. А пила вона щодня. Назбирає кусників та копійок і посилає мене по горілку. Товаришочки відразу з'являлися. Кому не хочеться випити на дурничку? А вона добра була, мамка, нікому не відмовляла. А бувало, що й по дорозі нап'ється. Та й лежить п'яна, хропе. Замерзла вона зимою, мамка, п'яна була. Приходжу додому, кажуть: нема мамки, замерзла. От горе!.. Став жити сам. Жебрав... А якось хотіли мене пастухом зробити. Пожаліли. Ти, кажуть, Мишку, вже великий, працювати треба. Ходи за чередою, за коровами. А це нелегко. Вони, гади, розбредуться, полізуть у жито. А ти бігай, заганяй. Та й потиличників надають, якщо корови у шкоду зайдуть. Під суд тебе, кажуть, за потраву колгоспного поля. А хіба я поле труїв? А бач, мусиш відповідати за них. От горе!.. Я й плюнув на все, пішов. Старцював, воно легше. Так і прибився до одного торбешника. Він сліпий був, із внучкою ходив. Нічого дівча, років десяти... От ми одне село обійшли, друге. Сіли полуднувати. Він і дістає чвертку. Смикнемо, каже, Михайле, за наше життя бродяче. Смикнули. Манька теж. Дід похваляється. Не бійся, каже, Михайле, зі мною не пропадеш. Завжди ситий будеш і на чарку знайдеться. Тут я подумав, що добре було б його оглушити — п'яний був. Думав — грошей багато. Манька пішла — старий по чвертку послав. Я й дюбнув його легенько. Ковінькою. Думав — оглушу і пограбую, поки Маньки нема. А він і не дригнув. Костеніти почав. От горе!.. Перевернув я його. Очі під лоба закотив, ніс холодний. Повивертав кишені — п'ятнадцять копійок. Давай я скрізь нишпорити — і в піджаку, і в спідніх. Нічого, самі крихти у торбі. От горе, так горе!.. Я знову перевернув його, ніби він спить, бо Манька на дорозі показалася. Кажу їй: вип'ємо, Маню, з тобою, дід заснув. Він завжди спить, як хильне

зайвого, одказує. Випили ми раз, випили ще. Я й почав приставати до неї. Пручається. Облиш, каже, осоружний, кричати буду. Бачив, як вона з хлопцями на селі за клуню бігала і поверталася пожмакана. А я ще цього ніколи не пробував. От і захотілося. Вирвалась вона від мене — і до дідв: дідуню, дідуню,— а він холодний, уже й кров біля скроні. Вона як заверещить не своїм голосом... От горе!.. Замовкни, кажу, а то й тобі таке буде. Вона ще дужче. Почули пастухи, прибігли. Нам'яли мені боки, зв'язали. І зв'язаним через усе село повели. Баби голосять, діди плюються — вбивця... Ось так діло було. Вбив за п'ятнадцять копійок. А тепер на Колимі. На десять років. І кожний б'є тебе чим попало. От горе!..

Він став мені бридкий. Я теж готовий був його «чим попало». На щастя, нас перевели у нічну зміну. А потім він десь подівся. Здається, відправили його на копальню «Самотню» (тоді на «Самотню» чомусь відправляли усіх доходяг). Вижив він там чи дійшов зовсім — не знаю. Але чомусь він і сьогодні стоїть переді мною, цей темний, жалюгідний убивця-невдаха, напівлюдина-напівтварина, з його таким безглуздим запитанням: «Чому він мене стільцем?»

А ось ще один — Умаркул Абдулаєв з Таджикистану, закінчений, переконаний басмач. Безжалісний, жорстокий, лютий. Чому йому дали п'ятдесят восьму, незрозуміло.

Якось, почувши, що я був учителем, він розвеселився надзвичайно. Мало не падаючи зо сміху, питав:

— Так ти учитель? Ха-ха-ха! Я один учитель голова секіль... На палку надіааль... Кишлак ходиль — песні пель... П'яна биль...

І знову:

— Так ти учитель?..

Коли я попав у його бригаду (це було значно пізніше), найбільшим задоволенням для нього було підійти до мене, сісти на краю вибою і запитати: «Так ти учитель?..»

НАШІ «ЦАРІ» І «БОГИ»

Другий начальник табірного пункту «Челюскін» Караїм, який запроторив мене на найважчі роботи, недовго княжив у нас: закінчився строк угоди.

Він від'їздив, везучи з собою цілу вантажівку чемоданів (запевняли, що двадцять п'ять), двісті тисяч на ощадкнижці, трьох чорнооких хлоп'ят, безбарвну дружину і бороду-лопату. Кажуть, що приїхав він простим бухгалтером (навіть не старшим), але, спокусившись подвійним окладом і повною безконтрольністю, перейшов на посаду начальника табору. Розповідали, що він наказував ув'язненим, які одержували посилку, розкривати її тут-таки на місці, причому забирав собі усе найкраще, що там було.

Згтим ішла ціла вервечка начальників, які різнилися поміж себе хіба що зростом та покроєм одягу, такі були невиразні. Але один, начальник Нижнього Хатинаха, був все-таки винятком.

У Леонова в «Навлі» є персонаж — Звір із безодні.

Хомич, так звали начальника, був саме таким звіром.

Це був нікчема, який усвідомлював свою нікчемність, і тому злий на цілий світ. Найменша чиясь перевага над ним викликала у нього почуття ненависті і кровної помсти. Він нікому не вірив, намагався кожного на чомусь спіймати, і коли це йому вдавалося, просто скаженів. Був рабом своєї недовіри. Запідозривши завідуючого складом, він наказував провести ревізію. Не довіряючи ревізорам, сам перелічував гудзики, переміряв сувої матерії, зважував кожен грам цукру чи солі. Він не знав утоми за цих занять, міг дві доби не виходити з приміщення і не випускати з нього стомлених украй людей, а потім добу сидіти за рахунками, підбиваючи підсумки. Якщо виявлялося, що хоч чогось не стачає, він сяяв від щастя. Якщо ж все було в порядку, не знаходив собі місця, лаяв на всі

заставки підлеглих, саджав до роти посиленого режиму всіх, хто трапляв під руку.

Кінчалося все запоєм.

Цілу добу він сидів удома, глушачи чистий спирт і не п'яніючи. Наступного дня находило шаленство. Він хапався за револьвер і починав пускати кулю за кулею в усі кутки, не сходячи з місця: звестися він уже не міг. Днювальний у цей день збігав з дому, навчений гірким досвідом. На третій день він випоавав, вивалювався з дверей, блював, випорожнявся і тут-таки засинав мертвим сном. Спав добу, дві. Іноді на цьому все й закінчувалося. Але бувало й так, що, проспавшись, він знову сідав за стіл і знову починав пиячити. Він пив, засинав, блював уві сні, прокидався, знову пив і блював. І так тиждень, другий.

Похмілля, як правило, було важке.

Він зовсім вибивався із сил, ходив по вибоях повільно, повільно відкривав важкі повіки, тупо дивився на ув'язнених, плювався, йшов далі. Два-три дні ходив отак, щось видивляючись, ні в що не втручаючись, щось бурмочучи собі під носа,— чути було лише: «Сволота!» Затим ритм ходіння пришвидшувався. Він миготів у вибоях, де раз у раз розлягалося: мать-мать-мать!

Мене він не злюбив з першого погляду.

Якось він довго стояв неподалік, тупо дивився, як ми працюємо, як я мотаюся то в один, то в другий бік (я заступав бригадира). Потім підійшов до мене і, важко кліпаючи очима, обдаючи перегаром, запитав:

— Ти хто?

Я доповів як годиться.

— Ти гад. Сволота.

Я мовчав.

— Ти знаєш, хто я?

— Знаю, громадянин начальник.

— Ти гад, сволота... — повторив. — Ти знаєш, хто я?

— Знаю, грома...

— Я член партії Леніна-Сталіна, а ти гад... Ти знаєш, хто я?

— Ви, громадянин начальник, член партії...

— Ти знаєш, хто я?.. Я можу тебе... Ти гад, сволота... Я можу тебе... Я вас стріляв... Ось на пальці мозолі... Ти знаєш, хто я?.. Ти чого смієшся? — Я не сміявся. — Я трохи відпочину... мозолі на пальцях зійдуть... знову стрілятиму... Ти гад... А я... Ти знаєш, хто я?

Дві години він стояв поряд, і мене нудило від його дихання. Коли він нарешті пішов, я зрадів. Але зрадів, як виявилось, даремно. Він запам'ятав мене, і відтоді не стало мені життя.

Та про це потім.

Я часто ставив собі запитання: де народжуються, як формуються отакі гади, як Хомич? Адже був і він колись дитиною, адже і в нього була мати... Були вчителі, наставники. Невже вони не зуміли пробудити в його темній душі хоча б одне-єдине людське почуття!..

А втім, Хомич такий не один. Подібних монстрів я зустрічав не раз на своїй життєвій дорозі, і не тільки на Колимі...

Слова Хомича про мозолі на пальцях нагадали мені ще один образ — начальника «Серпантинки» і всього «Сєвлага» Фадєєва (таке, здається, було його прізвище).

Коренастий, низенький, багряно-червоний, він у найлютіші морози ходив у шинелі нарозхрист і був завжди п'яний. Підійшовши до політичного, питався:

— Ти фашист?

На що слід було відповідати:

— Так точно, громадянин начальник, фашист.

— Ми будемо вас душити,— звучала незмінна відповідь. І знову виринала мозоля. — Бачиш мозолю на пальці... Дивись — мозоля. — Він сунув свою волохату руку з пальцями-обрубками просто тобі під носа. — Шльопнув учора п'ятдесят — мозолю нажив. Ось загоїться мозоля —

знову шльопатиму. Вас тут більш ніж треба, гадів. Зменшу поголів'я великої рогатої худоби...

Він сміявся, наче гавкав, і йому хором підхихикували ціла зграя охорони і начальників режиму та обліку.

Мав щастя бачити я і найстаршого з колимських катів — майора, згодом підполковника, Гараніна. Це був і Єжов, і Берія, і Абакумов в одній особі, ще й Геббельс на додачу.

Після арешту й ліквідації Берзіна і Філіппова на Колимі настали нові часи. Це відбилося і в нашому фольклорі:

Эх, новый год,
Порядки новые:
Весь лагерь окружен
Колючей проволокой.

Зміна колимського начальства і прихід до влади Гараніна якраз відбувалися наприкінці тридцять сьомого року. Раніше наші, звичайні, табори не мали не огорожі, ні вежі, ні вахти. Лише метрів за п'ятдесят від барвків табір оперізував неглибокий рівчак, на протилежному березі якого стояли фанерні щити з написом «Заборонена зона». За рівчак можна було вийти тільки шерегою і тільки на роботу чи в баню.

Тепер же, ніби за помахом чарівної палички, за дві ночі навколо табору виросли високі стовпи з натягнутим колючим дротом, з'явилися вежі й прожектори, вахтери і ворота, біля яких нас перелічували, наче худобу.

Але найгірше — з'явилися накази, які зачитувалися при розводі.

Тільки-но ми шикувалися перед вахтою, звучала команда «Струнко!» і начальник режиму зачитував наказ по Управлінню північно-східних таборів. В наказі з усіма установчими даними поіменно називались десятки ув'язнених (спочатку двадцять—двадцять п'ять, потім п'ятдесят, нарешті, сто — сто двадцять імен), присуджених «за свою контрреволюційну діяльність, саботаж, шкідництво, нищення казенного майна» до «найвищої міри соціалістичної оборони» (пізніше формулювання змінилося: «до найвищої міри покарання») — розстрілу. Наказ незмінно закінчувався словами: сьогодні, такого-то числа, о п'ятій нуль-нуль, вирок виконано (нам його зачитували о шостій-сьомій годині ранку).

І під кожним наказом стояло: «Оригінал підписав начальник Північно-східного табору майор Гаранін».

Щодня п'ятдесят-вісімдесят чоловік тільки по Північному управлінню! А були ж іще Південно-західне, Північно-західне, Північно-східне, Тельканське та інші!

Майже кожного разу у списку розстріляних ми зустрічали імена наших товаришів з «Челюскіна».

Вночі, бувало, чуєш — хтось штовхає тебе під бік. Ледве продереш від утоми очі, відразу обливаєшся холодним потом: над тобою схилився архангел з гвинтівкою.

Мозок пронимає думка-блискавка: «По мене!» Але ні, чуєш владний шепіт: «Убік!» Відразу попускає: «Не мене!» Відходиш від ліжка, зводиш очі. Твій товариш, твій друг, якому звіряв найпотаємніше, ділився останньою крихтою хліба, твій товариш збирається «з речами». Поглядом прощаєшся з ним, знаєш, що бачиш його востаннє: з «Серпантинки» не повертаються.

А через два-три дні у наказі його прізвище і — «вирок виконано», підпис «майор Гаранін».

П'ятьох моїх сусідів узяли, доки я був на «Челюскіні».

І от з цим майором мені довелося зіткнутися мало не носом до носа.

Було це глибокої осені, коли випав перший сніг, коли трапи взялися кригою і везти по них тачку було справжньою мукою (бригаду Попова розформували, і вона влилася в бригаду Абдулаєва, відкатка була ручна). Крім того, відкатка була дальня, близько трьохсот метрів. А з неба сіялась чи мжичка, чи щось середнє між дощем і снігом. Я ледве штовхав свою тачку, щоразу зісковзуючи, обливаючись потом і важко дихаючи.

І раптом з-за відвалу просто на мене (іншої дороги не було) вийшов хтось у знайомій ще по Чернігову військовій формі. Від несподіванки я розгубився, тачка зісковзнула, і я, замість того щоб відійти вбік, почав поправляти її, повністю загородивши дорогу (а триклята тачка ніяк не ставала на трап).

Він зупинився. І відразу з догідливими мінами на обличчях до мене кинулось кілька чоловік. Штурхани, товченики, звпотиличники і весь арсенал мордобою було пущено в хід. Дорога спорожніла вмить. Процесія рушила далі. Попереду твердий, упевнений, несхитний і повновладний господар усієї колимської каторги. Товпище догідників і рабів за п'ять кроків позаду.

Я не знав, що це був Гаранін (дізнався пізніше), але тоді мене вразили його очі. Ніякого виразу! Вони дивилися не бачачи, не помічаючи, повз тебе, крізь тебе. Ні дурості, ні розуму, нічого, крім жорстокої волі, в них не відбивалося. Але віяло від них лютим, замогильним холодом...

Зустріч з Гараніним — один з найстрашніших спогадів у моєму житті. Бувають кошмарні сни. Таким кошмаром здається мені і ця зустріч.

На початку у нас у таборі була така посада — начальник культурно-виховної частини. Згодом, очевидно, зрозумівши, що наші культурно-виховні частини нікого виховати не здатні, а ув'язнені можуть дати сто очок наперед будь-якому культуртрегеру, вони якось непомітно щезли, зайнялися виховною роботою серед охорони та побутовців, в до нас, політичних, ніякого стосунку не мали. Але попервах начальник культурно-виховної частини у табірному житті грав досить помітну роль: він перевіряв наші листи, видавав книжки, навіть нам, політичним.

На «Челюскіні» посаду начальника культурно-виховної частини обіймав чоловін воістину анекдотичний.

Я зайшов до нього, попросив книжку.

— Молодець, молодець! — похвалив він мене. — Книга — джерело знань. Учитися, учитися і учитися — заповідав нам Ілліч. Вам, кримінальній шпані, особливо треба багато читати, прилучатися до культури. — Я хотів було сказати, що я не кримінальник, та він слухав лише себе. — Для вас, сволоти, створюються всі умови: живи, учись, працюй але ж ви нічогісінько не хочете знати, окрім карт і пиятики. А ти, я бачу, молодець, сам прийшов. Зараз ми тебе і запишемо...

Коли він, заповнюючи формуляр, почув, що я не кримінальник, а «контра», то обурився:

— Якого ж дідька ти мені голову морочиш? Казав — злодій, а сам учитель! А якщо ти вчитель, то на якого біса тобі книжки? Виховувати тебе нема чого, вас, фашистів, не перевиховаєш, та й робити цього не варт... Марш у барак!..

— Громадянин начальник! Я дуже вас прошу, дозвольте користуватися бібліотекою. Адже й начальник Дальбуду сказав, що немв серед нас ні кримінальних, ні політичних, що всі ми трудівники.

— Так і сказав?

— Чесне слово!

— Ну, вашому чесному слову тільки повір!.. А втім... Кажеш, товариш Берзін навіть товаришами вас назвав?

— Та кого хочте спитайте.

— Ну, може, й назвав. Що з того? Він назвав, а я тобі книжки маю давати? Багато тут вас таких... А втім... Чорти його батька знають, може, і вам, раз таке діло, можна давати книжки, перевиховувати. Що там в інструкції сказано?..

Він дістав якусь інструкцію, довго гортав її, але, очевидно, не знайшовши нічого підхожого ні «за», ні «проти», вирішив:

— Чорт з тобою, вибирай!

Тільки-но я доторкнувся до книжки (це був Ленін), як він закричав:

— Леніна не можна!

— Чому?

— Леніна не кожний зрозуміє. Глибокого розуму була людина. Не вам його читати. Можна тільки членам партії.

— А Сталіна можна? — з іронією запитав я.

— Сталіна можна. В нього немає ніяких шкідливих думок. Усе зрозуміло. Бери Сталіна.

— Ні, дякую, Сталіна я вже читав.

— Читай ще! Записую: Сталін. «Питання ленінізму». Марш у барак!

— Громадянин начальник! Дозвольте ще одну. Ось цю — Достоєвський.

— Який ще такий Достоєвський? Зроду не чув такого прізвища. Покажи, що він там написав. Гм... «Записки з Мертвого дому». Що це за дім такий?

— Це розповідь про царську каторгу...

— Каторгу, кажеш? То товариш Достоєвський був старим політкаторжанином?.. Так-так... А зараз він де — не ворог народу?

— Ні, він помер ще до революції.

— До революції? Отже, не більшовик? А писав про каторгу. Може, меншовик який чи есер... Ні, Достоєвського дати не можу.

— Тоді дайте, будь ласка, оцю — Винниченко, «Записки кирпатого Мефістофеля».

— Винниченко... Винниченко... Десь я чув таке прізвище. Назва якась у книжки... Про що вона?

— Та про любов. — Я вирішив будь-що-будь заполасти Винниченка і тому брехав відчайдушно, відчувши, що начальник неабиякий знавець літератури. — Про одного молодого чоловіка, який цілий день сидів під вікнами дівчини...

— Ну й дурень! — мудро вирішив начальник. — Мало баб на світі! А він що — кирпатий?

— Та такий собі, негарний.

— Гаразд, бери. Більше двох не дам.

Я поспішив із книжкою «товариша Винниченкова» в барак. Хлопці ахнули, побачивши її в мене. Читали ми її і колективно, увечері, й індивідуально, вночі. Згодом я потяг її у начальника, так само як і Достоєвського, але він і не помітив пропажі. Щоразу, постачаючи мене літературою, читав нотації, такі дурні, що вуха в'яли.

Я стояв перед ним і потверджував будь-яку нісенітницю. А він казав, що ось, мовляв, ти в інституті учився, але людина відстала, а я, хоч і закінчив лише сім класів, передова, бо я комуніст, а ми, комуністи,— люди особливої породи. Тому ти і в таборі опинився, в ув'язненні, а я твій начальник. Партія все бачить і все знає, тож і довірила мені найвідповідальнішу ділянку роботи — виховання різної контри та кримінальщини.

Поки він розбалакував, я непомітно, стоячи спиною до етажерки, витягував потрібну книжку, ховав її під бушлата і йшов не з двома, а принаймні з трьома книжками...

Вихователь наш був як непроглядний ліс. Та й інші не кращі.

Запам'ятався такий випадок — уже з «вільного» життя.

Якось до барака, де мешкали ми з моїм приятелем Столбуном, пізно ввечері наскочив директор копальні Азбукін.

— Книжечки читаєте? — звгорлав він, вихопивши з моїх рук книжку.— Виноградов, «Три кольори часу». Три кольори часу! Чотири кольори часу!! П'ять кольорів часу!!! А золото хто промивати буде? Марш на промивку, мать-мать-мать!

Книжка полетіла в куток, ми пурхнули від нього у двері, як горобці.

І це людина з вищою освітою, начальник копальні-вельста, в минулому — начальник політвідділу, в майбутньому — начальник управління!

Кунсткамеру самодурів і монстрів Колими доповнювала ще одна колоритна постать — начальника Північного гірничопромислового управління осетина Гагкаєва.

Ще будучи заступником начальника Дальбуду, він здобув собі недоброї слави постраху всіх господарників та самодура в квадраті. Уже

саме його ім'я наганяло панічний жах на людей, бо ніхто не знав, що може прийти йому в голову в наступної миті, якої дурниці він вимагатиме від тебе.

Коли ж його призначили начальником гірничого управління, а видобуток золота від того не тільки не збільшився, а, навпаки, почав катастрофічно зменшуватися, він ошалів украй.

Він мобілізував усіх (час був воєнний) на промивку золота: закрив у селищі всі установи, всі підсобні підприємства, усі відділи, вигнав у вибій усіх учителів.

А видобуток падав. Падав з кожним днем.

І от одного разу, стоячи біля вікна в управлінні, Гаркавєв побачив, як зовсім безлюдною вулицею хтось іде.

Це була наша вчителька, стара-престара, яку навіть виконавці державної волі Гаркавєва не наважились відправити на добування золота.

Старушенція шкандибала до бібліотеки (вона містилася в будинку управління), щоб поміняти книжки.

Тільки-но вона підійшла до будинку, як згори пролунало хрипло-скажене: «Хто така? Куди?»

Книжки випали з рук учительки, а коли вона підвела очі і побачила налиту крові фізіономію Гаркавєва, то кинулася навтьоки від розгніваного владики.

Цього Гаркавєв уже стерпіти не міг.

— Куди? Держи! На золото! — закричав він і кинувся навздогін за переляканою старою. Поки він збігав униз, його шофер уже наздогнав її і міцно тримав за руки, а вона про щось благала його, кажучи про казенні книжки, хвору ногу і спекотливу погоду (жарота справді була неабияка).

— В машину! — загорлав Гаркавєв, підбігаючи до неї, і вдвох із шофером вони заштовхали її на заднє сидіння. Сам Гаркавєв теж сів у машину і, відсапуючись, наказав: — На Водоп'янова!

Коли приїхали на копальню, вчителька була вже непритомна. Замість вибою її довелося везти до лікарні, де вона пролежала майже ціле літо.

Чим не сцена із Салтикова-Щедріна?!

«БОГИ» МЕНШОГО КАЛІБРУ

Для «Захара Кузьмича» всі, хто не такий же безправний «Захар», — начальники. «Громадянин начальник», «начальник», «начальничок» (це вже у розмові між собою). І всі, хто тільки хотів, могли попихати «Захаром» як заманеться.

Один з начальників режиму повчав:

— Для вас нема і не може бути слів — не знаю, не можу. Ув'язнений все повинен знати, все могти, все уміти. Скажуть тобі: дістань місяць з неба, — дістань. Умри, а дістань! А не дістанеш, то...

Він недоказував, що буде тоді, але всі ми і так здогадувались.

Найближчими начальниками були бригадир, десятник і нарядник (часто наш брат, ув'язнений). Це були не просто начальники, а безпосередні начальники, ті, хто завжди міг показати свою силу, свою владу над твоєю повною безправністю. І треба віддати їм належне — своїм правом вони користувалися сповна і навіть понад те. Варто було бригадирові захотіти — і ти одержував першу категорію харчування замість другої чи третьої, і навпаки. А питання харчування головне в таборі, бо посилок ми не одержували або одержували дуже мало. Та й ті ув'язнений повинен був ділити з начальством, якщо начальник взагалі, як це робив Караїм, не забирав їх собі.

Коли бригада одержувала спирт, — його давали зимою, щоб запобігти обмороженню, — левова пайка його діставалася бригадиру та десятнику. Бувало, що вони не давали бригаді ні грама. Один бригадир навіть помер, упившись, — випив у себе майже кілограм спирту.

Мордобій був явищем звичним, і багато хто з доходяг поплатився життям тільки за те, що був дуже слабкий фізично.

Бригадир-людина таке саме рідкісне явище, як біла ворона, і довго тких у бригвдирвх не ходив.

А наймерзеннішим серед них, як на мене, був Рассолов з Нижнього Хатинаха.

На перший погляд він міг видатись навіть гарним зовні: високого зросту, чорні розльотисті брови, великі очі. Та придивившись, ви помічали, що очі в нього зовсім порожні, без жодної думки, а тонкі губи завжди викривлені — якоюсь гримасою чи зневаги, чи болю. Як він попав у політичні, важко сказати. Мабуть, хтось обмовив його, вирішивши поміститися. Ходили чутки, що Рассолов навідується до «куми» (уповноваженого), стукає (доносить). Але спіймати його на цьому не вдалося ні разу, хоч стежили за ним досить-таки пильно. Вдалося тільки дізнатися, що своє бригадирство він купив за доволі круглу суму, яку виплачував,— за рахунок членів бригади, ясна річ,— до самої смерті.

За натурою він був садист, за покликанням — кат. Він обклав даниною усю бригаду. Все, що заробляли її члени, йшло Рассолову. Якщо хтось пробував протестувати, «шістки» (підручні Рассолова) так його обробляли, що іншим уже не кортіло. Проте по допомогу до «шісток» він вдавався в крайньому разі. Найчастіше сам, відвівши людину подалі, збивав до непритомності. У бригаді не було, здається, нікого, хто б не звідав його залізних кулаків, хто б не відчув на собі сили його тупої, холодної, несамовитої люті.

Під час війни, коли на Колимі скінчилися запаси продовольства і настав голод навіть у «вільному стані», особливо важко було ув'язненим. І так бідні їхні пайки зменшились удвічі, баланда була майже з самої води. Знесилені, опухлі, вони мерли тисячами, а Рассолов та його «шістки» не тільки не худнули, а й, усім на подив, гладшали.

І лише навесні, коли зійшов сніг, у шурфах-колодязях почали знаходити вбитих людей,— тоді все стало ясно. Рассолов та його дружки вбивали своїх товаришів, забирали їхню пайку, а самих убитих, зрізавши з них попередньо м'ясо, скидали у шурфи. Коли м'ясо кінчалося, вбивали наступну жертву.

Людожерів розстріляли.

Запам'ятались ще бригадири Зайковський і Абдулаєв.

Зайковський — побутовець і великий комбінатор. Сам Остап Бендер міг би позаздрити йому. А коли, вже у наші дні, одна й та сама тонна масла купувалася й продавалася на виконання державних поставок десятком колгоспів, я, грішним ділом, подумав: чи не орудують там Зайковський і його дружки? У всякому разі, ще в тридцяті роки Зайковський зумів продати урожай колгоспу, де він був головою, двом чи трьом організаціям, виконавши план на триста процентів. Він любив розповідати про цю аферу, і робив це майстерно, в особах. І ніхто не міг підкопатися: «все було по формі», тож «боялися йти до прокурора». «А грошики ми пропили! — заходився сміхом Зайковський.— І все було по формі!»

Він і на Колимі не облишив своїх комбінацій, і бригада його гриміла на всю Північ, хоча працювала як мокре горить.

Улюбленим його прийомом було перекласти частину, а то й левову пайку роботи з членів своєї бригади на плечі інших, головним чином бригад політичних.

Найкращий прийом він застосовував зимою. Зимою розкривають «торфи», оголюючи золотоносний пласт. Щоб розпушити мерзлий грунт, його підривають амоналом. На це й розраховував Зайковський.

Супроти його бригади у вибої стоїть бригада, скажімо, Кулябки. І та, і друга пробурили по десять бурок. З цього розрахунку і виписують вибухівку. Але... Але в бурки Зайковського закладається подвійний заряд, а в бурки Кулябки — половинний. Внаслідок вибуху у Зайковського майже чисто, треба лише підібрати рештки, а в Кулябки вибухом тільки підняло землю й опустило. Крім того, майже весь грунт із вибою Зайковського опинився зверху кулябкінського. Тож бригада Зайковського виконує норми на сто-двісті процентів, а — Кулябка не може дотягти і до ста...

Влітку аін комбінуааа з результатами маркшейдерського вимірюаання. Справа в тому, що опервтивие вимірюванив мвїже завжди неточне, тому кожен бригадир намвгвється нвтягнути звйвий кубик своїй бригаді, пускаючись на досить примітивні хитрощі. То по рулетці додасть звйвий десвток саитиметрів, то по висоті вибою натягне сантиметр, то в сусіда аідаює два-три свнтиметри, дивись — і нвбігло лишку півтора-дзв кубометри. По всіх бригвдвх це дввало досить солідну цифру. І от наприкінці місяця на площі виходили маркшейдери зі своїми нівелірами та рейками. Інструментальиа зйомка показувала справжню картину, і починалося урізуввиня обсягів зробленого.

Зайковський і тут знайшов лазіаку: підкуплені за спирт робітники маркшейдерської служби ив його площі ствввили рейки в вмки, у сусідв — иа пагорок. Результвти вимірюаання майже завжди аідповідали істині, але у Зайковського заївих було всього один-даа процеити, у сусіда — п'ять-сім звгвльної кількості викоиаиої роботи.

Невисокого зросту, головатий, з великим сизим носом, Зайковський заажди гвсав по вибою, посилаючи напрвво й наліво віртуозні словосполучення з предками по материнській лінії, солоними жартами-приповідками українською мовою,— свм віи був з Полтввщини. Пильно вдналявся, де що погано лежить, на чому можна скапарнти нову комбінацію. Як тільки суть її було знайдено, віи командував: «Хлопці, перекур з дрімотою!» — і клнкав до себе двох-трьох на переговори. Кількв слів,— а його орли розуміли бригвдира з півслова,— і все було вирішено. «Ну, орли, працюйте! — казав Зайковський.— А я пішов».

І йшов «оформляти» комбінацію.

Мене він спочатку дуже не злюбив: сам того не підозрюючи, я поламав одну з таких його комбінацій.

Річ у тому, що в кожній бригаді є люди, які працюють гірше за інших. У бригаді політичних це були старики, люди інтелігентних професій, які ніколи ие працювали фізично, або інші слабосильні. В побутових бригадвх такими заажди аиаалялися злодії аисокої кваліфікації, ведмежатники — одие слово, «аристократія». Були твкі і в бригвді Звйковського. Вони вважали принизливим для себе працювати, як усі, і бригвдирові доводилося вишукувати для иих блатну (легку) роботу. Такою вважалася професія відвальника, особливо за кінної відкатки. Посада аідвальникв була привілеєм побутовців, і вони щосили трималися за неї.

Коли иашв бригада перейшла иа кінну тягу, Зайковський поставив на аідввл своїх людей. Непритомленні філони (філонити — ухилятися аід роботи), вони фактично нічого не робили, цілий день різались у карти, мвючи за рахунок иашої бригади сто процеитів аиробітку. Щоправда, тільки-но з'являвся начальник дільниці Дятлов — чуаєш гучний голос Зайковського, карти умить щезали, відвальні демонстрували надзвичайний спрнт, роздаючи стусаии иавсебіч, добірною лайкою кричучи «фашистів»,— одне слово, іміиачили. Та тільки-но Дятлов чи інше начвльство зиикало в сусідиіх аибоях — усе затихало, «трудівиики» ховалися в кущі, різалися в очко.

Попов уже ие раз мало не врукопаш сходився із Зайковським через аідвальних, проганяв їх з відвалу, не проводив иаридом. І завжди втручався начальник режиму, аідстоював право кримінальникіа на иеробство за рахуиок «ворогів народу».

Та сталося непередбачене: ішіас, попустивши було моє грішне тіло, знову схопив за праву ногу. Лікпом заільнення не дав, але иапроти мого прізвища стояло — «окремі роботи». Попов мало не стрибав від радості, попередньо нагородивши мене иайдобірнішим матюком. З'явився законний привід поставити мене иа відвал, утерши тим самим иоса Звйкоаському.

На аідввлі паиував цілковитий безлад. Як коні твм не ламали ніг, одиому богу аідомо,— вибоїни, ковдобини, провалли. На тісиому п'ятачку ніяк було розминутися иавіть трьом коням, а їх скупчувалось іноді до десятка. Окрики, матюки, безладдя. Коногони мало не кулаками прокла-

дали собі дорогу, а відвальні лише зрідка відкладали карти, щоб подивитися, в чому там справа, та роздати чергову порцію матюків.

Ледве володаючи ногою, я почав рівняти горби «торфів», засипати кадто глибокі ями. Сигнал перекуру, коли у вибої на десять хвилин завмирав трудовий ритм і вибійники могли затягтися козячою ніжкою, випростати затерплі руки і ноги, для мене був сигналом до посиленої роботи. Я підправляв, зрівнював в'їзд на відвал, прокладав зворотну доріжку. Діставалося і рукам, і ногам. Але п'ять грабарок могли вже легко розминутися, не боячись зчепитися чи покалічити коням ноги.

Назавтра я знову мав «окремі роботи», і Попов знову поставив мене на відвал. Та тут збунтувалися картярі: за вчорашній день Попов провів нарядом лише одного (другим був я), і вони відчули, що їхній лафі (щасти, удача) настає край. Вони зустріли мене матюком, хотіли побити, а коли я все-таки не пішов, спробували звадити вкрівкятк відвал. Закинувши карти, вони йшли до коней, висипали грабарки саме там, де я тільки-но розрівняв землю, утворюючи на дорозі цілі завали. Врешті-решт, стомившись, вони знову взялися до карт.

Це й погубило їх.

Чи Зайковський прогавив, чи пішов десь, але несподівано-негадано на відвалі з'явився Дятлов. Як завжди, сам-один, швидкий, уважний, різкий, він став обличчям до розрізу, щось прикидаючи і пильно придивляючись до мене. Коні на диво рівномірно, почережно з'являлися на відвалі, я вказував, де скидати, розрівнював, вони поверталися і йшли назад, створюючи якийсь ритмічний кругообіг.

— Ти сам? — запитав Дятлов.

— Ні, ще двоє.

— Де ж вони?

— Та... пішли по нужді...

Аж тут і картярі, помітивши Дятлова, з'явилися на відвалі, кинулись до коней, заметушилися без толку, висипаючи грабарки де попало. Відвал відразу ж перетворився на звалище, ритм порушився, коні безладно стовпилися нагорі, чіпляючись осями. Наспіли Попов і Зайковський. Мать-мать-мать. Зайковський накинувся на мене, Попов — на людей Зайковського.

— Досить! — владно сказав Дятлов.— Цих,— він показав на людей Зайковського,— у вибій! На відвалі залишиться він,— кивок у мій бік.— Справишся?

— Справлюсь, громадянин начальник!

— От і гаразд! Усі по місцях! — І пішов униз.

— Громадянин начальник! — загорлав Зайковський, а за ним і його роботяги.— Але ж він фашист!

— Хто фашист?

— Та він же, він! У, падло, відійди, бо морду наб'ю! — кинувся він до мене з лопатою.— Він же враг народа! Йому у вибій!..

— Мене не цікавить, за якою статтею він засуджений. Працює він добре. Залишити на відвалі.

І в супроводі бригадирів, які зводили між собою порахунки, зійшов униз.

— Ану, падло! — звернувся один з екс-відвальників до мене.— Котись звідси!

— Не піду. Чули, що сказав Дятлов?

— С...ть я хотів на тебе і на Дятлова! Конай, поки морда ціла!

— Я виконую наказ начальника дільниці...

— Ах, так. Ну, то на тобі! — кинувся до мене з кулаками.

Було б мені непереливки, якби знизу не почувся голос Зайковського:

— Стій!.. Я сам його!.. Душу випущу!

Він летів, як торпеда,— лисина блищала на сонці, вирячені очі налилися кров'ю.

Підскочивши, схопив мене за сорочку, рвонув до себе.

Тримаючи за те, що недавно було ще сорочкою, він тряс мене як

грушу,— стрвшнні біль пройшив ногу. Бризкаа слиною, намагаючись щось сказати, та з горла вихоплювалось саме булькання і хрип. Я не втримвся на ногвх і боком упав на землю.

А знизу аже бігли Попов, Цимборевич, Граніт та інші з кайлами і ломами. Було б побоїщє, якби не з'явилися охоронники, десятники, виконроби.

Я залишився нв відвалі свм...

Увечері, заповнюючи наряди, Попов і Звйковський звсперечалися знову. Зайковський ходив до начальника режиму, а той — до Дятлова. Тв Дятлов був як кремінь.

— У таборі робіть що хочте, в у вибої хвзяїн я. Мені потрібні добросовісні робітники, в не ледарі. Крім того, в Іванова «окремі роботи». Він звлишиться на відвалі.

Давно вже ішіас дав спокій моїй нозі, а навпроти мого прізвища все ще стояло — «окремі роботи». Всіма прввдами й неправдами ми упрохували «ліпилу» ставити мені твке мвгічне формулювання. З каптерки принесли мій аільний одяг — костюм і светр. Вони ескулапові припали до вподоби, та через тиждень я вже бачив їх нв одному з моїх суперників по відввлу — програв у карти.

Я всіляко намвгввся виправдати довір'я Дятлова. Через тиждень відвал було не впізнати. «У тебе на відвалі хоч танцювальний клас відкривай!» — жуткували друзі. Майданчик був рівний-рівнісінький. Зверху я покрив його дрібною галькою. А як тут прислужився мені слввний Мишко, мій чотирилогий друг. Я ставив перед ним найсклвдніші завдвння, і він легко спрвввлявся з ними. Часом мені иввіть здввалося, що він розуміє мій замисел, знає, що і як слід робити, любується нашою спільною роботою. Нврешті все було твк добре сплановано, що я майже бив байдики на відвалі, і ми змогли перейти на обслуговування одним коногоном двох коней,— я помагаа розвантажувати грабарки, не забуваючи, однак, основної роботи.

Тижнів зо двв Зайковський не міг подврувати мені вторгнення на відвал. Зустрівши мене, матюквввся, плюввввся, в під мухою (що бувало майже щодня) намагався схопити за грудки.

Але поступово і він змирився зі мною. Обидвв філони на той час зняміли з бригади, підшукавши собі щось вигідніше. Зайковський побвчив, що я зробив з відвалом, і оцінив це,— треба віддати нвлежне, він любив гарну роботу.

Якось, прийшовши нв відвал, він доаго спостерігав за мною: як мотвюся по «твнцмайданчику», як допомагаю коногонам, як розмовляю з Мишком. Раптом звреготав:

— А щоб тобі! Оце так фашист! Ач, як витанцьовує! Е, постривай, а де ж твій ішіас? Пропав?

— Пропвв.

— І ти отвке з ішіасом на...дував?

— Так.

— От тобі й фашист. А сам ти звідки?

— З Ромен.

— Диви, то ми з тобою земляки. Я з Полтввщини. У Ромнах доводилось бувати... А де працював?

— У школі.

— Учитель, отже.— Він задумався.— Слухай, учителю. А ти ро́ман друкнути можеш?

— Можу.

— То слухай, той... Заходь після роботи до мене в барак. Послухаю, як ти це робиш. Прийдеш?

— Гаразд, прийду.

— Тільки не барися, одрвзу ж і заходь.

— Добре, як повечеряю, твк і зайду.

— Та ні, одрвзу ж. Ти що, бвланди не бвчив? Плюнь! Нвгодую твк, що дай боже! Чуєш? Одразу ж заходь.

— Добре. Але... але днювальний не пустить.

— Хай спробує! Я накажу йому... То прийдеш?

— Прийду.

— Ну, то й добре. Дивись — одразу ж! От тобі й хвашист!..

Він пішов задоволений, а я довго думав: іти чи не йти? Хтозна, як там зустрінуть, чи нагодують, а вечерю втратиш. Але про намет Зайковського ходили в таборі легенди. Мешкали тут табірні «аристократи». Ніхто зі сторонніх не смів переступати його порога. Днювальний був справжній цербер. Піду — вирішив я нарешті.

Барак «аристократів» нерівня нашому. У нас потрійні нари, тьмяві лампочки, підлога з накатинку — тонких дощок зі шпарами, крізь які тягнуло холодом і влітку. Тіснота, скупченість, сморід.

У них однарні справні койки, заслані досить пристойними суконними ковдрами, на подушках білі пошивки. Акуратні тумбочки, яскраве світло лампочок на сто свічок, підлога з добре припасованих дощок, у проході (сама розкіш!) смугасті постілки. Мокрі онучі сохнуть в окремому приміщенні — сушильні, а не висять, як у нас, просто на грубках, зроблених з великих залізних бочок. Одне слово, лиск, чистота і порядок...

Відвикнувши від такого комфорту, я несміло переступив поріг і зупинився в нерішучості. Майнула полохлива думка: чи не змітися мені звідси, поки живий-здоровий?

Але Зайковський уже помітив мене і крикнув на весь барак:

— Ось і добре! Заходь, заходь!

Він урочисто сидів на своєму ложі (інакше не назовеш це спорудження з двох матраців, теплої ватяної ковдри та подушки — пухової, як виявилось!), по-турецьки підібгавши ноги, в самій спідній білизні. Чисто вимите обличчя його з великим носом було яскраво-червоного кольору (він устиг уже прикластися до чарки спирту), лисина сяяла й вилискувала.

— Гей, Степане, давай-но сюди що в тебе є! — гукнув він днювальному.— Сідай тут, будеш обідати,— це вже до мене.

Ту ж мить з'явилася велика миска українського борщу і повний казанок гречаної каші. Мене наче правцем поставило: і там, і там було по великому шматку м'яса! М'ясо! Я не бачив його вже більше року, бо годували нас переважно місцевою капустою, зеленою і гіркою на смак, у борщі плавали лише голови горбуші, на друге — знову-таки шматок горбуші, що, коли придивитися, являв собою кусник хвоста, плавця чи суміш кісток і риб'ячих тельбухів. А тут — м'ясо!

— Та ти не дивись, рубай! — весело іржав Зайковський.— Мабуть, давно не їв як слід.

Я не примушував двічі себе просити і рубав так, що аж за вухами лящало. Навряд чи вдалося б мені упоратися з такою богатирською порцією, якби Зайковський попередньо не налив мені півгранчака спирту. Я смикнув його, розбавивши водою, і мало не похлинувся від незвички. Та спирт надав мені сміливості.

Річ у тому, що, погодившись, я весь час мучився думкою: що розповідати? Надія була на «якось воно та буде» і досвід поневірянь у нічліжках ростовської «Нахічевані» у двадцять восьмому році, коли також доводилося «друкувати романи», щоб виправдати своє місце на нарах.

Обережно запитую, чи читали хлопці,— вони вже давно оточили мене,— Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Толстого. Для початку вирішив розповісти «Анну Кареніну». Абсолютно незаймана цілина! Вони читали або знали з чуток Шерлока Холмса, Ната Пінкертона, Ежена Сю, навіть мадам Радкліф (!), а з російських лише дещо з Максима Горького. Відразу стало легше.

Мені часто доводилося виступати з розповідями перед великою аудиторією слухачів, у школі переповідати зміст творів учням. Літературу я любив і вмів передати свою любов слухачам. Але такої аудиторії я не зустрічав ніколи. Слухали як заворожені, не спускаючи з мене очей, і я

бвчив по очах, як хвилює їх доля Анни і Вронського, як переживають вони зустріч матері з сином, як ненавидять Кареиіна за його відмову дати розлучення («У-у, падлюка!»). А фінальна сцена їх просто потрясла (до долі ж Левінв і Кіті вони залишились зовсім байдужі).

Розповідь затяглася далеко за північ. Я вибився з сил, і треба було бачити, як турботливо і сердечно, з чоловічою грубуватістю проводжали вони мене до намету. Зайковський навіть зайшов досередини, чого ніколи не робив раніше, провів до місця, помацав навіщось мій матрац та плескачик, що правив за подушку, і пішов тільки тоді, коли впевнився, що я вже ліг.

Відтоді я став своєю людиною в наметі Звйковського та серед членів його бригади. Усі спішили закінчити свої справи до мого приходу, і як тільки я кінчвв вечеряти, сідали кружкома, готові слухати рóмви хоч до ранку. Між іншим, Степан, який готував їжу, був колись шеф-кухарем одного з московських ресторанів. Тут він обслуговував стрільців охорони та вільнонайманий склад, проте левова пайка продуктів якимось чином діставалася Зайковському.

Толстой і Достоєвський, Пушкін і Лермонтов, Горький і Лєсков — усе, що цікавило мою строкату аудиторію, я переповів своїм вдячним слухачам. Але не все з російської класики припало хлопцям до душі. На жаль, зазнав я фіаско з «Війною і миром». Не зумів передати їм свою любов до цієї могутньої глибн думок і почуттів.

Найкраще сприймали Гоголя. Оповідки Рудого Панька з їхнім предивним народним гумором, витонченим сюжетом, колоритним ліпленням характерів, цікавими, гострими ситуаціями полонили моїх «врнстокрвтів». Деякі речі, як наприклад «Зачароване місце» та «Стрвшну помсту», доводилося розповідати двічі, так би мовити, «на біс».

Зовсім несподівано для мене великий успіх випав на долю «Невського проспекту». Особливе захоплення викликала сцена, де три дужих німці — Шіллер, Гофман і Кунц — схопили за руки і ноги поручика Пирогова і «обійшлися з ним грубо й нечемно».

— Як? Як ти кажеш? Схопили за руки, за ноги і обійшлися... Ой, держіть мене! — волав Зайковський, упавши на ліжко, а затим...

Треба було бачити, як витанцьовував він посеред барака під звгальний регіт бригади, супроводжуючи кожен стрибок непристойними жестами та солоними коментарями.

А втім, успіх, який випав нв долю оповідання Короленка «Вбивця», не може зрівнятися ні з чим. Це був справжній тріумф і автора, й оповідача.

Коли я закінчив,— а розповів лише першу частину оповідання, яка закінчувалась смертю вбивці,— звпала моторошнв тиша, навіть страшно стало. Я оглянувся. Ніхто на мене не дивився, усі одвертали обличчя, відводили очі.

Нарешті Зайковський, не витримавши, нерівним від хвилювання голосом крикнув, вдаривши кулаком по подушці:

— Оце... людина! Вбивця... Он він який! А ви... А ми...— і крута лайка.

Я пішов, супроводжуваний повним мовчанням. Повторювати оповідання довелося кілька рвзів. І щоразу слухвли з неослабною увагою. Що мене дуже здивувало, так це те, що Зайковський і його хлопці виявили інтерес не до технічних, так би мовити, подробиць оповідання, а саме до психології героя повіствування. Його героїзм, його сміливість полонили й зачарували цих людей, в були серед них і вбивці. Його образ, створений рукою великого психолога, торкнув найлюдяніші струни їхніх сердець, здається, назавжди похованих під брудом житейської прози і крові.

Я вперше відчув і усвідомив усю велич і красу великої російської літератури.

Два місяці, якщо не більше, тривали ці вечірні розмови. За цей час я став своєю людиною в бвраці Зайковського. Посилене харчування підтримало мої фізичні сили (що згодилося вже у нвйближчому майбутньому), розповіді про улюблених героїв улюблених авторів

відновили душевну рівновагу (що також допомогло в подальшому арештантському житті), спілкування з побутовцями дало змогу побачити і новинки екрана тих років.

Раз на тиждень для побутовців привозили кіно, яке показували в їдальні. Нам, політикам, заходити в цей час до їдальні якнайсуворіше заборонялося. Начальник режиму, староста табору і вся табірна обслуга пильно стежили за дотриманням цієї заборони. Варто було виявити політичного зайця в залі для глядачів, як його відразу виштовхували за двері, передавали черговому охорони, і той садовив порушника до роти посиленого режиму на тиждень, а то й на два. А з РПР жарти погані! Рота посиленого режиму — це тюрма в тюрмі.

Але я завдяки Зайковському не проминув жодної картини. Він сам проводив мене до їдальні повз старосту, зумисне затримуючись доти, доки в залі не гасло світло і починали миготіти перші кадри. Тоді він грюкав у двері, вимагаючи відчинити. Разом із Зайковським вривалося ще п'ять-шість чоловік, серед них і я. Зайковський займав своє місце посередині залу, а ми примощувались десь збоку, намагаючись, щоб нас не помітив хтось із придурків, табірної обслуги. Якщо в залі чомусь загоралося світло, хлопці відразу ж затуляли мене, стаючи на повний зріст, а я присідав на землю. Із залу я також вискакував першим і прожогом біг до вбиральні, щоб не потрапити на очі начальству.

Фільми тих років, на жаль, були переважно невисокої якості, як наприклад «Дівчина з характером», який так сподобався Самому, хоча це не що інше як відверта халтура, яку не могла врятувати навіть гра Серової. Але були й цікаві — «Ленін у вісімнадцятому році», «Олександр Невський». Хлопці страшенно заздрили мені, і я як міг розповідав їм про картину, робив навіть аналіз гри акторів. Пригадую, як був здивований, коли дізнався, що комендант Кремля (Мальков, а не Матвєєв, як у фільмі) не вбитий,— у фільмі він гине,— а оголошений ворогом народу і перебуває десь неподалік — чи на Нижньому Хвтинаху, чи на «Штурмовій».

Я завжди згадую Зайковського із вдячністю за те, що він зробив, аби полегшити мою долю, але ще більше за те, що він врятував мене від смерті чи щонайменше від каліцтва.

А було це так.

Уже давно мою увагу привертав один чоловік. І зовнішнім виглядом, і поведінкою він вирізнявся серед сірої арештантської маси.

Був він досить високого зросту і видавався ще вищим через свою надзвичайну худорбу. Незугарний табірний костюм на його плечах сидів якось особливо доладно, ніби форменний кітель, та й хода його була пружиниста, карбована, як у військового.

Але ще більше вражало його обличчя. Права частина — від скроневої кістки до підборіддя — геть відрубана. Зіткнувшись з ним уперше, я мимоволі відсахнувся — так страшно виглядав той шрам, та провалина замість щоки, поштопана вбік, порізана рубцями, те одне ліве око, яке дивилося на тебе уважно й проникливо.

Мені розповідали історію Комбрига (називали і його прізвище, але воно запало в непам'ять, тим більше що майже ніхто не називав його на прізвище).

Десь у Польщі, коли частини Червоної Армії через дурість чи підлість Сталіна були розбиті військами Пілсудського і відступили, полк Комбрига прикривав відхід. В одному з боїв, оточений ворогами, полк, стікаючи кров'ю, пробивав собі дорогу на схід. На Комбрига налетів командир польського загону. Схрестилися клинки, посипались іскри. Супротивники були гідні один одного. Та раптом кінь Комбрига, зломивши ногу, зашпортався, шабля драгуна відбатувала, наче окраєць хліба, пів-обличчя червоного командира, і він упав на гриву коня, сходячи кров'ю. Бійці зусібіч кинулись до нього, порубали його нападника, підхопили командира і мало не зубами прокладали собі дорогу на батьківщину. День і ніч, міняючи коней, відбиваючись від погоні, мчали бійці з пораненим командиром. Нарешті їм вдалося наздогнати санітарну частину, де

Комбригу під вогнем ворога зробили операцію — позшивали якось судини і заштопали обличчя. У Москві, в Кремлівській лікарні, його ще кілька разів різали і зшивали, бо почалося вгноєння. Життя вдалося врятувати, та обличчя назавжди лишилося спотвореним.

У тридцять сьомому Комбрига оголосили ворогом народу і відправили на Колиму.

Табірні покидьки вигадали собі розвагу: підійшовши ззаду, били нещасного по спотвореній щоці. Або гукали його, а коли той обертався, щока наштрикувалась на тріску чи палець негідника.

Іржання, гиготіння, улюлюкання розлягалися навколо. Він перестав озиратися на оклики, але це не рятувало,— ляпаси падали на спотворене обличчя.

Навіть він, звиклий до слідчих на Луб'янці, не витримував, здавленим голосом казав:

— Товариші, що я вам зробив?

Захоплення сягало апогею. Регіт, ревище, стогін, улюлюкання.

Ми мовчали.

Людину цькували придурки — староста, нарядники, днювальні, кухарі. Ситі, вгодовані вершителі нашої долі...

Я повертався з відвалу завжди пізніше за всіх. Якось, запізнюючись на обід, побачив віддалік веселе стовпище лобурів і почув дике ревище, в якому ледь пробивався глухий голос Комбрига. Він, доведений до краю знущаннями, намагався усовістити їх:

— Зрозумійте ж ви нарешті, що так не можна... Навіть звірі — і ті... А ви ж люди... Люди ви чи ні? Я вас питаю...

— А! — ревіло у відповідь.— Про людей згадав, гад! А коли продавав нас Польщі, думав про людей? Як їздив у машинах по ресторанах з бабами, пам'ятаєш? Бий його, гада!..

Я не витримав, врізався у коло і, звертаючись до старости, крикнув:

— Не можна так знущатися з людини!

— А це що за сявка? Адзусь!

— Домовий! — гукнув староста підручному здорованеві.— Покажи-но йому, де право...

Не чекаючи, поки Домовий покаже мені табірне право, я вивернувся, кинувся вперед і буцнув старосту головою в живіт. Він упав як підкошений.

Стало тихо, та ненадовго. Староста заревів, схопився на ноги і... Мене ніби вихором підхопило. Удари сипалися з усіх боків, я, наче м'ячик, літав від одного до другого, в вони, не даючи впасти, били, били, били. Усе пішло обертом. Земля, небо, ноги, кулаки — все змішалоси, закрутилоси, гарчало і било мене то в обличчя, то під дихало, то в пах. Я завив від жаху і болю...

Очутився на постелі Зайковського.

Я не побачив цього — відчув. Одне око зовсім запливло і нічого не бачило, друге стало як вузенька шпарочка, крізь яку ледь-ледь пробивалося тьмяне світло, якісь тіні замість людей. Мене всього палило вогнем, особливо внизу живота. На мить відпускало (це міняли компрес на лобі), а потім знову все починало дихати жаром, ніби лежав я на розпеченій сковороді.

— Очуняв,— почувся десь здаля голос Зайковського.— Одійде, житиме.

Десять днів пролежав я на койці вже у своєму наметі, поки нарешті потроху почав приходити до тями. Бити кримінальники були мастаки. Так не били навіть у тюрмі. На щастя, як мені потім сказали, наспів Зайковський, вихопив мене з кола, забрав до себе в намет і тримав дві доби, поки йому не наказали відправити мене в барак. Але й тут він кілька разів на день навідував мене, приносив згущене молоко та м'ясні консерви, наказав днювальному часто міняти компреси.

— Бо як не одужає — сам ляжеш,— пообіцяв він. Хоч-не-хоч той повинен був доглядати мене.

Диво дивне: в армії, в таборах люди якось легше зносять хвороби.

Якби довелося зазнати чогось подібного у звичайному житті, навряд чи вижив би. Очевидно, бажання жити стає сильнішим устократ, якщо тебе виривають із звичного життєвого плину і ставлять в екстремальні умови.

Більше місяця я відпочивав. Відпочивав навіть тоді, коли звівся з постелі, почав ходити і, за табірними поняттями, міг уже працювати. Зайковський і тут допоміг мені. Він проводив мене нарядами. Офіційно я працював, давав понад сто відсотків виробітку, одержував першу категорію харчування. Начальство не могло причепитися, що вдень я залишався в бараку: Зайковський оформляв мене у нічну зміну. І я як міг віддячував хлопцям за їхню турботу: «друкував» їм найневірогідніші ро́мани, звалюючи в одну купу Толстого і Роллана, Цвейга і Гофмана, Гріна і Писемського,— хай простить мене їхні великі тіні!

Слід сказати, що, поки я лежав, у таборі сталися значні переміни. Одержав підвищення і пішов від нас начальник дільниці Дятлов. Його перевели на «Штурмовий» начальником копальні. Він і там показав себе дбайливим господарем і справжньою людиною.

Замість Дятлова прийшло щось сіре, невиразне. Хоч убийте, не можу пригадати ні обличчя, ні жодного його розпорядження.

Поплив на «материк», везучи в валізах десятки чемоданів, дітей, жінку і свою чорну бороду, Караїм. Місце начальника табору посів такий собі Реформатор. Це не прізвище, а прізвисько, яке дали йому за пристрасть до реформ. Не було тижня, щоб ми не відчули на власній шкурі його адміністративної сверблячки. Насамперед він вирішив зайнятися нашим вихованням. Казали, що на «материку» він був учителем, але оклад начальника табору спокусив його, як яблуко прародительку Єву. Під час вечірньої перевірки ми вистоювали по півтори-дві години, чекаючи, коли вичерпається начальницьке красномовство. Він був як заводний, міг говорити про що завгодно і скільки завгодно: про велич Сталіна, про нашу підлість (кримінальників від лекцій звільняли), про розлад шлунка (з особливим смаком) і про перельоти Чкалова, про Сталінську Конституцію і про годівлю свиней, про силосування кормів і про те, що на нас треба надіти кайдани. Він упивався своєю красномовністю, а ми падали від утоми та нездоланного позіхання. Але позіхати не рекомендувалося, бо це заводило його ще на годину на тему про нашу темноту, невдячність, чорні помисли і моральне значення кайданів.

Потім він вирішив зайнятися капітальним будівництвом. За Караїма рота посиленого режиму містилася в дерев'яному бараку без вікон. Реформатор захотів побудувати для неї капітальний будинок з плитняку. Тепер, ідучи з вибою на обід чи вечерю, ми повинні були нести з собою дві кам'яні плити або одну велику. Він власною персоною виходив нам назустріч і перевіряв, як ми виконуємо наказ. Лихо, якщо ти ніс плиту меншу, ніж йому хотілося. Тебе відправляли назад у вибій по нові плити, а вся бригада, матюкаючись услід, чекала твого повернення біля входу до табору.

Так ми самі собі змурували кам'яний мішок, де взимку температура була близько сімдесяти градусів нижче нуля.

І, нарешті, перестановка бригад.

Тоді ще не існувало таких термінів, як волюнтаризм, вольовий метод. Реформатор був запеклим волюнтаристом. Бозна-чим він керувався, але перестановки бригад відбувалися мало не щодня. Вранці раптом чув від нарядника, що ти вже не в бригаді Попова, наприклад, а Абдулаєва, абдулаєвець враз дізнавався, що його бригадир Кулябко, а через тиждень знову зміна бригад, нове перетасовування. Наш бригадир Попов не витримав, наговорив грубощів Реформатору, за що у нього забрали бригаду і посадили до роти посиленого режиму, а я опинився в бригаді Зайковського.

Завдяки великому комбінатору мені вдалося уникнути смерті чи каліцтва і взагалі вижити.

Літо було в своєму розпалі, а ми вже чули дихвння осені. Вдень було ще жарко, хоча сонце помітно присіло до обрію, а вночі, надто під рвнок, ставало прохолодно. Часом усе вкривалося легким, як павутина, інеєм. Бригада прв цювала нв добуванні «пісків». Брали терасне золото. Золотоносний пласт залягав неглибоко, на відстані двадцяти-тридцяти сантиметрів від поверхні, але площу займав велнку, мало не весь схилок сопки. Бутара стояла на колишньому відвалі, на підвищенні, між нею і сопкою лежала улоговина уже відпрацьованої та зачищеної площі. «Піски» на бутару подавали вагонетками. Поміж бутарою і сопкою утворилося сідло, і вагонетки повинні були спочатку спуститися вниз, а потім підиятися нагору, до бутари. Від вибою до промивного приладу прокладено подвійні колії: в один бік рухались вантажені ввгонетки, назад — порожняк. Вагонетки за допомогою спеціального пристосування чіпляли до стального троса, який з надсадним гуркотом тягнула потужна лебідка. Через сідловину довелося тримати спеціальних робітників, які внизу чіпляли ввгонетки. Справа в тому, що спеціальні пристрої, аби ввнтажена вагонетка не скотилася вниз, повинні були утримувати її за передок. Як тільки вона наближалася до нижньої точки сідлв, кріплення треба було переставити нв звдню частину вагонетки, щоб воно тягло її вгору. Коли цього не зробити, вагонетки перекидвлися, утворюючи затор. На холостій лінії робилося те саме, але у зворотному порядку. Для такого перечіплювання кріплення вагонеток ставили спеціальних людей. Звйковський послав туди мене.

Робота ввважалася «блатною», легкою, але потребувала великої уваги, впрвності, спритності. Справа в тому, що ввгонетки повинні були рухатись на відстані десяти метрів одна від одної, а вибійники, певна річ, чіпляли їх як попало, в міру наповнення. Крім того, і хомутики на стальному тросі, до якого чіпляли вагонетки, іноді послаблялися, зсувалися, вагонетки зближувались, їх треба було відчепити і пристібнути до нового хомутика. Бувало і так, що трос в'ідався у пристрій, його важко було вийняти з паза, перечепити вагонетку.

Коли ж врешті вдавалося висмикнути його, трос поривався вгору з такою силою, що міг скинути тебе вниз, під козли чи під вагонетку, яка йшлв слідом. Траплялося, що необережні перечіплювачі платили життям за найменший промах. У бригаді, яка стояла тут до нас, було два таких випадки. Одного робітника тросом вдарило у підборіддя і зрізало лицьому частину голови, а тіло відкинуло метрів на п'ять убік. Другого вдарило збоку, зірвало черепну коробку, а руку заклинило у штовхаючому пристрої. Вагонетка, що рухалася ззаду, насунула на передню, сплющила неживе тіло, стала дибки. Обидві вагонетки разом з рештками бідолахи завалилися вниз, розвернувши колії.

Певна річ, я був не в захопленні, одержавши наряд на цю «блатну» роботу. Тішило одне — гарний напарник. Уся надія була на злагодженість, взаєморозуміння і взаємовиручку. І надії справдились...

У напарника — спритність і вправність, у мене — настійливість. Перша половина зміни була гаряча. Ввгонетки почережно спускалися вниз, часом дуже близько одна від одної. Як мавпи, ми вискакували на раму наступної ввгонетки, спускалися донизу, перечіпляли гачки, перескакували на порожню, що рухалвся вниз, перечіпляли її, вискакували на вантажену — і так без кінця-краю. І весь час стежили один за одним, щоб у разі потреби прийти на допомогу.

Але що ближче до півночі, то повільніше рухвся трос. Можна було перевести дух. Проте давався взнаки мороз. Ми здивовано відзначали, що іній укрив шпали, козли, сріблиться нв відвалі. Холод заповзав під бушлат, хапав за пальці, зв вуха, за носа. Ми тугіше підперізувалися, опускали крила вушанок. Нарешті нвпарник не витримував і казав:

— Ти як знаєш, а я змерз. Розпалю вогонь.

І він ішов униз, де зврвні були нвготовані дрова, розкладвв невелнке вогнище і засинвв.

Нвстввав чвс, якого так прагла душа,— я був сам. Сам-один на цілому світі, перед лицем чорного нєбв, чнстих зірок і вкритої інеєм землі. А друзями були лише вагонетки. Життя під чужим поглядом шарпало нерви. Хотілося побути на самоті, наодинці зі своєю тугою і болем.

Я був нарешті сам!

Мене нввідуввли мрії, спогвди. Всі друзі і вороги сходились до мене, щоб утішити або востаннє поглумитися з мене. Я знову сперечавсн, любив і ненввидів, знову був не зен, в людина.

Якось непомітно переходив до літервтурних спогадів,— і ось уже читвю нурс ленцій з історії російської літервтури... вагонеткам.

Такої чуткоі, уважної аудиторії у мене не було ніколи — ні до, ні після.

Ось на тлі неба вимальовується контур вагонетки. Я поспішаю навстріч, вилізаю на раму і починаю оповідь про ннязя Ігоря, про Ярославну, про діау Февронію чи горе-недолю. Стиха шурхотів трос, вагонетка уповільнювала хід, нібн дослухвючись до моїх слів. Колеса тихо підтанували: твк-так. І знову тишв, шурхотіння троса, і знову притишене, делінатне: так-так.

Я розпочвв свій курс мало не від Адамв — з міфів, фольклору, дійшов до виникнення писемності, літописів, грунтовно й докладно проаналізуввв особливості кожної пвм'ятни давньоі літератури, намвгвючись відтворити якомога більшв текстів напвм'ять під звхоплено-делікатне «так-твк».

Ззтим вісімнвдцяте і, нарешті, моє улюблене дев'ятнадцяте століття! Переважну частину своїх лекцій я присвятив Пушкіну, і ввгонетни були вдячні, що почули не тільнн «Онєгіна» чн «Мвленькі трвгедії», а мвйже всю поезію й прозу «сонця російської поезії». Не звгубилися і Лермонтов, Тютчев, Фет, Некрасов, Полонський, Нвдсон, в Достоєвського дочитати не встиг: терасв була зачищена від золотоносної породи...

Це був нвйкрвщий період у моєму каторжному житті. Я був щвсливий. Щасливий сповна, бо знову займався своєю улюбленою справою, бо зі мною булв велика, свята російська література.

Я був щаслнвий і не знвв, що нові грози зібрвлися над головою, що незабаром життя пожбурить мене на твке дно, перед яким горьківське видаватиметься справжнім раєм, землею обітованою.

Тв спочатку про друзів-товаришів.

МОЇ ДРУЗІ-ПОЛІТИКИ

Какая смесь одежд и лиц!

О. Пушкін

Одіж, щоправда, булв майже однакова, а от обличчя... Обличчя булн різні.

І не тому різні, що представляли мало не всі народн багатонвціональної нашої Батьнівщини і навіть народи, що не входили до складу Радянського Союзу,— булн, наприклад, чехи, поляки, фінни, ести, латиші, нитайці, норейці, японці, навіть афганці й тібетці — усі колишні комуністи, заникувачені у зраді, шпигунстві, троцькізмі та інших смертних гріхах. Різні за своєю психологією і душевними якостими. Нвціональнв, соціальна, інтелектувльнв відмінність якось не впадала у вічі. А душевна градація... Тут було все — від моральної чистоти до найниціщої підлості. І нвйстрашніше — що осніченіша підла людинв, то підступніші і нещадніші були її вчинки...

Та дввайте про добре. Першим моїм попутником від Мвгвдана до Хатнаха на протязі майже шістсоткілометрової трасн був фінн Пакканен. Нв жаль, на Хатинвху наші дороги розійшлися назвввжди: мене погнали нв «Челюскін», його кудись ще далі. Більше я про нього не чув, але ті дві тижні у тюремній машині на «Спірній», коли розверзлося небо і ми десять днів не могли зрушити з місця через розгвслу дорогу, та й свмі

прокисли а дірявому, промоклому бараці,— ці даа тижні я не звбуду ніколи.

Пвккакек був рибвлка.

Високий, худий, як жердинв, незгрвбний, з обвітреним обличчям, сіро-голубими очима, котрі колючо дивилися з-під кущастих білястих брів, він англядаа сухим і черствим, кввіть злим. Вік і спрвві сердився: в Мвгадвкі у нього вкрали саморобну аалізку з небагатьма особистими речами, дозволеними табірким начальством. «Перкале! — кеголосно лаявся аін.— Руський шани! Воровврь у товариш а турма! Швин! Тху!»

Я попвв з ким до одкої пвртії, на одку машику. Іщівс, який підкрааcя до мене ще у Владивостоку, у Мвгвдвкі замучив укрвй. Я ледве володав ногами, ке міг ні сидіти, кі лежати. Найменший порух заадавав невимовного болю. Колн ж машина з двадцятьма каторжниками та двома кокводірвми рушила в путь і, кабираючи швидкості, застрибала ка акбоях препоганющої дороги (горезвісна колимська траса), біль став і зоасім кестерпким. Кожек поштовх викликвв мимовільний стогін. Я закушуааа губи і чув у роті солоний присмвк кроаі, але це не допомагало. Я стояв на одній козі, обіпершись руками об борт і звдию стікку, тримаючи у висячому положенні другу ногу. Та це рятуаало лише наполовину. Крім того, мліли руки і ноги. Я мвйже втрачвв свідомість.

Попутники косували ка мене, дехто кавіть висловлюваа неадоволекня, надто коли я кекароком падав на них.

Пвкканен сидів порид. Вік пилько і зло дквиася, як я підскакую і падаю. Нарешті ке вктримаа.

— Ой, ой! — перекривив меке.— Перкале! Клади кога на нога! — Я не зрозуміа його.— Суда, перквле, сиди на моя нога.

Бачачи, що я його ке розумію, він підняв мене, як дитину, і посадна собі на коліна.

Я вибачааcя, ніякоаів, дякуввв.

— Нічого, сиди,— усміхнувся аік.— Квкой твкой болить нога?

Я зрозумів, що він хоче знати, що з когою. Сквзвв.

— Нічого, сидіть — кема больно. Перкале! Руський — швин! Товариш — ні! — Це він обурювався, що інші росіяни були байдужі до біди товаришв.— Сиди, нічого. Больно — ні...

Усю кіч до Атки, де була перша зупиккв, аін держав мене на руках. В Атці я ледве виліз з машини. У Пвкквкена теж, очеаидно, затерпли ноги, але аік зняв меке, поствви кв землю і підтримував, поки йшли до бврвка.

Ворота гаражв, де нас влаштували кв кічліг, відчикив ствриї у рввному бушлаті і великих валякках з звдертими носками. Я, звйнятий своїм болем, ке зверкув ив нього уваги. А шкодв!

Тільки порівнино недавно, на Україні, після XX з'їзду пвртії, я дізквся, що нічним сторожем гаража в Атці був Ввсиль Князєв, чиї «Пісні червокого дзвонаря» я так любив.

Никогда, никогда,
никогда, никогда
Коммунары не будут рабами! —

співва чераоний дзвонар.

Він помер в Атці і похоаанні ка колимській землі, комукар Василь Князєв! Помер найстрашнкішого ка Колимі тридцять аосьмого року.

І ще про одку зустріч.

По дорозі на М'якит (тут ми теж кочували) розгоаориася я з одним ув'язненим.

— А ти ке письменкик? — звпитав він між іншим, відчувши, що я цікввлюсь літературою.— А в нас уже є такий. І кавіть князь.

Я розсміявся: письмеккик, тв ще й ккязь на додачу!

— А ти не смійся. Князь Святополк. Кажуть, аеликою людиною був. Сам Горький анвіз його з-за кордону. А зараз він у нвс, ка дорозі мантулить. Здорово пише про нашу житуху.

І він розпоаів байку... «Ворона і Лисиця» Іаана Акдрійовичв Крилова.

Але її герої жили, діяли... на Колимі. Навіть відчували і мислили, як колимчани. Окремі деталі були такі яскраві та виразні, що байка зажила новим життям. Але, на жаль, такі твори були не для друку.

Я довго думав, що ж це за князь. І пригадав: та це ж Святополк-Мирський! Один з найкультурніших людей Росії. Він справді приїхав до СРСР на запрошення Горького, багато і плідно працював тут у галузі критики та історії літератури, друкувався під псевдонімом «Дм. Мирський». І от він тут, на Колимі, мантулить у дорожній бригаді і переробляє Крилова на колимський лад.

Князь лежить тепер у спільній могилі. І поросла вона травою, і вже ніхто не пам'ятає, де вона, чиї тіла покладено в ній штабелями, що за бирки у в'язнів на ногах, чому номери цих бирок — цифри сьомого чи навіть восьмого розряду. І тільки вічна мерзлота, обіймаючи мертвих, передвіщає їм невмирущість.

А шлях на північ, у глиб колимської тайги, продовжувався. Сопки змінилися сопками, одні вибалки іншими, селища, табори, ледве з'явившись, зникали, поступаючись місцем новим. Нога діймала так само, і так само Паккан ен тримав мене на руках.

Під'їхали до копальні «Спірна». Вже по дорозі до неї нас застиг дощ. Вночі він лив як з відра, а вранці періщив уже разом зі снігом. Далі стоп: траса за «Спірною» тільки прокладалася і тому часто виходила з ладу. Водії, прибувши вночі з того боку, розповідали, що ручаї вийшли з берегів, зірвали мости, розмили дорогу. Хоч-не-хоч довелося перервати подорож.

Дощ батожив п'ять днів. Тут я вперше побачив, що таке негода на Півночі. Дощ, сніг, вітер, туман. І ніде сховатися. Найменша шпарина стає аеродинамічною трубою. Дах як решето. На голову безперестанку спадають потоки брудної води — зверху брали, як правило, вкривали товстим шаром торфу.

Промоклі до рубця, злі, в'язні, мов цепні собаки, готові були вчепитися один одному в горло. Весь час спалахували сварки. Вони, як епідемія, втягували дедалі нових і нових людей. Через два дні нам дозволили затопити пічку. Це були буржуйки, але буржуйки з колимським розмахом. У бочці з-під солідолу зроблено два отвори. Один править за відтулину для топки, з другого стримлять залізні труби. Топлять їх зимою цілий день, добре, що палива тут-таки, під боком,— у ті часи тайга була справжньою тайгою.

Через півгодини пічки вже пломеніли червоним. Ми, як мухи, обсіли їх, розкошуючи біля тепла. Самі по собі припинилися чвари. Пішли розпитування, розказні, «параші» — нісенітні чутки.

Тут я почув історію Паккан ена. Йому важко було добирати російські слова. Він часто переходив на рідну мову суомі, сердився, коли його не розуміли: «Перкале!» З горем пополам я все-таки збагнув, як цей фінн опинився в російській тюрмі.

Паккан ен так-сяк рибалив і якось з цього жив. Серед його друзів був робітник, комуніст. Він багато розповідав про Радянський Союз, про життя там робітників і селян. Паккан ен і сам бачив наших рибалок (жив на кордоні), які артільно рибалили в морі. І потягло його в країну, де люди живуть так весело і дружно. За порадою друга він перейшов кордон, попросив радянського підданства.

Перші три-чотири роки все було гаразд. Працювати він умів і любив. Незабаром товариш Паккан ен став шанованим робітником, ударником. Не все подобалось йому, на зборах він часто виступав проти ледарів, безгосподарності, неграмотності бригадирів, іншого начальства. З його буркотіння підсміювались, але не кривдили, не чіпали.

І раптом все змінилося. Після вбивства Кірова прокотилася хвиля психозу надпильності та шпигуноманії. Це була на руку всілякій погані. Тепер критика Паккан ена розцінювалась як класово ворожа вилазка, варто було йому зачепити когось з членів партії. Його кілька разів викликали в органи, цікавились, навіщо він прийшов до Радянського Союзу, як йому вдалося перейти кордон. Він сердився: «Тисячу разів уже

розповідав!» Та від нього вимагали дедалі нових і нових подробиць, ловили на неточностях — легко заплутатися, коли погано знаєш мову. І нарешті взяли, запідозривши у шпигунстві. Фактів, доказів ніяких. Але й підозри, виявляється, досить, щоб особлива нарада «дала котушку» — десять років.

Шукала людина щастя — знайшла Колиму.

Пізніше я дізнався, що Пакканен не виняток. Таких історій довелося вислухати чимало. Шукачі правди, для яких широко відчинялися наші двері, згодом майже всі опинялися на Колимі «за підозрою у шпигунстві». Понад те — з Польщі, Румунії, Болгарії відкликали професійних революціонерів, нібито для роботи в Комінтерні. Багато з них опинилося нв Луб'янці, де їм нагадали, що на зборах чи в приватній розмові вони висловлювали незгоду з «лінією вождя усіх народів». Вони так само йшли на Колиму «за підозрою у шпигунстві». Піддані іншої країни, вони не могли звернутися у свої посольства, бо переходили кордон нелегально або за чужим паспортом...

Пакканен підтримував мене всю дорогу, аж до Хатинаха. Тут ми попрощалися з ним. Попрощалися назавжди.

Спасибі тобі, буркотливий, ніжний друже із Суомі!

Вже на Хатинаху я зустрів отця Чеснійшого. Приймав ув'язнених сам начальник Північного табору Федоров (чи Фадєєв?).

Почувши прізвище Чеснійшого, він наказав:

— Ану, хто там Чеснійший? Давай сюди!

Перед ясні очі начальства вийшов худий, довгобразий зек з невеличкою сивою борідкою. Він помітно ніяковів, горбився, винувато усміхався, не знаючи, як поводитись, куди подіти руки.

Начальство скептично розглядало його, наче яку дивовижу, придурки вп'ялися в нього очима, готові негайно виконувати будь-яку високу забаганку.

— То це ти і є Чеснійший? Ану, повернись. Не бійся, сьогодні я тебе ще не вкушу. — Придурки повною мірою оцінили неабиякий дотеп. — Та-ак, отже, Чеснійший. А ким ти на волі був?

— Я служитель церкви Христової...

— Піп, значить. Крім того, чеснійший. Ти що, чесно бабів лапав? Хо-хо-хо...

— Хв-ха-ха! Хо-хо-хо! Го-го-го! — розлягалося навколо.— От так чеснійший!.. Ото вже товариш начальник скажуть! Го-го-го!

Згодом подібні сцени відбувалися не раз. Будь-яке начальство неодмінно хотіло бачити людину з таким прізвищем, будь-яке начальство вважало своїм обов'язком повправлятися в дотепності з цього приводу, а придурки незмінно цапіли від захоплення дубоголовими дотепами. А сам Чеснійший, незграбно сутулячись, дивився на гигочучих ідіотів ласкавими очима, винувато усміхався, намагаючись кудись сховати руки з довгими, чутливими пальцями скрипаля.

— Та-ак... Значить, чесно продавав робітничий клас. Га, Чеснійший? Гаразд, не виправдуйся. Виправдуватися в міліції будеш. Хо-хо-хо! — «Ха-ха-ха! Го-го-го!» — аж заходився зо сміху почет.— Гаразд. А зараз марш на місце! Дайте йому тачку більшу та лопату кращу. Хай постромляє як слід святий отець... Чеснійший. Тьху! Вигадав же хтось таке прізвище!..

На «Челюскін» ми потрапили разом, опинилися в одній бригаді і навіть в одній ланці. Ніхто не хотів бути моїм напарником (через хвору ногу), Чеснійший також був самотній. Бригадир поставив нас працювати в парі.

Праця гірника, попри її позірну примітивність — тачка, лопата, кайло плюс мускульна сила,— доволі мудрована штука і має багато своїх секретів.

Що, здавалося б, простіше за лопату? Але і вона, виявляється, може бути другом, помічником, а може бути й підступним ворогом, висотуючи твої сили вже в перші години праці. Форма лопати, геометрія її робочої

частини, конфігурація держака, точність його осі — все це требв врвховувати, підганяти по руці.

А тачка... Про добру твчку поеми можна писвти. Тачка, зроблена абияк, з широким колесом, косим руків'ям, зведе з розуму навіть найурівноваженішу людину.

Про все це ми дізналися згодом, а поперах брали, що дають,— і розплачувались за це.

З перших же хвилин інструменти поквзали свій нороа. Кайло не дрібинло породи, зате руки побило геть, лопата силкувалвсь вислизнути з рук, а грабаркв поводилась, як необ'їжджена кобилиця. Я, весь мокрий, ледвє добирався до аідвалу, в вслід мені плювала, аергала матюки мвйже сотня відквтників, яких я звтримав. Наступний рейс буа нітрохи не кращий. Знову комизуавла грабарка, знову я не міг двти їй рвди, зноау позад мене утворився цілий шлейф людей і тачок. Намагаючись якось випрввити ствиовище, я наліг на грабарку, вонв зіскочила з трапа, врізвлась у грунт, і я застряг остаточно. Врятував сигнал перекуру. Черга зупинилася, всі пішли у аибій, а я тим часом якось витягнув трикляту грабарку, попер її на відвал, висипаа і повернувся до Чеснійшого, який так само, замучений кайлом і лопатою, трудився, намагаючись до мого приходу хоч якось наповнити другу грабврку.

Вже до обіду ми вхоркалися вкрай: на руках криваві мозолі і садна, дрож у колінах, ломота а плечах. Ну, а про те, що довелося вислухати, годі й говорити. З жахом думали, що буде далі. А далі було те саме. Тільки прзцювали ще гірше.

Норму виконуаали на п'ятнадцять відсотків. Рекорд!.. Ходили б ми у штрафникзх і сиділи на третій категорії харчуаання, якби аід нас не звбрали нашого першого бригадира, розбещувача малолітніх Шаклєєаа. А от Попов добився для бригади кінної відкатки. Звільнившись аід бісоаої тачки, ми піднеслися духом, полегшено зітхнули. Незважаючи на те, що за кінної аідкатки нормв виробітку збільшувалвсь майже утричі, виконуаати її було легше. Нааіть ми з Чеснійшим умудрялися давати 80—85 відсотків. Проте ланка наша швидко розпалвсь: мене перевели на відвал, Чеснійшого — у бригаду Кулябка, а через якийсь чвс і зоасім на іншу копальню, здається, «Самотню».

Увечері, після роботи, ми якось розговорилися з Чеснійшим (наші койки стояли поряд) і з'ясували, що колись працювали недалеко один від одного. Я у Ромнвх, він священиком у Засуллі, їхньому передмісті. Крім того, Чеснійший знаа сім'ю отця Овсієвського, а Овсієвські — це дід і баба моєї дружини.

Ми чвсто згадували і Ромни, і Сулу, і Засулля, і спільних знайомих. Проте не тільки спогади об'єднували нас. Чеснійший приваблюваа мене тим, що був людиною культурною, начитаною, безмежно аірив у добро і справедливаість. Нвд нами чинили вкт найбільшої несправедливості, зло обступало нас з усіх бокіа, наші душі намагалися споганити лакейством, а аін наївно звпевняв, що рвдість пізнається через страждання. На підтвердження цього наводив не лише єаангеліє, а й приклади з життя бвгатьох великих художників, мислителіа, учених. Він знаа індійську філософію і, попри це, вввжав себе сірою, зовсім нецікааою людиною.

У бригаді Попова працюввв і колишній кінооператор Хлуденьов. Він знімав документальний фільм «Нв кордоні», який дістав високу оцінку. Та в титрах фільму прізвище Хлуденьова не значилось: після закінчення зйомок його звпросили до відомого будинку, з якого він відбув за казенний кошт на береги Колими.

Нервоаий, жовчний, він ні з ким не міг зійтись у бригвді. Тільки своєму напарникоаі, колишньому клоуну фон Пірвіцу, трохи симпатизуввв. Чи був Пірвіц фоном — не знаю, але клоуном аін був, і, очевидно, талановитим. Нааіть тут, на Колимі, аін не втратив почуття гумору. Як тільки лопата з його рук переходила до рук змінника і ми поверталися додому, Пірвіц урвз перевтілювався. То раптом шапка сама по собі починала твнцювати а нього на голові, то із-за пазухи тоаариша він

виймав великий камінь. Витівок було так багато, що навіть найбільш мовчазні і похмурі з нас починали усміхатися.

Мені дуже подобався такий трюк. Піраіц раптом підходив до когось мало не впритул, приставляв долоню ребром до очей і починав пильно вдивлятися в людину, ніби та стояла десь далеко-далеко.

Одного разу він зробив таке і зі мною, і, слово честі, я раптом відчув, який я маленький і стою десь далеко-далеко, а Пірвіц намагається розгледіти, що це бовваніє удалині — людина чи козявка...

Згадуються Гранат, колишній директор Лаврського заповідника, відомий партійний діяч Лопуха, професор Босенко, співробітник Інституту матеріальної культури імені академіка Марра (Ленінград), справжній інтелігент в найкращому розумінні цього слова.

У пам'ятку історія одного давнього члена партії, делегата XVII з'їзду, який так і не взяв участі у його роботі.

Нервовий тик посіпував його гарне обличчя, великий лоб перетинав рваний рубець. Якось я запитав, де його поранило. «На Гороховій», — була лаконічна відповідь. Дізнавшись, що він з Ленінграда, мого рідного міста, я накинувся на нього з розпитами, та він різко урвав мене, відвернувся і пішов. Тільки після історії з Комбригом трохи відтанув, підійшов до мене:

— Дурень! Хіба не розумієш, що сам-один нічого не зробиш? Та й взагалі — нічим уже не зарадиш, час упущено.— Він якось м'яко усміхнувся.— Не ображайся, що я тоді надто різко обійшовся з тобою, гадав, і ти підісланий до мене.

— ???

— Чого очима світиш? Ніби не знаєш, що тут сука на суці сидить і сукою поганяє.

Я не знав.

— Знову-таки дурень!

Невдовзі він сам підійшов до мене, улучивши момент, коли нікого не було близько.

— А ти мені все-таки подобаєшся, хоч і сисунець, нічого не тямиш, є в тобі щось. Довго придивлявся — до всього тобі є діло, усім цікавишся, всюди свого носа сунеш. От і подумав: стукач, сука. Ти де працював?

Я розповів. Розповів про свою вчительку та її настанову — бути лицарем без страху і сумніву, про те, що читав «Заповіт Леніна», про свої запитання до Григорія Петровського і його відповідь, про студентські роки.

— Та-ак,— задумливо мовив він, вислухавши мою плутану сповідь. — Тепер дещо розумію, але все одно ти сисунець.

— А ви... ви можете розказати про себе, якщо, звичайно, вірите? Мені здається, що ваша історія не така банальна, як наші.

— Вірити то я вірю, але... не бачу смислу розповідати про себе. А втім, відвертість за відвертість.

І він повідав таке, у що й повірити неможливо, але йому я вірив.

«Заповіт Леніна» був його настільною книжкою. «Та й як могло бути інакше?» — різко підкреслив він.

До партії вступив ще за життя Леніна. Був відразу ж висунутий у цехком, затим одержав направлення до ленінградської губпартшколи, але не пішов туди, попросився до Промакадемії. Не закінчив її, бо відкликали для партійної роботи в Ленінградський губком. Там не прижився, знову пішов на завод, але вже секретарем парторганізації.

Коли став відомий «Заповіт Леніна», він виступив за те, щоб було точно дотримано останньої волі вождя, за що одержав догану з занесенням до особової справи. Його знову перевели в цех. Та робітники заводу обрали його до свого партійного комітету, незважаючи на протест райкому.

Коли обирали делегатів на XVII з'їзд, він отримав більшість голосів і поїхав до Москви з правом ухвального голосу, тоді як секретар його райкому — лише з правом дорадчого.

Не встиг він прибути до Москви і зареєструвати мандат, як його викликали до секретаря ЦК Андрія Андрійовича Андреєва.

Зустріли привітно. Можна було подумати, що в Андреєва тільки й клопоту що про здоров'я секретаря завкому, його сімейні справи, успіхи заводського колективу. Потому Андреєв посерйознішав і сказав:

— Я викликав тебе у важливій справі. Є рішення направити тебе у Примор'я,— він назвав якесь місто,— першим секретарем.

— Мені б хотілося...

— А тебе не питають. Є рішення ЦК.

— Ну, коли питання стоїть так, я готовий...

— От і гаразд. Сьогодні ж і виїжджай. Квиток замовлено.

— Як сьогодні? Але ж я делегат з'їзду.

— Обійдеться без тебе. А там твоя допомога дуже потрібна, опозиція розперезалася вкрай. Зваж, що від тебе, твоєї енергії, переконливості, розпорядливості залежить доля партійної організації міста, області, можливо, навіть краю. До речі, ми думаємо провести тебе в члени ЦК та секретаря крайкому...

Справа оберталася кепсько. Знаючи настроєність делегата і те, що він голосуватиме за Кірова, прибічники Сталіна усували його, застосувавши при цьому випробуваний сталінський метод. Прибравши зі з'їзду, його взагалі усували з політичної арени. На новому місці кандидатура претендента з тріском провалювалася (про це дбали наперед), його посилали кудись на низову роботу, де діяла та сама директива.

Він все це знав і їхати відмовився. Поведінка Андреєва різко змінилася. Він бив кулаком по столу, погрожуючи відібрати партквиток за невиконання наказу ЦК.

— Я вирішив боротися до кінця, виступити на з'їзді, попросити захисту в Кірова — був переконаний, що саме він стане генсеком.

З важким серцем вийшов я із Кремля. Всередині все клекотіло, подумки я продовжував суперечку з Андреєвим. Не помітив, як підійшов до готелю. Мене покликали. Давній знайомий, також делегат з Ленінграда, вовтузився коло машини (його гордість — подарунок Сталіна). Поздоровкались.

— Ти чого такий, наче оцту напився?

Я розповів, стираючи, певна річ, гострі кути. Той розсміявся:

— Ну, не варто носа вішати! Поговорим з Мироничем — усе владнається. А зараз гайнем на рибалку. Зайві снасті завжди маю, та й коньячок знайдеться. Поїхали!

Я відмовлявся, та він мене все-таки вмовив, знаючи мою слабкість до рибвлення.

Поїхали. Він торохкотить, а я слухаю його базікання. І нараз помічаю: не туди їдемо.

— Розумієш, пробка була,— виправдується знайомий.— От і доводиться робити гак.

І він справді зробив гак... на Луб'янку. Ворота миттю зачинилися. До машини підійшли люди, які чекали на неї...

З Луб'янки через Лефортово він потрапив на Соловки, потім Караганда і, нарешті, Колима.

Скрізь воював з тюремним і табірним начальством. Лоба йому розбили в Лефортові на одному з найбурхливіших допитів...

Повідавши мені цю історію, мій новий друг, здавалось, навіть розсердився на себе за слабкість. Більше не підходив. Тільки коли відправляли нас на Нижній Хатинах, кивнув здалп головою, гукнув:

— Бережи себе!

Себе він не беріг. Через два-три місяці на розводі прочитали його прізвище і — «вирок виконано».

ЦИМБОРЕВИЧ

Перші місяці на «Челюскіні» пригадувались потім наче якась ідилія. Табірна, невільнича, але — ідилія.

Ні тобі вишок, ні вахти, ні огорожі — нічого! Якби не придурки та

охорона, можна було б подумати, що це просто тимчасовий майданчик будівельників. Вони наставили намстів, працюють, поки тепло, а повіє холодом — знімуться з місця, підуть, де тепліше.

Межі табору позначав вузенький рівець, канавка завширшки двадцять — двадцять п'ять сантиметрів — тільки й усього. Та ще з усіх чотирьох боків щити з лаконічним написом «заборонена зона». Там починалася земля, на яку не мала права ступити нога ув'язненого. Про це було оголошено у перший же день нашого перебування в таборі. Вихід за рівець вважався втечею і охоронники мали право «застосувати зброю без попередження». Ніхто з нас, зрозуміло, не хотів, щоб вони скористалися цим правом.

Та завітна межа вабила, притягувала до себе, ніби магніт. І тільки-но кінчалася вечеря, як біля канавки з'являлися постаті. Наче сновиди, блукали вони довкола табору і все дивилися туди, де земля була вільна, дерева вільні, мох — і той вільний.

А мене вабив потічок. Він витікав десь із-під сопки (танула вічна мерзлота) і, зустрівши на своєму шляху рівчачок, бурхливо вихлюпував назовні свою радість, ніби вирвався на волю. Почувши одного разу цей сплеск, я був зачарований ним і вже не міг обійтись без цього мелодійного, ледь чутного голосу волі.

Мені uвлялось, що потічок живий, що це дитя, яке знає і чекає на мене, а забачивши — усміхається сонячними виблисками і спішить-поспішає повідати щось своє, миле, добре, рідне. Він сміявся, блискав очками, пускаючи бульки (достоту як дитя), і навіть ямочки виднілися на щоках його веселої, задерикуватої пички.

Захлинаючись, сміючись, пускаючи бульки, він говорив-говорив-говорив, не міг заспокоїтись і поспішав далі, на край світу, за ті триста метрів, де уривалася межа табору, і губився в шарі турфу та моху. Губився назавжди.

Щодня я приходив до нього, сідав біля самого краю, дивився і слухав-наслухав милу дитячу мову, линучи думками бозна-куди.

Іноді до мене підходили сновиди. Один з них запитав:

— Чого ти весь час сидиш тут?

— Слухаю.

Він прислухався. Анішелесь.

— Нічого не чую.

— Потічок жебонить.

— А! Це вічна мерзлота.

Він постояв, помовчав. Нагнувся, підняв камінь і кинув у воду.

Підійшов другий. Плюнув. Уважно дивиться, як пливе плювок.

Мені дали спокій — відлюдок.

Одного разу, коли я ось так сидів і слухав ручаєць, підійшов хтось великий, потупцяв біля мене, сів і також заслухався.

Хвилин через кілька стиха проказав:

— Співає...

— Гарно співає...

— Як дитя...

— Навіть бульбашки пускає...

Ми заусміхалися.

І більше між нами не було мовлено ні слова аж до сигналу на перевірку. Разом піднялися з землі, розпрямили затерплі ноги і, йдучи, востаннє озирнулися на ручаєць.

Тепер сиділи і слухали удвох. Я вперше осягнув смисл виразу: «З ним і помовчати приємно».

Разом зі мною сидів і мовчав мій новий друг — поляк Цимборевич.

Він був з ланки Панікара, найвідомішої на копальні, нашої гордості. Ми жартома звали її членів трьома богатирями. Вони і справді були богатирями — Панікар, Цимборевич і Зайцев. Майже усі троє зростом як Петро Великий (Зайцев трохи нижчий), широкоплечі. Одяг шили їм на

замовлення. Взуття твкож. Звте і твчку зробнли теж «на звмоалення». Вона містилв три з лишном звичайних твчки (ми спеціально перевіряли). А працювали так, ян ніхто на копальні. Любо було дивитися, як підбивають вони дво-триметровий вибій, як обвалюють його ломами, як точно і впевнено ходять їхні лопати, підбирвючи грунт, як легко і вільно Панікар чи Цимборевич ведуть тачни (Зайцев був слабший, тачок не водив), а під нею згинається, кренче дереа'яний трап. Ми пробували їхні тачни. Я, наприклад, не міг її навіть зрушити з місця.

Найсильнішим серед трійці був Панікар, родом із Закарпаття, втілення справжньої гуцульської вроди. Саме таким уявляв я собі легендарного Довбуша. За віщо він потрапив до табору, ніхто не знав. Стаття «підозрв у шпигунстві» ні про що не говорила, багато чесних людей носило це тавро. Панікар був мовчуном. Я намагався заговорити з ним про Карпати, згадував Говерлу, Попа Івана. Він яснів з лиця, починав, здавалося б, відтвватн, як раптом, кинувши підозріливий погляд, уриваав себе на півслові і знову ховався у свою мушлю.

Зайцев був фізично слабший за товаришів, але спритніший. Ніхто так вдало не міг підрізати і зрушити вибій, ніхто так чисто не підбирав породу. Цимборевич на моє запитання про Зайцева сказав коротко: «Вірити йому можна на всі сто».

А ось з Цимборевичем у нас відразу виникла взаємна симпатія, а потім і дружба.

Ще до нашого сидіння біля потічка він не раз виручав мене із біди. Було, веду тачну, вибиваюсь із сил, затримуючи віднатників. У спину впинаються лайки на нолимському діаленті. Ось-ось дійде до рукопашної. Нараз з'являється могутня постать Цимборевича. Відтрутивши мене, він легко, за іграшки веде мою тачку по відвалу.

Одного разу, сидячи коло ручвя, я стиха наспівував Шуберта — «Мельник і вода»:

В движеньи счастье мое, в движеньи!
В движеньи, движеньи...

Цимборевич усміхнувся і підхопив пісню. Але не так, як я, а професійно.

Ми розговорилися. Виявилось, він також із Києва. До війни у Києві, на Прорізній, містився польський театр та інститут. Цимборевич завідував літературно-репертуарною частиною театру і читав історію польської літератури в інституті.

Внизу, у підвальному приміщенні, тулилася артіль «Електроприлад», де я, навчаючись у Лінгвістичному інституті, трохи підробляв. Отож могли бачитися щодня, та не судилося — здибались аж тут.

Що далі — то більше: виявились навіть спільні знайомі — Рильський, Звгул, Драй-Хмара. Літературні смаки наші також багато в чому збігалися: ми обоє любили Міцкевича, Жеромського. Одне слово, я знайшов друга. Була в ньому справжня інтелігентність, ерудиція, як у Рильського, Зерова, Томашевського. Навіть табірні цербери не дозволяли собі жодної вихватки проти Цимборевича, а вони-бо собаку з'їли на вмінні принизити людину.

Дружней! Работа есть лопатам.
Недаром нас сюда ввели
Недаром бог насытил златом
Утробу матери-земли! —

любив декламувати він рядки з «Нещасних» Некрасова. Він зовсім не сподівався на ласку «хазяїна». Я був молодший за нього, в душі плекав надії на краще майбутнє. Не раз уві сні тікав з табору. Прокинувшись, пригадував обставини втечі і з сумом переконувався, що так втекти можна лише уві сні.

А проте я серйозно почав думати про втечу. І нарешті виробив план. Наївний, як виявилось. Адже я не знав, де знаходиться «Челюскін»,

і тому помістиа його иа тисячу-півтори кілометрів двлі на північ. Не знав і того, що за голоау втікача виплачувалась винагорода, що доріанювала місячному заробіткоаі мисливця, тобто мене підстрелив би перший стрічний мислиаець-евенк...

Про асе це я дізиався пізніше. А тоді розповіа про саій план Цимбореаичу. Він довго моачаа. Потім сказав: «Подумаю. Відповідь дам заатра». Назаатра аін дав згоду, але сказаа, що потрібен ще один чолоаік. І назааа Зайцева. «Йому можиа аірити на асі сто».

І ось уже атрьох сидимо коло ріачвка, обговорюємо план втечі. Моя канва обростає деталями, уточнюються екіпіроака, припаси, техніка втечі, перші кроки на аолі. Цимборевич вимагаа точності, аникаа у всі подробиці. Зайцеа у асьому сумнівався. Лише я беззастережно віриа а успіх заходу, легко долаа усі перешкоди, знаходив анхід з безвихідних ситуацій і арешті-решт своїм ентузіазмом запална тоаришіа. На щастя, втеча зірвалася. Кажу — иа щастя, інакше иа моїй совісті булв б загибель двох прекрасних людей. Втеча ие відбулася через мене. Спершу мене побили мало не до смерті за те, що я аступиася за Комбрига. Затим ми опинилися а різних бригадах і працюаали а різні зміни. Потім були разом, але аипав аеликий сніг, страшний снігопад тридцять сьомого року, коли для машин доаодилось пробиааати тунелі. І нарешті настаа недоброї пам'яті тридцять аосьмий рік — найстрашиіший рік на Колимі. Рука Гараніна кинула нас спочатку за колючий дріт, в потім аираала мене з «Челюскінв» і аідправила на Нижній Хатинах — табір поаільної смерті.

Мовчки, самими очима прощався я з друзями. З Цимборевичем — назавжди. Нічого не знаю про його долю. Зайцеаа ще зустрічаа раз: аін звільнився і зааідуааа перевалочною базою. Нааесні базу лікаідуаали. Де аін подіася — не знаю. Можливо, аиїхаа на «материк» і загинуа під час аійни, адже багато колишніх «аорогіа народу» аоювали у Костянтина Рокоссоаського, теж колимчанина.

БУДНІ І СВЯТА КОЛИМИ

Нвйкращою порою року на Колимі, в усякому разі для мене, була осінь. Напрочуд гарна північна осінь. Починалася вона рано, ще в серпні, тяглася довго, до кінця жовтня, коли землю акриааа сніг і лежаа білим саааном до кінця трааня — майже сім місяців.

Літо кінчалося затяжними дощами та повінню (надто пам'ятна повінь тридцять дев'ятого року, про неї далі). Дощі йшли тиждень-два, не ащухаючи ні на мить. Холодні, нудні, сумоаиті. Часом аони перемежоаувались густими туманами, що ліниао переаалювали через хребти сопок, опускалися а долину, огортали тебе мокрою ватою, проймали до кісток, а потім аідпливали кудись у аибалки. Люди синіли, намагались якось зігрітися, а з-поза сопки зноау насуаала рвана лапа, чіплялася за кущі, тяглася до тебе, і знову асе щезало а липкій, гидотній ааті, і зноау зуби аибиаали третяка.

І так тиждень, другий.

Земля набрякала аологою, спухав мох, торф перетаорюваася на мокру подушку. Набухали струмки, стаючи потоками. Навіть мій рідний, співучий ручаєць перетаориася на каламутне чудисько, підступиа до самих бараків.

Ми промокли до рубця, проте і вдома не було сухої місцини: полотно намету набубнявіло, просякло вологою, в кількох місцях прорвалося, і аітер ганяа бризки по асьому приміщенню. Ми мали ще один клопіт — ремонт житла. Повертаючись з роботи, несли з собою жердинк. Його настилали поаерх полотна намету, а наверх клали торф (його різали лопатами у аибої та а розпадку). Зверху торф присипали галькою. І асе це після чотирнадцятигодинної праці у аибої. Затим обкладали торфом стіни намету. Стало тепліше й сухіше. Крім того, дозволили топити пічки, і ми могли аже по-справжньому обсушитися і спали в теплі. Зате повітря в бараках було нестерпне: мокра пітна білизна, онучі, взувачка страшенно

смерділи. Чад, гариво, сморід. І понад усім дванадцятиповерховий колимський матюк.

Веселе видовище!..

І нараз, коли ми вже змучилися вкрай і осатаніли такою мірою, що готові були перегризти одне одному горлянки,— нараз, прокинувшись уранці, ми побачили сонце. Воно повільно випливало з-поза сопки, ясне, променисте, усміхалося до нас. Повітря зробилося чисте й прозоре, ніби на іншій планеті.

Усе перемінилося. Придивившись, ми помітили: на вершинах сопок лежав сніг (він завжди лежатиме тут), а модрини всі як одна пожовтіли. Ця жовтизна з кожним днем буде дедалі помітнішою, незабаром до неї прилучиться полуменіння карликової берези. Отак вони і стоятимуть, осінні, поки не впаде сніг,— майже два місяці.

Ми знову ожили, подобрішали наче. А сонце спішило нас обласкати й порадувати. Під полудень пригрівало так, що доводилось скидати одяг, спини вкривалися міцним загаром. Під вечір, щоправда, холоднішало, але працювалося добре, як і вдень. Ми розкошували, ми купалися в сонці, ми впивалися повітрям надзвичайної чистоти і прозорості.

Тижнів через два нас перевели в нічну зміну, на доріжку, де я читав вагонеткам лекції з російської літератури. Та скінчилися на трасі «піски», і нас знову поставили в денну зміну, у вибій, знову-таки на «піски».

Осінь тим часом добігала кінця. Сонце вже не прогрівало землю, ранішні приморозки сковували її дедалі дужче. А план видобутку золота, завдяки дурості Реформатора, тріщав скрізь. Залишились лічені кілограми, влітку їх можна було взяти за два-три дні, а зараз доводилось докладати величезних зусиль, щоб уся дільниця, тисячі людей нашкребли й промили дев'ятсот — дев'ятсот п'ятдесят грамів. Нарешті настав такий день, коли промили не більше п'ятисот грамів. Це була катастрофа. Порода змерзлася так, що вода не могла розмити її, і у відвал ішли грудки, а них промивальники вивлили іноді один, а то й два грами золота.

Реформатор кинув усіх нас на ручне промивання. Це теж було нерозумно: ми не вміли промивати. Ручне промивання золота — велике мистецтво, і не кожен може його осягти. Я, наприклад, так і не навчився цього. Справжній майстер лоткового, ручного, промивання робить усе за іграшки — легко й красиво. В руках у нього два знаряддя праці — лотік та шкребачка. Шкребачкою він набирає в лотік породу, опускає його у воду, струшуючи і помішуючи породу шкребачкою. Верхня частина породи звільниться від примазки (глина, що обволікує золото), осідає на дно. Промиту, чисту гальку він скидає з лотока і продовжує помішувати шкребком те, що залишилось. Затим знову скидає гальку. І так кілька разів. Нарешті у нього на дні лотока, в спеціальному заглибленні, залишається шліх (дрібна важка порода) і золото. Струшуючи лотоком, він звільняється від шліху. Крупиці золота збирає в коробочку.

Гарний лоточник промиває за день сотні лотоків, не згубивши при цьому жодного міліграма металу. Ми примудрялися промити лише два-три десятка, причому майже все золото йшло разом зі шліхом. Доводилося мало не язиком діставати золоті пшеничні зернята (формою золотники нагадують пшеничне зерно), і однак до кінця дня не могли намити два-три грами. Реформатор робився дедалі лютіший, а видобуток повільно, та неухильно котився вниз. Руки від крижаної води спухали, тріскались, кровоточили. Ноги так само. Почалися пошесні хвороби. Ні матюки, ні побої, ні рота посиленого режиму — ніщо не могло примусити працювати до краю отупілого чоловіка. В якійсь прострації сидів він навпочіпки біля потічка, шукав щось у холодній воді, але в руках не було ні лотока, ні шкребачки.

І ось Реформатор надумав щось страшне — масовими підпалами розморожувати «піски».

Одного ранку нам дали в руки пилки, сокири і наказали валити тайгу. Довкола «Челюскіна» стояли віковічні красуні сосни, деякі з них у два

обхаатк. І ось зашаркали пилкк, застукотіли сокири, застогнали дерева, з глухим стогоном падаючи на мох. Їх аідразу ж тягли до аибою, де спеціалька бркгада паліїа складала у штабелі і підпалювала. Полум'я, здіймаючись на сотні метрів увись, вирувало, гоготіло, реаіло над вибосм. І так на площі цілого кілометра. Стало жарко, наче алітку. Ми поскидали куфайки, шапкк. А лісоруби аалили і аалили тайгу.

У другій половині дня а тих місцях, де дрояа ангоріли дотла, аідгортали голоаепіки, і кращі промияальникк бралися до лотокіа. Працюаалося їм кепогано — промиаали аодою, підігрітою у залізних аагонетках. Видобуток одразу підскочив. Реформатор поаеселішаа. Добрі веселощі! Колк ще аиростуть тут такі красуні, та чи й виростуть азагалі? Варварство тривало тижнів зо два. Дав тижні ми опалюяали колимське кебо, аиищили майже асю тайгу довкола. Потрібні кілограми було карешті здобуто. План дільницк аиконала. Реформатор тріумфував.

Згодом інженер Горбукоа, як кеймоаіркий курйоз, наводив цей приклад і показуааа мені цифри: грам золота обіймовся разіа у десять дорожче, ніж грам платини. А проте Реформатору асе зійшло. Вік одержаа величезку зарплату плюс стопроцентиу надбааку за аіддаленість. Кажуть, поїхаа з Колимк, маючи на ощадкиижці понад чотиркста тисяч карбоаанціа. Курйоз? Такими курйозами тоді поакилось наше життя. Та хіба тільки тоді?..

Одне атішало, коли рокія через аісім, яже буаши аільною людиною, я аідаідаа ці краї: ка місці аідвалів, погарів, вкбоїа піднялася нова поріість. Молоденькі модрини сягали мені майже до колін і стояли суцільною стіною. Я ке міг поаірити а таке диво. Прkдивившись уважніше, зрозумів хитру механіку природи: модрини зросли під прикриттям іванчаю, справжнього благодійника Колими. Де тільки прогляке земля і аідступикть мерзлота — аідразу з'являються стебельця іаан-чаю. Густо, апркту л одке до одкого стоять аоки суцільною стікою, тягкуться до сокця, пкшвючись серед небучної колимської природи. Особливо гарний іванчай, коли поаіаає аітерець, а різнобарані хаилі ходять-переливаються по землі, коли сонце стоїть на аечірньому прузі.

Біля корекеанца іаак-чаю свій мікроклімат: тут ка даа-три градуси тепліше, акіж доакіл. У цьому мікрокліматі й оживає насіккя модрики даурської. Вітер прkносить летючу насінину, аона падає поміж стебел іван-чаю у землю, зігріаається його теплом, пускає паросток, укорінюється. Разом аони зносять люту зиму, хуртечу й негоду, разом ткгнуться до сонця з першим аесияним теплом, буйно пориваються агору під час короткого літа, підганяючи одне одного. Так модрина аідроджується на ноаому місці...

Ледве закінчилися підпали, розрахуаалися ми з плаком і поаинні були, згідно із законами божими і людськими, зітхнути аільніше, як Колима обдаруаала нас ноаою несподіааикою. В останніх числах аересия розгулялася заметіль (пізніше я помітив, що 25—28 аересия почкналкся скігопади, і сніг лягаа уже на цілу зиму — до траакя, останкі завії... буаали наприкікці травик, але іноді й 9—10 черaня здіймалися аіхоли, намітаючк скігу по коліка).

Снігопад тридцять сьомого року був особливий, не схожий на інші. Вранці ми ледве-наледае аибралися з камету. Дорогу до їдальні доаелося прокладати лопатами, назад брели аже по коліка а скігу. Вперше у кас ке було розводу, годкни зо дві ми тkиклися без діла. А надворі хурделило! Наресшті начальстао придумало: кам дали лопатк і каказалк розчищати сніг. «Навіщо?» — «А щоб не никали без діла. Непорядок!» І ми чистили. А сніговиця аіхолила, замітаючи сліди нашої роботи. Ледь розчистили метр дороги — поряд намітає кучугуру. Розчистили її — щезає доріжка. До обіду билися ми, пересипаючи з пустого а порожнє.

Після обід ноаий наказ. Цього разу накидати сніг на стіни намету — для утепленкя. Ми азялися до діла. Але сніг здуаало аітром, несло бозна-куди. Хтось здогадаяся полити стіни аодою. Сніг уже прилипаа, та....

вийшла вся вода в таборі. Її возили з ручая метрів за триста. Дорогу замело, ні пройти, ні проїхати. Нас усіх вигнали на дорогу.

Одна конячина з бочкою пройшла до поточини, друга, третя. А пурга все курить та курить, і ми стоїмо вже по пояс у снігу (коні застрягли десь біля ручая). Нас можна було викручувати, як мокру ганчірку. Навколо темно, хоч в око стрель, як раптом пронеслося по ланцюжку: «Коней розпрягати, вести назад, усім повертатися до табору!»

Коні пройшли. За ними незграйним гуртом посунуло повеселіле плем'я «Захарів Кульмичів». Уперше ми поверталися додому раніше, поробивши лише вісім годин! Аби хоч якось юридично виправдати наше неробство, нам пояснили, що, мовляв, улітку ми працювали без вихідних, ось і маємо відгул. «На скільки днів?» — «Поки пурга не вщухне». Пурга не вщухала три доби. Цей час ми коротали хто як міг. Поділилися на групи. В одній про щось справдовувались, мало не билися, у другій розповідали анекдоти. Пірвіц розважав усіх своїми фокусами. Цимборевич і Зайцев підсіли до мене. Ми обговорювали наше становище. Було ясно, що тікати в таку хугу — безглуздя, хоч це і дуже сприятливі умови для втечі. Другого дня мене запросили у бригаду Зайковського «друкувати ромáни».

На четвертий день вранці нас розбудила тиша. Було тихо, як у вусі, навіть не вірилось, що ти живий, що навколо люди. Удари в рейку прозвучали як сигнал тривоги. Ми схопилися, мов на пожежу, помчали до їдальні. Сніг вище пояса. На розводі нам наказали чистити трасу. Доходяги лишилися на очистці табору.

З трудом вибрались на трасу, розбрелись по ній. Кожному десятник відміряв десять кроків — норма. Ми почали врізатися в сніг. Він був щільний,— заметіль попрацювала на славу,— але різався добре. Вирізали зі снігу ніби цеглини. Глибше, глибше, глибше, і ось ти вже з головою занурився в сніг. Цеглини падають назад. Нарешті, коли колодязь був уже у два твоїх зрости, під лопатою показалася дорога. Я глянув угору: клапоть чистого неба, жодної хмаринки. Години через дві з-поза сопки з'явилося сонце. Сліпучо заблискотіли предвічної чистоти сніги. Відкинуті цеглини мінилися гранями, сяяли, яскріли, немов коштовне каміння. Я виліз на бровку і завмер — так було гарно і тихо. Табір потонув у кучугурах, тільки десятки димків рівними стовпчиками стояли на тлі неба. Та ще де-не-де, наче з-під землі, вилітали цеглини снігу.

Норма була важка, але здійсненна. Годин через сім я вже добрався до сусіда з лівого боку, а правий сусід прорубав віконце до моєї траншеї. Але старалися ми даремно: десятник нас не відпустив, а повів у кінець шеренги і виділив ще доважок — три метри.

Тепер ми не поспішали, піджартовували над легковірними, котрих ставили ще позаду нас. Наступного дня норму збільшили до двадцяти метрів, а потім погнали на другий кінець траси — ближче до Хатиннаха. Тут учора працювали вільнонаймані, робітники та службовці управління. Та пробили вони траншею завдовжки не більше як кілометр. А треба було відкрити трасу аж до Ат-Уряхської долини. Нас попередили, що не підемо додому, поки не закінчимо роботи. А це дві чи й три звичайних норми! Певна річ, настрій у нас був дуже і дуже невеселий.

Сніг лежав таким шаром, що перекидати його доводилося двічі, а то й тричі. І все-таки до обіду ми з товаришами пробили кілька перемичок, що їх залишили вчорашні трудівники. Після обід стало важче: пощезли кримінальники, вслід за ними доходяги ніби крізь землю провалилися. Вони і справді провалилися, тільки не крізь землю, а крізь сніг. Поки ми працювали, перекидаючи куби снігу з одної бровки на другу, вони тут-таки, поряд, вирили в снігу укриття, лощину, вхід до якої ми, самі того не відаючи, закидали зверху. Спробуй розшукай їх. Десятники й табірна обслуга час від часу з'являлися на бровці.

— Працюєте? Ну, працюйте, працюйте. Молодці! А не знаєте, де поділась решта?

Ми не знали. Вони бігли далі.

А зовсім поряд спали доходяги, як ведмідь у барлозі (казали потім, що в снігу дуже тепло), а кримінальники різались у карти.

Смеркалося. Відчувши, що мій напарник нагорі десь подівся, я покликав його. Ані гу-гу. Виліз на брівку — і остовпів. Просто піді мною лежав табір. Поки ми копалися в снігу, поки переходили з місця на місце по траншеї, не помітили, як підійшли до нього. Це була сумнозвісна «Серпантинка», сама назва якої холодила мозок і серце. Ми бачили її з «Челюскіна», знизу, а зараз я споглядав її наче з висоти пташиного польоту.

Здавалось, від «Серпантинки» віє замогильним холодом. Освітлена з чотирьох боків прожекторами на вишках, вона лежала як на долоні. Жодного сліду на табірному дворі, жодного вогника, жодного димка. Все ніби вимерло. І лише на вишках темніли постаті вартових. Та ще в одному барак у, за межами табору, світилося два-три віконця.

Пізніше мені розповідали, що на три доби машина смерті зупинила свій біг. Три доби не було розстрілів. І три доби не відчинялися двері бараків, в'язням не давали їжі. Навіть природну потребу справляли просто на підлозі, параш і тих не було. Лише на четвертий день їх випустили «на волю». Майже всі втратили свідомість на свіжому повітрі. Життя на «Серпантинці» ввійшло у звичайну колію — машина смерті запрацювала.

Замети спричинилися до того, що нам довелося знову взятися за остобісіле промивання «пісків»: сусідня дільниця не виконала плану, і його накинули нам. Цього разу операція проводилася вже у тепляках, під які пристосували приміщення роти посиленого режиму, потреба в якій відпала: Гаранін відправляв провинних прямісінько на «Серпантинку», на скору розправу і смерть.

Тепляк — тепле приміщення, де спеціальними пристосуваннями розморожують мерзлі «піски». Два котли Бойлера день і ніч виготовляють пару, яка по системі шлангів надходить до пойнтів (порожнистих сталевих голок). Вони заганяються в мерзлу породу, розморожують її. У тепляку завжди душно й волого, як у бані.

Мені пощастило працювати поза тепляком, бо там я буквально непритомнів. Освоїв нову для себе професію — канавника. Професія нехитра, але і вона мала свої секрети.

Для того, щоб промити породу, потрібно багато води. Влітку її хоч відбавляй. А взимку... Мороз підбирався до сорока градусів і нижче. Канава, куди вода надходила з джерел у сопці, раз у раз бралася кригою. Обов'язок канавника — боротися з морозом. «Умри,— сказав мені десятник,— а щоб вода була. Шкуру спущу!» В руках лопата і лом. Кілометр угору сопкою, кілометр униз. Трохи де взялося кригою — пильнуй, не лови гав. Ото й ходиш, як маятник, взад-уперед.

— Дурень,— сказав мені напарник з денної зміни,— ти просто ходи по воді, і криги не буде.

— Як це?

— Не віриш? Дивись.

Він сунув у ручай одну ногу і тут же висмикнув її. Потім другу. Валянки миттю взялися кригою.

— А тепер можна лізти і в потік, крига не пропускає води. І ногам жарко, і тобі добре. Тільки важко ходити.

Так я і зробив. І справді, ногам тепло і з кригою менше мороки. Ходи собі, походжай, криши лід валянками. Аж тут і морози пересілися. Туман відступив, проглянуло небо, засяяне великими північними зірками. Я бреьохав по воді і дивився на зорі. Мала Ведмедиця стояла майже над головою, поволі обертаючись навколо власного хвоста. Велика рухалася жвавіше. Рак, розчепіривши клешні, норовив ухопити сопку. А ще кожного ранку вставала на сході Венера. І Марс світив недобрим, запаленим оком.

Але найдивнішими були сполохи. Північне сяйво притягувало, чарувало так, що часом забував про канаву і доводилося мало не бігма наганяти згаяне.

А скільки віршів зринало у пам'яті в такі ночі! Скільки сам складав.

На жаль, скоро скінчилися ці чарівні ночі. В моєму житті настав найстрашніший рік. Був він найстрашніший і для Колими — 1938 рік. Наближення його ми відчули набагато раніше, ще у жовтні 1937 року.

Я був у наметі Зайковського, коли по радіо оголосили: на пропозицію М. І. Калініна Раднарком прийняв постанову про 25-річний строк покарання за політичні злочини (до цього найбільшим строком було десять років).

От тобі, бабо, й Юра! І це напередодні 20-ї річниці Радянської влади! І авіс пропозицію не хто як Всесоюзний староста! Пізніше мені розповіли, що запропонував це зробити Сталін. Калінін був проти. Отож йому й доручили «внести пропозицію» у Раднарком. Той, певна річ, «прийняв її одноголосно».

Потім арештували Батю, старого більшовика Берзіна, начальника Дальбуду, колишнього комісара латиських стрільців. Арештували, звинувативши,— яка нісенітниця! — у крадіжці золота і спробі втекти на кораблі до Японії. Берзіна, Філіппова та інших розстріляли. На Колимі почав працювати і владувати Гаранін.

Эх, новый год,
Порядки новые:
Весь лагерь окружен
Колючей проволокой,—

залишив слід про ті часи табірний фольклор. А в колимській землі залишився найстрашніший слід — братські могили розстріляних.

Почали підшивати діло і ліпити строк тим, у кого він закінчувався.

Якось, за годину до розводу, мене розбудив днювальний:

— Тебе викликають в обліково-розподільчу частину.

Цей виклик не віщував нічого доброго. «Невже «Серпантинка»?» — обпалила серце думка.

В обліково-розподільчій частині поруч з начальником сидів незнайомець.

— Хто такий? — гаркнув він, ледве я переступив поріг.

Я відрапортував: з/к такий-то, рік народження, стаття, строк. Не дослухавши, він монотонним голосом завів:

— Оголошується рішення виїзної трійки по Північно-східних таборах. З/к Іванова Івана Івановича,— йшов перелік моїх установчих даних,— за контрреволюційну діяльність в місцях ув'язнення, антирадянську агітацію, вихваляння ворогів народу, невиконання планів, саботаж, псування казенного майна,— усіх звинувачень не пригадаю, їх було понад два десятки,— присудити до десяти років позбавлення волі в місцях суворої ізоляції. Строк вироку вважати від дня його оголошення. Ізоляцію провести негайно. Зрозуміло?

— Ні. На якій підставі ухвалено вирок? Чому за «невиконання планів і саботаж», коли я весь час працюю в кращих бригадах і плани перевиконую?

— Трійка не буде перед тобою складати звіт.

— Але я можу скаржитися? Куди мені звернутися?

— Звертайся в небесну канцелярію. А зараз постав підпис.

— Не поставлю, в вирок вважаю неправильним.

— Воно й видно, що контра запекла. Розписуйся, сволото, все одно примусимо!

— Розписуються не за вирок,— утрутився начальник обліково-розподільчої частини,— а за те, що тобі його оголосили.

У кінці справді стояло: вирок оголошено такого-то числа і місце для підпису. Нічого не залишалося, як поставити підпис. А протестувати... Небесна канцелярія була мені відома. Я розписався.

— Збирайся з речами! Швидко!

Я побіг у барак. Там уже про все знали. Знали і куди направляють — на Нижній Хатинах. Він був знаний як табір повільної смерті.

Цимборевич, Зайцев, інші товариші міцно обняли мене. В багатьох на очах були сльози.

— Швидше, швидше! — підганяв нарядник.

Нас повели до їдальні, щоб востаннє нагодувати.

Було нас одинадцять, усі молоді, «короткостроковики». Лише один був старик, тесля, розміняв дев'ять років, а йому накинули ще десятку. Нас посадили за окремий стіл у самому кутку. З боків стали два архангели з гвинтівками і нікого до нас не підпускали. Ще раз мовчки, самими очима прощаюсь з близькими мені людьми. Сумно дивиться до краю виснажений професор Босенко. Втирає сльози німець-перукар Тумме, якому я часто віддавав свою порцію баланди. Фон Пірвіц намагається розсмішити мене, а в самого обличчя сумне-сумне.

— Де тут Іванов? — почувся раптом од дверей голос Зайковського. — Гей, Іване! Ти де? Ось ти! А я вже думав, що не побачимось!

І Зайковський кинувся просто до мене. Охоронник заступив йому дорогу:

— З арештованими розмовляти заборонено!

— Та йди ти... — називається точна адреса. — Ми всі арештовані.

Відштовхнувши вартового, він обійняв мене, і я відчув, що він добряче під мухою.

— Давай поцілуємося, може, й побачитись не доведеться.

Ми обнялися.

— Гей! — раптом загорлав він. — Аню ж бо, кухарю, давай сюди буханець хліба! Ще один. З мого, бригадного. Та давай, давай! Консервів м'ясних. Три банки. Давай! Я сьогодні двісті процентів дав. Ось! — Він потрис довідкою. — Давай! Молока згущеного. Дві банки. Людина на Нижній іде. Давай! За мою душу!

Він розходився не на жарт. Натоптавши мого сидора усім тим добром, кинувся мене цілувати. Матюкав і охоронників, і долю, і Колиму, і ще когось. Його наледве вгамували і вивели з їдальні.

Нам наказали вийти у двір, вишикуватись. Начальник конвою ще раз викликав кожного, а потім, як звичайно, прочитав молитву:

— Попереджаю: крок управо, крок уліво, крок вперед, крок назад вважаю за втечу. Стріляємо без попередження. Ясно? Пішли!

Ми рушили: одинадцять арештантів, п'ятеро конвоїрів і два собаки. Небезпечні державні злочинці йшли спокутувати свою провину в таборі посиленого режиму.

Повели нас не дорогою, а розрізом. Вибирали закамарки, де не було робітників нічної зміни,— за відвалами, річищем ручая. Не пройшли і кілометра, як налетіла віхола і вкрила геть-чисто все. Ми не бачили ні дороги, ні один одного, ні конвоїрів. Раз у раз наштовхувались на відвали, довго обходили їх, петляючи бозна-де. Дедалі частіше звіддалеки доносилась команда: «Стій!» Ми зупинялися. «Розподілись!» Рахували: перший, другий, третій... одинадцятий. «Марш!» Ішли далі. Враз: стій! розподілись! пішли! Йшли, вибиваючись із сил. А віхола хурделила дедалі дужче. Ми обливалися потом, в очах робилося темно, ледь-ледь пересували ноги. Конвоїри осатаніли. В хід пішли приклади. Когось ухопила вівчарка. Я спіймав себе на тому, що вию. Виє заметіль, виють собаки, і я вию. «Чи не зсунувся з розуму?» — майнула думка.

І раптом, як це часто буває на Півночі, сніговиця втишилась. Вітер стих. З неба повільно падав лапатий сніг. І як відрізало: чисте-чисте небо, величезні яскраві зірки, десь, не видний за сопками, місяць. Як у казці!

Нам дозволили зупинитися, відпочити. Всі попритулювалися спинами до відвалу і так, стоячи, відпочивали. Я глянув на небо. Велика Ведмедиця показувала щось близько четвертої години.

— Далеко ще йти? — спитав я.

— Ні,— відповів начальник конвою,— вже близько. Оно!

Ми подивилися в напрямку його руки. Над відвалом щось світилося.

— Кілометра півтора залишилось. Ходімо!

Ноги не слухались. Очі злипалися. Нас хилитало, як п'яних.

— Останній відвал. Підтягтись!

Я йшов у першій парі. Ми завернули за відвал і зупинилися.

Стояли внизу, у заплаві річки. А просто перед нами, на схилі сопки, море вогнів. Чотири вежі, поставлені прямокутником, кидали вісім сліпучих снопів світла. Поміж вежами горіли електричні лампочки, а всередині прямокутника рівними рядами стояли якісь продовгуваті споруди, по самий дах завалені снігом, і над ними в'юнилися струмини диму. І все це мерехтіло, іскрилося, переливалося всіма кольорами веселки. Це сіявся з неба іній, і грані його, попадаючи то в промінь прожектора, то в місячний промінь, творили таку дивну феєрію барв.

Нижній!

Ось він, табір повільної смерті! А яким гарним виглядає здаля...

ЧАСТИНА ДРУГА

ТАБІР ПОВІЛЬНОЇ СМЕРТІ

ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ

Так ось ти який, Нижній Хатинах! Про тебе по землі колимській іде гучна слава. Ти постаєш перед нами ілюмінований, уквітчаний, як наречена. У білій шубці зі сніговогo хутра, ще не споганеного ногою людини. У сяєві вогнів сторожових вишок, у повільному спаданні з небес великих сніжинок, що вкривають білизною всю чорну мерзенність.

Ти відомий не менше, ніж «Серпантинка» — табір знищення, побратим у страшному ділі. А втім, вона, мабуть, милостивіша до нашого брата: потримає в обіймах день-два — і згадуй лише як звали...

А ти... ти табір повільної смерті. Затято, невпинно — день за днем, рік за роком — висотуєш з людини всі соки. А затим... Вичавлений лимон попадає врешті-решт на те саме звалище*.

Сюрпризи почалися з перших же кроків.

Тільки-но ми пройшли вахту (тут нас лише полічили), тільки-но зайшли до нетопленого, вкритого памороззю приміщення, як пролунала команда:

— Роздягтись!

— Навіщо?

— Ще питає, сволота! Мовчати! Роздягтись!

Роздяглися... догола.

Виявляється — обшук.

На «Челюскіні» ми відвикли від цього. Там його робили порівняно не часто. Обшук, щоправда, був поверховий. У тюрмі обшукували пильніше, там методично перевіряли кожен шов, розпорювали підкладку, ламали цигарки.

Тут же тільки швидко пройшлися по швах, вивернули кишені.

У когось знайшли голку (саморобну, певна річ). Забрали, записали в акт. У когось — саморобний ножик. Теж записали. У третього — цвяшок. Вписали і його.

Поки обшукували, копирсалися в одягу, ми стояли в чому мати народила, переступаючи з ноги на ногу і клацаючи зубами.

Затим взялися до перевірки особи.

Як і належало, ми одним духом випалювали свої «установчі дані». Їх

---

* Значно пізніше, вже в 60-і роки, познайомився я в Києві з одним колимчанином тих років.

— Звідки? — було перше запитання.

— З Нижнього Хатинаха.

Він повільно відступив на три кроки назад, зняв шапку (це було зимою) і низько вклонився мені:

— В'язневі Нижнього Хатинаха! Але — як ви вижили?

— Як вижив?!!

плутали майже всі. Лише напередодні нам оголосили вирок, і майже кожен устиг забути, чи одержав він знову 58-у, чи кваліфікований відповідно до статті СШЕ (соціально шкідливий елемент).

Це стало приводом до нових знущань і лайки.

Нарешті з формальностями покінчено. З усіх поглядів ми гідні зайняти місце в рядах «Захарів Кузьмичів» славного табору Нижній Хатинах...

Усіх нас зарахували до бригади Ємельянова (кращої, як нам сказали, на копальні). Самого Ємельянова викликали сюди заразі. Він і повів нас до нашого стійбища, до барака.

В ніс ударило теплом, смердотою, якимось кислим смородом, особливо відчутним після чистого морозяного повітря.

Барак був густо заселений людьми.

На «Челюскіні» нари стояли біля стін, у два ряди, утворюючи досить широкий прохід посередині.

Тут же три ряди нар (барак, щоправда, ширший): під стінами та посеред барака. У вузьких проходах дві пічки — цистерни з-під мазуту, а коло них товписька людей.

Глупа ніч, скоро підйом, а люди не сплять, біля кожної пічки чоловік по двадцять. І всі безносі.

Господи! Невже сифілітики?!

Наш прихід потривожив це багатьох, з нар позлішувались, дивились на нас опухлі зі сну, безтямні обличчя.

У бараці вже нас чекав сам начальник дільниці, хтось уже оповістив його про нове поповнення.

— Оце так молодці прибули. Ви що, відмовники?

— Ні, громадянин начальник.

— То якого біса ви Нижній попали?

Ми пояснили.

— Та-ак... Але і тут жити можна. Працювати будете?

— Будемо.

Він замислився.

— Ось що, хлопці. Працюватимете — не скривджу. Ні — нарікайте на себе. А зараз, для початку, їсти хочете? Ємельянов! Біжи в каптерку! З мого фонду по кіло хліба, банці м'ясних консервів, по півбанки молочних. Щодо спирту як? П'єте? По сто грамів на ніс!

Хвилин через десять ми вже трапезували. Василь Федорович (так звали начальника дільниці) пішов. Без начальника стало вільніше. На дурнячку бажаючих знайшлося чимало. Бригадир, староста, нарядники, днювальний, каптер та інші табірні придурки були вже тут як тут. Користуючись нагодою, каптер виписав не по сто, а по півтораста грамів.

Ми їли від пуза.

А за спиною, з нар, з проходів — звідусіль дивилися на нас, стежили за кожним куснем сотні голодних очей. Худющі, виснажені або, навпаки, опухлі від голоду люди дивилися такими очима, що шматок ставав поперек горла. Їх відганяли, а вони лізли, як можуть лізти лише ті, хто вже ні про що не думає, окрім їжі.

Я крадькома совав кусники то в одні, то в другі руки. Виникало стовписько. Ємельянов наводив порядок кулаками та матюками. Сказавши, що наївся і хочу спати, я встав з-за столу, відійшов на вказане місце, витягнув буханець хліба, який дав мені на «Челюскіні» Зайковський. Шепнув: «Розділіть». І впав на койку, зморений мертвим сном.

Спати випало півтори-дві години, не більше. Сигнал підйому. Розвід.

Дивний вигляд мали тутешні бригади. Це було зборище отупілих, до всього байдужих людей. Їх майже силоміць виштовхували з бараків, ставили в стрій, виганяли за ворота. Спроквола, як рак до межі, брели вони у напрямку до вибоїв, розтягнувшись довгою вервечкою. Підштовхувані тусанами охорони та бригадирів, падали, підводились, знову тупо чалапали. Конвой супроводжував кожну бригаду, навіть бригаду Ємельянова, кращу на дільниці.

Організація праці у вибої також здивувала нас. Здивувала і сама доріжка. Це була не крижана, як на «Челюскіні», а колійна дорога, і до відвалу йшли не короби, в вагонетки. Згодом мені пояснили, що це залишки старої дороги, яка збереглася ще з тих легендарних часів, коли на Колимі працювали будівельні артілі.

Біля кожної вагонетки ставали два вибійники, насипали її і відправляли на відвал. За такої організації потрібна чітка, злагоджена, ритмічна праця кожної пари, через те що перша ланка могла одержати нову вагонетку тільки після того, як насипала свою і відправляла на відвал остання пара (дорога була кільцева). Та про це, ритм і злагодженість, ніхто не думав. Працювали абияк, безтолково і тупо.

Моя ланка — десять чоловік — майже одночасно завантажила свої вагонетки. Одна за одною з рівними проміжками вони пішли на відвал. Ми сіли перекурити, чекаючи, поки вноряються інші ланки. Перекурили. Почали мерзнути.

— Слухай, Іванов, треба взяти по дві вагонетки на пару,— підказав хтось.

— Гаразд.

Знову закурили. Мороз діймав дужче.

— Братва, поможемо насипати вагонетки,— не витримав я. — А то так і замерзнути недовго.

Вагонетки були наповнені лише до половини. Помогли.

На друге коло взяли вже по дві вагонетки. Вантажили не поспішаючи, знаючи, що й так нікого не затримуємо.

Завантажили. Відправили. Сіли перекурити. Знову мерзнемо.

Хлопці лаяли на чому світ стоїть невдатливих роботяг.

Раптом я помітив, як з-за відвалу то вигулькує, то знову ховається чиясь шапка. Придивився — начальник, Василь Федорович.

— Ану, братва! — гукнув я. — Поможемо товаришам! Мовчи, дура! — це до тих, хто хотів було заперечити. — Начальник дивиться.

Як горобці, розлетілися ми до вагонеток, і ось вони потяглися вже плетеницею нагору. Знову взяли по дві вагонетки, навантажили і відправили. Шапка продовжувала танцювати за відвалом. Знову перекурили і знову допомогли іншим.

— Ну й молодці! Орли! — кричав Василь Федорович, наближаючись. — Та за таку роботу вам стахановський стіл належиться. Ємельянов,— звернувся він до бригадира,— чеши у табір, скажи, щоб накрили окремий стіл, нагодували від пуза і кожному по півтораста грамів.

Ємельянов побіг. Ми ще двічі чи тричі відправляли вагонетки, а Василь Федорович не міг відійти, милуючись злагодженою, дружною роботою.

Не тільки серед робітників високої кваліфікації (тут любов до своєї справи потрібна як повітря), а й у такій, здавалося б, нескладній професії, як землекоп, є свої майстри, художники, поети.

Знав я таких людей і на Колимі, серед ув'язнених.

Нехитре знаряддя — лопата. А втім, і вони бувають різні, часом потрібно багато труда і кмітливості, щоб довести лопату до кондиції. Вона повинна бути загребистою. Отож вибійник мудрагелить, домагаючись, щоб вона була плаского, щоб її краї були ледь-ледь загнуті, щоб з держаком з'єднувалась під певним кутом, залежно від зросту.

Панікар і Цимборевич, Граніт і Лопуха, мої друзі з «Челюскіна», спеціально відпарювали і вимочували держаки у воді, щоб вони під час роботи злегка вигиналися якраз нарівні коліна. Коли держак був уже достатньо вигнутий, його висушували, і він робився легким, слухняним у руках.

Та й самий вибій треба вести уміючи, обов'язково трошки навскоси, чисто підбираючи грунт, уміло підсікаючи землю знизу. І тоді створюється той музикальний ритм праці, який так радує слух і веселить серце.

Ширк-ширк! Ширк-ширк! — співає одна лопата.

Шрх-шрх! Шрх-шрх! — підспівує їй друга.

Грабарка чи вагонетка наповнюються майже непомітно.

Василь Федорович, очевидно, скучив за справжньою роботою і ніяк не міг відійти від нас, любовно стежачи за кожним помахом лопати.

Нагодували нас чудово. Стіл був навіть застелений скатертиною (простирадлом). Перше, друге і, диво, третє. Хліб не пайками, а бери скільки хочеш.

Усе було б добре, якби не голодні погляди товаришів по бригаді.

Я наклав у кишені шматків хліба і, виходячи, сунув їх у руки найбільш виснажених.

НОВІ СТОСУНКИ, НОВІ ЗНАЙОМСТВА

Така гучна слава нашої ланки не могла не привернути уваги інших з/к. Заздрісно дивилися вони на наші учти. Бачачи, що я беру хліб, а потім роздаю його, шакали (є така категорія серед зеків) очікували, поки я встану з-за столу, а потім буквально накидалися на мене, як справжні звірі.

Кілька разів староста робив мені зауваження, затим, побачивши, що це марно, наказав видавати хліб не скільки хочеш, як раніше, а пайкою. Не в змозі подужати всієї пайки (вона кісткою ставала в горлі), частину її я віддавав, маючи на те, так би мовити, законне право.

З кожним днем робити це було дедалі важче. І справа не тільки в тому, що косо дивилося табірне начальство («Дивись, браток,— попереджав Ємельянов,— за такі речі по голівці не погладять»). Голодним був майже весь табір. Хіба нагодуєш своєю четвертиною таку ораву? Сильніші відбирали хліб у слабших, процвітав мордобій.

Зрозумівши це, я припинив відверту філантропію і почав роздавати залишки хліба тайкома. Турбувало й інше. З'явилися якісь пролази, що никали довкола нас, вели таємні переговори; були випадки спекуляції хлібом, спиртом.

Тюрма, каторга, заслання і взагалі всяка неволя мають свої специфічні риси й особливості, глибоко ворожі людській природі. Тільки-но за людиною зачиняються тюремні двері, як вони відразу вступають у свої права. Гнітять, бгають, давлять і калічать психіку. Діють і після того, як в'язень вийде на волю, діють часом до самої його смерті.

Одних ці невільничі риси й особливості ламають, як сухе гілляччя. Інших гартують, як швидкоріжучу сталь.

Чи не найогидніше явище в таборі — «шістки». «Шістка» — це холуй, раб, ниций догідник хазяїна, його похлібець і гончірка. Кожен бригадир, староста, нарядник, каптер, кухар — усі табірні придурки мали свого «шістку», а то й кількох.

І ось більшість членів нашої ланки також завели собі «шісток», уже покрикують на них, а ті лише хихикають у відповідь, запобігливо дивляться в очі, готові виконати будь-яку забаганку.

Крутилися такі типи і навколо мене, але, відчувши, що тут не з маком, а з таком, дали мені спокій.

Одначе були речі страшніші й огидніші, ніж «шістки».

У бригаді Рассолова, що складалася суціль з доходяг (вона працювала поруч з нами), я звернув увагу на хлопчину років дев'ятнадцяти, не більше, якого аж ніяк не можна було назвати доходягою. Молоденький, невеличкого зросту, він справляв враження горобчика, що потрапив до зграї обскубаних ворон. Досить гарненький, він кокетував своєю миловидістю, і коли на нього звертали увагу, всміхався у відповідь найчарівнішою, ласкавою усмішкою, показуючи ряд прегарних зубів. Помітивши, що я звернув на нього увагу, він після роботи почав підходити до мене, то просячи закурити, то просто поговорити. Коли я поцікавився, як він потрапив на Колиму, він перевів розмову на інше, почав плести бозна-що. Лише пізніше я дізнався, що в якомусь маленькому містечку, казву

нкого аже й звбув, аін спокусна мвло не асіх учениць ствршого клвсу єдиної твмтсшньої школи. І все було б нічого, якби не завагітніла дочка начальникв міліції і не пішла по руках. Це його погубило — дали десять років.

Одного разу аін ні сіло ні анало заявив:

— Сьогодні хочу лягти з тобою.

— Тобто нк?

— Переспати з тобою.

— Що???

— Я тобі не подобвюсь?

Страшний здогад майнуа у голові.

— То ти... дівчинв?

— Так, дівчина. Хіба погано? Не подобаюсь?

Тількн тепер я зрозумів, чому так багатозначно позиркували на нас ув'язнені.

— От що, іди ти під три чорти. І більше не підходь до мене. Щоб і духу твого... Зрозумів?

Він вередливо стенув плечимв, повернувся і пішов геть. Тільки тепер я звернув увагу на його ходу – аін вихляв стегнами. Довго потім я не міг звснути. Гидко, важко було на душі. Хоч вовком вий.

Коли я розповів про це Веллінгу (ми зустрілися з ним на Нижньому), він здивувався:

— А ви що, хіба не знали про таке?

— Ні.

— Дивно, усі про це знають. Який же ви, однак, ивівний. Усі табірні придурки мають дівчаток, та й дехто з твбірного нвчальства заавів собі гврненьких днюввльних.

Щоб покінчити з «героєм» цієї оповіді, кількв слів про його подвльшу долю.

Влітку його арештували і відпрввили нв «Серпантинку», до табору знищення. Причиною послужило тс, що аін захаоріа на шанкер (казали, що «нагородив» його хворобою Хомич, нвчальник режиму на Нижньому). Як наслідок — спалах епідемії в таборі. Захаорів староста, кухар, кілька бійців охорони, даа бригадири, виховвтель. Усі сліди вели на Нижній Хатинвх, до милоаидого хлопчини. Особливий відділ завів справу про шкідництао через поширення венеричних захворювань серед обслугоауючого табірного персоналу. І лежати б йому у колимській землі, тв щастя усміхнулося: згорів особлнвий відділ і разом з ним усі папери. П'ятдесят чоловік, серед них і «дівчину», випустили із «Серпантинки». Років через три я зустрів його вже нв «Льодяній» у ролі водовоза. Негідне ремесло своє під впливом пережитих потрясінь він облишив.

Не хочеться розповідвти про людей, зламаних фізично і морально. Нв Нижньому таких було бвгвто, дуже багато. Колись вони були відомими пвртійними тв господарськими працівниквми, можливо, й непоганими. Нещастя так потрясло їх, що від колишньої аеличі не лишилося й сліду.

Несилв було спостерігвти морвльне спустошення колишніх письменників, художників, артистів, а їх також було чимало на «гостинному» Нижньому Хвтинаху. Не хочу їх звинувачувати, гвразд відаючи, що силв ламає і соломину, тв асе-таки боляче було дивитися на вчорвшніх кумирів, плазуючих біля ніг скотоподібного здороввя.

Гірко, болнче, кривдно робилося за людину і людство. У душі аизрівав неймовірний задум щодо свого майбутнього (про нього розповім трохи пізніше).

Не знаа я тоді, що в таборі не самий лише бруд, що золото — це багатство не тільки надр колимської землі, а й колимської людиникаторжвнина.

Першою такою людиною був професор Чалков.

Високого зросту (не нижчий за Цимборевича), міцної статури, дуже зовні негарний, він справляв трохи комічне враження своїм похмурим виглядом і повною безпорадністю. На землистому одутлому обличчі, що

свідчить про постійне недоїдання, найбільше вирізнялися великий російський ніс картоплиною і добрі, розгублені, якісь здивовані очі. Здавалося, людина побачила щось дивне, незрозуміле та так і застигла здивована, не в змозі ні осягти його, ні викинути з уяви.

При ближчому знайомстві він виявився дуже добродушним і дуже сором'язливим чоловіком.

Якось після роботи прийшов подякувати мені за допомогу — шматочок хліба. І довго не міг наважитись забалакати першим, з грацийністю бегемота тупцяв на місці, кряхтів, пихкотів, а коли я дивився на нього — відвертався, нерішуче відходив,— і все починалося спочатку.

Нарешті наважився:

— Вибачте мені... Можливо, я заважаю... І взагалі не до речі... Та от, я хотів вам сказати... Ви вже вибачайте... Але розумієте...

— Що ж тут поганого, щоб вибачатися? Та й дякувати нема за що.

— То ви не ображаєтесь? От і добре! Я так боявся. А подякувати хочу за те, що ви перший ось так, по-людськи поставились до мене. Допомогли... Мені так важко... Я ж не винуватий, що мені весь час хочеться їсти, а на третій категорії... ви розумієте. — Третя категорія — півкіло хліба і миска баланди на добу — не густо для такого велетня. — А всі докоряють: ледар, десять кубиків треба, а він філонить. І так два роки. А я не філон, я працювати не вмію. Ось дивився на вас і заздрив: лопата наче сама ходить у руках, кайло б'є куди слід. А в мене то в руки віддає, то стрибає до морди.

— А ким ви були на волі?

Виявляється, він був інженер-технолог харчової промисловості, професор одного з московських вузів, один з кращих знавців хлібного виробництва. Знав рецепти приготування чотирьохсот сортів хліба і робився справжнім поетом, коли починав говорити про нього. Потім він часто підходив до мене зі словами: «А я згадав іще один рецепт». І починалося живописання: як і на чому треба вчиняти тісто, коли, в якій печі і на чому випікати, скільки тримати там, чим змазувати верхню кірочку, до яких страв подавати. Гоголівський Петро Петрович Пєтух виглядав би звичайним ремісником, самоуком поряд з Чалковим. Я не тільки бачив, а й чув носом, відчував у роті смак якогось «боярського» чи іншого хліба. У нього в Москві була величезна картотека з виписками з літописів, хронік та куховарських книг усіх часів і народів. Картотеку знали не тільки у нас, а й за кордоном, частими гостями у професора Чалкова були спеціалісти з різних країн, коли організаторам візиту треба було похизуватися на предмет кулінарії.

Це й загубило його. Відомо-бо, як скоса дивилися на тих, хто спілкувався з іноземцями. Щоправда, безпосереднім приводом стало інше.

— Розумієте,— казав мені Чалков,— я подаю нагору сотні рецептів хліба. Частину з них беруть, у тому числі для вищого начальства. Але затим мені пропонують шукати нові рецепти, шукати замінники борошна, додавати різні домішки у вигляді сої, кукурудзи. «Навіщо?» — питаю. «Так треба». — «Але навіщо?» Жити стало краще, жити стало веселіше. І мені пропонують: шукай замінники. Спробуй стружку, ще щось. Я відмовився. І ось тут. Як ви гадаєте, невже я був неправий? Невже треба було давати сурогат замість хліба?

— Гадаю, ви праві.

— Серйозно? — зрадів він. — Велике, велике спасибі!

Він радів, як дитина, ніби від мене залежало, годувати людей «боярським» хлібом чи сурогатом.

— Розумієте, судили мене за саботаж: зриваю наукові розробки з нових сортів хліба. А я не міг, розумієте, не міг затверджувати дисертації, де серйозно мовилося, що хліб з домішками сої та інших замінників поживніший і кращий, ніж чистий. Дурниця! Майже рік слідчий (і не один) торочив мені, що своєю впертістю я завдав країні мільйонних збитків. «Пшениця — це ж валюта! — переконував слідчий. — А ви валютою

хочете мужика годувати». — «Не мужика, а робітникв і колгоспника. Адже ми при соціалізмі живемо. Невже при соціалізмі повинні жити гірше, ніж при царизмі?» — «Ага, царизм почав хвалити. За кордон захотілося? Недармв до вас з Франції та Німеччини друзі їздять».

Одне слово, відома картина. Проте в таборі Чалков усерйоз задумався над тим, а чи не годував він і справді радянських людей валютою, яка твк потрібна державі. Моїм словам він порадів, як дитина.

Поступово почвв увіходити в норму. Опухлість спала, не твк діймва голод. І ось настав день, коли він несміливо попросився до моєї ланки, бо один з її членів пішов працювати у столярню.

— Ви, очевидно, візьмете когось замість нього. То, може... я підійду? — боязко запитав він, соромлячись прохвння.

Я погодився, але вся лвнка звипротестувалв. Ніхто не хотів ставати у пвру з Чалковим: «З цим ледарем? Нема дурних!» У пару з ним став я.

Перший день був дуже і дуже ввжкий. Чвлков справді не вмів працювати. А хлопці, аби довести безглуздість моєї затії, вилузувались із шкури.

Увечері Чалков сказвв:

— Я дуже шкодую, що напросився до вас у ланку. Я ж бачу, що тільки завдяки вашій молодості і завзятості ми витримали темп. А чи надовго їх ствне? Що я вмію, що можу? Ні, шукайте собі іншого напарника.

Але мене вже дійняло до живого, і я вирішив наполягти нв своєму. Разом з Чалковим пішов в інструментальню, вибрав для нього лопату, вирівняв її середину, загнув краї. Столяр, колишній член моєї ланки, підібрав держак, відпврив його, трохи вигнув по зросту Чвлкова. Той лише дивився і дивувався: непросто, виявляється, зробити добру лопату!

Наступний день був для Чалковв справжнім тріумфом — він працював мвйже нарівні з усімв. А в лопату просто звкохався, не розлучвався з нею і після роботи: а рвптом украдуть?

До нвшої трудової сім'ї влився ще один хороший чоловік, якого всі вважали ледарем, філоном і взагалі кандидвтом на голодну смерть.

СПРОБА САМОГУБСТВА

Це було вирішено відрвзу ж, в той самий день і той самий чвс, коли я переступив поріг барака на Нижньому Хатинаху. Коли побвчив страшні тіні людей, що, як мені здалося, втратили всяку людську подобу,— змврнілих, виснажених, безносих, брудних. Тоді и сказав собі: «Так жити не можнв. Втрвтити влвсне обличчя — тут це неминучість. Отож треба вмерти».

І я вирішив умерти.

Питання полягало лише в тому — як?

Можна було повіситись. Але це, як мені здавалося, жахливв смерть: випростане тіло, висолоплений язик... Бр-р! Крім того, все одно не двдуть умерти: усе твоє життя на виду в твбірної обслуги від підйому до підйому.

Можна було б симулювати втечу. Немв нічого легшого: стоячи на краю вибою, кинутись у тайгу (добре, що вона близько). Будь-який охоронець підстрелить тебе, досить ступити ногою за табличку «заборонена зона». Підстрелить... А якщо не вб'є, а лише поранить, скалічить? Якщо не стане навіть патронів витрачати, а спустить на тебе собвк?

Втеча теж відпадала.

Тоді... Що ж тоді?

Рішення прийшло несподівано. Замерзнути. В пвм'яті поствлв некрасовська Дар'я, Мороз-воєвода... Так і тільки так!..

І я почвв шукати можливості, щоб замерзнути.

Але й це виявилось не так просто, як гадалося.

Ні вдень, ні вночі з нас не зводили недремного ока табірні цербери. Скрізь, куди б ти не пішов, вони стежили за тобою. Варто було в неурочний

час вийти з барака, як тебе відразу ж окликали. Про вибій і казати нема чого. Можна було, щоправда, напроситися на нічну роботу — заливати відвал, скажімо. Але й це намарне: конвой вартував кожен твій крок і вночі. Варто було мені загаятись з водою,— я умисне звтримався внизу,— як наглядачі почали кликати, підганяти, сполошився конвоїр, спустився вниз з вівчаркою.

Вмерти самохіть виявилось непросто навіть на Колимі!

Та раптом доля, здалося, усміхнулася мені. У таборі закінчилися припаси палива. Чи зима була надто люта і його споживали понад норму, чи паливна бригада не заготувала його в достатній кількості, чи ще яка причина, але припаси дров танули на очах. І ось одної неділі (у вихідні дні зимою ми у вибій не ходили, прибирали у таборі) нам оголосили, що підемо заготовляти дрова. Після сніданку ми вервечками потяглися в тайгу, на сопку. Серце стрепенулось — ось воно! Але й тут мені не пощастило: поставили внизу подавати дрова до табору. Заздрісно дивився я на тих, хто помалу, по пояс у снігу, підіймався все вище і вище. Сопка крута, і кожну людину видно як на долоні. Я просився туди, на заготівлю, та бригадир залишив мене внизу. Змирившись, я стежив за роботою, сподіваючись наступного разу будь-що прорватися якомога ближче до неба.

Дванадцять бригад, майже весь табір, вигнали на заготівлю дров. Вісім вервечок потяглося нагору,— слабосильні бригади об'єдналися в одну ланку. Нашій бригаді дістався найважчий, найкрутіший схилок. Унизу, по розпадку, простяглася охорона. Бійці в білих овечих кожушках були майже не помітні, а чорні вівчарки,— їх було штук п'ятнадцять,— рябіли то там, то сям. Невзабарі де-не-де з'явилися вогнища.

Ув'язнені йшли вгору.

Попереду бригадири і найсильніші люди з бригади. На їхню долю випала найважча робота — прокладання траси. Сніг був глибокий, людина в ньому іноді зовсім потопала, і тоді доводилося лягати на сніг, вагою тіла ущільнювати його, щоб можна було рухатись далі. Крок за кроком прокладалася стежка, ті, хто йшов слідом, розширювали її, притоптували сніг. Коли передній приставав, його міняв той, хто йшов ззаду. Повільно, вперто, настійливо чорна плетениця людей рухалась угору. Завдання ускладнювалося ще й тим, що трелювальна доріжка мала бути ідеально рівна, інакше важко буде спускати донизу заготовані дрова. Коли на дорозі стояло дерево, його рубали під корінь, очищали від сучків, спускали донизу. Ось і перша колода. Затим-друга, третя... Заготівля дров почалася.

Кожна бригада мала певне завдання. Дрова приймали табірні придурки і суворо стежили за виконанням норми. Ми впоралися з роботою досить швидко і вже годині о четвертій зробили норму, в деякі бригади ще й о дев'ятій вечора тяглися до табору змученою, голодною вервечкою.

Наступної неділі я вирішив піти на сопку в числі перших. Весь час потерпав — чи вдасться. Вдалося! Все виявилося якнайпростіше. Бригадир Ємельянов був з самого ранку п'яний і не втрачав надії хильнути ще.

— Ну,— звернувся він до мене,— ти йди вперед, порядкуй, розстав роботяг. Коли закінчимо, передам по ланцюжку. Збереш бригаду по дорозі. Та дивись — лишаєшся за мене, не підведи. А я тут... покерую.

Цього разу йти вгору було легше: протоптано зроблено, сніг підминати не треба. До половини сопки великі дерева всі вирубані, залишились самі прутики. Підлісок. Деремося дедалі вище і вище. Від головної стежини убік ідуть відгалуження — направо й наліво. Знизу це схоже на ходи жука-деревоточця. А чим ти кращий за нього?

Дійшли майже до кінця стежки. З боків ще стоять дерева-велети. Відправляю туди трьох-чотирьох чоловік, з рештою беремося вище. Хочеться якомога далі відійти від ненависного табору. Хлопці буркотять — йдемо цілиною. Прокладаємо стежку. Через кожні тридцять-сорок метрів ставлю ланку дроворубів і трелювальників. Люди поступово тануть. Залишається нарешті чоловік п'ять, даю їм завдання і кажу:

— Працюйте тут, а я підіймуся вище, розвідаю, що там і як. Спущусь годинн за дві, щоб до того часу була норма. Перекуримо і будемо спускатися. Ясно?

Їм ясно. Я за бригадира, суперечити не можна. Сам лізу нагору. Намагаюсь відійти якнайдалі. Пройшов метрів сто. Несподівано впоперек сопки ліг розпадок, іти стало важче — багато снігу.

«Вище! Вище! Ще вище!» — підганяв себе.

Розпадок скінчився, але сопка стала ще крутіша. Тепер вона здіймалася майже прямовисно. Я хапався за дерева, підтягувався, де можна було, повз, беручись нагору. І нараз, зробивши велнчезне зусилля й подолавши ще одне стрімке урвище, замружив очі і мало не закричав від здивування.

Сонце! Я зовсім забув про нього.

Коли морози на Колимі сягають мінус сорока градусів, повітря спресовується в густий туман, а якому щезає все. Він клубочиться низькодолом, і ти фізично відчуваєш, як він огортає тебе, обмацує кожну складку одягу, відпливає, щоб нова хвиля почала все спочатку.

І ось я піднявся вище за нього. Він перекочувався, поволі стелився у мене під ногами, а наді мною було чисте-пречисте небо і яскраве сонце. Воно світило так ясно, що кожен промінь, відбиваючись від сопки, сліпив очі, завдаючи майже фізичного болю. Я довго не міг розімкнути повік.

Закінчення в наступному номер

Г. Ткаченко. Рідний край

Розділ перший

З А Д У М

— Треба, по-моєму, приткнути народець до одного місця... Треба урізати в них приватне господарство і залишити кожному по корівчині і кабанчику — й годі. Бо до чого дійшли: від свиней у селі проходу не стало. А стадо громадське у п'ять разів обійшло фермське. І худоба, знаєте, вся сита, велика, доглянута. Від нашого ж фермського племені взята. Тільки наші все хиріють і вироджуються, а у них добріють, як на опарі. І запитайте: чим годується вся ця живність — випасу ж ніхто не має. Та правдами і неправдами тягнуть із фермських запасів. Все це притиснути треба. А я так розумію: найнявся на ферму — будь ласка, живи фермськими статками. Тоді не будеш ухилятися від громадських робіт, не станеш хвалитися своїм кабанчиком. Отоді цей мужичок-кедроянчок, увесь зі своєю сімейкою, буде в мене ось де...

Ви подумали, що оця, така знайома цитата взята із чергового «колгоспного» роману про наші недалекі і теперішні болі та біди господарювання на землі? Якби ж то... Хоча вона справді із роману Івана Акулова «Помилуйсь, милуючи», надрукованого в журналі «Москва», № 1—3 за 1987 рік, але про події... після першої російської революції 1905 року. Он куди розпростерлися інтереси наших, як ми звикли казати, письменників-«деревенщиков». Іван Акулов аж отам почав розглядати першоджерела цього вічного і неосяжного зв'язку: особиста і колективна (общинна) власність. Сучасні проблеми покликали письменника в минуле, до їхніх витоків, туди, де немало зав'язувалося вузлів, які розв'язувати доводиться нині нам, та й ще дітям нашим залишиться. Тоді, після 1905 року, пам'ятаєте з підручників історії, тріснула і розпалася вікова земельна общинка. Зрозуміло, що столипінська земельна реформа і подальша колективізація полярні в усіх аспектах: соціальному, економічному, моральному, світоглядному. Через те прискіпливий письменницький погляд падає на обидва шляхи розвитку російського селянства, аби визначити, яке перспективніше з них: приватновласницьке (отрубное) чи общинне (а пізніше колективне).

Пошукам важливої для письменника правди у романі відданий головний його герой — Семен Огородов. І читач несуєтний, уважний, прискіпливий у цьому романі-суперечці, романі-роздумі зможе багато чого побачити, зрозуміти, легко переносячи віддалені од нас події у сьогоднішній день.

А день нинішній дає для роздумів не менш революційні події. Знову селянство перед вибором найдоцільнішого господарювання на землі. Газети — від багатотиражки, районної аж до центральних — одна поперед одної кричать своїми заголовками про новітні погляди на землю і селянина на ній. Прислухаймося, придивімося... «Свій город нікому не зайвий», «Сімейний підряд на колгоспному городі», «Сім'я бере підряд», «Фермери», «Фамільна плантація», «Ферма вдома», «Помідорні» села беруть підряд», «Виручає сімейний підряд», «Сімейна ланка», «Віддача праці за сімейним підрядом»...

Це якщо тільки оком ковзнути по поверхні. А якщо вчитатися?

«Заробіток став у нас набагато більшим, як раніше...»

«...Оце і важливо — самостійність: ніхто не підганяє, ніхто збоку не стежить за дисципліною, виходами на роботу...»

«Якщо людина працює на землі, а сільському господарстві — вона має бути господарем...»

Стривайте, стривайте... Так можна повірити у рай земний. Тут щось не так. Бо звідки б це братися щораз гучнішим і гучнішим голосам.

«Це що — через 55 років після початку масової колективізації, коли низькорентабельні сімейні господарства почали об'єднуватися у великі сільськогосподарські артілі, починається відродження сімейних ферм за старим, «доколгоспним» зразком?»

«Невже колгоспно-радгоспний спосіб виробництва вичерпав свої ресурси і застарів?»

«Чи не крок це убік від колективного, соціалістичного господарювання, не крок назад до селянської межі?»

«Що — знову беруть гору приватновласницькі тенденції?»

«Навіщо нам нові відроджені куркулі, «чужі елементи» при соціалізмі?»

А тут ще й «Правда» неби підклала до жару вогню. У далекій Вірменії один місцевий «діловий чоловік» на прізвище Геворн Мкртчян організував сімейний молочний кооператив: тримає вдома 11 корів, та ще й 7 теляток — здає щороку більше 50 тонн молока і близько 3 тонн м'яса. На своїй домашній міні-фермі п'ять дорослих членів сім'ї — членів кооперативу — запровадили автопоїлки, машинне доїння і навіть транспортер для видалення гною. Тут виробляють не тільки традиційні сметану, масло, сир (до речі, досить дефіцитні продукти у їхньому містечку Степанавані), а й що дивно — придбали фризер, агрегат для виробництва ще більшого дефіциту — морозива. Прибутки від усієї цієї діяльності? Півтори тисячі карбованців від кожної корови на рік. Неважко їх помножити на одинадцять, приплюсувавши м'ясо телички... Казка, скажете? Так і є — Мкртчян назвав свій кооператив «Казка». Тепер хоче перейменувати, бо казка стала дійсністю...

«Известия» розповіли про дива, на перший погляд, речі, які робляться у Тернопільській області.

А там замість того, щоб не дозволяти сільському жителю мати великий прибуток з особистого підсобного господарства, тобто з подвірної землі (у Тлумачному словнику В. Даля вона йменується «присадибною, житловою, під подвір'ям і будинком»), щоб не зміг в ім'я особистої вигоди хитрий землевласник ухилятися від трудової діяльності в колгоспному господарстві,— так от замість того, аби поляпати його «громадським осудом», чи урізати городи, або, на крайній випадок, як уже не раз робилося (досвід бо є!), поламати парники, теплиці, заборонити зводити нові будинки на «нетрудові прибутки»,— то там колгоспи підписували з цими приватниками (У-у, куркулі прокляті! Експлуататори! Фермери!) угоди на вирощування і здачу в «помідорних» і «суничних» селах продукції на таких умовах, на таких умовах!..

Мало того, що платять шалені гроші за кожен центнер зданої продукції, то ще зараховують колгоспникам по 2—4 вихододні і видають натурою по 3 кілограми зерна!..

Та найдивніше інше: і «Правда», і «Известия», і сотні інших газет та журналів про вірменські молочні кооперативи, про тернопільські «овочеві села», про інші більші й менші сімейні форми господарювання в різних галузях сільськогосподарського виробництва (виноградарство, садівництво, баштанярство, шовкопрядство, вирощування тютюну, цибулі, часнику...) пишуть не фейлетони, видають не критичні стріли, а друкують розлогі, доброзичливі статті-роздуми під рубрикою «Увага: досвід!», «Радимо запозичити», «Нове і прогресивне на селі».

Чи світ з глузду з'їхав, чи всі одразу посліпли, щоб не бачити, куди це нас заведе, яких наслідків слід чекати від такого повального захоплення приватновласництвом? Революція, колективізація — хіба для цього робилися, хіба жертви, покладені на олтар світлого майбутнього, де не буде місця тенденціям відсталих від нас суспільних формацій, а буде усе спільне, усе наше, були даремні?!.

Зрештою, досить пригадати спосіб відлову в Африці мавп, щоб все стало на свої місця. Там місцеві племена у кокосовому горісі роблять отвір, трохи менший за діаметр лапки мавпи, вилучають звідти м'якоть, і, прив'язавши горіх, вкладають у нього морквину. Мавпочка, просунувши в горіх лапку, хапається за морквину і вже не кидає її, незважаючи на те, що не може її витягнути. Отак мавпу легко можна зловити і посадовити у клітку.

Людина, з її приватновласницькими інстинктами, яка має схильність гребти усе від себе, тим більше такий офіційно дозволений грошовий куш, чи не уподібнюється отій мавпочці, яка ніколи не випустить з рук того, що вже вхопила?! Але ж ми знаємо, що людина на відміну від аборигенів африканських джунглів, для збереження добутого залучає у свою сферу й інших людей...

Ні, що б там не казали, але вулиця Варлама не веде до Храму...

Розділ другий

ТЕМА

Отже, вулиця Варлама не приведе до Храму сучасного власника, який вигулькнув у новітній іпостасі, в сімейному підряді, в основному з трьох причин: що подібне «фермерство» суперечить соціалізмові; що надто багато він заробляє; і що надто багато дано йому самостійності.

Одне слово, настав час ставити руба питання, яке ніколи не рано поставити перед суспільством і яке не раз ставив перед собою, скажімо, А. П. Чехов: діло ми робимо чи займаємося дрібницями, або дурницями? Досі усі були впевнені, що ми саме робили діло... І тоді, коли корокували «царицю полів»... Піднімали «три кити»... І навіть в той час, коли селянина «звільняли від принизливої прив'язаності до домашнього господарства» і змушували зводити до громадських стад їхніх корівок...

Або пізніше, коли трудодні замінили гарантованою оплатою і вибили клин матеріальної зацікавленості у надоях і врожаях...

Цілком можливо, що навіть тоді, коли державні банки прибрали до рук колгоспні фінансові операції і пов'язали самостійність господарів з кредитами і лімітами,— це теж була «велика загальнонародна важлива справа»...

Претендує на «епохальність» і початок сімдесятих років, коли широкого розповсюдження набула ідея переходу від

багатогалузевої структури виробництва в колгоспах і радгоспах до поглибленої міжгосподарської спеціалізації і агропромислової інтеграції (це ж ще на нашій пам'яті: прискореними темпами почали зводити тваринницькі комплекси, розраховані на величезну кількість худоби і птиці. Та не так сталося, як гадалося: у нових умовах надої молока від корови знизилися, не було й приростів при відгодівлі худоби. У величезних приміщеннях, розрахованих на тисячі голів, утримувалась лише якась сотня тварин, собівартість продукції від яких, вона рік, підскочила вгору. Величезні капіталовкладення розвіялися порохом. Тут би пригадати й не поодиноку в таких випадках історію: якось керівники одного колгоспу, вирішивши бути попереду, поспішали скупити у колгоспників усю їхню худобу. Та коли зіткнулися з труднощами — бо ж не жарт мати одразу таке поповнення на колгоспних фермах, спробуй прогодувати й доглянути,— пішли до селян на поклін: відкупляйте своїх Лисок і Рябух назад. А ті ні — іншого життя скуштували, навіщо їм у гної бабратися, кормами сушити голову, ні світ ні зоря підніматися годувати й доїти, думати, де випасати...).

Потім почала гриміти Молдавія зі своєю «другою колективізацією», тобто намаганням у рамках цілої республіки здійснити міжгосподарську спеціалізацію і концентрацію. Що там сталося і через що — кожному, хто цікавиться цими питаннями, добре відомо.

Невже діло ми робили і в кінці сімдесятих, коли усі розмови про комплекси і міжгосподарську спеціалізацію та концентрацію раптом мов сокирою відтяло?

А не прогледіли, бува, часом ми ту дорогу до Храму, коли чи не на всіх перехрестях співали оди рязанському способу «перевиконання» планів по м'ясу, кубанському варіанту виробництва рису, іншим «великим стрибкам», які були розраховані на одне — швидкі високі нагороди. І нові посади, звісно.

Але ж були ще три Гераклові подвиги землевпорядників: епопея з «неперспективними» селами; заборона на садово-городні ділянки; відмова продавати городянам порожні будинки в селах, які так побільшили малі адміністраторам і бюрократам черги, скарги...

То де ж ця дорога, де?..

Не видно її, не чути про неї...

У всякому разі, таке враження, коли читаєш пошту, яка надходить останнім часом (період демократії і гласності) у партійні і радянські органи, редакції різних газет і журналів:

«Чому на 71 році Радянської влади мусимо купувати м'ясо і цукор за талонами?»

«Як так сталося, що у селі непрестижно і немодно мати господарський двір, клопітно тримати корову?»

«Чи буде суд не над кимось взагалі, а конкретно над тими, хто у свій час до самого порога обрізав громадські наділи, обклав непосильним податком кожну яблуню, кожну курку?»

«Чому тепер селяни так розлінувалися, живуть у розкішних будинках за металевими, у два зрости людини, парканами, їздять на власних машинах (поміняли корову на «Жигулі»!), підкидають і підкидають ціни на ринках і женуть давнішню копійку з присадибних ділянок?»

«Був час, коли сільським жителям забороняли виїжджати із села. А відмінили заборону — села опустіли: усі шукають легкого хліба у місті. Треба знову поновити давній закон і припинити міграцію».

«Ці селюки ринули у міста, наводнивши їх алкоголізмом, самогоноварінням, матюками — це через них бракує у містах житлової площі».

«Вас, журналістів, теж судити б, бо ви найперше аплодували і співали дифірамби тим, хто забороняв селянину і жителю містечок тримати худобу; хто забирав у них вирощене усе до крихти, а натомість додав копійчаний трудодень; хто наполегливо пропагував на селі будівництво багатоповерхових будинків, хто отримував за це численні нагороди, замість того щоб стати перед судом партії і народу».

«Куди, в яку прірву пішли ті немалі мільярди, що були хай із запізненням, кинуті на піднесення села?»

«Хто цей розумник, який дозволив собі тисячі сіл, розкиданих по степових і лісових просторах і які утворювали сам дух національного, оголосити «неперспективними», знести їх бульдозерами?»

«Як так сталося, що торік стихія заступила зненацька на сході країни вже й не області, а цілі регіони? Де є пробуджена перебудовою мудрість, де природний людський розрахунок не на краще, а на гірше? Чому знову не дійшли до багатьох місць херсонські помідори і кавуни? Чому знову, в котрий раз, ви небесне прокляття, пропадає така велика частина уже вирощеного, вистражданого врожаю?»

«Чому селянинові важче відремонтувати телевізор, чому його дитина часто мусить ходити в школу за п'ять-десять кілометрів, чому він дивиться старі-престарі фільми, чому нема під боком ательє, а пральні машини й авто в основному розподіляють у місто, чому нема де вставити зуби, купити окуляри — і все те, якщо і з'являється подекуди, дорожче, як у місті?»

Чому, чому чому?...

То питаєшся: коли є стільки «чому?» — хіба вулиця Варлама приведе до Храму?

Коли маємо (і то у великій кількості!) снобістський погляд на село, хворіємо на моральну глухоту, нив відсторонює від невирішеного, болючого, робить непричетним до нього, розподіляючи суспільство на «це там, у них, у селі» і «а це у нас»...

А ще порівняно недавно ми співали завзято на сільських святах: «І все навкруг моє...»

Хоча прекрасно кожен розумів: не «моє».

Та історичний досвід показав: цього недостатньо, щоб у власності був господар, треба, щоб і в господаря була власність...

Розділ третій

С Ю Ж Е Т

«...Я син селянина... Мене стосується все, що робиться на тій землі, на якій я не одну стежку босими ногами вибив; на полях, які я ще плугом орав; на нивах, які сходив

з косою і де силадаа сіно у копиці...» — читаю Олександра Яшина, квче п'ю кентар.

Телефонний дзвінок пролунав нагло і надто не до речі. Десь здалеку пробивалося до мене щось знайоме і близьке, але вже призабуте щоденними клопотами, балачками, іншими телефонними голосами.

— Старий, ти думаєш відпустку в кабінеті просидіти? Що, що — сімейний підрад? Хіба вже і в редакціях завели сімейний підрад?!.

Тепер я вже до решти впізнав голос Володі — мого щирого товариша по факультету, киянина, який, коли б не пожартував, здається б, і не жив. Тільки жарти одразу після закінчення університету надовго випали з його лексикону: якось так сталося, що нагло помер батько, затим мати, і він лишився круглим сиротою. З Волині, де вже працював у газеті, поривався влаштуватись до будь-якої області, тільки аби щодень не нагадувала йому рідна сторона про родинну трагедію...

Так опинився у Криму. Одного разу, пам'ятаю, їздив до нього на два вихідні, та й на тому наші стежки років на десять розійшлися: завелася у нього сім'я, діти, щоденні редакційні клопоти — добре, хоч на листівки до свят пам'яті і часу вистачало...

Тим часом телефонна слухавка аж вібрувала у руці.

— Давай на море, до сонця, на пісок — тут усе швидко забудеш: робота не вовк...

Вислухав мої доводи, чи то пояснення, бо вже геть іншим, аж прохальним голосом продовжив:

— Я так скучив за тобою, чортяко... Так хочу бачити...

Видно, знову товаришеві непереливки, не так усе в нього й добре, як бадьориться по телефону.

— Зрештою, коли вже тобі так потрібен той сімейний підряд — приїдь, я знайду тобі скільки заагодно — це вже тепер не новина. І в будь-якій галузі. Але для Криму головне, ясна річ, виноградарство. О!... Ідея! Я повезу тебе у радгосп «Сонячний» — там ці-і-ка-вий чоловік на підряді працює. Колишній директор цього ж радгоспу... Та ти маєш його знати: тоді, десять років тому, пам'ятаєш, ми їздили до нього цілою ватагою — ти ще нарис втнув про нього на цілу полосу «Молоді України»...

— Стривай, стривай — Білоіванов його прізвище?..

— Точно: Іван Іванович... його тоді теж з роботи збиралися знімати, та твій нарис допоміг — лишили. А тепер зняли...

Далі я вже не чув нічого: пам'ять одразу, ніби тільки цієї миті чекала, послужливо перенесла мене на десять років назад, у той спекотний недільний кримський день, явила перед очі кремезного, середнього зросту чоловіка, із пишною чорноволосою чуприною. І його обличчя — ніби щойно бачилися — стало переді мною — добре, уважне, на якому годі прочитати, що ми йому у вихідний як п'яте колесо... Ні роздратування, ні нетерплячки скоріше спекатися; а ще очі — певучі, з іскринками... Вони вміють запалювати. Та й слухати його цікаво, а відповідати ніколи не поспішає: кожне слово виважує, ніби пробує виноград на зуб...

Розділ четвертий

ЕКСКУРС У МИНУЛЕ

Чого я взявся тоді писати про нього?

Що такий ощадливий (й на мить не подумалося — скупий) і принциповий з громадським добром?

Що досить у веселій розмові з нами замислено зронив: директор як свічка, що більше світить, скоріше згорає — і зовсім не сумував за тим, що «горить трохи швидше», ніж треба було б?

Стало жаль цього порівняно молодого директора радгоспу, що його десятою дорогою оминають журналісти (не його друзі, як мої попутники, а ті, які б про нього мали написати більш-менш помітний матеріал в обласну чи республіканську пресу); що й нагород у нього не дуже (на той час, окрім значка ЦК ВЛКСМ «Золотий колос», він «заслужив» ще сувору догану високих обласних інстанцій за те, що написав книжку «Земля — место рабочее»; що сконструював перший у світі комбайн для збору винограду, мав персональні виставки своїх картин на Кубі і в Болгарії — що «не входить у службові обов'язки директора радгоспу»)...

Чи заімпонувала мовчазність та довір'я, що ти сам у всьому без нього розберешся, визначиш, що головне, а що другорядне, дріб'язкове (інший на його місці в ті роки!.. Досі пам'ятаю: не встигаю привітатися і відрекомендуватися, як: «Минулий рік, ми і п'ятирічку в цілому, наш радгосп (колгосп, підприємство) перевиконав на...» Витягаю записник, а тут уже готова низка цифр... Запитую про цікавих, сумлінних людей, як одразу ж блоками лягає: «Натхненні рішеннями... стали на трудову вахту...» І ціла хмара прізвищ у блокноті. А він: «так» або «ні». І незмінне: «А ви походіть землями нашого радгоспу, подивіться, послухайте людей, і вам не захочеться нічого питати»)...

А може, полонив мене справді сонячний авторитет директора «Сонячного», світла і щира повага, добра, до заздрості добра приязнь до нього малого і великого жителя села Скворцове та довколишніх сіл радгоспу?

Цілком можливо, що це сталося тоді, коли я зрозумів, що головне у нього в житті не популярність, не нагороди, не балачки. А люди і книжки. Ну, і ще живопис. А ще нова техніка... Але неправда, все-таки головне — люди. Люди, які працюють з ним на землі. Бо і книжки, і картини, і машини — то вже наслідок тієї любові до них.

Та найбільше спонукав мене зацікавитися Білоівановим і написати про нього Дмитро Павличко. Так, так, Павличко — хоч, думаю, Івана Івановича він досі не знає, а може, й не чув про нього.

Тоді, саме перед моєю поїздкою в Крим, в Ірпені проходила нарада молодих літераторів. Виступаючи перед нами, Дмитро Васильович ніби між іншим нагадав, що останнім часом стався досить відчутний приплив у літературу людей, так би мовити, від верстата і поля: електриків, будівельників, агрономів, голів колгоспів... І несподівано заявив: майбутнє літератури за ними — людьми праці і пера. Незабаром більшість літераторів поєднуватимуть свою творчу

працю з роботою безпосередньо на виробництві. А далі в його виступі пішли, мені здається, рожеві мрії: зникнуть графомани, на прилавках не буде сірих, одноманітних книжок, взагалі літературщини... Важко зараз сказати, як воно буде, папір білий...

Але що пишуть люди, які по-справжньому, із власного досвіду знають, що таке гарячий піт, що таке взагалі пуд солі, один-єдиний вирощений колосок, і пишуть вони талановито, і пишуть вони захоплююче — факт. Зважте: книжки не про досвід вирощування кукурудзи чи картоплі, не автобіографічні книжки героїв праці, у вихідних даних яких поппареллю значиться: «Літературний запис...» — а справжні поетичні і прозові твори, справжньої літератури, справжніх авторів. До того я за якийсь рік познайомився з чотирма такими авторами — людьми «від землі». Це люди різних літ, різної освіти, різних уподобань і професій і, звичайно, жанрового нахилу. Скажімо, ніяк не сплутати мені мужньої, десь вж суворої прози життя 77-річного голови колгоспу з села Шрома Грузинської РСР Міхако Орагвелідзе, і ніжної поезії, ліричних етюдів директора радгоспу з Ямпола Вінницької області Галини Сірої...

А тут (на ловця й звір біжить!) одразу після тої розмови з Павличком — зустріч з Іваном Івановичем Білоіваковим.

Добрий господарник (з відсталого зробив чи не найпередовіший радгосп у Криму). Книжки пише. Малює — дай боже професіоналам. І це ще не все: вперше у світі (ну, в світі не в світі — він великий, але в Союзі точно), а так у світі сконструював комбайн, який збирає виноград...

Чи треба казати, що в ліпшого героя й не міг собі вимріяти. Навіть із суворою доганою.

Тим більше, що каче про нього вичитав перед тим у Паустовського: «Люди, які працюють у будь-яких галузях, помітно поділяються на три категорії: на тих, які вже у своїй професії; на тих, хто, напевно, входить у її рамки; і, нарешті, на тих, хто значно «ширший» за свою професію. Ці, останні, звичайно, бувають людьми неспокійними і кипучими. Вони справжні творці».

А що ж я тоді писав про нього?

Знаю точно, що не оминув його дитинства і юності: десь так згадав, як у тринадцять років був він біля коней — табунник. Як зустрічав у степу світанки і заходи сонця, як перечікував снігові бурани, як мріяв стати чабаном. Працював у колгоспі і вчився: школа, технікум, сільськогосподарський інститут. Був секретарем райкому комсомолу, агрономом і парторгом у радгоспі «Привітний» поблизу Алушти. Звідси і переїхав у Старі Лези на нову посаду. Директором радгоспу. У тридцять років.

Тодішні Старі Лези (так і проситься сказати «старі сльози») — село із старенькими сірими будиночками, вибоїстою грунтовою дорогою, брудними вуличками. Довкола жодного деревця чи кущика. Тільки біля автобусної зупинки самотня акація, яка зустрічала і проводжала подорожан голими вітами. Не село — пустеля, в якому «цілий він з торбою не лаявся». Ой, як заздрили його жителі своїм сусідам, які мали свою колодязну воду. Справжню. Чисту. Бо їхнє село і прибрало солодке для слуху степовика слово — Колодязне... Щасливі — вони могли собі дозволити навіть таку розкіш, як поливати городів (ото вже справді: сусідам і під гору вода тече, а нам і в долині треба криницю копати...). А тут... Робота роботу поганяє, а земля така ж безплідна, як досі, хіба що, здається, від поту селян на землі тій то тут, то там виступали білі лишаї солі...

Я намагався в тому нарисі роздумувати, шукати витоки: де і як у такій бідоті міг з'явитися перший у світі, не бачений і не чуваний ніким досі комбайн? Може, паростки його ще в тих роках, коли тут побував М. І. Калінін і подарував перший трактор? Або одразу по війні, коли перші демобілізовані, Олексій Шахов і Петро Малий, застиглими очима надивившись, як із сімнадцяти обскубаних війною дворів не йшли, а повзли жінки та діти, впрягалися у поіржавілі за чотири роки плуги і шкребли суху, нам'якністу землю, то самі пропадали на зраненому полі-пустці, серед побитої німецької машинерії, і таки склепали, скрутили щось подібне до трактора чи автомобіля... Чи трохи пізніше — у вдосконаленні різних методів і способів збирання: бункерного, контейнерного... Але у своїй суті збирання винограду так і лишалося ручним — йшлося лише про схему руху агрегатів і розміщення людей — збирачів винограду, але не сам процес. Та Іван Іванович бачив комбайн, марив ним, снив ним — і під час виноборання, і на звітних зборах, коли підбивалися підсумки, вираховувалася собівартість та рентабельність, і на пронизливих вітрах-сіверках, які нам'якнили і незібраний виноград, і сльози, запечені в грудях...

Так багато я там віддав місця тому, як шукав він найоптимальніший принцип дії, замальовував у записниках контури, обдумував, з яких радгоспних машин згодилися б на це готові вузли і деталі... Ну, і про саме конструювання цілої серії ВЗМС (виноградозбиральної машини радгоспу «Сонячний»): першого варіанту, який діяв за принципом пилососа — вмонтував, потім варіанту за принципом струшування, відтак — пневматичний, електричний, з гідравлічним сікатором... І про вихідні та свята, вщерть наповнені перестуком молотків у кузні, дзижчанням верстатів у майстернях, про сумніви, невдачі, суперечки, незгоди, варіанти, і про гуркіт машини і радісний лемент опівночі на все село, коли нарешті комбайн запрацював...

І аж через 10 літ зацікавленість їхньою роботою проектно-конструкторських інститутів технологічних робіт, машинобудівного заводу...

А ще я не міг оминути, звичайно, теми як з'явилися у «Сонячному» свої мільйони прибутків, як ще тоді, десять років тому, завдяки його старанням прижився підряд не тільки у рослинництві і виноградарстві, а й тваринництві — на фермах великої рогатої худоби і вівчарствах...

Звичайно, було там і про його картини (здебільшого це пейзажі. Море. Степ. Виноградники. Сади. Вибалки. В усі пори року. Але найчастіше зимові. І питати не треба, бо зрозуміло без зайвих слів — зимою трохи більше можна використати вихідних...); про його книжки (навіть намагався вказати на

деяні вади: там сказано про людину скоро-гонцем, а там визирають штампи, деінде спостерігається епігонство... Ну, це, тепер бачу, даремно робив: у кого не буває недоробок, коли книжна перша, коли автор не професійний літератор, коли для вдосконалення майстерності — години по півночі і коли нема не те що наставника чи вчителя, який би розумівся на літературному ремеслі, а й людини, яка хоч би допомогла розділові знаки правильно розставити... Втім, якби в ній, в тій першій книжці, не було вад, якби все там було літературно пригладжене, якби були уникнуті гострі кути і важливі проблеми, без яких, на жаль, ще не обійтися хліборобам у своїй роботі, не знаю, чи я б повірив усьому в ній до кінця); як він домігся того, щоб уся молодь після закінчення школи, хіба за винятком вступників, лишалася у селі (тут йшлося про мотоклуб і про гоночні мотоцикли, картинги — сільська команда на той час уже виборювала призові місця на республіканських змаганнях у Києві; про художню самодіяльність, вокально-інструментальний ансамбль «Рифи», і не в останню чергу про довіру, про керівні пости у господарстві, віддані молодим); знайшлося місце розповісти і про сільську картинну галерею і музей прикладного мистецтва (тут роботи не тільки сільських самоуків і талантів, а й картини, подаровані гостями — київськими, московськими, ленінградськими художниками...).

Та що тепер згадувати, навіщо ворушити десятирічної давності зустрічі й бесіди? Он день нинішній несе знову якусь тривогу...

СЮЖЕТ (продовження)

— Ти чого замовк, старий? Ти слухаєш мене? Алло-о...

— Як це так зняли? За що?

— Це довга і досить заплутана історія. Райком партії і особисто перший були ініціаторами... Тут усі бояться чіпати цю тему, та й тобі... Візьми краще РАПО... Я тобі такі факти підкину — пальчики оближеш. І ніякого ризику — РАПО й так на ладан дише...

— А нащо мені те РАПО? Ти інтерв'ю академіка Тихонова читав у «Аргументах и фактах»? Отож бо — він сам Агропром на лопатки поклав...

— То приїзди просто так — відпочити... А про Білоіванова коли хочеш, напиши, як займається сімейним підрядом — у нього це виходить так, як і керував, чи не найкраще...

— «Просто так» не зможу... А до Івана Івановича, як тільки дістану квиток, як тільки вивернеться вільне вікно в роботі, то я в нього й плигну...

Та нові — малі й великі — турботи, відрядження відсували й відсували «на потім» поїздку у Крим...

Розділ п'ятий

ЗАЧИН

У маленькому французькому селі помер самотній старий селянин. Він лишив прекрасний спадок — великий доглянутий виноградник. Та хто стане тепер його господарем? Тільки й мови про це в селі. На проханння селян нотаріус сповіщає останню волю покійного: заповіт не може бути оголошений раніше, аніж на винограднику зберуть врожай. Значить, ціле літо виноградник буде без господаря? Але ж за ним догляд потрібен! А як доглядати, коли він нічий?..

Кінокомедія «Спадок» на торішньому XXII Московському міжнародному телевізійному фестивалі суттєво відрізнялась від попередніх комедій французів: дія фільму плине так повільно, як повільно плинуть думки героїв. Десь добру половину стрічки ці упертюхи лінньо сваряться між собою про те, хто все-таки повинен працювати на «нічийній землі». Усім добре зрозуміло: коли виноградник вчасно, скажімо, не обприскати, він загине... І тоді в селі оголошується щось подібне до нашого суботника: біля виноградника збирається майже усе населення села. Та з'ясовується, що хтось із селян на роботу не вийшов: тридцять чоловік відмовляються через одного приступати до роботи. Минає кілька тижнів: як і слід було чекати, необприсканий виноградник уже повен шкідників — його треба негайно рятувати. Але знову ж таки: хто повинен це робити?

Автори фільму ніби насміхаються з недотепних землеробів. Та, зрештою, хтось же повинен знайтися совісливий у селі, хто не полінувався б гнути спину на «нічийному» винограднику просто через повагу до землі, до селянської праці!.. І цей один, найсумлінніший, врешті-решт таки знаходиться, як це буває майже завжди у подібних випадках. Роже стає жаль виноградника, що гине на очах. У свою чергу Франсуа стає жаль Роже, якому наодинці не впоратися з величезним виноградником. За цими двома потяглися й інші — виноградник врятовано! Надходить тим часом осінь, і можна, нарешті, дізнатися про зміст заповіту. Село вихором облітає дивовижна вість: виявляється, селяни трудилися не на чужій, а на своїй землі — помираючи, колишній власник заповів: «Я хочу, щоб виноградник належав усім!»

Ви думаєте, герої фільму зраділи? Дзуськи! Вони затіяли нову сварку: як це — усім? Чому — усім? Ніяк поняття колективної власності не вкладалося у головах цих упертюхів. Виявляється, покійний старий селянин і після своєї смерті дав своїм односельцям мудрий урок того, що є «моє» і «чуже», а що є — «наше»...

Ну, зрозуміло, це там, у них, за кордоном, у цих проклятих капіталістів, усе так складно — вони ж Маркса не читають, про різні форми власності, мабуть, і не чули.

У нас усе набагато простіше. Візьмемо для прикладу... ну, хоч би усім відому історію «архангельського мужика». Задумав хуторянин Микола Сивков зі своєю сім'єю відгодувати за укладеним договором із радгоспом шістдесят бичків — це, до речі, 12 відсотків радгоспного плану... Далі, мабуть, розповідати про цю дику, неймовірну, але для нашої дійсності цілком «нормальну» історію про «чужого елемента», «куркуля», «не нашу людину», у якого тільки гроші в голові, аби озолотитися, не варт — усім на пам'яті публікації в «Известиях», більшість з нас до того ж бачили документальну стрічку, яку кілька разів показували Все-

союзне телебачення «Архангельский мужик».

Хіба там ішлося про долю сімейного підряду? Ой, глибше копаймо: йдеться про долю господаря на землі і справи, які він робить. Про боротьбу здорового глузду з бездумністю. Про застарілі, які пустили глибоке коріння, соціально-економічні пережитки, про сентиментальних любителів вольового натиску і диктату, які вірять лише у силу команди, сподіваються на свідомість трудівника, його любов до землі, совість, самовіддачу та інші «душі прекрасні поривання».

А людина усього-на-всього хотіла стати господарем і робітником. Хотіла добре жити. Бути самому собі економістом і фінансистом. Стати одним із тих російських «мужиків», які й сім генералів, і сім'ю свою, і державу прогодує. Звичайно, якщо йому заважати ніхто не буде...

Куди там тим французам з їхньою нічим ною проблемою! У нас коли вже проблеми — так проблеми, цілий міх, ще й зверху лишиться. На іншому місці. Щоб уже, через рік у тих же «Известиях» авторитетні люди заявили, що тому ж Миколі Сивкову кооператив потрібен був, «щоб дістати нарешті повну економічну незалежність і самостійність». Що не до збагачення він прагне, а «до права стати справжнім господарем...»

То що ж це таке — сімейний підряд, проти якого спершу усі стіною стали, а тепер піднесли у ранг эпиону?

На хвильку забудемо про «курнулів», «фермерів», «проклятих власників-експлуататорів» та про їхні шалені гроші...

Поміркуймо: Геворк Мкртчян із вірменського Степанавана надоює щодня від корови по 35 кілограмів молока, а в ближніх колгоспах і радгоспах по 3—5 кілограмів...

У тернопільських селах Придин, Комрівці, Велігури та інших колгоспники, виконуючи свою основну роботу в господарстві на відмінно (план продажу зерна і молока колгосп перевиконав більш аніж у півтора раза; більше, аніж намічалось, продали тут державі м'яса, картоплі, тютюну, овочів), у вихідні на присадибних ділянках збирають ще й небувалі врожаї суниць і помідорів. Колгосп, по суті, із нічого має чистого прибутку близько двох мільйонів карбованців тільки з переробного цеху ягід, який з'явився в господарстві внаслідок сімейного підряду.

Микола Сивков, як уже було сказано, сам у покинутому селі, де пропадають випаси, дає 12 відсотків радгоспного плану по м'ясу...

Ось це: зрослу продуктивність праці, високу виробничу дисципліну, відсутність крадіжок, окозамилювання, зрівнялівки намагаються не бачити за блиском справді великих заробітків. А чого ми їх маємо лякатись: зацікавленість — ось що має бути в основі стосунків між колгоспом і колгоспником. І матеріально, і морально людина повинна бути господарем. Вона і тільки вона повинна думати, вирішувати, відповідати за кінцевий результат. «Моє» і «наше» може, виявляється, відмінно співіснувати.

Не будемо ж ми у своєму ставленні до сільських турбот лишатися на рівні Мірри Лохвицької, котра з чарівливою простотою вичитувала колись Буніна за те, що він пише про селян: «Хай собі живуть, орють, що нам до них?»

Сім'я як самостійний трудовий колектив — поняття для селянського життя цілком традиційне. Нині ми в поняття «сімейний підряд» вклали новий, сучасний зміст — як перспективну форму організації праці.

Хай не так примітивно, як роздумував про особистий сектор селянина головний герой Павлов популярної у свій час книжки глибокого знавця проблем сільського господарства, омського нарисиста Леоніда Іванова «Глибока борозна» (1974): «Зрвав усе власне поголів'я утримується ніби між іншим, між головним ділом... Виходить, ці сили і засоби зекономлені для держави: витрат ніяких, а виробництво м'яса і молока іде!» (Нічого собі — «ніяких витрат!» А заготівля кормів, догляд за худобою — хіба це не праця? Не витрати? Попутно зауважу, що письменник наводить дані по РРФСР: особистий сектор виробляє до 36 відсотків м'яса і стільки ж молока! Справді «ми не готові іще відмовитися під твого резерву»).

Хай не так шаблонно і «газетно», як говорить у колективі й роздумує на самоті директор радгоспу, головний герой у художній повісті В. Конова «Тещина станція» («Наш современник», 1986, №№ 4—5) про «огірочників» (колишня доярка, ли майже усі її ровесниці у рязанському селі, перетворила свою присадибну ділянку на «плантацію монокультури» — своєрідний сімейний підряд): «У будь-якої економічної реальності... є її історія, сьогоднішній стан і перспективи на майбутнє. Історія проста — село, яке набідувалося, зголодніло, дістало несподівано можливість не просто добре, а прекрасно заробляти, і воно поспішає цим скористатися, справедливо підозрюючи, що такі великі гроші не будуть йому іти в руки увесь час...».

Зараз ідеться не про прямолінійність, не про брак сумнівів, пошуків, роздумів, зрештою, не про художню багатозначність у художньому творі — з'явився новий позитивний персонаж, досі не вивчений літературою або іноді й використовуваний у негативному плані — не вже цікаво.

І якщо говорити не таким «високим стилем», як у цій художній повісті, головна перебудова, думається, це та, що проходить в людині, що утверджує її гідність, а суспільству прищеплює втрачену повагу до унікальності її особистості. Не люди для держави, а держава для людей!

А ми кажемо: перебудова — це жива творчість мас, бо саме у масовій свідомості проходить «обкатування» нової економічної машини. Проходить не безболісно, не так швидко, як би цього хотілось. Селянин взагалі, як відомо, рідно коли кидається сторч головою за чимось новим, незвичним: він повинен спершу все обдивитись, прикинути, обмізкувати, помацати руками...

Житейський досвід підказує: тверді переконання несумісні із калейдоскопом захоплень. Погано, коли, кажучи словами С. Цвейга, доводиться виймати віру з душі, як прожитий день із календаря. Що не день, то нове збудження, нові міражі... Ні, це не для нього — тільки зірки на небі ні з ким не заручені, не мають свого пристановища, а він на цій землі прописаний постійно, аніяк — не його робоче місце.

Хай він не буде таким економічно освіченим, як ті, що його закликають, покукають, радять, обіцяють великі вигоди і блага, та коли вже він обміркував своїм простим селянським практичним розумом і зважився...

Втім, чи можна назвати неосвіченою людину, яка володіє мовою природи — уміє бесідувати із землею і сонцем, з каменем і травою?

Поїздка на Івано-Франківщину переконала в цьому...

...Ось уже котрий місяць перед моїми очима тендітна від того, що вироблена роботою, несміллива, десь аж боязка літня гуцулка із села Тюдів Косівського району на Івано-Франківщині Ганна Дмитрівна Бойчук:

— Такої легкості на душі у мене і не пам'ятаю чи було коли. Тепер є добрий настрій, радість від роботи... Тільки цього досить, щоб голосувати за перебудову!..

Слухаю її хапливу, схвильовану розповідь і цілком зримо уявляю її п'ятнадцятирічною відмінницею сільської школи з мрією про педучилище, перед якою одного дня враз постала разом з постаттю голови колгоспу в хаті житейська реальність.

Це він до матері:

— Пустите її до корів,— будете мати сотики, не піде на ферму — відріжемо землю...

За ту присадибну ділянку, до речі, ще й донині ведуться малі і великі «бої» (Ганні Дмитрівні уже далеко за п'ятдесят),— навіть перший секретар райкому Компартії України Іван Ілліч Яцола мусив втручатися, і взагалі збори проголосували «за», а її таки ж «прибрав» до рук для своїх родичів бригадир Юрій Іванович Лаврук...

Бачу її — не побожну, не віруючу — коли ввечері проти вітру і дощу, в клюпанцю біжить до церкви ставити свічку перед іконою «святої Марії», аби лише хворе теля не здохло (ветфельдшер спав у яслах на сіні перед тим телятком п'яний-п'янезний)...

Вона не відстоюватиме свого права на чергу за легковиком для сина (поза чергою машину дали таки синові бухгалтера: «Ви хоч і передовики, але хіба бичкам хвости крутити. Нам машина потрібніша»).

Бачу, чув, уявляю її такою, якою вона є,— затурканою колгоспною роботою, клопотами про немалу сім'ю (п'ятеро дітей), каліцтвом свого чоловіка Михайла Федоровича — найбільшої опори у сімейному підряді по відгодівлі бичків («Нещастя ся стало: сколочила чоловіка мого бик — пустив із прив'язі погуляти на пашу, а він як здурів — ногами збив на землю і почав толочити — ледве відтягли... А Михайло з ними такий був уважний, лагідний .. Видите, яка то є кудоба...»).

Але уявити Ганну Дмитрівну рішучою, злою, сварливою, щоб кагримала на голову колгоспу, зоотехніка, завідуючого фермою?! Це вище уяви. І не за присадибну ділянку: не за хворих телят; не за макляретю із чергою на автомашину; не за погані побутові умови на фермі; не за чоловікові лікарняні, а за... неповноцінні комбікорми, недостатню їх кількість, за полову замість зерна — усього того, що призвело до зниження приростів живої ваги ста бичків, які стоять на відгодівлі...

Звідки це? У ній це часи проста, безвідмовна перед наказами начальства, байдужа до усіх неподобств, що коїться на фермі, кого вже й за людину не вважають («Більше тиснуть руки сувенірникам – бо вищий прибуток колгоспу дають»), та раптом повстала проти копійок, проти крадіжок,— того, що знизило продуктивність праці?! Та й скільки там того зниження? По колгоспу прирости живої ваги бичків на відгодівлі становлять 400—600 грамів, а в подружжя Ганни Дмитрівни і Михайла Федоровича Бойчуків трохи знизились на 1000-грамові, і вже — гвалт?!

Плакала, коли в ясла, перед телятами, нічого було покласти (точнісінько, як колись Ганна Дмитрівна!) восьмикласниця Тамара — дочка Бойчуків, помічниця із помічниць. Та й Ігореві восьмий рік, а такої статечності і розважливості, такої працьовитості багатьом би тваринникам! У дітей свої інтереси на фермі: якщо з приростами буде все гаразд — Тамара стане власницею велосипеда «Салют». Та й Ігор, хоч має «Орленка», також мріє про «Салют»...

Що там казати — у будь-якому колективі важливий внесок кожного у загальну справу, потрібна взаємодопомога і підтримка. Ну, а коли зібралися докупи родичі, сім'я — такі питання вирішуються легше і простіше. Там не потрібно нарядів — що кому робити: селянська совість, яка не дозволяє миритися з браком і недбальством, підкріплюється ще й тим, що соромно працювати абияк перед батьком і братом...

Неможливо переоцінити те величезне значення у трудовому вихованні, яке має для дітей приклад батьківської працьовитості, відповідального ставлення до діла. Та й, окрім дітей, сімейний підряд дає змогу залучати до активної трудової діяльності пенсіонерів, домогосподарок, людей, котрі з різних причин не мають можливості трудитися у полі, на фермі, але які хочуть бути корисними суспільству.

Правда, чуються й такі голоси: у вільний від основної роботи час, коли треба відпочивати, люди переробляють — це не гуманно, це не для нашого суспільства. А хіба в тому, що людина хоче краще заробити і дати суспільству більше продуктів харчування — біда, це шкідливо? Навпаки — коли здоровий чоловік увесь вільний час сидить перед телевізором чи «забиває козла», грає в карти або шукає «теплу» компанію, щоб розпити пляшку,— оце шкодить і суспільству, і людині!

Ні, сімейний підряд — це скоріше крок до народного досвіду, який щось та вартий і в якому теж варто шукати резерви піднесення сільського господарства. Бо ж праця на селі завжди була сімейною — коли більше, коли менше. Та й, зрештою, сім'я — хіба це не колектив? Сімейний підряд через те не протиставляється колективному — він є його доповненням, хоч із деякими особливостями.

Пригадаймо: при бригадному підряді за невеликим колективом закріплюють засоби виробництва (земля або поголів'я худоби) на

договірних засадах. Це абсолютно нічого не змінює у відносинах власності: земля, як і раніше, залишається державною, а техніка та худоба, передані бригадам,— на балансі колгоспу або радгоспу. За умовами договору між бригадою і правлінням колгоспу перша зобов'язана виростити певну кількість сільськогосподарської продукції того чи іншого виду. Оплата праці підрядного колективу, зрозуміло, прямо залежить від обсягів здачі продукції і, звичайно, від її якості.

Великий колгосп на «міні-колгоспи» не розпався внаслідок такої самостійності колективу: планування, економічний аналіз та бухгалтерський облік, матеріально-технічне і фінансове забезпечення, реалізація продукції і взаємовідносини з іншими господарствами та організаціями — все це у віданні колгоспу. У його розпорядженні залишаються і всі питання реалізації соціальної політики, розширене відтворення, будівництво... За підрядною бригадою лише виробництво.

Сімейний підряд — один з різновидів у специфічних умовах колективного підряду.

У горах, на малоконтурних угіддях лісових районів, на околицях масивів великомасштабного землекористування, у маленьких селах і хутірцях, віддалених від центральних садиб, бригаді просто ніде розвернутися (можна, звичайно, закрити ті маленькі ферми, звести худобу на єдину, укрупнену — так уже робили в 60—70-х роках. Саме ця практика привела до фактичного випадання із землекористування віддалених пасовищ і сінокосів, до знищення малих сіл, жителі яких, всупереч розрахункам керівників, господарників і соціологів переселилися не на центральні садиби, а у міста — «якщо вже зриватися із насидженого місця, то туди, де краще»). У такій ситуації підряд бере сім'я — вона виступає при цьому як низова виробнича ланка колгоспу, що діє на засадах господарського розрахунку та самооплатності.

У цьому переконався,
коли побував на Харківщині...

Зінаїда Іванівна Посмітна народилася і живе у Козачих Майданах. Це так називається її село. Тобто називалося селом. А тепер хутір. Були, видно, тут добрячі козаки, а тепер лишилося їх, нащадків, усього восьмеро працездатних у двадцяти двох дворах. Доживають свого віку люди, доживає і хутір. Щоранку люди вирушають на летючку і — на центральну садибу у Шляхову. Там — робота. У Козачих Майданах — нічого.

Їздила щоранку і Зінаїда Іванівна — вона заправляла пальним автомобілі і трактори. Непогана робота, але якби ближче до хати...

А якраз навпроти хати ферма. Ще з учорашніх днів, коли колгосп тут був. Тепер з чотирьох корівників лишився не розвалений один, та й той... Колись там тримали корів, відтак, коли їх звезли на центральну садибу, телят. Та й тих скоро забрали. Лишилася пустка лякати вночі дітлашню. Але звідки у Козачих Майданах діти? Отак і стоїть обшарпаний, обшмуляний дощами і вітрами той самотній корівник. У Козачих Майданах дідусям і бабусям робити нічого — ото й гадали, коли звалиться: після зими чи під осінь?..

Та до нього, того корівника, приглядався і Геннадій Олексійович Перемот — голова шляховецького колгоспу «Ленінський заповіт».

А що був він за освітою зоотехніком-птахівником, то, ясна річ, думав про любу серцю справу. Та на той час не так любу, як потрібну. Про свій тодішній задум він через рік нам з харківським колегою-журналістом Михайлом Бідненком розповідатиме як про щось звичне, буденне, кібн й не було роздумів, вагань, умовлянь, боязкості, а то й страху перед «дядьком прокурором», фінансистами, ревізорами — та чи мало їх, регламентаторів, на бідну голову голови колгоспу?

— Поміркуйте самі: треба нагодувати механізаторів — ріж свиню чи теля; у дитсадок завезти м'яса — теж прощайся з бичком, якого б ще годувати й годувати. А звичайна курка, яка б виручила у більшості випадків,— дефіцит. Нема в господарстві жодної курки! Але з другого боку, заходжуватися біля птахівництва — клопоту не оберешся. Так прийшло соломонове рішення: запропонувати виробництво яєць і курячого м'яса комусь за сімейним підрядом. Звичайно, щоб без особливих колгоспних витрат — ми саме таку програму колгоспного будівництва задумали!..

Зінаїда Іванівна Посмітна на диво легко погодилася, у свою чергу запропонувавши прилучити до цього нового діла чоловіка Олександра Никифоровича та маму Лідію Михайлівну.

Це була добра думка: чоловік Зінаїди Іванівни — добрий тесля, а над тим корівником, що навпроти їхнього дому, аби став називатися пташником, треба було чимало попрацювати...

Це тільки в казці — яєчком покрутиш на блюдечку — усе, що задумаєш, збудеться.

Посмітна пам'ятала з дитинства й інше: скоро казка кажеться, та не скоро діло робиться. Особливо не так скоро, якщо душу вкладаєш у те діло...

Ремонтували, білили, гнізда для несучок майстрували...

А як завезли більше чотирьох тисяч манюпіх, одноденних курчат, отоді і справжні клопоти почалися для Посмітних — до трьох дорослих приєдналася після шкільних іспитів і дочка Віра. І що — великих втрат навіть у січневі морози не було: чотири тисячі курей виростили. А тут нові клопоти — яйця посипалися, як із щедрого лантуха діда-мороза. Плану на них колгосп не мав — куди реалізувати? А голова радий, що люди клопочуться справою, сам заклопотаний останніми збиральними роботами: «Ваш пташник — шукайте самі, де збувати!» Шукали, їздили, сварились, просили — 46 тисяч штук яєць (вони, до речі, самі окупили всі затрати на виробництво) тільки за осінь пішло на хлібозавод, школи, дитсадки, колгоспні їдальні. Витрати на корм? Майже ніяких — після жнив завезли у Козачі Майдани відходи з токів — є корм на кілька місяців. Півтори тонни, зважай, дармового пташиного м'яса, слід гадати, добряче зекономили і свинину, і яловичину: малі бички не потрапили під ніж, лишилися

на відгодівлі. А економія клопотів? А хай вони що невелика, а трудова зайнятість жителів Козачих Майданів?! А що в ділі сонсане добро — старий корівник?!

Торік пташина ферма Посмітних уже дала більше 140 тисяч яєць і п'ять тонн курятини. Заробітки сім'ї теж добре виросли. Але вони чомусь не радують: приходить комісія за комісією, ревізор за ревізором — навіть своїх власних курей на сімейній фермі Зінаїда Іванівна боїться тримати, «не хоче померці», боїться лихого слова.

Ох, ті методи контролю, які так в'яжуть руки тим, хто вибрав нові форми господарювання!..

А втім, сімейний підряд Посмітних, хоч і вигідний господарству, має роль допоміжного, підсобного виробництва.

Науковці доводять: хоч курятина і найдешевше м'ясо, але для того, щоб воно давало не копійчані, а тисячні прибутки, потрібна птахофабрика з блоками хоча б на сто тисяч курей.

Колгосп «Ленінський заповіт» поки що не має змоги будувати у Козачих Майданах таке виробництво. Та основне — початок зроблено, ростуть свої кадри птахівників. А хто знає, що буде через рік-два? Адже ж гроші знайдуться на будівництво!.. Бо ожили Козачі Майдани, наповнилися виробничими турботами. А це головне.

Переваг сімейної форми господарювання й шукати не треба — вони очевидні: спрощена оплата, бо з'ясовувати особистий трудовий внесок не треба — сім'я сама віддасть сповна кожному стільки, скільки заслужив і заробив. Тут прямий і більш очевидний зв'язок з кінцевим результатом... Сімейні колективи, як правило, стійкі — вони опираються не лише на виробничі, а й на родинні зв'язки, взаємовиручку. І хоча особисті інтереси посилені — зберігається пріоритет таки громадських: займаються ж вони загальною для усіх трудящих справою — забезпечують план господарства по тих чи інших показниках. Питання дисципліни тут також вирішується простіше — по-сімейному...

То які вони тоді «куркулі» й «експлуататори»?

Ясно ж: земля і техніка не їхня, а державна власність; працюють тільки члени сім'ї і нікого «з боку» не наймають; і якщо платня у них таки вища, зате вона справедливіша, це оплата за реальну кількість та якість продукції, і більше ні за що, продуктивність праці за сімейним підрядом удвічі-утричі вища, аніж, скажімо, на рядовій колгоспній фермі (як це на часі нині, коли на фермах країни бракує більше 160 тисяч працівників, у тому числі 46 тисяч доярок. Не зайве нагадати й про те, що 10,7 мільйона корів у США дають приблизно стільки ж молока, скільки наші 22 мільйони); таким чином, кожна тонна молока, вироблена за сімейним підрядом, обходиться колгоспові чи радгоспові наполовину дешевше, аніж на рядових, звичайних фермах...

Виробництво молока в країні ми не підвищимо найближчим часом, судячи з усього, ніяким іншим чином, незважаючи на оптимізм, породжений повідомленнями преси про те, що якийсь мексіканського рвача сенатор Анхел Кострільйон Малес виміняв карликову корову! Він, а за ним і тисячі ентузіастів у всьому світі намалювали в уяві ідилічну картину: ніжна тваринка, ростом із собаку, милозвучно цокає ратичками паркетом міської квартири, видзвонює калатальцем, я в точно визначені години сніданку і вечері легенька б'є ріжками в двері кухні і виціджує господарям літр парного молока.

Втім, наш радянський вчений, віце-президент ВАСГНІЛ академік Л. К. Ернст не поділяє цього ентузіазму і настроєний скептично: якщо вага і ріст корови, зважайте, знизились у три рази, то затрати праці на догляд за нею підвищились разів у десять, це по-перше; десяти мініатюрним коровкам, виявляється, кормів треба навіть не стільки, як одній звичайній, великій, а ще в кілька разів більше, — це по-друге; а по-третє, чисто психологічно і фізіологічно: більше тижня житель міста корову в квартирі не витримає. Тоді що — суспільству загрожують стада бездомних міських корів?!.

Та повернімося до сімейного підряду.

Так, він унеможливлює зрівнялівку, — ось чого насамперед треба боятися ревнителям «середнього карбованця». А перестраховальникам «довгого карбованця» (хоч який він «довгий» — він зароблений!) не зайве нагадати, що величезні прибутки при сімейному підряді пов'язані ще з тим, що береться до уваги заробіток однієї людини — голови сім'ї. Але ж у роботі брали участь усі члени сім'ї — значить, це загальний прибуток усіх, хто брав участь у трудовому процесі; не треба забувати, що нерідко частина, а то й увесь обсяг робіт виконувався у години, вільні від громадського виробництва. Значить, це понаднормова праця. А оплачується вона, як відомо, у підвищених розмірах.

«Уся наша надія тримається на тих, які самі себе «годують». Це слова Скворцова-Степанова. А що ми даємо тим, на яких «наша надія тримається»? Один з письменників, коли зайшла про це мова, напівсерйозно-напівжартома зронив: це ж турбіни можна рухати ... такої сили душевний заряд іде на марну потугу зрозуміти: чому часто думаємо одне, говоримо інше, а робимо третє?

Недвозначно висловився М. С. Горбачов у травні цього року на нараді в ЦК КПРС з працівниками підрядних колективів агропромислового комплексу: «Наша вимога до всіх — відкрити шлях підряду, оренді, допомогти ініціативним людям, щоб у сільському господарстві все почало рухатись. Завдання всієї партії, всіх партійних комітетів — підтримувати новаторів, підтримувати нову справу, забезпечити умови суцільного переходу на підряд».

«Думається, час переконань і агітації за колективні, сімейні й особисті підряди минув. Треба активно і предметно займатися їх практичним впровадженням, підтримувати ініціаторів нового і суворіше питати з консервативно настроєних керівників» — це слова з аналітичних матеріалів липневого (1987 р.) Пленуму ЦК Компартії України (до речі, Пленум тоді назвав цифру

427 тисяч чоловік — тих, хто займається сімейним і особистим підрядом у республіці. А в кінці того ж року «Правда України» у газетній передовій, присвяченій сімейному підряду, називає іншу цифру — «більше 300 тисяч». Це, мабуть, тому, що органи статистки такого обліку не ведуть. Сільгоспоргани у свою чергу називають «тисячі сімей».)

Здавалося б, що ще треба — тим більше, що і на січневому, і на червневому (1987 р.) Пленумах ЦК КПРС теж проголошувалось, що за новими формами господарювання на селі велике майбутнє. Михайло Сергійович Горбачов іще й підкреслив: «По-перше, ми і так загубили роки і десятиліття; по-друге, «прекрасного завтра» може і не бути, якщо сьогодні не працювати в поті чола, змінюючи спосіб мислення, переборюючи інерцію, освоюючи нові підходи».

Здавалося б, усе зрозуміло: нове на селі перевірене досвідом, підтримане партією — працювати б тільки і працювати, засукавши рукави. Та де! Керівники і спеціалісти багатьох господарств, підписавши із сім'єю договір на виробництво тої чи іншої продукції, вважають свої обов'язки щодо підрядного колективу на цьому виконаними. Забувається чомусь, що підряд — це коли людям забезпечили усі умови роботи, дали їм необхідні ресурси і поставили їхній заробіток у залежність від кінцевої продукції. Та свої зобов'язання часто-густо адміністрація не виконує: не забезпечує достатньою кількістю, скажімо, кормів, та ще й у потрібний строк, не створює нормальних умов роботи, веде незадовільний облік, обраховує трудівників, боячись, аби ті багато не заробили. Таке побоювання часом спричиняється до того, що адміністрація намагається заднім числом переглянути визначені раніше умови і весь договір у цілому. Чи треба говорити, що такі дії підривають віру людей у те, що їхня праця буде заслужено оцінена?! А буває: люди хотіли б працювати на сімейному підряді, а керівництво господарства, оформивши договір, кидає їх кволиці з трудностями, мов кошеня у воду,— виплинуть, чи випливуть?

Але ж, коли укладали договір, людям обіцяли золоті гори, а потім лишили без матеріально-технічного забезпечення.

Маємо пам'ятати, що справжня робота з підрядними колективами тільки й починається після підписання договору, а не ставиться на цьому крапка,— копітка робота з людьми, наполегливість у досягненні мети.

Не забувається й поїздка у радгосп «Вільшанський» Дергачівського району тої ж Харківської області.

Саме перед моїм приїздом відбувся пленум райкому партії, і в доповіді, опублікованій у районці, я прочитав: «1500 чоловік працюють зараз у нашому районі за сімейним підрядом. У радгоспі «Вільшанський» на підряді трудяться три сімейні колективи: Цапенко, Лисько та Смирнови. Ось для прикладу цифри, які характеризують роботу сім'ї Цапенко. Чотири місяці чоловік та його дружина обслуговують 200 голів молодняка... Середньодобовий приріст становить 461 грам проти 296 по радгоспу... Вироблено... Середній заробіток...»

Але зупинімося — навіщо цитувати хай і виважену, правильну доповідь райкому партії, яка, як і я, ставить запитання: «Чому інші господарства не беруть на озброєння цей досвід?» (Звернімо: цифра з двома нулями — кількість зайнятих сімейним підрядом — стосується в основному до працюючих на сезонних роботах у рослинництві і городництві. Тваринництву пощастило менше...)

Перше-наперше я поїхав туди, у «Вільшанський» — слабосильне господарство.

Все, що говорилося про Цапенків, правда. І телята в них чисті та кругленькі, і середньодобовий приріст живої ваги влітку перевищує 600, взимку — 300 грамів, що, як було сказано, більше середньогосподарського рівня, і платня у них немала — 300—400 карбованців, і договір з господарством чотири місяці тому укладено...

Одне лише «але», одна «дрібниця»: Іван Йосипович та Марія Іванівна працюють разом на фермі ось уже восьмий рік, і весь час на вирощуванні молодняка великої рогатої худоби. Всі ці роки вони працювали сумлінно і продовжують так працювати. Але навіщо тоді нині говорити: «створили»?

Питаємо Марію Іванівну: чи змінилося щось у роботі після укладення договору?

— Нічого не змінилося,— літиться вона (перед тим постійно осмикувала чоловіка, коли той пробував висловлювати якісь претензії до керівництва — «трактор не дають гній вивезти», «концкормів обмаль» — і доповнювала за нього — «все в нас добре, все, як у людей, начальство хороше...»). — Тільки папірець підписали і все.

Звичайно, я не збираюся звинувачувати адміністрацію радгоспу «Вільшанський» у тому, що вони підкріпили роботу сімейних колективів договорами. В багатьох господарствах і цього немає. Однак виходить: оформили те, що є, що перед очима, до чого рук не треба докладати, турбуватись,— і все?!

І мені тоді так захотілось запитати райкомівців: то який досвід переймати у цьому господарстві — паперотворчості, чи що?

Що там казати: багато завалів треба ще розгребти на шляху нових форм господарювання. І не в останню чергу некомпетентність, невміння організувати вартісну справу, інертність кадрів, небажання поширити позитивний досвід — щоб у кожного поля, сівозмінної дільниці, ферми з'явився справжній, турботливий і зацікавлений господар.

Звичайно, тоді спеціалістам, керівництву працювати стає складніше: раніше бригадир чи завідуючий фермою бігали за людьми, мало не силою витягували їх з особистих стаєнь, присадибних ділянок, парників, теплиць; тепер люди біжать за бригадиром: де добрива? Коли трактор буде? Чому корми не підвезли? Скільки можна чекати тару?

І ще одна важлива деталь. Підрядники взяли на себе обов'язок працювати переважно у тих галузях, які поки що не вдається достатньою мірою механізувати. Скажімо, формою сімейного і особистого підряду торік оброблялося понад 40 відсотків усіх овочевих культур, вони доглядали за 80 відсотка-

ми виноградників, 85 — хмельників... То чи не тимчасова тоді, чи не відживаюча форма — сімейний підряд, чи має вона перспективи, раз укладаються договори в цілому на продукцію, пов'язану з ручним виробництвом (сюди ще треба додати — розведення шовкопряда, тютюнництво, бавовнярство...)? Але ж у землеробстві вже нині працюють сімейні підряди з новим набором техніки. Та й у тваринництві вельми поширене вирощення худоби на власних садибах, яка належить колгоспові і радгоспові. До речі, торік з населенням країни було укладено 1,3 мільйона договорів на відгодівлю худоби. Хоча зрозуміло: створення сімейних ферм — не самоціль. Вони не замінять великих тваринницьких комплексів, але мають право на існування як спосіб отримання додаткової продукції, повного використання трудового ресурсу сім'ї, експлуатації покинутих приміщень і землі на окраях господарств, які лишилися після укрупнення колгоспів і радгоспів.

Та що там казати: на фермах, де працює сімейний підряд, з тими ж засобами механізації потрібно працівників удвічі менше, а надої стають удвічі вищими, аніж у цілому по господарству, хоча, звичайно, ті надої не голландські... Вигідність для господарства і сім'ї нової форми виробництва пояснюється не тільки економічними показниками, хоч вони дуже важливі, а й багатьма іншими чинниками.

Чи не найбільший з них: ми повертаємо селянинові одвічне горде почуття господаря на землі, потроху забуваємо про такі непривабливі риси, які в ньому недавно вкорінилися: порушення дисципліни, крадіжки, бо це ж сором нашого ладу: кожен тягнув з колгоспу, що тільки міг тягти.

І стає на фермах, на полях наших вже не так, як у відомій байці Крилова: кожен тягнув у свій бік...

Бо на селі з'являється г о с п о д а р!..

Розділ шостий

З А В'Я З К А

«Земля допомагає нам зрозуміти самих себе так, як це не допоможуть зробити ніякі книжки. Це тому, що земля нам опирається. Людина пізнає себе у боротьбі з перешкодами. Але для цієї боротьби їй потрібні інструменти. Потрібен рубанок або плуг. Селянин, обробляючи своє поле, по крихітці виходлює у природи розгадку деяких її таємниць і добуває з нього загальну істину».

Це Сент-Екзюпері, початок його знаменитої «Планети людей» — однієї з наймудріших книжок нашого двадцятого століття. Але ж вона, ця книжка, стала видатним художнім відкриттям не тільки тому, що писав її один із найталановитіших митців слова, а ще й тому, що художник цей професійно володів одним із могутніх «засобів» пізнання — літаком.

А ось формулювання січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС:

«Ми хочемо перетворити нашу країну... у суспільство... найгуманнішої високої моралі, де трудяща людина відчула б себе повнокровним господарем».

Власне, основне питання агропромислової перебудови (і не тільки цієї сфери) — як повернути землі господаря?

Не можна не погодитися з Юрієм Черниченком, нашим провідним публіцистом: коли людина живе в сільському господарстві, вона насамперед повинна бути господарем, зрештою, сама назва «сільське господарство» вимагає наявності господаря. А звідси — якщо нема господаря, то й сільського господарства нема.

Господар — це людина, якій погано спиться. Він удень працює, а вночі думає, крутиться з боку на бік.

І навпаки — коли людина «відключається» і їй, як то кажуть, наплювати на все, це вже не сільський господар, це колгоспний наймач, або називайте його як хочете...

Мій добрий товариш, поет і публіцист Ілля Фоняков назвав якось його «ординцем».

Із сивої давнини, як відлуння важких, суворих випробувань, здається, саме диханням народу донесло до нас це напівзабуте слово — «ординець». Тим словом звали завойовника, тимчасового розпоряджувача, який, окрім руйнувань і грабунку, нічого не ніс на нашу землю. Через те й нині у чужому, несприйнятливому, тимчасовому бачимо ординське. І агронома, який згодував коровам елітне насіння... Ординського роду-племені також молоді «аграрники-спеціалісти», котрі після закінчення вузу не дійшли до села і таким чином зрадили поле (щороку до 30 відсотків спеціалістів сільського господарства з новенькими дипломами не з'являються за місцем призначення)... Сучасний ординець багатоликий, не перерахувати його іпостасей, не скласти реєстру «заслуг» — усюди про нього можна почути гіркі слова. І на тваринницьких фермах, де блищать на сонці нікелем молокопроводи і холодильні агрегати — у звітах міністерства вони значаться, що полегшили роботу дояркам, але доярки й надалі доять вручну, вручну роздають корми, вручну носять бідони і дідівським способом студять молоко у копанці під вільхою,— а все через те, що нехлюї-монтажники дороге обладнання перетворили у непотрібні декорації під дахами корівників. Він і серед меліораторів (сучасний «лікар землі»!), які осушуючи болото, через помилку проектанта чи через своє неуцтво перетворюють річку — красу і гордість землі — у стічну канаву і гублять заодно сотні гектарів лісу.

Таки так: ординця здалеку не відрізниш — нема на ньому клейма; і під мікроскопом його не розпізнаєш. Жодного не знайдеш, аби він цілком годився на карикатуру для загальних оглядин — іншим для науки. Великі майстри складати веселкові звіти, пустити дим в очі, вони добре вміють маскуватися. Цілого ординця справді важко знайти, але його слід чітко позначився на нашому полі і фермі...

На початку цього року у розмові в Кремлі з літераторами і журналістами М. С. Горбачов, між іншим, уперше назвав вражаючу цифру безгосподарності ординця — 12 мільйонів гектарів (до того ж прекрасних гектарів найродючіших земель!) він затопив, утворюючи «рукотворні моря» під гідроелектростанції. Не треба великої мудрості, аби підрахувати: якщо з кожного гектара

збирати лише по 25 центнерів зерна (бо ж найродючіші гектари!), щороку країна мала б іще 80 мільйонів тонн хліба! Крім цієї цифри, нагадаємо й інші, які тільки-тільки стали нам у період гласності доступні: ми щороку завозимо з-за кордону 30 з гаком мільйонів тонн зерна; а для їжі, щоб покласти на стіл країни хлібні вироби 500 найменувань, нам треба лише 30 мільйонів тонн. Як звести усе це докупи: нам на всесоюзну паляницю треба 30, закуповуємо 30, а виробляємо тільки пшениці у країні до 100 мільйонів тонн зерна на рік? Та біда, що наше зерно слабе, низькобілкове, про яке і не заїкнешся на світовому ринку. І як фураж — гріш йому ціна! десятки мільйонів тонн його щороку йде на корм худобі. Замість ячменю, високобілкової сої, кукурудзи, вівса...

Чи не досить милуватися собою, своїм часом, «історичними» перемогами, своєю винятковістю, своєю безпомильністю, своєю епохальністю, а тверезо подивитись на звичайні, житейські речі?!

Ми таки загубили почуття господаря землі у селянинові за роки від колективізації.

Воістину, хтось слушно і мудро підмітив: час після перемоги підступний для переможця...

Бажаючи надолужити прогаяне, уряд вклав в останні роки в сільське господарство 650 мільярдів карбованців (цифра теж тільки тепер стала відома), в що отримали натомість?.. Сиротливі, мертві села, неорані, забур'янені ниви, покинуті корівники...

І порожні прилавки продовольчих магазинів.

Де ти, орднице, агов!..

(Правда, услід за цим, праведним вигуком варто б навести й не менш справедливі спостереження: хоч ми кричимо, лаємось, занинавчуємо, дискутуємо, засуджуємо і т. д. усіх і вся, що прилавки продуктових магазинів порожні, їсти, по суті, нічого, а в той же час більше половини дорослого населення країни чомусь із зайвою вагою; найходовіший товар у наших універмагах 52-го та 54-го розміру... Тут, хоч і з деякими застереженнями, можна б навести і виступ в Одесі у грудні минулого року відомого сатирика і гумориста М. Жванецького — із чисто «південним» гумором, притаманним одеситам, він прорік буквально таке: скаржитесь — м'яса нема; масло — дефіцит; доброї ковбаси часом і за великі гроші не купиш — в чому тоді влітку в Одесі каналізацію прорвало?!).

За 15 років, починаючи з 1970 року, темпи зростання національного доходу в країні скоротилися утричі. І за цей же період внески в ощадних касах зросли більш як у 4 рази: з 47 до 200 мільярдів карбованців. Особисте — вгору, громадське — донизу...

Звідки це? А звідти — колись думали, що міграція людей із села в місто, праці на колгоспному полі і фермі «як мокре горить», через низькі заробітки на селі. Заробітки зросли. А ставлення до землі лишилося таким же...

Роки були потрібні, великих і малих помилок треба було наробити і подолати їх, аби зрозуміти: селянин має бути господарем на своїй землі, а не слугою,— отоді він і лишиться у селі, буде дбати не лише про своє, а й про громадське, державне.

Дрібногруповий, або сімейний підряд, індивідуальна і артільна діяльність — це намагання нейтралізувати мінус неогосподаря загальнонародної власності.

Останнім часом ми багато говоримо (та що там говоримо — нарікаємо, хоч і це ще не точне слово, яке цілковито відповідає нашому емоційному станові, коли мова заходить про багатолітні біди нашого сільського господарства) про усім помітну бідність продуктових магазинів, про ринкову дорожнечу, злочинну сплячку агропрому (або й взагалі про шкідливість його створення), і при цьому геть-чисто забуваємо, як нелегко складалася доля селянина при нашому революційному рвиаку у незиане, ак і що винесло село на своїх плечах у нелегкі роки індустріалізації, у страшній, не на життя, а на смерть війні, чиїм потом і кров'ю, вдвджильними зусиллями, ціною яких жертв зводилися у передвоєнні, воєнні і післявоєнні роки заводи і фабрики, як це оголяло і знекровлювало село... Якщо забути це все,— усілякі мудрування, безвідповідальне критиканство будуть не просто безплідні, а й образливі, антиморальні. Ні, це не мої виправдання і пояснення колег-публіцистів про нашу минулу й теперішню безгосподарність, не заперечення серйозних помилок, котрі мали місце у різні роки становлення країни, щодо села, селянина, робітника, внаслідок чого хлібороб втратив відчуття господаря землі,— ми їх усі знаємо і можемо назвати: волюнтаризм, політика батога, а вже на нашій пам'яті відомі гнійники застійного періоду... Через те маємо не лише повсюдно голосно кричати про все це (ах, які ми розумники і сміливці заднім числом!), маємо усією душею, серцем відчути, пережити нелегку і суперечливу історію свою, біль рідної землі. Що ж: і терпимість, і всепрощенство — не найгірші риси особистості. Та ніколи не маємо права, не повинні ми бути Іванами безродними, «манкуртами», котрі не пам'ятають своєї вітчизни і материзни, а повсякчас мусимо думати, що, говорячи про діла своєї Вітчизни, особливо про діла невеселі, кожен з нас є її сином...

Як сила гравітації без маси, як квант світла без руху, так і кожен з нас у відриві від суспільства — ніщо. Кого тоді маємо занинувачувати? Насамперед себе. Бо я, ми, ви — усі ми в одвіті за свою Батьківщину. За її болі і радощі. За її біди.

А проте можемо з оптимізмом дивитися вперед і відзначити з приємністю: сколихнулося нині село — на ділі, а не на словах іде там перебудова, впроваджується бригадний і сімейний підряд, набула поширення здача землі в аренду, утворюються сімейні ферми та інше сільське кооперування, агропром, з усіма ланками і підрозділами, переходить на господарський розрахунок, і що головне — йде незворотний процес повернення селянинові відчуття господаря... У суспільстві виникла цікавість до людини активної, котра самостійно приймає рішення, цікавість до людини-максималіста. До людини, яка вирішує і діє. Яка стає господарем.

І не треба дуже пригадувати, як нас, письменників, часто раніше закликали: показуйте нове село, нову людину на селі.

Звичайно, при цьому маючи на увазі село міського типу. Закликали показувати трудівника землі, піднесеного на п'ятий поверх. Його, цього героя, називали вишуко: житель індустріального села. А де це село, його нема і не буде ніколи — поле під дах ми ніколи не сховаємо, зерно не буде вироблятися на потокових лініях — його вирощуватимуть все-таки на землі: під злив'ами і спекотнем, під градом і бурею... Климент Аркадійович Тімірязєв любив повторювати: праця хлібороба таємничіша, бо має справу із живою природою... Так було, коли в руках у нього була мотика і коса, так буде й надалі, хоч у руках у нього найновіша техніка.

Аж тепер ми бачимо, що головне, про що треба було писати, про що тепер мусимо повсякчас говорити — про збереження у селянина відчуття господаря, виховання духу людського — морального стрижня людини, захистити її душу від корозії утилітаризму і практицизму...

І хіба тільки в селянина? А в жителя міст, по суті, ще недавнього хлібороба, вчорашнього байдужого шефа, який відбував повинність на картопляних кагатах та сінокосі, хіба не треба плекати цього відчуття, прилучати до таїни вирощення коли не хліба, то хоч усякого городнього зела?' Відчути себе хоч після роботи, хоч у вихідні маленьким господарем на своїй землі?!.

Ми не раз помічали, як щойно спечений садівник-городник з приміського кооперативу радо біжить до сусідів порадитись: де садити, якого сорту, як обрізати? Але спробуйте до нього свій піти на ділянку з порадами: це не так а так було б лінше, а оце слід було б отак!.. Ого! Навіть на свою рідну дружину так гримне, коли та почне давати «цеу», що листя з дерев мало не посиплеться.

Логіка? А вона проста — «дай хоч тут мені пожити своєю дурною головою, а не твоєю розумною». Психологи одразу ж визначили б і діагноз: це своєрідна психологічна реакція на дрібну опіку, на великий огром вказівок на основній роботі в місті.

Про користь садово-городніх кооперативів за містом уже стільки наговорено, скільки, мабуть, і всіляких заборон прийнято.

«Послухайте: при мені тут посаджено кожне дерево, і, звичайно, мені це дороге. Але й не це важливо. Адже до мене тут був пустир і непотрібні яруги, усі з камінням і чортополохом. А я ось прийшов і зробив з цієї дичини культурне, красиве місце»,— так говорив Чехов Купріну про свою дачу в Ялті. І такі слова міг би сказати кожен з нас, хто має хоч маленьку ділянку за містом. Що це — індивідуалізм власника чи гордість і самостійність творця?..

Як пише «Литературная газета», яка вже більше 10 років наполегливо бореться за «сад за містом»,— дай людям землю, яка величезна енергія та ініціатива вихлюпнулась би назовні! Персики й виноград росли б, груші, прищеплені на горобині, теплиці-автомати б діяли, пісні б співали, бджілки б дзижчали, кролики б плодились, може, хто і овечок би завів, як у садах під Вологдою...

Не зайве нагадати, що, окрім усього іншого, тут би пробуджувались милі нашому серцю сільські риси: доброзичливість, гостинність, товариськість, бо ж у саду ніхто не посягає на твій «суверенітет», не штовхне боляче ліктями під пах, не обдасть останніми словами, як в автобусі, тролейбусі, магазині...

Чим людина щасливіша, тим вона добріша...

Але до емоцій, до пасторалей тут би годились і цифри — останнім часом починаємо вже, як американці, в голові, на папері чи на калькуляторі вираховувати, що нам вигідно, що збитково, за що братися або ні... Так от цифри про садово-городні ділянки, котрі, як казав один з персонажів Новикова Прибоя, «очищають мозок від тупості, як гребінець очищає волосся від дрібних комах...»

Чотири сотки за містом, на непридатних нікудишніх землях, на яких, як правило, виділяють ділянки під дачі. Добрий, працьовитий господар (а міські городники, як правило, усі такі) збирає з них у середньому 104 кілограми фруктів і ягід, 228 кілограмів картоплі, 119 кілограмів овочів і цибулі (дині, кавуни). Якщо один кілограм зібраної продукції оцінити в 30 копійок (дуже занижена вартість), то з однієї сотки садівник-любитель знімає продукції на 27 карбованців Таким чином на 100 гектарах садово-городнє товариство вирощує продукції на 27 000 карбованців. Для довідки: Агропром країни отримує із 100 гектарів прекрасних орних угідь (не боліт, не чагар'ів, не пісків!) продукції усього на 24 000 карбованців...

Коментувати, очевидно, не варто?..

Якби країна зважилася на те, щоб із своєї нормальної землі виділити кожній міській сім'ї ділянку під сад і город, це зменшило б посівні площі лише на 1 процент (у нас тільки орних 240 мільйонів гектарів, інших угідь учетверо більше). Але які б врожаї тут збиралися!..

Та добре, що останнім часом хоч зняли заборону з пустирів, боліт, чагарів і пісків — городник там таке виробляє, таке вирощує, стільки збирає!.. Ось де ростуть, виховуються нові, небайдужі господарі своєї землі, своєї країни.

Прислужилася міським жителям і недавня постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про використання пустуючих житлових будинків і присадибних ділянок, які знаходяться у сільській місцевості». Та хіба тільки міським? Вона дає надію й селу, надто російському, на друге, нове життя. Бо ж не секрет: спустошилися, збідніли і тихо померли уже тисячі сіл. А сумну дату багатьох щоразу можна визначити досить точно: рік, місяць, день, коли чергове село чи хутір покине останній корінний житель...

Недавно «Правда» віддала цілу сторінку для бесіди «за круглим столом» про городника на селі. Що й казати — різні думки були там висловлені. Але більшість за жителя міста в селі. Та тут не треба довго й думати — он з різних кінців країни надходять втішні, бадьорі вісті: там городини відремонтували клуб, побудували дорогу, викопали криниці, реставрували пам'ятник на братській могилі, взялись за ремонт моста... Допомагають і з ремонтом побутової техніки: телевізорів, пральних машин, холодильників. Що там казати — точок прикладання сил городян на селі стільки, скільки

тут проблем і турбот. Є ж городяни-пенсіонери майстри на всі руки — і перукарі, і закрійники, і медики, і майстри по ремонту різної техніки...

А відродження різних ремесел? Народних промислів? А впорядкування довколишнього ландшафту: річок, джерел, місточків, лісів...

Відомо і підмічено давно: людина від спілкування з природою, тваринами стає добрішою, благороднішою, а саме цього бракує нам у вік НТР. Міські дітлахи, живучи влітку у селі, будуть допомагати батькові-матері, дідові-бабусі носити траву, полоти, поливати, доглядати корівку — привчатимуться до сільської праці. Бо ой, яка далека зараз молодь від усього цього! Та навіть сільські спеціалісти, особливо із міських, не знають, байдужі до проблем села, не вміють робити прості селянські роботи.

Справді, проблем стільки в селі і довкола села, скільки зарослих стежок, «нічиїх» полів, мертвих будинків, німих сіл...

І цілком правильно наголошував Іван Афанасійович Васильєв, письменник, лауреат Ленінської премії: «Дивіться, з яким бажанням люди в тих же колгоспах і радгоспах ідуть на сімейний підряд, кооперацію, і одразу підвищується продуктивність праці, організація і культура її. Ось я і думаю, що городник збунтується, якщо ми йому почнемо вказувати: сади це, здай те... Хай він вирощує, що йому до душі!»

У тій же Псковській області, у тому ж селі, де проводився «круглий стіл» «Правды», до речі, живе А. А. Волоченський, про якого говорилось на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. Механізатор взяв на підряд приміщення, землю з повним набором техніки і поперва вирішив відгодувати 20 бичків. Тепер приміщення відремонтоване, утеплене, корми заготовлені, куплені концкорми... Єдине, що хвилює сільського господаря: наскоки кіношників, газетярів, запросини на ВДНГ — не треба поспішати із шумом, рекламою. Дайте спочатку діло зробити...

Зробити діло... Кінцевий результат, як кажуть економісти, завжди визначав уміння і талант господаря: трударів робив заможними, ледарів — злидарями. Як дбаєш, так і маєш — це вже давня, випробувана життям народна приповістка.

Поїздка на Черкащину до розуміння цього додала багато нового...

Три роки тому, коли Василь Петрович Смертюк (тоді ще головний агроном колгоспу «Дніпро», нині він його голова), на одній із нарад запропонував вирощувати цибулю за сімейним підрядом, від цієї пропозиції скривилися, як від... цибулі. (У Леськах під Черкасами здавен-давен, з діда-прадіда вирощували диво-цибулю). Мало в кожного своєї присадибної ділянки, чи що, встигай тільки впоратися... Та й хіба колгоспів цибулю погано родить — по 160 центнерів з гектара збирають... На її вирощуванні індустріальну технологію запроваджено, трудові методи враховано... Чого іще треба — рентабельність її вирощування підскочила за шістдесят відсотків проти сорока в рослинництві колгоспу... Хіба від добра добра шукають — он скільки по досвід сюди приїздить людей, леськівський колгосп незмінний учасник ВДНГ УРСР...

І хоч агітували, і докладно розробили умови, договори підписувати таки не хотів ніхто.

Смертюк, одначе, наполіг на своєму.

Скликали спільне засідання парткому і правління колгоспу з одним питанням порядку денного — сімейний підряд.

Раз є вагання, то вирішили: приклад мають подати члени парткому і члени правління колгоспу, головні спеціалісти. Спрацювало давнє правило: починай з себе... Договори підписала сім'я головного агронома В. П. Смертюка, секретаря парткому М. Я. Пасенченка, голови виконкому сільради М. Я. Стецуна, завідуючого агрохімічним пунктом В. В. Куцевола...

Із шістдесяти колгоспних гектарів цибулі половину взяли доглядати сім'ї експериментаторів.

Як і завжди, як і всюди у таких випадках, скептики пересміювали місточки і хихикали в кулак, а то й голосно; ентузіасти шукали шляхів, як не осоромитися, як з честю вийти із задуманої нової і, по всьому видно, перспективної справи.

Не може ж того бути, аби не прокинулись селянські гени в односельців, які валом повалили останніми роками із приміських Леськів у Черкаси: не віриться, що заколисана до решти хліборобська совість геть відбила охоту працювати як слід — коли платять не за якість, не за кінцевий результат, а за кількість роботи, за пооперційність; невже зрівнялівка підрубала під корінь ентузіазм, притлумила ініціативу, відбила одвічне селянське бажання зробити краще, аніж у сусіда?!

Невже знову восени кликати на поміч колективи промислових підприємств, школярів, студентів? Та вже закликали... Допомога хоч і була відчутна, та недостатня — хто буде особливо турбуватись про долю врожаю, перепрацьовувати, коли у рідному колективі платня йде, тож аби день до вечора... А своїх сил, як і раніше, бракує...

Тим часом «нові фермери» бралися до роботи: перша половина виробничого циклу в колгоспі чітко відпрацьована — вирощування тут до того ж переведене на промислову основу. Старанно обробляли грунт та заправляли його мінеральними й органічними добривами, висіяли насіння після озимої пшениці. За механізаторами була і боротьба з бур'янами, шкідниками і хворобами рослин. І малим зрошенням вони клопоталися. Сімейному підрядові лишилося вчасно і сумлінно обробити плантації — раз, вдруге, втретє: залежно від бур'яну. Кожен був тут і за сторожа, і за контролера. Коли сім'ї від малого до великого, ще й близьких і дальніх родичів, міських гостей прихопивши, вийшли на збирання (ще ніколи колгосп так швидко і якісно не збирав цибулі), а затим підбили на вагах підсумки літньої роботи, — скептицизм змінився подивом: на підрядних гектарах урожайність становила 218 центнерів, а на звичайних, де працювали колгоспні ланки, — 128...

Наступного року охочих укласти договори побільшало — понад 400 чоловік виявили бажання вирощувати цибулю у «Дніпрі».

Довелося торік збільшити площу під цю культуру до ста гектарів.

Відійшов у минуле час, коли керівництво колгоспу з тривогою поглядало на корпуси і труби промислових підприємств обласного центру, котрі бовваніють вдалині. Знайдено варіант, за якого мінуси, викликані близькістю міста, перетворились у плюси. І ці плюси можуть стати іще вагомішими.

Вигідність цієї форми роботи селяни одразу збагнули (не було б після першого року роботи стільки заяв!) — це і додаткові (до того ж чималі) гроші, і додаткова натурна оплата — цибуля і хліб... Та й колгосп не лишався без зиску — майже 340 тисяч карбованців чистого прибутку поклав він у свою касу. А додайте сюди по суті зекономлений місяць осінньої пори на збиранні: він у високоякісному врожаї, дбайливо розсортованому у тарі, що дорівнює десяткам тисячам людино-годин — тої робочої сили, яка так потрібна на інших ділянках виробництва восени. А моральні чинники?.. Вони у тому, що на полі працювали і діти, і пенсіонери, і міські родичі та знайомі, не кажучи вже про самих колгоспників, котрі, зримо бачачи результат своєї праці, могли гордо сказати: «Це я виростив»...

Ось вона, та маленька людська радість (а чи й маленька?!), до якої нам би давно придивитися, розділити її і самим потішитися з неї, стати від того мудрішими і добрішими. Щоб на запитання талановитого американця Курта Воннегута: що тобі важливе у житті, відповісти його ж словами — чесно змагатися з Долею...

Та ба, наші «прискіпливі погляди» настійливо були звернені туди, де «армади червоних засклених комбайнів», де «всеселковий похід велетенських чудо-машин», де «торжествують» «технізовані» села з їхніми нескінченними летючками, меліорацією, тракторами К-700, сінажем, комплексами, диспетчерським зв'язком... В усі боки ми дивились, як телята на нові ворота, і зовсім не хотіли бачити тільки просту людину з її непростою долею, з її маленькими і великими бідами і радощами...

Все ми знаємо, у всьому мало не професори: як вирощувати хліб, яким методом — на яку глибину сіяти, які найоптимальніші строки збирання... А от про моральну цінність хліба не дбаємо...

Досі перед очима, ось уже який рік, не можу забути короткометражну стрічку «Білорусьфільму» «Дебют». Сюжет нескладний: у село приїхала кіноекспедиція, щоб зняти натурні зйомки із життя села за фашистсько-німецького ярма. У масовку режисер узів і місцевого хлопця, доручивши йому коротку роль німецького солдата. За планом дії він має витрусити з мішка, відібраного у біженців, усе, що там є. Серед інших речей там з'являється округла паляниця. За задумом, солдат має відфутболити ногою ту буханку. Та «солдат» — сільський хлопець, який з дитинства знає ціну окрайцю, тільки-но хліб випадає з мішка, порушуючи задум режисера, блискавично кидається до нього і бережно піднімає із землі. Три дублі зіпсував режисер на цю невеличку сцену. Врешті-решт хлопець мовчки зняв із себе все чужинське спорядження і, не попрощавшись, пішов. Любов до хліба виявилась вищою, ніж солодке, славолюбне бажання «знятися у кіно».

Розділ сьомий

НЕСПОДІВАНИЙ ХІД

«Час пише себе речами...» Це добре знають археологи. І живописці це відають, спостерігаючи життя предметів у натюрморті. А людина? Хлібороб? Ділами?

Котрий уже рік пішов, а я досі думаю-розмірковую над словами мого вчителя, над його «філософією», над його висновками і переконаннями, додаючи вже й своє, перевірене життям.

Концентрат або важка матерія знання, яка стисненню уже не підлягає, у науці виражається формулою: надзвичайно складною формулою перегною у Докучаєва, схемою фотосинтезу у Тімірязєва або просто E=mc², що означає енергію; у високій прозі бачиться притчею (вона не стиcлістю тільки міцна, а й «багатоповерховістю»), еверести ж у публіцистиці — афоризм, крилате слово... У підлості — анонімка і чорна брехня...

У добра не злічити формул...

«№ 125

від 29.06.1984 року

по радгоспу «Супутник»

Про відзначення кращих заготівників сіна.

Хай не буде несподіваною для усіх керівників, для усіх механізаторів і робітників, що за 2 тижні сухої погоди кращі результати в радгоспі має 70-літня вдова з с. Гурильове Голубєва Олександра Михайлівна, яка сама скосила, висушила і склала 2 копиці сіна, третю завершує. І я сьогодні прийняв відмінне сіно у кількості 20 ц.

Наказую:

1. Низько кланяюсь і дякую Олександрі Михайлівні і премію 10 кг. цукру.

Зобов'язую кожного механізатора і робітника, хто заготовив сьогодні менше 20 ц сіна, вклонитися і попросити пробачення у солдатської вдови.

Директор радгоспу В. І. Сухарев».

«Колгосп «Правда»

20.07.1987 р.

№ 107

Голові Теребовлянського РАПО

тов. Улицину П. В.

копія: редакції журналу «Вітчизна»

Правління колгоспу «Правда» повідомляє про те, що тов. Гладиш А. Ф. 8.05.1987 року звернувся із заявою до правління колгоспу «дати йому постійну і відповідну роботу», де б він «мав на ділі здійснити своє творче стремління»

Після подання заяви тов. Гладиша А. Ф. голова колгоспу Романський О. Я. дав розпорядження залучити тов. Гладиша А. Ф. до суспільно корисної праці.

Багато разів бригадир рільничої бригади тов. Говда Б. І., секретар парторганізації Гринькік О. Н., головний агроном Міськів М. П. давали наряд тов. Гладишу А. Ф. на посадку тютюну, заготівлю сіна й інших робіт, але тов. Гладиш А. Ф. не виконував жодного разу наряду.

Проте жінка тов. Гладиша, яка перебуває на пенсії, просила бригадира рільничої

бригади, щоб роботу, яку вона анонсує, писати на Гладиша А. Ф.. У цьому вона одержала відмову від бригадира рільничої бригади тов. Говди В. І.: хто працює, на того закриваємо наряди.

Тов. Гладиш А. Ф. своєю безпідставною писаниною відриває людей від праці, а сам з 1979 року, після подання заяви в колгосп, відпрацював 103 людино-дні. Людина, яка прожила 70 років, не змогла заробити пенсії, ось яке бажання в нього до суспільно корисної праці.

Тов. Гладиш А. Ф. ніколи не звертався до правління колгоспу про те, що він хоче вирощувати тютюн і сорго на сімейному підряді.

Голова колгоспу О. Й. Романський».

А тепер треба пояснити з'яву і сусідство цих двох наказів двох керівників сільськогосподарських колективів.

Гадаю, перший тлумачення не потребує. Маленька хіба що довідка: його я взяв від відомого російського прозаїка і публіциста Гарія Немченка.

Другий... Та давайте про все по порядку.

Спершу був тривожний, повен болю і відчаєного крику про несправедливість лист у редакцію: людині не дають можливості зайнятися сімейним підрядом! («Наша країна в стадії революційної перебудови, і наш колгосп не повинен відстати від оновлення, свого застою. Я, як член колгоспу, хочу бути в авангарді, активним учасником перебудови нашої відсталості і подолати інертність у прогресі економіки і її продуктивного потенціалу»).

Чи треба казати, що я, не гаючись, одразу ж покинув усі свої справи і помчав стрімголов, незважаючи на вихідні, у тернопільське, таке милозвучне, з поетичною назвою село Вишнівчик.

Вихідний, літо, жнива, а голова колгоспу, хоч як дивно, в конторі — втомлений, запилюжений, але готовий в будь-яку мить зірватися із стільця, на якому сидів скраєчку. Зиркнув спідлоба, простягнув невдоволено шкарубку долоню — Орест Йосипович. Погляд втуплений у підлогу, засапаний віддих — щось обмірковує. За хвильку, нічого ще не питаючи, глянув повеселіло: вітаю, ви шістдесятий! Так би мовити, «круглий»...

Побачивши мій нерозуміючий погляд, розсміявся:

— Хіба ви не за скаргою Гладиша приїхали?

Відверто признався:

— З вами ще поговорю,— і тому, що ви шістдесятий цього року у село приїхали за його скаргою, і тому, що просто питаєте, а не перелічуєте, не переважуєте, не перемірюєте, як ОБХСС... Якби ви тільки знали, як мені все це набридло і осточортіло!.. Міліція, прокуратура, газети, ЦСУ, військомат, ОБХСС, райком партії, райвиконком. Світ за очі хочеться втекти — коли ж думати, працювати, планувати?..

Та через хвилину змінив своє рішення:

— Краще підіть до людей, до нього самого — що я буду говорити? А я вас почекаю, нехай вже — урву для вас часинку з такого гарячого дня...

Одразу ж недалеко від правління першого стрів Романа Тимофійовича Урбанського, ветерана війни, інваліда II групи.

— Гладиш? У колгоспі не хоче робити, із сусідами весь час свариться, випиває. Він приїхав у Вишнівчик з Криму у 1979 році, жінка його звідси. Прийняли в колгосп. А тоді пішли його прохання... Як ветерану війни пішов назустріч райвиконком, райвійськомат — привезли лісу, шиферу, цегли, цементу,— допомагав і колгосп будувати хату. Збудувався і взявся за «діло» — пише більше, ніж потребує контора. Якби хоч по ділу...

Зупинила вантажівку, яка прямувала на тік із зерном. Шофер Король Йосипович Захарків:

— Я не знаю, чого його тримають у селі — таким не місце серед людей. По секрету скажу, селяни якось уже самі збирались провчити його, раз сільрада і колгосп мовчать, щоб не ганьбив добре ім'я села. Якби за щось добре, за справедливість боровся,— ніхто б нічого не говорив...

Поруч із Захарковим сидить якась жінка, прошу і її сказати кілька слів про Гладиша:

— Я працюю бригадиром рільничої бригади — Говда моє прізвище, Броніслава Іванівна. Коли голова сказав мені залучати Гладиша до роботи, то я з 8 травня кожного дня пропоную виходити то на посадку тютюну, то на посів цукрових буряків, заготівлю сіна, на обробіток просапних та інші роботи. Щоразу він мені обіцяє, але жодного разу не вийшов. Зате продовжує писанину про свій ентузіазм по впровадженню сімейного підряду на вирощуванні тютюну і сорго...

Зустріти когось улітку, навіть у вихідний, у селі — дивина. Через те, дійшовши мало не до краю села, до обійстя Гладишів, нікого більше не побачив. Коли вже повернувся в контору, на мене чекало велемовне «пояснення» головного агронома Михайла Петровича Місьнова (мабуть, на хвильку заскакував, і голова попросив «відзвітувати») про «життя та трудову діяльність громадянина Гладиша Антона Франковича»:

«Під час сезонних робіт (посадка тютюну, заготівля сіна, жнива), незважаючи на неодноразове загадування йому роботи, він не виходив, мотивуючи тим, що він уже старий і нехай робить начальство (голова колгоспу, голова сільської ради). На пропозицію йти на ферму сторожем Гладиш відмовився».

Чекала на мене і розгорнута районна газета «Трудова слава» із статтею прокурора району І. Костюка «Чиї інтереси відстоюють горе-скаржники?»

«...Певного «досвіду» у написанні скарг А. Ф. Гладиш, видно, набув, ще перебуваючи у Кримській області, бо і там зводив наклепи на людей, з якими працював. Про це свідчить характеристика, видана виконкомом Новогригорівської сільської Ради народних депутатів: «Сповіщаємо, що А. Ф. Гладиш, який раніше проживав на території нашої Ради, неодноразово писав у різні інстанції необгрунтовані скарги на керівників колгоспу, закладів і організацій, де проживав і працював.

За брехню у своїх скаргах він розглядався на сході громадян у селі Владиславівка, де жителями була створена йому нетерпима

обстановка, через що він і змінив місце проживання». Прокурор у статті продовжував: «По-своєму сприйняв А. Ф. Гладиш перебудову, яка проходить у країні. Поіншому зрозумів і принцип гласності, який, на його погляд, дає можливість критикувати все і всіх навіть безпідставно. Раніше він писав по одній скарзі, а зараз подвоїв свої зусилля. Ось новий наклеп на сусіда під кальку у прокуратуру і три телеграми у вищестоящі органи про те, що його «репресивно переслідують, навіть тероризують за критику».

У сільраді мені показали 4 папки актів з райвідділу міліції і протоколів товариських судів про п'яні і хуліганські виходки А. Ф. Гладиша. З характеристики Вишнівчицької сільради народних депутатів на того ж А. Ф. Гладиша:

«...За час проживання у Вишнівчику характеризується негативно, часто з'являється в громадських місцях у нетверезому стані, скандалить із сусідами. Притягався до адміністративної відповідальності за виготовлення у своєму дворі льодового хреста і збір людей для відправлення релігійного культу у 1982—1983 роках. Три рази притягався товариським судом до відповідальності за пиятство, у 1985 році, у Теребовлі, на автобусній станції проявляв у п'яному стані хуліганські дії».

Нарешті відчиняю хвіртку, стукаю у двері гарного двоповерхового будинку із червоною зірочкою учасника війни на фронтоні. Антон Фракович і його дружина Марія Прокопівна серед дня вдома. Лежать, дивляться телевізор.

— У редакцію ви написали, що колгосп не дає займатися сімейним підрядом. А в правлінні кажуть, що ви з таким питанням до них і не зверталися...

— Зимою я хотів поставити це питання на колгоспних зборах, але головуючий — голова сільради — не видав мені слова.

— Ви просили і — не дав?

— На початку зборів він серед інших невпорядкованих і антисанітарних дворів і забур'янених городів назвав і моє подвір'я, а потім ще й у списку хуліганів назвав, то я встав і пішов із зборів...

— Тоді як він міг дати вам слово, якщо вже з самого початку зборів ви пішли?.. Кажуть, що про сімейний підряд, окрім редакції, писали і в РАПО?

— Писав. Прийшли із районного і з обласного... Давали землю, але я відмовився — вже пропала охота.

— Ви хотіли вирощувати сорго. Але ні в колгоспі, та й на усій Тернопільщині, сорго не вирощують, кажуть, що не визріває...

— А в Криму визріває — я сам пробував.

— А ще в листі до редакції ви пропонували розводити рибу за сімейним підрядом, але ж ставка у селі нема...

— Треба зробити...

— Із сусідами щось не вживаєтеся...

— Хіба то сусіди? З одного боку — тюремське кодло... З другого — щороку на межі оранкою нагортають своєрідний насип. Вин неапинно вищає і скоро зрівняється з димарем хати, заслонить від мене світло сонця...

А газети застерігають, що не треба закривати очі на те, що часто сімейним підрядом прикривається приватновласницька діяльність дечних хапуг і спекулянтів. І що раз є зловживання — значить, треба створювати чіткішу правову основу, посилити контроль. Звертається увага й на те, що, по суті, досі нема жодного нормативного акту, який би регулював взаємовідносини сторін, що уклали договір про сімейний підряд. Наголошується й на те, що в рекомендаціях щодо створення госпрозрахункових безнарядних колективів, розроблених колишнім Мінсільгоспом, нема навіть згадки про сімейний підряд. І патетичний вигук: чи не звідси недовір'я до ефективного методу, до слів «індивідуальний» і «сімейний», бо декому це видається залишком приватновласницького селянства, ототожнюється з фермерською діловитістю!..

Я думаю про інше: а хто б, у яких кабінетах, на яких полях і фермах міг планувати чи навіть подумати, що такою новою прогресивною формою виробництва на селі та скористаються і візьмуть на озброєння, осучасняться, так би мовити, демагоги і наклепники?!

Оце уже воістину: від серйозного до смішного один крок...

А втім, та поїздка у Вишнівчик не пропала марно, вона мені багато чого відкрила. І насамперед те, що я нарешті зрозумів: після неї, цієї безрезультатної прогулянки за державний кошт, яка ще раз засвідчила, що нема межі людській глупоті і безвідповідальності, треба негайно їхати до чесної, вдумливої і працьовитої людини і розібратися на місці: що ж там таке сталося? І ось виписано відрядження, куплено квиток у Крим — їду до Івана Івановича Білоіванова.

Закінчення в наступному номері

АШХАБАД — КИЇВ

ВОЛОДИМИР ЯВОРІВСЬКИЙ:
Народ не повинен втрачати свого обличчя.

ТІРКІШ ДЖУМАГІЛЬДИЄВ:
Зате бюрократи і чиновники з одним лицем...

ДІАЛОГ УКРАЇНСЬКОГО Й ТУРКМЕНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКІВ

Т. Д.: Літературі можна було б присвятити другу частину нашої розмови. Та все одно почну з літератури. Нещодавно, Володю, я прочитав твій новий роман про Чорнобиль «Марія з полином в кінці століття», надрукований у журналі «Дружба народов». Це перше романне слово про трагедію, що сталася на Україні весною 1986-го. І раптом «відеороман». Чому? Як народилася ідея цього жанру-«кентавра»?

В. Я.: Я й досі не впевнений, що це жанрове визначення бездоганне. Тільки, бога ради, не подумай, що це літературна мода. Повір, не до цього було. Коли сталася ця біда, про яку я дізнався, як і три мільйони киян, з неясних, але вражаючих до фізично відчутного жаху вуличних чуток («Вибухнула атомна станція в Чорнобилі, хвиля вже йде на Київ, другу добу йде, наче тітка з лантухом картоплі, усі ми приречені», і водночас можна було почути інше: «Якийсь вахлоп на станції, кажуть, треба випити півлітра — і як корова язиком злиже радіацію...»), було сум'яття. І думок, і почуттів. Потім було повідомлення у програмі «Час». Коротке, безпристрасне, просто «заміноване» недомовками. Та ще традиція недовіри до наших засобів інформації: ага, якщо повідомили, отже, були змушені, отже, серйозно. Мало конкретики в інформації, отже, недоказують. А тут в місті зникли автобуси: поїхали на евакуацію населення, потім вивозитимуть і Київ.

На початку травня, коли Київ гримкотів чутками, що начальницька верхівка вже вивезла своїх дітей у безпечне місце (спробуй перевірити!),— почався шарварок у місті. Спекулянти торгували залізничними квитками, хтось розпорядився не випускати з Києва приватних машин. Мій товариш, виявивши якийсь старий шлях, відвозив свого сина в Карпати, і я «підкинув» йому свою доньку-першокласницю. І тоді відчулося якесь полегшення, страх мовби відступив на певну відстань. І цього моменту вистачило для того, щоб прийняти рішення: їхати в зону і все побачити на власні очі. Адже я тринадцять років тому написав свій перший роман про атомників та будівельників атомної станції, не Чорнобильської конкретно, але ж, але ж... Роман, як на ті часи, був «життєстверджуючим», мирний атом бачився мені як добро, що не містить у собі небезпеки.

Т. Д. Застережливі голоси глушилися в часи застою ще на підступах до «трибуни». Давай! Давай! Тільки вперед! Хто вагається — вставляє палиці в колеса прогресу, а значить, і розвитку суспільства. Так у нас будували Каракумський канал, так освоювали пустелю, так «розширяли» посіви бавовни.

В. Я. Думаю, Тіркіше, ми ще повернемося до цієї проблеми, я зараз закінчу відповідь на твоє запитання. Населення з зони було виселене, але сама зона клекотіла, я б сказав, мовчки клекотіла пристрастями, усі знали про можливість ще одного вибуху внаслідок накопичення у барбатері води. Ясна річ, начальству і людям, що приборкували знавіснілий четвертий блок, було не до письменника. Добре, що я поїхав своєю машиною і мені видали постійну перепустку, то я зранку до вечора роз'їжджав і в Чорнобиль, і в покинуті села, і на саму станцію, в ті села, де ще були евакуйовані з небезпечної зони. Я не знав, що і як писатиму про те, що відбувається і що вже відбулося. Головне для мене було п о б а ч и т и все це на власні очі. Побачити, запам'ятати записати (на папір чи на магнітофонну стрічку), тим більше що я вже мав досвід роботи документаліста, коли писав повість «Вічні Кортеліси» — про спалену фашистами українську Хатинь. Я чітко пам'ятаю свій тодішній стан: побачити! Побачити! Якнайбільше побачити своїми очима: і лисицю, що лежала серед курей на покинутому подвір'ї, і табличку на готелі у Прип'яті «Вільних місць немає», і чисті бланки «історій хвороб» у дворі порожньої лікарні, і роботу членів Урядової комісії, і сльози евакуйованих. Отож ця психологічна націленість, цей мій стан не полишав мене

тоді, коли (а перед цим були мої статті з зони в «Праадє», «Литгазете», місцевій пресі, передачі по республіканському телебаченню — усе документальні доторки до теми) я взявся до роботи над романом. Чи вдалий такий підхід до теми? Судити про це читачеві. Критик Павло Ульяшов нарікає, що цей мій роман не схожий на «Оглянься з осені», «Автопортрет з уяви». А він і не міг бути схожий. Я поривався до прози нервової, рваної, до «відеоряду», якому читач складе ціну сам. Я там був, я це бачив своїми очима чи почув від ще розпалених, знетямлених очевидців сподіяного. Так, це моя «модель». І тому я не зважився писати твір строго документальний. Зараз я б уже писав інакше, більше опрацював би характери, «скоротив би штати» героїв. Але цей роман сьогодні я б написати вже не зміг, багато що б втратилося, видозмінилося з відстані. У передмові до журнального українського варіанту я сказав: нехай після мене прийде хтось інший і напише краще, я буду радий за нього. Можу повторити це і сьогодні.

Наша розмова вже розпочалася, і давай, Тіркіше, поки що залишимо професійні, чисто літературні теми. Учора ще визначення нашого віку як космічного, атомного звучало як мила метафора. Десь там, у глибинах космосу, літали супутники і космонавти, усміхалися до нас з екранів телевізорів, з газетних сторінок. Ми приборкали атом і раділи з цієї перемоги. Нові, радянський, атом був «найбільш мирним» у світі, а радянська людина була його найнадійнішим володарем. Та ось уже є загиблі космонавти, є жертви чорнобильської трагедії. І ми зрозуміли, що живемо у світі жорсткої реальності і немилучої караності, за кожний крок (якщо він запрограмований на стерильний оптимізм) нас більше й більше підстерігає розплата. Адже й польоти в космос відкрили шлях для «зоряних війн». І мирні реактори втягли нас у реальність (нехай і мікромасштабу) атомної війни...

Отож, Тіркіше, давай наблизимось до кореневої теми нашої сьогоднішньої розмови. у чиїх руках ці досягнення цивілізації, яка не в змозі зупинити й на мить свого розвитку. Адже сьогодні вже всі зрозуміли, що ота аварія на Чорнобильській атомній не випадковість з системи ймовірностей, а вона мовби достигала в минулі десятиліття і морального, і політичного, й економічного клімату в суспільстві. Багатьом експлуатаційникам у Чорнобилі просто не можна було віддавати в руки цей винахід науки. Вони не були готові до такої міри відповідальності. А вже що до аварії не були готові — то це також незаперечно. І тому ліквідація її обійшлася нам ціною життя стількох людей. Звичайно, ми вкотре прикрили все це героїзмом.

Т. Д. Це наш давній, хронічний стереотип: хтось робить грубі помилки, порушення, допускає чиновницький волюнтаризм, а хтось змушений виявляти героїзм. Я працюю над історичним романом, події якого відбуваються у сімнадцятому столітті. Так ось історична паралель: працюючи над романом, вивчаючи добу за документами, я дійшов висновку, що проста людина, людина від землі в екстремальній ситуації, під час вчинку не думає, вона діє. Вона не перебирає варіантів, вона горить, вона чинить. А вже потім обдумує, усвідомлює. І лише тоді постає питання: а навіщо я це зробив? Отже, якби ми взялися робити аналіз до вчинку, до дії,— набагато менше помилок припустився б кожний із нас і людство взагалі. І тому наша, сказати б, «рідна» біда в тому, що ми як суспільство багато що спочатку робили, а потім уже осмислювали сподіяне. Хочу повернутися до Каракумського каналу. Ідея його будівництва авторам проекту здавалася героїчною: напоїти пустелю, перетворити мою Туркменію в квітучий сад. Тому й будівельників вважали героїчними людьми. І вже ніхто не міг мати найменшого сумніву щодо цієї ідеї, вона полонила уми. Але ніхто не думав тоді, як його експлуатуватимуть, цей канал, що він дасть, які проблеми виникнуть із його з'явою у пустелі, як відреагує на нього природа.

В. Я. Адже норов пустелі складався протягом тисячоліть, отже, характер її тим більш підступний. Підступніший, мабуть, за характер цілини...

Т. Д. Все бракувало часу задуматися над цим, надто спокуслива була ідея. А тепер ми віч-у-віч стали перед величезними небезпечними проблемами.

В. Я. Якими, Тіркіше, розкажи про них.

Т. Д. Тридцять відсотків води втрачається, іде в грунт за рахунок фільтрації. Треба було бетонувати канал. Ми дбали про сьохвилинні вигоди. А в цей час Амудар'я вже не впадає в Аральське море. Нині багато і з тривогою пишуть про Арал, про його обміління, а його ж воду забрав Каракумський канал... щоб тридцять відсотків цієї води втрачалося в пустелі. І ми вже знаємо про трагедію каракалпацького народу.

В. Я. На всесоюзному письменницькому пленумі всіх дуже вразив виступ Каїпбергенова. Національна трагедія.

Т. Д. Дитяча смертність З Аралу на Узбекистан і Туркменію вже насувається велнчезне лихо.

В. Я. Захопившись ідеєю раю, ми за своїми плечима створили зону пекла.

Т. Д. Згоден. Влучно ти сказав. Робимо, а вже через багато років починаємо думати. Тридцять відсотків Каракумського каналу — це ще одна велика річка, яка пливе у мертвий пісок. Я часто думаю: чи треба було так поспішати, заощаджувати в малому, щоб згодом платити величезною ціною. Може, це пояснюється тим, що ми, туркмени, які до першої чверті двадцятого століття жили племенами, не знали державної влади і не змогли по-державному заходитися біля будівництва каналу, тобто не думали, коли його будували. Ось чому я радію, знаючи, що нині таку дурницю, як перекидання північних річок, заборонили державним, партійним рішенням. Мудрим і своєчасним.

В. Я. Тіркіше, вернімося до початку твоєї думки. там, здається мені, лежить одна «золота жила». Окрема людина завше, більшою чи меншою мірою, але — помиляється. Це природно, це й становить її активний досвід. Мудрість у тому, щоб цих помилок припускатися найменше. Висловлю одну, мабуть, спірну думку. Якби в роки Великої Вітчизняної кожний на передовій, під час атаки, кожний наш солдат думав: оце мені варто зробити, а оце — ні, набагато

менше було б подвигів. Скажімо, Матросова. Я пригадую розповідь мого покійного батька. Їх, призваних до армії після визволення Поділля, ще не обмундированих, кинули в Ясько-Кишинівський котел. Вони сиділи в окопах ще зі своїми домашніми «пайками», хильнули для хоробрості. Один випив більше за всіх і заснув. А вдосвіта посунули німецькі танки. Новобранці відкотилися на другу лінію оборони, а він залишився в окопах і підпалив шість фашистських танків. І дізнався, що його нагородили Червоною Зіркою. Отож, чинячи часто спрожогу, коли нема часу для вибору, для «обмірковування варіантів», ми не завжди робимо дурниці...

Але, повторюю, в даному разі йдеться про окрему особу, окрему людину, та коли ми говоримо про суспільство, то тут починають діяти закони колективного розуму. А колективний розум, маючи величезний інтелектуальний потенціал, силу, не має права на грубі помилки. Економічні, екологічні, політичні — тут доводиться розплачуватися всім. І найгірше — насамперед тим, кого й не запитували, з ким не радились. Адже в ті часи, коли будували Каракумський канал, штучні моря на Дніпрі, заводили атомну в Чорнобилі (у міжріччі трьох великих українських річок, які живлять індустріальний і аграрний південь України), вирубували ліси в Карпатах, розорювали скіфські могили в українських степах, штампували понурі п'ятиповерхові будинки із «суміщеними стелею і підлогою», — нас про це ніхто не запитував. Нас лише ставили перед фактом, який треба неодмінно не лише приймати, а й всіляко хвалити, геть-чисто ігноруючи етап сумнівів, етап, де так природно звучить: «А що, коли...» Люди, які авторитарно, покладаючись лише на свій особистий розум (добре, коли він є), а більше на відомчу вигоду чи на бажання уславитись, приймають відповідальні рішення, найчастіше лишаючись «за кадром», — потім ідуть на пенсію чи на велике підвищення, а суспільство довго-довго, іноді протягом багатьох поколінь пожинає гіркі, драматичні плоди їхніх помилок. Адже якби зловісний суперексперимент з перекиданням північних річок був затверджений раніше, почав здійснюватися в доперебудовний час, ми були б уже безпорадні. Як у ситуації з нашим Дніпром. Так, у п'ятдесяті й шістдесяті роки нам потрібна була енергія. І було ухвалене рішення про створення по Дніпру каскаду гідростанцій. І як заведено — що більше економічних труднощів ми зазнаємо, то марнотратніші наші чиновники і функціонери. І тоді закономірно спалахує епідемія гігантоманії. І вже будуються не водосховища, а моря, затоплюються тисячі гектарів родючих земель, зносяться тисячі сіл. А моря починають гнити, плодоносна земля бунтує під водою. Дніпро тече лише в проміжках між морями. Водорості з Каховського моря вже підступили до Дніпрогесу. Ми знищили легендарні луки, що годували мільйони голів худоби. По екологічному балансу Дніпра та України завдано жорстокого удару. А хто відповість за це? Я не кажу про помсту, але це чудовий приклад для тих, хто нині має на меті перекинути води «стічної канави Європи» — Дунаю — в Дніпро, хто планує будівництво нових блоків АЕС, хто через священне для кожного українця місце, через острів Хортицю, гніздо запорізького козацтва, хоче прокладати шляхопровід, замість того щоб створити там історичний заповідник. Оскільки ми нарешті вже поклали край анонімкам, може, варто оголошувати ім'я автора такої «ідеї»? Адже художники, архітектори, письменники не вдаються до анонімок. А ось, скажімо, Київське море, що висить над тримільйонним містом... Нехай на греблі буде прикріплена табличка: ідея отакого-то, втілення отаких-то. Скажімо, на первістку радянської енергетики Дніпрогесі (до речі, найрозумніший вибір місця його будівництва, на мудріше й інженерне рішення) стоїть ім'я інженера Вінтера Дніпрогес — як докір нашій сьогоднішній і вчорашній гігантоманії. Ось була чудова ідея — створити в Києві пам'ятник Матері-Батьківщині. Свята, потрібна справа. Але замовники, а за ними й виконавці вирішили, що велич пам'ятника залежить від кількості витраченого на монумент металу і розмірів пам'ятника. А те, що в залізній брилі нема емоційного заряду, нема думки, нема поезії рішення, — це нікого не обходить. А мати — це завжди найрідніше, близьке, до неї завжди хочеться доторкнутися рукою, зазирнути в очі. Може, наш пам'ятник розрахований на акселератів третього тисячоліття?

Т. Д. Це саме стосується і до нас, жителів Туркменії. Взяти, наприклад, Кара-Бугаз, про який сьогодні багато пишуть і у всесоюзній пресі. Зробили цю велетенську, дурну дамбу. Зробили, не думаючи про майбутнє, не зважаючи на всі за і проти. А тепер мільярди державних коштів витрачаються на цю греблю. А раніше це ж була натуральна лабораторія природи. Але ці західні райони Туркменії належать всесоюзним міністерствам хімічної та інших промисловостей. Отож вони, ні з ким не порадившись, закрили Кара-Бугаз дамбою. Щоправда, у центральній пресі недавно промайнула інформація, що академік Федоров (в даному разі ми знаємо ім'я автора ідеї, та від цього не легше) сказав, помираючи, що Кара-Бугаз — найбільша і найприкріша його помилка. Торік там було засідання секції публіцистів нашої країни, де були представники Казахстану, Азербайджану, Туркменії — майже весь азіатський та закавказький регіон. Усі дійшли висновку (і вчені, і публіцисти): треба відкрити дамбу. Відкрити, не зволікаючи й дня. Припустилися величезної помилки — треба її негайно, нехай і заднім числом, виправляти. А ті, від кого це залежить, уперто чинять опір, поважно сидячи у своїх високих кріслах.

В. Я. Почерк чиновницької запопадливості завжди і скрізь однаковий. Чиновники виробляють ідею, вигідну їм для орденів, медалей, премій, вигідну і їм особисто, і їхньому відомству. Впроваджують цю ідею у верхні шари влади (користуючись з некомпетентності деяких керівників), і тоді вони вже захищені «урядовими рішеннями, інтересами держави». Воювати проти них надзвичайно важко. Але треба. Ми повинні вчитися цього у російських письменників. У Залигіна, Распутіна, Бєлова, Можаєва, Астаф'єва. Та робити це доводиться, ви

правило, через всесоюзну пресу, тому що зараз існує дві гласності: республіканська і всесоюзна. Вузькість, полохливість місцевої преси поки що до болю очевидна.

Т. Д. Ти маєш рацію. В Туркменії ми відчуваємо те саме. Може, пам'ятаєш, Володю, я «Известиях» був надрукований статтю, яка набула широкого розголосу, про наших туркменських знаменитих ахалтекінських коней. Туркмени ніколи не різали коней, кінь для туркмена був братом, він виручав його, брав на себе весь тягар. Туркмени розмовляли з конем, як з людиною. І тому коня ховали, навіть віддаючи йому шану, додержуючись ритуалу, нерідко плачучи. Тому я хочу сказати, що ми давно обурювалися тим, що деякі голови колгоспів відловили коней і здавали їх на м'ясо, яке, до речі, туркмени не їдять.

В. Я. Але ти, Тірківе, редактор республіканської газети. Нехай її профіль — література і культура, ти «Литгазета» здобула лідерські позиції в радянській пресі лише тому, що звертається до всіх наболілих питань життя. Ти головний редактор, хоч і нещодавно очолив газету, але — головний.

Т. Д. Твоя репліка підвела нас до ще однієї проблеми. В Туркменії ми не завжди мовчали, республіканська преса не раз писала і про порушення екології пустелі, і про туркменських коней, і про інші проблеми. Та річ у тім, що місцеве керівництво сприймає ці виступи як «місцеві пустощі», як розмову за зачиненими дверима або за чаєм. Поговорили, в справа які руш. До «своїх» голосів заведено не прислухатися, а от коли зі шпальт центральної газети виступає той самий автор, зовсім інша річ.

В. Я. А не кажуть місцеві керівники: «Навіщо ти виносиш сміття з хати?» Не звинувачують в антипатріотизмі? У нас, на Україні, таке можна часто почути від функціонерів...

Т. Д. Функціонери скрізь однакові. Так, наші не виняток. Але ти правий, авторитет газети треба підносити саме гострими, безстрашними проблемними виступами. Тим більше що сьогодні не можна сподіватися на те, що хтось, скажімо, Черниченко, Стріляний, Вакеберг або ще хто приїдуть з Москви і допоможуть нам розв'язувати усі наші місцеві питання. Треба заохочувати й місцеві сили, давати їм трибуну. Сьогодні не можна розв'язувати загальнодержавні проблеми, глобальні питання, ігноруючи місцеві. А вони є в кожній республіці, у кожного народу, в кожній області і районі. Це все треба робити своїми силами. Тільки своїми. Тоді люди на місцях повірять, що перебудова торкнулася і їх, стала їхньою кревною справою. І для цього треба пробуджувати в кожному почуття відповідальності, почуття державності. У зв'язку з нашою розмовою я пригадав один приклад. У Марийській області є маленька річка Мургаб. Вона дала життя старовинному місту Мерв. На річці була гребля, яку руйнували ті, хто хотів здобути місто. І Чингісхан руйнував її. Для того, щоб зламати опір жителів міста, треба було зруйнувати греблю і позбавити Мерв води. Наприкінці минулого століття її вирішили відбудувати знову. В 1898 році приїхав російський інженер Іван Йосипович Краузе, щоб відновити греблю. Це був чесний, з почуттям гідності чоловік, котрий, на жаль, помилився у своїх розрахунках. І — застрелився. Його поховали тут, у греблі, яка вціліла, точніше, в тій частині, якої не знесло. Отак високо він ставив свою професійну честь. Він не витримав помилок і застрелився.

В. Я. Нашим би проектувальникам, інженерам, гідромеліораторам, архітекторам хоч би дещицю людського і професійного сумління, обов'язку, відповідальності від цього чоловіка. Нехай би не стрілялися, як Краузе, бодай, скажімо, виступили в газеті з розкаянням, з відвертими докорами сумління. Для науки іншим. І я б хотів, Тірківе, особливо наголосити на тому, що завдання літератури сьогодні — відновити, реставрувати ці якості (відповідальність, професійну честь, максималістську чесність у своїй роботі, почуття гідності) в кожній людині. Без цього нині не обійтися ні рядовому українському хліборобу, ні туркменському бавовнярові, ні робітникові на заводі, ні рядовому будівельнику. Я кажу «реставрувати», тому що все це було і в українського, і в туркменського народів, воно вироблялося століттями, передавалося як головний життєвий досвід, як святиня. Але в роки сталінізму усе це заниджало бути «гвинтиком», виконавцем чужої волі. Людей привчали до того, що замість них думає «батько народів». Не висовуйся, а то помітять і... А далі роки застою, сірості, похмурої безликості. За кілька післяленінських десятиліть багато рис, які я називав, зникли, пішли в непам'ять. Тому й виник оцей дефіцит відповідальності, обов'язку, громадянської та й просто людської совісті, через що ми потерпаємо сьогодні. Скажімо, якщо ми будемо так господарювати, як господарюємо нині на благодатних українських чорноземах, недалеко той час, коли на півдні України можуть з'явитися... Каракуми. Ми так напичкали цю землю хімією, так засолили поливанням, умертвили малі річки, порушили екологічну гармонію, що ця земля насилу дає хліб. Я нещодавно виступив в одній нашій місцевій газеті з відкритим листом до керівників столичної Київської області, до керівників районів, господарств, у якому прошу їх зробити одну, дуже легку і просту справу: почистити в області, в кожному селі усі великі ставки. Вони були, але обміліли, замулились. Адже наші предки копали їх вручну. Для себе і для нащадків. Хрестоматійний образ українського села: ставок, верби, лебеді на воді. Сьогодні на їхньому місці у більшості сіл сміттєві чи заболочені ями. І це з нашою сучасною технікою, за колективного господарювання. Отож я і запропонував меліораторам віддати місяць на врятування ставків. Не кажу про те, що за цей час менше шкоди буде завдано нашим нивам, а люди за очищені ставки будуть їм вдячні і доброю пам'яттю згадуватимуть їхні імена. То й що? Гадаєш, вони відгукнулися, підтримали? Лише голова Баришівського райвиконкому Леонід Бойко обіцяє зробити це в своєму районі. Решта чекає вказівок «згори». Ось чому нам, письменникам, треба докричатися до совісті кожної людини, збудити почуття відповідальності, державний розум, який, чесно кажучи, вчора ще просто не був потрібний рядовому трудівникові і керівникам нижньої ланки. Адже треба пам'ятати про те, що

дурень у минулому столітті міг зрубати сокирою сад, зруйнувати ломом пам'ятник, підпалити будинок, отруїти криницю сусідові. Сьогодні ж він, якщо посадити його в кабіну потужного трактора чи тепловоза, у літак, заправлений гербіцидами чи дустом, якщо доручити йому пульт атомного реактора,— такого накоїть, що й онукам нашим залишиться.

Т. Д. Ця твоя думка звучить і в фіналі роману «Марія з полином у кінці століття». Правда, там, якщо можна так сказати, долю нашої цивілізації на мить ніби віддано нетямущим дітям, які ще не відчули відповідальності за долю цього світу. Але діти ще не набули цього почуття відповідальності. Їм це можна пробачити. А коли нема цього почуття у дорослих — це, мабуть, вселенська драма. Нещодавно в театрі «Дружба народів», який тільки-но відкрився, я подивився виставу «Король Лір», створену в Грузії. Роберт Стуруа знайшов незвичайне вирішення цього класичного твору. Надто — фінал. Руйнується сцена, руйнується світ, руйнується вся система світобудови. Усе втрачає сенс у глобальних масштабах. На обговоренні вистави один шекспірознавець сказав, що з притчі Шекспір зробив загадку. А Стуруа з п'єси-загадки знову зробив притчу. Я вважаю, що правильно зробив. Цей «Король Лір» близький мені саме тим, що кожну драму ми сьогодні маємо читати у загальнолюдському підтексті. Бо те, що сталося в Чорнобилі, стосується кожного дехкана в Туркменії. А те, що Каракуми наступають на родючі землі, не може залишати байдужим українського селянина. Головний наш ворог сьогодні — байдужість. Саме вона і може призвести світ до найсумнішого фіналу.

В. Я. Я інколи, Тіркіше, думаю, що у психіці сучасної людини вже створився запас «жахів»: атомна війна — це апокаліпсис, загибель усього живого, цивілізації в цілому; СНІД — superчума кінця століття; твій Ашхабад стоїть у сейсмонебезпечному епіцентрі; Афганістан спричинив жах матерів, у яких сини призвалися в армію, і т. д. Отож людина, її психіка швидко адаптуються. Навіть у такому оточенні жахів. Так, це страшно, це дуже небезпечно, та поки воно мене конкретно не зачепило, про це не треба думати, життя коротке, і треба поспішати насолоджуватися його благами. То більш, що я не один. Коли на мене наведли дуло рушниці — смерть загрожує лише мені. Вибух атомної бомби розрахований на тисячі таких, як я. От і притупляється відчуття небезпеки, а відтак — розмивається почуття відповідальності. Мені здається, що людство начебто розледачіло, принатурилося до страху. Що ти про це думаєш? Може, я помиляюся? Мені здається, що тут сьогодні на всю потужність мусять працювати література й мистецтво. Пригадую такий епізод. Недавно моя дочка-третьокласниця Олеся подивилася по телевізору кінофільм «Записки мертвої людини». Побігла до себе в кімнату. Я думав, що вона давно вже спить. Та через деякий час вона вийшла і попросила мене прочитати її листа до президента Рейгана. Я був вражений його змістом. Вона розповідала президентові про делек, які влітку живуть у нас у селі, на дачі, про собаку, про той свій маленький світ, який може загинути разом з людьми. Вона просила його зробити все можливе, щоб цього не сталося. Це була її реакція на фільм, та й не лише на фільм. Може, у нас, у старших, ця реакція загальмована?

Т. Д. Так, Володимире, глобальність мислення має свої негативні якості. У великих масштабах губиться саме та пекуча конкретика, відчутна реальність, яка оточує нас і яку може точно показати і висвітлити мистецтво. До речі, легше імітувати тривогу за все людство, ніж, скажімо, врятувати від руйнування бархан біля аулу, врятувати хирляве деревце коло дороги чи принести води немічній бабусі. Я вважаю, що перші кроки в реальному роззброєнні, зроблені керівниками Радянського Союзу та Америки, звільнять якусь частину нашої свідомості саме для пам'яток старовини, що гинуть на наших очах, для врятування слабого здоров'я пустелі, пересихаючого арика чи Аралу. Це підступне відчуття: є атомна загроза всьому людству, а ось загроза Каракумам, чи Дніпру, чи Аралу — це щось дрібне, несуттєве. А тим більш мечеть позаминулого століття або ахалтекінські коні. А що вже казати про пересихаючий арик чи немічну бабусю?

В. Я. Здається, ми підійшли до ще однієї теми, яку ми не можемо обійти, як представники національних літератур двох народів — туркменського і українського. Адже є і такі міркування: якщо людство «сидить на атомній бочці» і може злетіти в повітря навіть од безглуздої випадковості,— турбота про збереження і розвиток національних мов, збереження і реставрацію національних пам'яток великих і малих народів здається заняттям «диваків», справою непрестижною і позбавленою перспектив. Такий настрій побутує в певних верствах нашого суспільства, і заплющувати на це очі не можна. Питання це складне, воно потребує продуманого, аналітичного підходу. Я сьогодні хотів би сказати ось про що. Якби наша соціалістична історія розвивалася гірше і завжди по ленінських напрямках,— ми б зараз не перебудовувались після семи десятиліть виснажливої праці і двох війн. Ми б просто будувалися. І щодо національного питання — також. Згадаймо зловісні тридцяті роки (згадаймо хоча б з розповідей наших батьків і матерів, з останніх публікацій у пресі), коли був перерваний не лише демократичний розвиток нашого суспільства, а й саме обличчя соціалізму набуло глибоких трагічних зморщок. Сталін, не терплячи навколо себе Особистостей, завдав удару по людській гідності, яка містить у собі і національне почуття, національну гідність, що її постійно підтримував Ленін. Скажімо, на Україні були знищені найяскравіші, які не піддавалися кон'юнктурі, письменники, художники, режисери, актори. Цей список довгий і нині звучить як реквієм. Отоді й зародився національний нігілізм, плоди якого ми пожинаємо сьогодні. У застійні роки ми хвацько рапортували, що все, зокрема й національні проблеми, у нас давно розв'язані, а вони в цей час лише збільшувалися. Я, Тіркіше, в тому ж театрі «Дружба народів» у трактуванні литовців бачив інсценізацію роману Чингіза Айтматова «Буранний полустанок». Вражаюча робота

Жорстка, мудра, пристрасна. Отож трагедія того, хто зрікся свого народу, його традицій, його історичної пам'яті, мови, звичаїв, «манкурта», зачудить, либонь, драматичніше за трагедію Ліра. В цьому разі також руйнується світобудова, зв'язок часів, перерізається головна артерія життя. Тим часом протягом багатьох десятиліть ми не говорили на цю тему, боязко уникали її. Не хочу узагальнювати, та було, було... А втім, майже у всіх твоїх романах, повістях, може, ти й сам цього не помітив, лейтмотивом проходить одна думка, всі твої герої часто повторюють: не можна кидати рідний дім, рідний аул, рідну землю, щось головне порушиться в твоєму характері, у твоїй душі. Ця думка дуже важлива, актуальна сьогодні. Історичні долі (різні, не буду їх торкатися) завжди розкидали людей по світу. Багато українців живе у Канаді (більшість поїхали в дорадянський час у пошуках шматка хліба), але живуть українці і на Зеленому Клині в Сибіру (багатьох вивезли як «куркулів», що мали пару коней). А потім була «добровільна цілина», на яку їхали сім'ями від злиденного «трудодня» в рідному колгоспі, від самодура-голови. Про них складали бравурні пісні. Молоді це імпонувало. А тепер я дедалі частіше чую від постарілих батьків і матерів про їхню самотню старість, покинутість. Не хочу бути «останньою інстанцією» в цьому делікатному питанні, але чи варто було тоді, в час спроб Хрущова демократизувати суспільство, затіяти оту тотальну міграцію? Чи окупилися ті втрати у моральному, духовному, а головне в інтернаціональному (в справжньому розумінні цього слова) аспектах? Ні, я не хочу вдаватися в крайнощі, природна «циркуляція» закономірна. Я про інше, про те, що залягає в «золотій жилі» твоєї творчості: людина повинна пам'ятати про своє коріння, без нього не буде й крони, без національного почуття, природного, як повітря, яким ми дихаємо, не може бути справжнього інтернаціоналізму. Перекіс в один або в другий бік однаково небезпечний.

Т. Д. У нас в Туркменії ці проблеми мають своє обличчя. Прикро про це говорити, але у нас є райони, куди наше республіканське радіо і телебачення не «досягає». Це сьогодні, в 1988 році. Вони дивляться і слухають програми з сусіднього Ірану, тобто якоюсь мірою перебувають під впливом іранської пропаганди. Скільки ми говоримо про це, але проблема не розв'язана й досі. Продовжуючи твою думку, хотілося б сказати, що ми, туркмени, народ дуже домашній, у нас дуже міцні родові зв'язки, ми любимо свою землю, цінуємо здобуту нами державність. Туркменський фольклор, казки, легенди завжди до того ж дуже, сказати б, інтернаціональні своїм духом, у них не знайдеш зневаги до іншого народу. Якщо ти прийшов у мій дім як брат, значить, ти і є брат.

В. Я. А чи не здається тобі, Тіркіше, що цей здоровий народний погляд на міжнаціональні відносини,— а не, до речі, властиве і українському народові, його колективному образу,— народжений духовним здоров'ям народу: ось його рідна земля, ось його домашнє вогнище, його діти, його батьки (минуле і майбутнє), навколо нього його ж народ, до якого він належить. Ця «незакомплексованість» природна...

Т. Д. Так-так, саме природність. На будь-який примус, силування народ реагує, як і природа, коли в неї грубо, по-волюнтаристськи втручаються. До речі, ми з тобою цікаві один для одного саме як українець і туркмен, як представники двох народів. І поважаємо ми один одного тому, бо кожний поважає себе. У нас різні проблеми, багато в чому різні погляди, але це нас також зближує.. Те, що на Україні дуже звузилося вживання української мови (ти про це говорив по всесоюзному телебаченню, Борис Олійник говорив на письменницькому з'їзді в Москві, Іван Драч на письменницькому з'їзді в Києві), мені не байдуже. Значить, поруч усихає не просто квітуче дерево, а великий сад, без якого світ стане похмурішим. Це і моя втрата...

В. Я. А ти під час наших попередніх зустрічей нарікав на інше: у сільських школах Туркменії на дуже низькому рівні викладання російської мови, і більшість дітей ледве володіють нею. Отож я й думаю, що кращі твори української літератури, романи Гончара, Загребельного, Дімарова, Тютюнника, Харчука, Іваничука, наших кращих поетів — усе те, що перекладене російською мовою, не буде прочитане в Туркменії. Я вже не кажу про російську прозу і поезію, про прибалтійську літературу... Так що ця проблема, як бачиш, теж не лише «туркменська»...

Т. Д. Мене не можна звинуватити в байдужості до всього туркменського, національного, але я мушу пам'ятати і про те, що погане знання російської мови туркмена позбавляє його величезного потоку інформації, і газетної, і емоційно художньої, він має вдовольнятися тільки місцевими, туркменськими джерелами. А які вони — ми вже говорили з тобою. Але погано, коли глибоке вивчення російської мови позначиться на вивченні туркменської. Адже у вас на Україні намітилася саме ця крайність. Тільки гармонійність, тільки рівноправність, тільки однакова державна турбота виведуть нас і з другого глухого кута. Відвертатися сьогодні від цих проблем означає ще більше їх ускладнювати.

В. Я. Приклад цього — наш недавній письменницький пленум у Києві. Розголос його величезний. Пройшов він без форсажу і надриву, але гостро. Була глибока аналітична доповідь Дмитра Павличка, Леоніда Новиченка, були яскраві й ділові виступи інших письменників, пройняті однією турботою: українська мова потіснилася в школах республіки, на радіо і телебаченні, у вузах, в театрах, у партійному і державному апараті, в побуті. І незабаром Центральний Комітет Компартії України прийняв постанову з цього питання, постанову, яка націлює нас на ленінські погляди на це питання. Добре, що ми й це питання просто вихопили з рук людей з гіпертрофованим національним почуттям, але водночас і з рук, як правило, доморощених шовіністів — «манкуртів», котрі безкарно діяли протягом багатьох років. В часи гласності, непримиренності і перешкод, і другим буде важче. Але роботу матимемо велику, робити треба її розумно, але й без функціонерської осторогн. Звуження вживання мови нехай і нечисленного народу, а тим більш обмеження його

прав — це наша загальнодержавна втрата. Я не знаю, що небезпечніше: зникнення Байкалу чи мови ханти-мансі? По-моєму, однаково небезпечне і те, і те.

Т. Д. Я хочу ще додати, що усім нам треба говорити про культуру мови. Адже багато наших партійних, державних працівників досконало не знають жодної мови, ні туркменської, ні російської, вони говорить своєю бюрократичною мовою. А народ усе те чує. Отой жахливий суржик, мовний вінегрет — ворог і туркменської, і російської мови. Про це також треба говорити, це також один із аспектів перебудови. Люди, які не знають досконало російської мови, — не прочитають без перекладу романи Астаф'єва, Бондарева, Айтматова, Рибакова, Пастернака. Проте люди, які не знають досконало туркменської мови, — не в змозі доторкнутися до туркменських літописів, які багато років були під забороною, не видавалися, а лише зараз ідуть до туркменського народу. Не знаючи цих творів, годі вважати себе цивілізованим туркменом.

В. Я. Дуже тривожна ситуація у нас, на Україні, Тіркіше, щодо охорони пам'яток. Скільки ми втратили в передвоєнні та повоєнні роки унікальних творінь наших предків, матеріальних свідчень нашої культури. Іноколи це робилося через прикре непорозуміння, але найчастіше із злочинною пристрастю підітнути коріння історичної пам'яті народу. Мабуть, головна увага громадської думки, яка пізніше розкрилася від довгої мовчанки, спрямована саме на захист вцілілих пам'яток. Треба не допустити подальшого руйнування, але й треба негайно почати реставраційні роботи. Я в гущині цих подій, веду цикл щомісячних телевізійних передач «Спадщина», виступаю з цих питань у республіканській і всесоюзній пресі. Вся інтелігенція республіки піднялася проти людей «з бульдозерним мисленням», які для реставрації Успенського собору на території Києво-Печерської лаври (він був зруйнований в роки війни) озброїлися важкою технікою, мовби заходилися будувати на пустирищі сажкофабрику або цементний завод. За такої реставрації загинуть чи дадуть тріщини сусідні унікальні споруди, під загрозою опиниться весь заповідник. Триває запекла боротьба з чернігівським чиновництвом, яке постановило забудувати унікальну долину Лісковицю. Закипають пристрасті довкола острова Хортиця, довкола реставрації київського Подолу. Все це і багато чого ще можна врятувати від бюрократичної байдужості. Боротьба важка, виснажлива. Адже громадська думка має лише... думку. А друга сторона — техніку, мільйони грошей, завізовані проекти і підтримку тих, хто ставив свій підпис на цих проектах — розмашисто, навскоси ставив свій автограф. Проте відступати нікуди. Список цих безповоротних втрат буде більшати на наших очах, якщо ми будемо мовчати, як бувало раніше. А як у Туркменії, Тіркіше?

Т. Д. У нас таких пам'яток взагалі мало.

В. Я. Тим гострішою має бути ця проблема.

Т. Д. Авжеж. Не буду рекламувати позитивні приклади. Не про це сьогодні йдеться. Є мавзолеї, минарети, залишки старовинних споруд, міст. Та не реставрована досі столиця Хорезму, не реставроване місто Мерв, про яке я вже згадував. Найбільший мавзолей на Сході — мавзолей Султана, почали його реставрувати, але байдуже, мізерними силами. Ми також багато говоримо про це, пишемо, але з чиновників ніхто не питає за реставрацію пам'яток, питають за бавовну, молоко, м'ясо.

В. Я. Питають, але ж і цього у нас не вистачає.

Т. Д. А про пам'ятки ніхто не запитує — значить, вони взагалі з часом зникнуть, якщо так і далі стоятиме справа. Адже в Туркменії кожна така пам'ятка дорожча від золота, вона — свідчення нашої культури, її давності. Вивести розкішну віллу для приймання «високих гостей» у районі вистачає і грошей, і майстрів, а відреставрувати під музей стару мечеть або мавзолей — одразу ж: нема коштів, стояло, мовляв, протягом століть, постоїть ще.

Тут виникає ще один аспект нашої розмови: в минулі десятиліття ми дуже погано, примітивно, спрощено вивчали свою національну історію.

В. Я. Грубо стесували усі «гострі кути».

Т. Д. Так. Комусь дуже праглося, аби історія була прочитана з «чистовика», відредагована, підгримована. Такий варіант історії відбивав бажання знати гаос минуле. Багато керівників, від яких залежить сьогодні чимало речей, виховані саме цією байдужістю, примітивною «історією». Звідси і їхня байдужість до всього історичного. Не втратити б нам у цьому розумінні молоде покоління. Правдиве знання своєї історії ніколи не зашкодить дружбі народів, нашій єдності. Навпаки, це буде усвідомлена єдність, вона ґрунтуватиметься не лише на емоціях, а й на правді, на свідомості... Людина, яка знає свою історію, без чийогось підказування, без вказівок оберігатиме історичні реліквії. Я ось минулого року був у Західній Туркменії. Там самі учні створили прекрасний історичний музей. Я радів — ці діти вже не збайдужіють до історичних реліквій, не стануть «манкуртами». Навпаки, будуть борцями, вони стануть перед ножем бульдозера, коли той підійде, щоб знищити нехай і руїни наших святинь.

В. Я. А я, Тіркіше, недавно дістав листа від жінки з містечка Любомля на Волині. Вона пише, що в центрі Любомли понад два століття стояла унікальна церква. Після війни її закрили. Потім там був склад, потім пункт приймання склотари. А нещодавно на церковній паперті хтось з ідеологів району наказав поставити... громадський туалет. На тому місці, де стояли колись «темні» предки цих процвітаючих «ідеологів», стояли, за бувши про марноту марнот, і, мабуть, думали: якими будуть наші нащадки, які душі будуть у них? Ці обюрокрачені чиновники не хочуть знати, що було вчора, історія для них — забобон, вигадка інтелігентів. А, либонь, шпарко чешуть з трибун про перебудову, про людський фактор... Чи коли секретар парторганізації колгоспу імені Кутузова того ж району серед білого дня підганяє бульдозер до головної (на жаль) окраси села — старої церквиці — і на очах у всіх рівняє її з землею (а це партизанський край, і кращого приміщення для музею партизанської слави не вигадати!), то треба вже думати: чи піде народ цього села за

таким «комуністом»? В Туркменії, Тіркіше, можливе таке?

Т. Д. У нас це неможливе, бо у нас майже кема мечетей, тобто всього дві чи три. Вони були глиняні і давно вже самі завалилися, адже ми були кочівниками... Та якби були, знайшлися б такі, вони є у кожного народу. Так я можу відповісти на твоє запитання. Ці люди скрізь небезпечні. Під виглядом боротьби з релігією вони підривають авторитет атеїзму, покад те — вони провокують озлобленість віруючих і невіруючих проти влади, проти соціалізму. Можна сказати і так.

В. Я. Тіркіше, знаю, що це болюча тема, але вірю, що зрозумієш мене правильно. Сьогодні усі погляди людей з європейської частини Союзу звернені до Азії, нашої, радянської Азії. Історія з Рашидовим, з Адиловим в Узбекистані, нукаєвська історія в Казахстані. Як це могло статися? Чому саме в Азії, де, як нам, європейцям, здавалося, й звичаї жорсткіші? Як ти, письменник, сприймаєш і відчуваєш перші плоди перебудови в Туркменії?

Т. Д. Скажу відверто: я сподіваюся на впровадження госпрозрахунку, самофінансування і самоокупність, на них я покладаю якнайбільші надії. Там уже демагогії, словесним пасажам місця не буде. Доведеться піти з постів облесникам, підлабузникам, брехунам, «баям», що процвітали під чиїмсь високим захистом. Госпрозрахунок та гласність, та ще демократичні вибори кожного керівника. А головна причина того, що сталося в Узбекистані, Казахстані та й у нас (але в менших масштабах), не вина народу, його національних рис, як видається іноді необізнаним з цим питанням, а тих відщепенців народу, що вибралися на вершину «піраміди» і впродовж десятиліть закривали рот цьому народові. Ми вже знаємо, до яких провалів у економіці, господарюванні, у моралі, психології призвело централізоване адміністрування.

В. Я. Та ще й відсутність демократії в цих умовах...

Т. Д. Ще раз повторюю — мої сподівання на госпрозрахунок, на творчі сили народу, на економічні реформи.

В. Я. За однієї умови: якщо вони цього разу будуть доведені до кінця, інакше ми за традицією не зупинимося на півдорозі і почнемо рапортувати про успіхи...

Т. Д. Права на ще одну таку помилку ми не маємо. Вичерпали ліміти.

В. Я. Як і ми з тобою непомітно вичерпуємо ліміт часу нашої розмови, а багато питань залишились ще не порушені. Ну, добре. Я хочу запитати тебе ще одне: яка головна, невідкладна туркменська, підкреслюю, туркменська тема хвилює тебе найбільше? І якби, скажімо, твоя влада, твоє право, усунути її в першу чергу, щоб допомогти своєму народові піднестися ще на один щабель досконалості.

Т. Д. Є в мене така тема, точніше, мій письменницький біль: калим за наречену. Цей пересуд не лише не здає позицій у сучасному житті туркменів, а й наступає. Він вельми осучаснився, прийшов у міста, в Ашхабад. Простий колгоспник чи робітник, який має трьох-чотирьох синів (а сім'ї у нас великі) після «закупки» наречених залізає у страшенні борги. І в нього нема іншої ради, так роблять усі. Це прикро, не розглядає народ, відкидає його в минуле, до феодальних часів. У це дуже втяглася молодь. Суми калиму стали величезні. Заплатити їх може лише батько, який краде, живе нечесно. У застійні роки ми про це мовчали, удавали, що не помічаємо. Робилося це і робиться мовби «добровільно», без примусу, але іншого виходу практично кема. І дівчина часто відверто хвалиться своїм подругам, «скільки за неї дали». Як з цим боротись, я не знаю, потрібні жорстокі державні закони і посилений голос прогресивної громадськості.

В. Я. Тіркіше, а це ти не через те, що в тебе три сини, а літературні заробітки знаю які...

Т. Д. Мій батько і за мою дружину Біке не платив... Отож у Джумагельдиєвих це вже друге «безкалимне» покоління. А тепер «бумеранг» — те саме запитання я ставлю тобі: твоя, суто українська тема?

В. Я. Калиму, дяка богові, у нас не було і, судячи з безлічі розлучень, не буде. Для мене сьогодні найголовніший біль — втрата, розмивання, нівеляція національного обличчя України. Не про гопак, не про шаровари та вишиті сорочки і українські галушки йдеться. Це оболонка. Ми розгубили багато чудових національних традицій нашої архітектури, штампуючи стандартні будинки, мікрорайони і цілі міста, які розмовляють жахливим суржиком. Ми стали байдужі до свого минулого, і вже треба думати, чи гідні ми майбутнього? Ми розгубили багато тих якостей, завдяки яким ми зажили слави серед інших народів, ми дедалі рідше співаємо на весіллях і плачемо на похоронах. Ми винні в тому, що до нашої солов'їної, багатої мови міщани ставляться як до «поганого варіанту російської» або як до «колгоспного наріччя». Наша культура, література, наша мова, наша духовність в роки сталінізму, а потім і в роки застою зазнали величезних, можливо, навіть більших за інші братні народи втрат. Ми, творча інтелігенція, жили у свого народу «в кредит». Тепер час виплачувати борги. До речі, теж, мабуть, останній шанс повернути їх. Лімітів на продовження строку вже кема. Отже, треба кожному з нас переступити через групові амбіції, через навколо літературну метушню, через усе дріб'язкове, що роз'єднує нас, і — працювати. Іншого виходу кема. А коли і є, то не наш. І веде він — казад.

СЕРГІЙ КУРГУЗОВ

КОНОТОПСЬКИЙ ДИВАК

1.

У невеличкій кімнаті, яка править Віктору Степановичу Устименку одночасно і за кабінет, і за вітальню, терпеливо чекаю, коли він видобуде із шафи старенький сімейний альбом. Щоб побачити один-єдиний фотознімок з цього альбому, я подолав досить довгий шлях.

— Вікторе Степановичу,— сказав я,— мені б хотілося написати про вашого батька...

Господар нарешті знайшов альбом, зосереджено перегорнув кілька сторінок, певно, розмірковуючи над моїми словами. Потім відповів:

— Більше трьох слів навряд чи напишете. Він був простим робітником. Народився. Жив. Помер.

Але у житті людини, про яку ми згадуємо, був випадок, який можна вважати цікавим рядком нашої вітчизняної історії, за тих часів і справді надзвичайний випадок, засвідчений спогадами очевидців, численними документами і, врешті, старовинною фотокарткою. Тією, яка вже понад півстоліття зберігається у сімейному альбомі.

І ось альбом у моїх руках, і я на власні очі побачив, що родинні реліквії бувають різні. На одних фотокартках ми бачимо лише усміхнені або, навпаки, напружені обличчя. На інших епізоди, навіяні самим часом.

На перший погляд, знімок, який я розглядав, не мав ніяких особливих прикмет. Люди, сільськогосподарська машина і поле. Звичайне поле з колючою щетиною стерні. Чи думав фотограф, вкриваючись чорною шматою, що крізь об'єктив фотоапарата він зможе розгледіти не ординарну подію, а саму мить історії? Зйомка проводилася в Конотопі на подвір'ї Устименків. Поле тоді підступало майже до самого дому.

2.

Отже, поле підступало майже до самого дому. І, можливо, ця обставина допомагала народитися ідеї, яка довгі роки не давала спокою батькові Віктора Степановича, винахіднику-самоуку.

На подвір'ї стояв великий сарай, і вечорами там чинилися незрозумілі речі. Пронизливо вищала пилка, дзвінко ударяв молот, пахло бензином і розігрітим металом. Хлопчаки городами пробирались до сарая і жадібно припадали до щілин. Тепла курява нечутно линула у косих променях сонця, що зрідка пробивалося крізь віконце в даху, та світла було мало, і зрозуміти, навколо чого сновигають люди у комбінезонах, було важко.

Висувались різноманітні припущення — від паровика до аероплана. Проте для паровика таємнича машина була надто мала, а для аероплана... Ні, задум за тих часів був би нездійсненним.

Тривожне нетерпіння досягло своєї межі того самого недільного дня, коли у будинок під липами ще зранку завітав фотограф. Він встановив на триногі свою величезну камеру, вкрився чорним запиналом і, немов диригент, змахнув рукою.

І сталася надзвичайна подія! Двері сарая повільно розчинилися, і люди у промаслених комбінезонах викотили на подвір'я... Ні, не паровик, не аероплан... Вони викотили сяючий фарбою трактор!

Перед очима всіх постала дивовижна машина. Про таку чули. Про таку мріяли. Та хто міг сподіватися, що вона зможе народитися в руках земляка?

Щоправда, скептики стверджували: «Не поїде! А коли й поїде, то не потягне плуга!..» Надто вже незграбним видавався трактор: величезні колеса, важкий маховик, двигун, що працював на нафті...

Устименко обтер об штани забруднені руки, сів на високе сидіння і торкнувся керма. Фотограф змінив точку зйомки і знову змахнув рукою. Почувся гуркіт, трактор здригнувся, випустив хмарину сизого диму і повільно рушив по полю!

— Я тоді був ще хлопчиком,— розповідає син винахідника, колишній учитель середньої школи № 14 міста Конотопа, а нині пенсіонер Віктор Степанович. — Пригадую, як стояв, затамувавши подих.

Відтоді минуло майже шістдесят років. На зворотному боці фотографії написано: «Перший трактор у місті Конотопі. Сконструював робітник Устименко Степан Григорович».

— Батько був просто одержимий винахідництвом,— згадував Віктор Степанович. — Одного дня 1924 року він купив списаний токарний верстат, відремонтував його і розпочав думати над конструкцією трактора. Пам'ятаю, що цією машиною він марив! Уклав у неї труд і винахідника, і раціоналізатора, і слюсаря, і коваля...

3.

У Конотопському окрземвідділі, куди він прийшов з заявкою на винахід, а приймальні було накурено, гамірно. З-за дверей долинали голоси. Розмова точилася на підвищених тонах. Можна було вирізнити слова «хлібоздача», «несвідомість». Однак усе те поглинав стрекіт друкарської машинки. Секретарка, на хвилину відірвавшись від клавіатури, звела погляд на Устименка: «Вам що, товаришу?» Бгаючи від хвилювання картуза, він почав несміливо пояснювати мету свого візиту. «Ліворуч по коридору до товариша Гатченка»...

Гатченко йому одразу не сподобався. Чи то через тупе рожеве обличчя, чи через байдужість, з якою той зустрів Устименка.

— Що у вас, товаришу? Плуг, серп, сінокосарка?

— Трактор.. — тихо мовив Устименко.

— Прошу вибачити, ваше прізвище часом не Форд?

Устименко образився, але знаку не подав. Йому й раніше доводилося натикатися на недовіру. До цього він звик, вважаючи це долею всіх винахідників. Але щоб ось так, не вникаючи в суть справи... Такого просто не чекав.

Тамуючи образу, подався до дверей.

У коридорі його несподівано зупинив незнайомий чоловік, розпитав, у якій справі заходив, запросив до кабінету.

Розмова тривала майже годину, незважаючи на те, що двері без угаву відчинялися: то намагалися прорватись нетерплячі відвідувачі.

— Призначимо комісію. Випробувань не боїтеся?

— Тому й прийшов,— усміхнувся Степан Григорович. — Може, і моя машина знадобиться?..

— Будемо сподіватися, що знадобиться...

За кілька днів після тієї зустрічі з'явився документ, котрий дбайливо зберігається в сімейному архіві Устименків.

Із акта комісії окрземвідділу від 16 серпня 1929 року: «...Комісія оглянула трактор і встановила, що тов. Устименко давно займається винахідництвом, усю свою енергію і кошти віддає створенню трактора, якого і продемонстрував комісії. При цьому з'ясувалося, що згаданий трактор Устименко скомпонував із вертикального двотактного двигуна, коробки швидкостей і диференціала, що встановлені на рамі власної конструкції. Колеса ширші від фордівських і нижчі. Окрземвідділу належить виділити свого представника для випробувань трактора в одному з колгоспів...»

Це був перший трактор не тільки в Конотопі. Це був, мабуть, перший вітчизняний трактор взагалі. Тому з випробуваннями не зволікали. Їх було призначено на середину вересня...

4.

А напередодні цих подій 1 Травня 1929 року сільськогосподарська машина, що її сконструював Степан Григорович Устименко, взяла участь у демонстрації в Конотопі. Про це, до речі, свідчить ще один запис, зроблений рукою винахідника на зворотному боці фотознімка. Подія цікава. Трактор як символ нового життя.

Після знайомства з документами у мене виникла думка спробувати знайти у тогочасній пресі враження учасників цієї демонстрації. Однак пошуки в газетних архівах Москви і Києва позитивних наслідків не дали: окружні газети про цю подію могли й не знати, а примірники місцевих видань в ті роки надходили в бібліотечні сховища нерегулярно. Про це я пишу з сумом, але без жалю, адже проведений в архівах час не був змарнований: хоча й не довелося прочитати, як сприйняла появу трактора в колоні першотравневої демонстрації 1929 року конотопська громадськість, пощастило дізнатися, до яких змін у житті країни призвела сама поява небаченої сільськогосподарської техніки.

В двадцяті роки слово «трактор» дедалі частіше з'являється на сторінках газет. Розповідям про нові машини інколи відводяться цілі газетні шпальти. Невже лише тому, що радіють новизні? Стверджувати тільки це — означає припускати в оцінці фактів однобічний підхід. Для селянина, та й для жителів міст, трактор тоді, звичайно ж, був річчю новою, небаченою, проте не завжди й бажаною, коли придивитися до тих далеких часів уважніше.

У газетах двадцятих років часто можна прочитати, що селяни, звиклі «до виконання» основних сільськогосподарських робіт із використанням коней», інколи не можуть збагнути переваги «мертвої», «холодної залізяки» перед звичною і знайомою «кінською силою». В цьому нерозумінні, неприйманні відбились тодішні особливості сільського способу життя, його патріархальність, інерція думки.

Тож не дивно, що журнал «Трактор», який виходив друком у ті часи, ось так агітував селян за механізацію: «Трактор працює рівніше і швидше рази в чотири, ніж кінь. Трактор може працювати 16 годин на добу, коню це не під силу. Двадцять вісім відсотків часу на рік кінь працює в полі, з решти часу 19 відсотків йде на годівлю, а 53 відсотки на відпочинок. Годувати коню доводиться цілий рік..»

Останнє зауваження досить красномовне. Воно було розраховане на почуття

Гортаю пожовклі сторінки тогочасних газет: «Тисне на грунт трактор не сильніше, ніж копита». І найголовніше: «Трактор допомагає нам перейти від дрібних господарств до об'єднань, від відсталих до нових культурних способів господарювання...»

Певне, якісь з цих газет потрапили і до рук винахідника-самоука Степана Григоровича Устименка.

5.

З роботи того дня йому довелося відпроситися. По тому, що Степан був мовчазний, дружина зрозуміла: хвилюється! Сонце сховалося за липами, коли в будинок Устименків увійшли агроном, інженер-механік і представник окрземвідділу. З механіком за ці два тижні вони встигли потоваришувати, а інспектора з окрземвідділу Устименко бачив уперше.

Вийшли на подвір'я. Розчинивши сарай,

кемоа у нерішучості, Устименко трохи постоял перед машиною, потім відчув, як чиясь рука лягла йому на плече. Озирнувся й побачив Зубенка: «Ми в тобі впевнені!» — «А в машині?» — запитав Устименко. Той нічого не відповів.

— Будемо починати... — Степан ступив назустріч трактору, як назустріч долі.

Трактор завівся одразу. На вулиці на гуркіт збирались люди.

Прислухався до роботи двигуна. Згадалося чиєсь мовлене: «Рухатись трактор, звичайно, зможе, а от орати...»

Його запитали, з чим він хоче розпочати роботу — з культиватором чи плугом? Вибрав плуга. Заміряли пальне. Інспектор видобув з кишені хронометр, махнув рукою. Колеса зробили кілька обертів, трактор рушив полем, аде двигун раптом чмихнув і замовк. У натовпі засміялися. Степан зіскочив з сидіння і нахилився над двигуном.

— Зараз... Зараз... — промовляв він, намацуючи маслопровід. — Ну, що ж ти, рідний, спіткнувся на рівному місці,— благав, звертаючись до холодної купи металу. Ніби сподіваючись, що, вловивши благальні інтонації господаря, машина зберє останні сили і оживе.

У натовпі знову засміялися. «Видно, мало сіна дав!..» Хотів вилаятися, але стримався. Що тут зараз пояснювати? Для них кінь і надійніше, і зручніше.

Згадалося, як приходили до нього двоє напередодні випробування. Із тих, хто не поспішав до колгоспу. Виклали пачку засмальцьованих червінців: «Продай, хазяїне, свою таратайку — все одно мужики в поле її не випустять».

Потім уночі хтось намагався зірвати замок на дверях сарая. Хтось підпалив стіг. І ось тепер перебій на випробуваннях. Чи не ланки це одного ланцюга?..

Мужики регочуть. Інспектор поблажливо усміхається. Однак трактор завівся, і Степан полегшено зітхнув. Хоча розумів — радіти ще рано.

Ділянку поля на сто сажнів упорав за дев'яносто дві хвилини. Двигун ще кілька разів замовкав. Але зупинки були короткі, мабуть, через неякісне пальне.

Потім до трактора причепили культиватор. Знову плуг. Пустили стернею. Усе йшло добре. Інспектора, котрий раз по раз зиркав на годинника, Степан уже не помічав. За своїми думками не одразу почув, як загукали: «Стоп! Досить! Спиняй!». Заглушив двигун. Зірвав пучок пожовклої трави, витер руки, потім поглянув на членів комісії. Інспектор потис руку першим.

Того пам'ятного дня було складено «Акта випробувань», де записали: «1929 року, вересня, п'ятнадцятого дня, комісія у складі агрономів і механіка — Зубенка, Максименка, Григоровича — випробувала придатність трактора до орання, сконструйованого в місті Конотопі Устименком Степаном Григоровичем».

6.

Трактори тоді закуповували за океаном. Платити доводилось золотом. Чи варто пояснювати, що «Фордзони», які з'явилися на полях, знесилених у випробуваннях громадянської війни державі були, як кажуть, не по кишені.

Певно, кілька заокеанських машин потрапили і на Конотопщину. Випробування трактора Степана Устименка проводилося комісією саме у порівнянні з технічними характеристиками «Фордзона».

...Пожовклий, потертий на згинах аркуш паперу, який зберігається в фотоальбомі Устименків. Процитуємо лише уривок з нього:

«Доповідна записка

про іспит трактора винахідника т. Устименка.

Іспит було проведено на підставі пропозиції ОЗВ (окрземвідділу. — С.К.) від 21 IX 1929 р. Робота проводилась на полях колгоспу «Пам'ять Ілліча» 30/IX 1929 р., завдання іспиту — вирахувати витрати пального на 1 десятину і шляхом порівняння з трактором «Фордзон» виявити рентабельність його роботи...

...Робота на конюшинниці (посів 1928 року).

Оранка плугом АТДВ 8 на глибину 4 вершки. Оброблено ниву довжиною 91 саж. та шириною 3.30 саж., себто 300 к.с.

Витрачено пального 6 кг, що на 1 дес. складає 28 кг.

Всього на полі трактор був з 12 год 16 хв. до 13 год. 48 хв., себто 1 год. 32 хв.=92 хв.

За цей час трактор мав 7 зупинок (2 хв., 3 хв., 2.3 хв., 4 хв., 6 хв., 6 хв.=28 хв.).

Решта — 64 хв. — трактор був у роботі. Процент зупинок до загального робочого часу складає 30.4%.

Витрати палива фізично не вимірювались, а розраховувались теоретично».

З документа видно, що комісія підійшла до випробувань досить ретельно. Були визначені різні види робіт і різні знаряддя, тобто, висловлюючись мовою інженерів, машину випробували в різних режимах.

Істотною перевагою новостворекої машини було те, що її двигун працював на нафті. Гас коштував дорожче, в головне — не завжди був у потрібній кількості. Проте не будемо перебільшувати. Цифри, наведені в графі «вартість обробки 1 десятини» свідчать, що проведення культивації на саморобному тракторі коштувало на 47 копійок дорожче, ніж на «Фордзоні». Вдвічі дорожче коштувало і проведення інших видів робіт. Звичайно, винахіднику-самоуку Степанові Устименку важко було змагатися з могутнім концерном «Форд», де в ті часи над створенням кожного вузла трактора працювали висококваліфіковані фахівці — конструктори, інженери. Він торував свій шлях самотужки, дещо запозичуючи з технічних журналів, дещо створюючи за власними кресленнями. Не вистачало матеріалів, досвіду, освіти. Але спробуйте лише уявити сміливість конструкторської думки молодої ще, зрештою, людини, яка в сараї за будинком щовечора, повертаючись з роботи, створює машину з принципово іншим, ніж у «Фордзона», двигуном внутрішнього згорання.

Можливо, якби винахіднику вдалося доопрацювати свою конструкцію (в доповідній записці про випробування зауважується, що

«варто збільшити діаметр ходових колес»), то витрати пального на 1 десятину зменшились би. Проте на створення і випробування машини були витрачені всі кошти, і не лише власні, а й окраємкідділу, тож вдосконалити трактор винахіднику не вдалося.

Техніка була вкрай потрібна, і машину вирішили передати місцевому колгоспу «Пам'ять Ілліча». Трактор чимало пропрацював на полях Конотопщини.

Так, своїх тракторів у країні ще майже не було. Не було ні Сталінградського, ні Харківського, ні Челябінського тракторних заводів. Тож чи можемо ми повною мірою уявити, як згодом сприймали селяни Конотопщини допомогу саморобного «залізного коня», адже на власному досвіді пересвідчились у його перевагах.

7

Коли Степан Устименко в сараї за будинком збирав із різних деталей свій трактор, Паші Ангеліній минуло лише чотирнадцять. За кермо вона сіла пізніше. І здається, що між життєвим шляхом винахідника-самоука і першої жінки-трактористки немає прямої аналогії. Ангеліна відома всьому світові, ім'я Устименка значно скромніше, майже невідоме. Проте для кожного з них трактор не машина, а доля. Не випадково сьогодні трактор, на якому працювала Паша Ангеліна, став пам'ятником. Його поставлено на постамент в селищі Старобешевому на Донеччині.

За прикладом перших механізаторів за кермо трактора сів і Кирило Іванович Шайдаюк. Він народився і виріс на Вінниччині. Ми говорили з ним про весняні турботи, про те, що пенсія хоча й заслужений відпочинок, та людині, яка звикла вставати з сонцем, без роботи не можна. Кирило Іванович був одягнений по-домашньому, але піджак, приготовлений для якоїсь урочистої нагоди, виблискував нагородами. І серед них висока відзнака за самовіддану працю — орден Леніна.

Ми не обирали теми розмови. Вона прийшла сама по собі. Вона виникла як відповідь на моє бажання дізнатися, що приводить людину до важливих рішень, під впливом яких обставин здійснюють вчинки, що про них потім згадують нащадки. Мабуть, не варто переповідати всю нашу розмову. Розповім лише про один епізод. Мій співрозмовник відтворив його до найменших подробиць. Неоціненна властивість пам'яті — зберігати деталі важливих життєвих подій — ніби перенесла його в ті далекі воєнні роки, в той похмурий осінній ранок...

8.

Тоді кожен ранок здавався похмурим. Ішла війна.

Був той досвітній час, коли сонце ще не зійшло, та небо вже конснішало. У вікно хати Кирила Шайдаюка постукали. Два довгих, три коротких легких удари! Умовний сигнал. Господар відкинув ковдру, мовби й не спав, і, побачивши за вікном темний силует, швидко вдягнувся. Вийшов на ганок. За кілька хвилин двоє швидко прямували до лісу. На плечі кожен з них ніс лопату.

У лісі зупинилися, озирнулися. Тихо.

— Місце підхоже,— сказав один.

— Тільки треба добре запам'ятати,— відповів другий. — Хто залишиться живий після війни, нехай прийде сюди знову...

За грабарським звичаєм поплювали на долоні. Взялися за лопати. Мерзла земля піддавалася важко. За кілька хвилин землю змінив шар глини. Купи грунту по обидва боки ями швидко зростали. Працювали мовчки. Про що було говорити? Все обговорили раніше. Цей план народився в їхніх головах ще на початку війни.

9.

Кирило Іванович Шайдаюк:

— Був у мене перед війною трактор. Таких зараз уже не побачиш. Хіба що у старих кінофільмах: великі колеса з шинами, відкрита всім вітрам кабіна, висока труба. Тільки-но полагодили його, поставили нові поршні, маслопровід, я тут раптом війна!

Ну, що з трактором робити? Подумали ми з товаришем, а я й кажу: «Давай завеземо у ліс, закопаємо». Ну й закопали. І пішов я на фронт.

Був кулеметником. Кулі спочатку мене обминали. Потім поранило. Ось так і потрапив я у пересувну ремонтну бригаду Харківського тракторного заводу. Повернувся з війни. Тоді й почув, що напарник мій загинув.

Відразу ж вирішив піти до лісу, поцікавитися, як там моя машина. Трактор був на місці. А треба було ж орати, сіяти. Техніки ніякої. Люди, бувало, заступами обробляли ріллю. Почав я відкопувати трактор. Відремонтував, вивів у поле.

Так, ідучи на фронт, Кирило Іванович Шайдаюк закопав у лісі свою машину. Цьому вчинку можна дивуватися, ним можна захоплюватися, але можна й замислитися. Чому саме трактор селяни відвезли до лісової схованки?

Окупація стрімко насувалась. І, звичайно, люди, полишаючи обжиті місця, намагалися захопити з собою найнеобхідніше, а дещо й сховати щось, то найцінніше. І тут кожен діяв в міру власних уявлень про цінності: один закопував в саду під грушею баняк з облігаціями, інший — сімейні реліквії, ще інший — якісь документи. Шайдаюк вирішив сховати колгоспний трактор. Отже, саме трактор на моральних терезах цієї простої сільської людини переважив усі блага, які можна придбати за гроші. Про особисте майно не турбувався.

На своєму тракторі і розпочав вінницький механізатор Кирило Іванович Шайдаюк посівну першого післявоєнного року. Працював на ньому понад десять років. А потім машина теж стала своєрідним пам'ятником. Нині вона в експозиції Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Три людські долі. Три трактори. Три пам'ятники. Та чи тракторам це пам'ятники? Ні! Це пам'ятники нашій епосі!

Критика

ОДНА КНИЖКА — З ПОГЛЯДУ ДВОХ КРИТИКІВ

Ліна Костенко. Сад нетанучих скульптур. Вірші, поема-балада, драматичні поеми. — К., Рад. письменник, 1987, 207 с.

ЄВГЕН ПРІСОВСЬКИЙ

ОНОВЛЮЮЧА ПАМ'ЯТЬ

Чем продолжительней молчанье,
Тем удивительнее речь.

Ці точні й мудрі слова Миколи Ушакова спадають на гадку, коли думаєш про творчу долю Ліни Костенко.

Так, вона вміла мовчати, вміла витримувати, коли чиновники, «не заставах команду державщнє», не пускали її слово до народу. Вона не йшла ні на які компроміси, зберігала свою людську, мистецьку совість, свою внутрішню свободу, тобто вміння, всупереч обставинам, почувати, мислити й діяти незалежно, керуючись своїм сумлінням, а не вказівками догматиків, що, вдаючи із себе провідників «партійної лінії», затискували все неординарне, сміливе, творче, отже, й усе істинно революційне, бо ж воно не відповідало їхнім бюрократичним стандартам, загрожувало самому існуванню сірої, але агресивної і владної посередності.

Мовчання Ліни Костенко, як ми знаємо, не ототожнюється з творчою безплідністю. Стоячи на максималістських позиціях, поетеса жадала бачити надрукованою саме ту книжку, яку написала вона, книжку, не спотворену стороннім втручанням. Краще зовсім не друкуватися. Їй дорікали за такий максималізм, а вона чинила по-своєму, зберігаючи своє людське, громадянське, творче «я». Її поведінка протистояла пристосовництву, підлабузництву, кар'єристській метушні, що процвітали в 70-і — на початку 80-х років. Про це протистояння творчості й суєтності вона сказала у збірці «Над берегами вічної ріки» (1977) — збірці, що стала її першим проривом до читача після 15-річного вимушеного мовчання і справді засвідчила, якої мистецької гідності було те мовчання, як і я ці роки не пригасав вогонь її таланту, створюючи, навіть без виходу у світ, набуденні, неординарні, по-громадянськи мужні, поетично відшліфовані рядки.

Дуже дивний пейзаж:
косяками ідуть таланти.
Сьоме небо своє приганяє собі суєта.
При майстрах якось легше.
Вони — як Атланти
Держать небо на плечах. Тому і є висота
(«Умирають майстри...»)

Зрозуміло, як гостро звучали ці рядки, бо ж не тільки перед майстрами слова, часом зневажуваними, схиляла поетеса голову, не тільки в мистецтві бачила ненависних їй «безпардонних пронозь», які, «потираючи руки, беруться за все». Вона засуджує будь-яку імітацію роботи, всіляку суєтність і співає гімн роботящим рукам, роботящим умам.

Здавалося б, що до цього осуду «метушливих бездарностей», яка часто стоїть при кермі і в літературному, і в політичному, і в господарському житті! Але прогрес суспільства невідворотний, коли людина в ньому відчуває себе особистістю, коли вона самостійно приходить до усвідомлення найсправедливішої соціалістичної ідеї. Суспільство, що пізнало смак цієї ідеї, суспільство, що складається з громадян, котрі, як мріяв про те В. І. Ленін, ані слова не візьмуть на віру, доходячи до всього власною свідомістю, таке суспільство йде вперед, розчищаючи завали бюрократично-чиновницького мотлоху, долаючи догмати культівського мислення, вириваючись із полону застою на широкі й вільні шляхи демократичного розвитку і революційного поступу.

І засміялась провесінь: — Пора! —
за Чорним Шляхом, за Великим Лугом —
дивлюсь: мій прадід, і пра-пра,
пра-пра —
усі ідуть за часом, як за плугом

Так починається нова книжка Ліни Костенко «Сад нетанучих скульптур», так починається ліричний цикл «Незнимі причали», яким відкривається збірка. У цьому заспівному вірші, в його мелодії, неквапливій, як хода людини-трудівника, як її впевнений і роздумливий голос, як її мудрі вчинки, в мелодії, що доносить до нас і гордість, і задуму, и глибину мислення, справді історичного,— у цьому вірші ми відчуваємо сплеск молодих сил, характерного для нас сьогодні весняного, бадьорого настрою, світосприймання людини, охопленої нестримністю руху, оновлення, але

й мудрістю, досвідом поколінь — батьків, дідів, прадідів, «і пра-пре, пра-пра...» Їхні традиції, їхня мораль і розум, вважає поетеса, поруч із ними в боротьбі за поступ. Час у вірші — це великий трудівник, оновлювач, перетворювач світу, це могутнє життєдайне начало. Невипадково, мабуть, у внутрішній рецензії для «Радянського письменника» на збірку Ліни Костенко, яка тоді так і не побачила світу, Леонід Первомайський порівнював враження, що справила на нього Лінина книжка, з тим враженням, котре в 20-і роки справив на нього Тичинин «Плуг».

За ланом лан, за ланом лан і лан,
За Чорним Шляхом, за Великим Лугом,
вони уже в тумані — як туман —
усі вже йдуть за часом, як за плугом.

Яка важка у вічності хода! —
за Чорним Шляхом, за Великим Лугом
Така свавільна, вільна, молода —
невже і я іду уже, як за плугом?!

Як гордо підносить почуття й думку автора градаційний ряд епітетів, що ними характеризується незалежна, розкріпачена, спрямована в майбутнє людина: «свавільна, вільна, молода». Як добре прислужився поетесі образи плуга і лану, щоб висловити думку про творчу суть часу (у вірші Л. Костенко акцентується саме на життєдайній функції часу, на трактуванні прогресу як невпинного творчого розвитку); фігура епіфори, трохи видозмінюючись, виокремлює ідею зв'язку поколінь, зв'язку епох

І що зорю? Який засію лан?
За Чорним Шляхом, за Великим Лугом.
Невже і я в тумані — як туман —
І я вже йду за часом, як за плугом?.

Але чи варто так настійно саме в цій поезії акцентувати на тумані, який оповиває постаті трударів, котрі йдуть шляхами поступу? Хіба ж крізь усі часові, історичні туманності не світить все-таки путівна зірка розуму, творчості, нескореності почуттів, активної людської дії? Питання риторичне, але образна система вірша, отой настійний повтор і навіть ототожнення своїх попередників і себе з туманом розмивають основну думку твору — сконцентровану думку про творчу суть часу й людини, особистості, яка свідомо мислить, почуває і діє.

Ліна Костенко не дає спокою людському сумлінню, вона весь час примушує його трудитися: співпереживати з людьми і світом, боліти болями рідного куточка землі й цілого всесвіту, болями покинутої хати, пересохлої й замовклої криниці, заклеклих рук шовковиці, забитих вікон... Замок на покинутій хаті у вірші «Затінок, сутінок, день золотий...» — конкретний образ, символ спустошення, самотності, наче болить і волає про біль безлюдної пустки, біль самоти, про трагедію вмирання колись живого, багатобарвного й багатозвукого, повнокровного світу, на зміну якому прийшло оце холодне й німе залізо. Л. Костенко спонукає людину шукати свої розтрачені, занедбані, замулені джерела: вона як про найглибшу трагедію говорить про втрату цих джерел, отже, про втрату людського начала. Нагнітаючи трагедійно забарвлені образи, трагедійні запитання, вона справді мучить ними душу свого адресата — читача, прагне пробудити в ньому сором, викликати стан катарсису. Так, пам'ять, до якої закликає поетеса,— це біль, провина, але й очищення, облагородження. І від тих нещадних, відверто трагічних образів вона веде нас у світ, хай не досягнутої сьогодні, але бажаної гармонії, тієї гармонії, що робить нас людьми, вириваючи з темряви манкуртівського безпам'ятства

Білий причілок оббила сльота.
Хто там квилить у цій хаті ночами?
Може, живе там сама самота,
соває пустку у піч рогачами?
Може, це біль наш, а може, вина,
може, бальзам не занедбані душі —
спогад криниці, і спогад вікна,
спогад стежини і дикої груші...

Цей спогад — аняв любові до «малої» батьківщини, з якої виростає (і без якої не може вирости) любов до всієї Вітчизни, нарешті, до Землі, планети нашої, до людства, до життя. Бездумно-бадьорі, пафосно проголошувані заклики до перетворення природи, в якої треба взяти все, не чекаючи від неї милості, виховували не активних громадян, не гуманістів, а диких нищителів, бездумних і бездушних споживачів. Отож спогад, який пробуджує в душах сучасників Ліна Костенко,— то спогад олюднюючий, спогад, що пробуджує й патріотичні, й інтернаціональні, й загальнолюдські почуття.

Справедливо зауважив Володимир Базилевський. «Дивує сила характеру в її останніх книжках, кожна з яких була подією року, немає жодного з так званих віршів-«паровозів»» («Літ. Україна», 1987, 10 вересня). Зауважимо, однак, що це стосується не лише останніх, а й усіх книжок поетеси, і що її збірки були не тільки подіями року, а подіями літературного процесу кінця 50—80-х років; гадаємо, що вони взагалі мають неперехідну естетичну цінність.

«Акварелі дитинства» — здавалось би, зразок «тихої» суб'єктивно-психологічної, пейзажно-філософської лірики, але, сповнений глибиною патріотичного почуття, шанобн до загальнолюдських цінностей, цей вірш є могутнім виховним зарядом

Л. Костенко — майстер деталі, гостpометафоричного й водночас предметно точного образу, відчутного на дотик, зримого, пластичного, що створює настрій, дає відчути аромат часу й місця дії. А настрій переростає в стійке почуття, в думку-ідею. Вслухаючись у музику народного слова, в музику ще язичеських імен, у прадавні назви наших міст і річок (Чернігів, Купава, Дніпро, Трипілля), вдивляючись у плин вічної ріки, поетеса чує ходу історії, відчуває й розгадує її трагічні і прекрасні таємниці; вона розуміє і вчить нас розуміти мінливість часу й те вічне, стійке начало, що живе в ньому, ті вічні й стійкі істини, які мають жити в нашій історичній пам'яті: краса, любов, вірність. Їхню ціну здатний пізнати лише той, хто знає ціну «своїх», дорогих із дитинства образів «малої» батьківщини, через які розкривається світ у всій його багатогранності.

І ті корчі, і те коріння,
розмите повінню з весни,
і золотаве звечоріння
в зелених кучерях сосни.

І ті роки, що так промчали,
і пароплав той, і гора
Це вже невидимі причали
в глибокій пам'яті Дніпра.

У вірші «Дзвенять у відрах крижані іружальця...» через реалії побуту розкривається висока поезія почуттів — суму, туги й любові: суму й туги за молодістю, за життям не лише конкретної людини, а й природи, рідного тобі середовища й цілого світу; любові до цього прекрасного світу, минущого у своїх конкретних виявах і водночас вічного своєю незнищенною спроможністю оживати, оновлюватись. Побутовий образ у Ліни Костенко — це справді поетичний образ вітчизни, життя, світу. І саме краса цього світу викликає такий гострий біль розлуки з ним. Але і про розлуку поетеса говорить без надриву, благородно стримано, чим посилюється внутрішня драматичність:

І хата, й тин, і груша серед двору,
і кнншннна, чорне де-не-до,
все згадує себе в свою найкращу пору.
І стожка, по якій вже тільки сніг іде...

Останній рядок, обірвано, недомовлене речення — наче тихий стогін, притамоване ридання. І скільки благородства, людяності, справжньої мужності в цих стриманих словах, у цій реалістичній оцінці сьогоднішнього дня й у надії на те, що «найкраща пора» знов прийде на зміну сніговиці... Хай ця надія приглушена останнім акордом смутку й навіть трагічної туги — людина не може в кожній ситуації життя свого бути бадьорою, стопроцентно оптимістичною. Але справжній гуманіст (а поет і гуманіст — синонімічні поняття) володіє почуттям історичного оптимізму, почуттям перспективи. Це почуття постійно живе в поезії Л. Костенко. Слухаючи музику дощів, «веселих крапель крони», ніби фізично відчуваючи ходу часу, коли з миттєвостей народжуються «роки й роки», а з них — «уже віки», поетеса знов-таки, проходячи цю високу науку вічної життєспроможності часу, незнищенності матерії й духу, вчиться цінувати неперехідні, загальнолюдські цінності, що дають їй можливість пізнати і світ, і себе як особистість, як неповторну клітинку природи і як людину-творця.

Я дерево, я сніг, я все, що я люблю.
І може, це і є моя найвища сутність.
(«Послухаю цей дощ»)

Ліна Костенко, поет глибоко психологічний, настроєвий, поет часто тонкого, пастельного чи ніжно-акварельного малюнка, а буває, й розмовно-побутової інтонації, побутової деталі, разом з тим поет гостроґромадянський, іще точніше — політичний. І суперечності тут немає. Вся справа в тому, що гостроґромадянську, навіть політичну ідею вона, як правило, висловлює не закличио, не відверто декларативно, не трибунно пафосно, а саме через той тонкий малюнок, через багатогранний, але й змістовно чіткий асоціативний зв'язок, через інтонацію, многозвучну і многозначну, через образно-афористичну мінцівку, де думка, що має зовні побутовий характер, повинна бути розгадана думаючим читачем як етична, філософська й політична істина.

Вчитаймося у вірш «Музики».

Ішли музики із весілля.
Цимбали, бубон і скрипаль.
Місток вузенький над потічком!
З якої тут ступить ноги?

Тут як не вступиш, то не втрапиш.
Іще цимбали й скрипку втратиш.
Двигтить місточок у дві дошки.
— Не бійтесь, кумо, іще трошки!

Гукніть сусідам і родині,
що ми уже посередині!
Та вдарте в бубон з тої прикрості.
Де страшно так, то тра навприсядки.

Справді, життя з його реальними парадоксами вчить: коли не знаєш, «з якої тут ступить ноги», коли опинаєшся у скрутному становищі, то виходом є не обережність, не пристосування, не боягузтво, а сміливість. «Де страшно так, то тра навприсядки». Там, перемагає мужня, хоча, може, зовні й безрозсудна людина, перемагає «безумство храбрых» (Горький), а обережний, розсудливий пристосуванець гине, не лишивши після себе жодного сліду.

Поезія Ліни Костенко позначена органічною єдністю національно-патріотичних, інтернаціональних і загальнолюдських начал. Скажімо, вірш «Цавет танем!» — це вірш української поетеси про трагедію братнього їй вірменського народу, сповнений болю за його страдницьке минуле,— вірш, що виявляє глибоку обізнаність авторки з історією Вірменії, з боротьбою народу за свою писемність, культуру, за збереження духовних цінностей, котрі знаменують незнищенність нації, незнищенність Вірменії. Тут і пейзаж, що символізує стан народної душі, стан того світу, в якому народ відчував себе наче січеним нещадним вітром у палючій пустелі, і поетичний синтаксис, і ритмомелодика, і звукозапис, і вся образна система (настійний повтор алітераційних звукосполучень, що мовби матеріалізують тривожність почуттів, повтор слів-образів, які створюють трагічність світосприймання і світовідчуття: «А вітер, вітер, вітер!.. Який палючий вітер!. Обвуглені обличчя, січе, січе, січе!..» «А вітер, вітер, вітер!.. Як шарпає цей вітер!..») — все це в комплексі складається в історично правдиву, реальну картину трагічної боротьби саме вірменського народу. І в цьому вмінні взяти на себе чужий біль, перейнятися ним, як своїм, прийняти в себе чужу печаль («Цавет танем!» — як кажуть, прощаючись, вірмени. Твій біль беру на себе. Печаль твоя в мені») — інтернаціональний пафос твору. Але ж ясно й те, що Ліна Костенко думає тут і про Україну, про шляхи рідного народу, про його боротьбу, про його мову й пісню, які, за виразом Шевченка, стали виявом його невмирущої слави. Й нарешті, це твір взагалі про людство, яке йде завжди нелегкими, завжди трагічними й героїчними шляхами поступу. І поступ є незворотним, поки живе в людях оте «Цавет танем!» — уміння почувати себе членами єдиної могутньої родини — людства.

Є в Ліни Костенко й такі вірші, де ідея знаходить вираз у слові, відверто декларативному, пафосно високому, але ж ця декларативність, цей пафос щирі, правдиві, вистраждані авторкою. Її афоризми-гасла, афоризми-

формули органічно завершують розвиток ліричного сюжету й подають думку-ідею в емоційно-експресивному вираженні, з гостротою етично максималістського закону «Благословенна кожна мить життя на цих всесвітніх косовицях смерті!» («Страшний калейдоскоп»); «Коли в людини є народ, тоді вона уже людина» («Не треба думати мізерно»).

Творчості Ліни Костенко притаманна органічна єдність емоційного й інтелектуального начал, та єдність, яка виявляється і в її ліриці, дуже близький до поезії Лесі Українки. Та ще повніше ця єдність, знов-таки, як і в Лесі, виявилася у віршованому епосі й драматичних поемах — у жанрах, плідна праця над якими теж засвідчує розробку радянським автором традицій попередників-класиків. Глибокий інтерес до історії, культури різних часів і народів, уміння сучасним поглядом глянути на минуле, встановити провідні тенденції духовного розвитку людства, показати, як із минулого виростають сучасне й майбутнє,— все це якраз і ріднить Ліну Костенко з Лесею Українкою. В епосі й драматичних поемах Л. Костенко спостерігаємо той самий синтез трьох родів літератури й трьох концепцій людини і світу: ліричної, епічної та драматичної.

В поемі-баладі «Скіфська одіссея» вже епіграф з УРЕ дає значний інтелектуальний заряд, свідчить про серйозність культурологічних інтересів авторки і про те, що в неї є своя концепція історії, народу, людини на шляхах історичного розвитку. Справді, Ліна Костенко правомірно обстоює ідею прадавності слов'янської культури й, гадаю, взагалі ідею культури людства як провідного начала, котре гуманізувало нашу Землю, гуманізувало життя. Її концепція протистоїть, таким чином, і думці про вроджено звіряче начало в людині, і прагматичним ідеалам, і відверто шкурницьким інтересам, і агресивному цинізму. Пафос «Скіфської Одіссеї» — це пафос боротьби за збереження Землі, яка віддавна родить культурний спадок і донині є й завжди має бути колискою культури, осередком гуманізму. Поетеса обстоює єдність етичних, естетичних, правових, філософських принципів як у поведінці народу, так і в його творчості, в його культурі: «...Народ, котрий співав свої закони, щоб не забути жодної статті».

Інтерес до історії — це інтерес до істини; і саме цим пафосом пошуків істини, пафосом заперечення свавільних, суб'єктивістськи забарвлених або кон'юнктурних уявлень, знайденням точного образу минулого в його зв'язках із нашим днем позначена поема-балада. «Не можна брати істини в аренду і сіяти на ній чортополох»,— так афористично й образно висловлює вона одну з наскрізних думок твору.

Щоправда, часом Л. Костенко явно надуживає вираженням у формі численних наукових версій; це засушує саме поетичну тканину твору, перевантажує поему іменами, а іноді створює навіть комедійний ефект. Там, де епічна подієвість, суто епічна сюжетність заступає собою лірико-філософську інтонацію, драматичну напруженість почуття й думки, там твір звучить вторинно й одноманітно. Те, на щастя, такі епізоди в творі поодинокі. Загалом же в «Скіфській одіссеї» зовнішньо-подієвий і внутрішній, емоційно-мислительний сюжети не чергуються, а зливаються воєдино.

Висвітлюючи у драматичній поемі «Сніг у Флоренції» тему взаємин митця з суспільством, із владою, Л. Костенко, власне, виводить цю розмову на ширші обрії. Як і у віршах про поетів і поезію, як і в романі «Маруся Чурай», говорячи про, здавалось би, мистецькі справи, вона веде мову і про загальнолюдські проблеми, бо ж мистецтво — то душа людини, душа будь-якої діяльності, а митець — наставник, учитель людей, і мораль його, його філософія і його поводінка віяскравлюють духовний стан, суть усього суспільства. В центрі драматичної поеми діалог між Флорентійцем і Старим, між молодим художником і ним же самим у старості — монолог, через який показуються і висоти творчих злетів, і ті малі компроміси, що ведуть до великих і, отже, до деградації митця. «У мене в пам'яті йде сніг»,— каже старий, і це нагадує нам той же сніг забуття, що вирвав Лукаша в Лесиній «Лісовій пісні».

«Я весь мій вік залежав від замовників і творив, що треба було їм»,— так формулює Старий свої творчі, власне, антитворчі принципи. Проблема внутрішньої свободи, свободи творчості й відсутності її, проблема свободи вибору життєвої, громадянської позиції кожною людиною — це теж вічна й завжди гостросучасна проблема.

Коли Л. Костенко говорить про становище громадян у середньовічній Франції і про становище художника — Флорентійця, вигнаного з Італії, але пригрітого при дворі французького короля, коли вона акцентує на тому, що він, чужинець, наче й не бачить, як нищать на цій землі «своїх» митців та й інших інакомислячих, як масово вбивають гугенотів, то замислюємося: а чи не мав би так само й політичний емігрант-антифашист, скажімо, з фашистської Німеччини, відчути і зрозуміти, як, вітаючи його в себе, в Радянському Союзі, ми масово знищували своїх комуністів? Ось, здається мені, той гостросучасний поворот думки, який природно виникає при читанні «Снігу у Флоренції». «Пече лиш те, в якому сам гориш» — ось теж вічна егоїстична істина, яку треба подолати перш за все в самому собі, якщо ти людина, тим більше якщо ти художник.

То як же так?! І хто з вас кого зрадив —
ти свій талант чи твій талант тебе?

І що ж тепер? Якби ж було знаття!
Я ж міг створити незабутні речі!

На що ж потратив я своє життя?! —

запитує себе Флорентієць, запитує «з гірким докором, майже крізь ридання». На цих трагічних запитаннях, що рвуть душу, на афоризмах, у кожному з яких гостро максималістськи висловлена думка про згубність кар'єристичних домагань і пристосування до вимог власть імущих, побудована вся драматична поема. Немає Рустичі, він сам убив себе як митця, але ж є ті, що шукають його, ті, котрим потрібні його ідеали, потрібні краса, творчість. Про то коли ж ці ідеали прийдуть до людей? Сьогодні їм не знайшлося місця в реальнім житті, сьогодні художник не зумів протистояти силою творчості вимогам деспотів та їхніх холуїв. Тому й звучить так трагічно остання нота твору: «Де ж ти подівся, Рустичі, Джованні? Джованфранческо Рустичі, до

ти?!..» Але живе у душах людей прагнення ідеалу, жива пошук істини

Цілком логічно завершує книжку драматична поема «Дума про братів неазовських» — твір, у якому стрічаємо характер, котрий гостро контрастує з карвитером Флорентійця. Сахно Черняк — герой, що живе саме внутрішньою свободою, що свідомо обирає свій героїчний і трагічний шлях, ідучи за власним сумлінням. А воно наказує йому бути поруч із побратимами, з Павлюком і Томиленком, яких везуть на страту. Він має можливість утекти, вони наказують йому зробити це й навіть виштовхують його з воза на землю. Але Сахно Черняк, «задихаючись, біжить на місці, спотикається об крижані вибої дороги», й кричить навздогін Павлюку і Томиленку:

Я все одно вас дожену...
. . . . .
Що ж ви мене... покинули..
як обмерзлого
журавля на дорозі...
Мені ж там... з вами... тепліше ..

Він, на противагу тим «своїм» українцям, які зрадили, видали Павлюка й Томиленка, йде за побратимами на смерть, наче на життя, на свободу, бо ж бути щирим, вірним, у всьому поділити з побратимами їхню долю — оце і є для нього природний стан, вияв вищого щастя, вияв внутрішньої свободи. І він має догнати їх, дорівнятися до них у природній жертовності, подвижництві, яке стало для них нормою. Так, йому померти з ними «тепліше», краще, природніше, ніж жити життям відступника. Я гадаю, що Черняк навіть сильніший від Павлюка й Томиленка. В таких людях суть народу, вони основа людства, світу, його сила й надія.

І сила поезії Ліни Костенко в тому, як настійно нагадує вона нам і про низьке, потворне, що не гідне людини, і про високі взірці героїчного людського духу, про вічні антицінності й цінності; як примушує вона активно працювати нашу пам'ять, котра формує особистість, як закликає до непідкупності, безкомпромісності, совісті і добра

Одеса

ВОЛОДИМИР ПАНЧЕНКО

НЕТАНУЧІ СКУЛЬПТУРИ ЛІНИ КОСТЕНКО

НІКОЛИ ЩЕ ЛІРИКА ЛІНИ КОСТЕНКО НЕ ЗАЛИШАЛА ТАКОГО ПРОНИЗЛИВОГО ВІДЧУТТЯ ПРОМИНАЛЬНОСТІ ЧАСУ, ЩО ТЕЧЕ, ЯК ПІСОК МІЖ ПАЛЬЦЯМИ... ХОЧЕТЬСЯ ПОЕТЕСІ ПРОЗИРНУТИ КРІЗЬ ПЕЛЕНУ РОКІВ, ПОБАЧИТИ ТІ ДАЛЕКІ «НЕВИДИМІ ПРИЧАЛИ», ЯКІ ЗОСТАЛИСЯ В ЛІТАХ МИНУЛИХ.— ДО КОЖНОГО РАНО ЧИ ПІЗНО ПРИХОДИТЬ ЦЯ ПОРА. ХОЧЕТЬСЯ?

Та ж ні: осінь життя застала ліричну героїню поетеси аж ніби зненацька, викликавши в її чутливій душі цілу бурю сум'ятливих думок і почуттів: і ошелешене здивування, і пекучо-елегійну спогадувальність, і внутрішній спротив, і гірке усвідомлення невідворотності часоплину, що спонукає виставляти собі суворіший, ніж досі, рахунок. Нема-нема та й прохопляться, як стримуваний зойк, запитання

Минає день, минає день, минає день!
А де ж мій сад божественних пісень?

Давно і не раз зауважено, що «домінантою творчості» Ліни Костенко є «внутрішній драматизм, який виникає від гострого прагнення гармонії — в світі, в соціальному середовищі, в людських взаєминах — і так само гострого відчуття наявних у них дисонансів» (О. Никанорова); що говорить поетеса «від імені болю» і що належить вона до «митців трагічного світовідчування», яких дисгармонія життя «надихає на творчість сильніше, ніж його радості й гармонія» (А. Макаров).

До реальних джерел, які живлять драматизм поезії Ліни Костенко, додалося, отже, і це,— проминальність часу, що дістається людині для життя. Частіше стало нагадувати про себе далеке дитинство, коли дійсність межувала з казкою. В одному вірші («Старий годинникар») нестримний, вічно рухомий час мовби матеріалізується — у хаті старого, схожого на графа, годинникаря, куди, граючись, якось забрели діти. Щось чаклунське бачиться малим у різноголосому цоканні механізмів, рухах цього дивного дідка, навколо якого «час лежав навалом», у мерехтінні маятників, в овальних рамочках на стінах, з яких на дітей дивиться дідове дитинство... Все химерно змішалося: плин часу, що його відлічують схожі на «малесенькі штурвали», коліщатка, став зримим...

У віршах Ліни Костенко чується голос пущеного хронометра.

Вона згадує себе, трирічну, на березі Дніпра, серед корчів і розмитого весняною водою коріння, серед золотого вечора в очікуванні пароплава, що випливає з-за трипільської гори («Акварелі дитинства»); згадує матір і себе, малу, з плюшевим песиком у руках, на городі, де росте капуста, гудуть жуки і все навколо випромінює красу й гармонію («На конвертиках хат літо клеїть віконця, як марки»); згадує, стоячи в «чорному й худому», але одухотвореному саду,

в якому виросла і до якого тепер прийшла в час його осіннього смутку на розмову («Виходжу в сад...»).

У кожному з цих віршів є і сонячні струми, й елегійні ноти, але крізь умиротвореність неминуче пробивається і гіркота: благословенна пора дитинства минуща, казки досить швидко відходить, за тишається дійсність з її численними дисонансами і життєвими колючками.

Найбільше гармонії й душевної злагоди в кількох пейзажних малюнках («Гроза проходила десь поруч», «Біднесенький мій ліс»), хоч і їх якіж не назвеш ідилічними картинками. Відчуття гармонії — від абсолютного взаєморозуміння й взаємодовіри природи і розкритої навстіж душі ліричної героїні, якихось «навчицьких» монологів, звернених до «біднесенького лісу», з якого листопад «знімає золоту перуку», до саду, старої доброї групи; живих голосів «олюднених» річок, дощів, дерев, горлиць...

Можна подивуватися точності і пластичній виразності словесного живопису поетеси, барвистості й предметкості образів, покликаних відтворити, кажучи словами М. Бажана, «всю безліч животвору». Є в її поетичному арсеналі такі дивові деталі, які дають змогу просто-таки побачити, скажімо, як насувається гроза з її погримуванням і переблисками, що змушують тремтіти «річечну рогізну», а трава — хилитися додолу.

Латаття віжилось в озерах,
хитали ряску карасі.
Черкнула блискавка по зелах,
аж поляглиі вони всі.
Над світом білим, світом білим,
хтось всі спіралі перегрів.
А хмари бігли, хмари бігли
і спотикалися об грім.
(«Гроза проходила десь поруч»)

Слів витрачено небагато, а яка жива картина ледь порушеного спокою природи постає перед нашим зором, яка стрімкість руху грози закладена в чотирьох рядках восьмирядкової пейзажної мініатюри! І так не тільки в пейзажних віршах. Лірична медитативність поезії Ліни Костенко ґрунтується на чудесній майстерності «об'єктивного» письма, без якої, мабуть, не було б її епічних поем.

Виразно бачиш добрих і печальних діда та бабу, що сидять на призьбі своєї білої хатки, наодинці із «стомленим лелекою» та любистком і жоржинами, якими щедро засаджено двір. Вірш про них недарма називається «Українське альфреско» — зображальна сила слова в ньому неабияка.

Над шляхом при долині,
біля старого граба,
де біла-біла хатка стоїть на самоті,
живе там дід та баба,
і курочка в них ряба,
вона, мабуть, несе їм яєчка золоті.
Там повен двір любистку,
цвітуть такі жоржини,
і вишні чорноокі стоять до холодів.
Хитаються патлашки уздовж всі стежини.
І стомлений лелека спускається на хлів.

Поки що тільки слово «самотя» в другому рядку трохи порушує гармонію, казкову інтонацію. Услід за поглядом поетеси наш зір стрімко рухається «від цілості до часті», як писав у трактаті про секрет поетичної творчості І. Франко. Щойно окреслились пунктири панорами (аж ген, де шлях при долині, видніється старий граб), — як враз все наблизилося, наче за чарівним помахом руки, аж видно стало «вишні чорноокі» на гіллі. Деталі різкішають, увага загострюється.

Чиєсь дитя приходить,
беруть його на руки.
А потім довго-довго на призьбі
ще сидять.
Я знаю, дід та баба — це коли є онуки,
а в них сусідські діти шовковицю їдять.

Чуже дитя на руках у самотніх діда та баби, до яких не їдуть їхні власні діти й онуки,— це і є той нюанс, образне «вістря» поезії, що вражає чи не найбільше. Ідилія перших двох строф обернулася пекучою драмою.

Дорога і дорога лежить за гарбузами.
І хтось до когось їде
тим шляхом золотим.
Остання в світі казка сидить
під образами.
Навшпиньки виглядають жоржини
через тин...

Яка все-таки разюча й вибухова сила контрасту: казкова атрибутика, жоаківська уявчасність — і терпкий біль двох літніх людей, які без надії сподіваються, біль, що набирає особливої концентрації в заключній метафорі. «Українське альфреско» Ліни Костенко викликає в пам'яті трагічну «пастораль» Віктора Астаф'єва «Пастух і пастушка», де традиційні закони жанру, що вимагають ідилічного зображення сцен сільського життя, різко контрастують з антигуманною безжальністю війни.

Це сумовите прощання з «останньою в світі казкою», з тим, що хтось із критиків (чи не О. Адамович?) назвав «селянською Атлантидою», якоюсь мірою несподіване для читача поезії Ліни Костенко. Здається, такі мотиви в ліриці авторки «Марусі Чурай» раніше не зустрічалися. А тут одразу кілька віршів, у яких запеклися біль порожніх хат, самотня печаль останніх жителів «неперспективних» сіл («Затінок, сутінок, день золотий», «Дзвенять у відрах крижані кружальця», «На спиляному осокорі»). Очевидно, тема «селянської Атлантиди» (ох, яке ж недоладне й холодне це слово — тема, коли йдеться про живий людський біль!) прийшла до Ліни Костенко разом з отією самою, новою для неї, спогадуяльністю, з напружено-драматичними пошуками «слідів роду», що їх поетеса сподівається знайти «у плачах і легендах»; з усім комплексом питань і роздумів про те, що залишає людина по собі на землі і в пам'яті нащадків.

Хата і двір, з яких зникло життя, хоч і нагадує ще воно про себе забитими вікнами, закляклими «руками шовковиць», білими трояндами, що «плачуть і моляться», загадкова тиша й пустка,— все це вмовби виштовхує ліричну героїню вірша «Затінок, су-

тінок, день золотий» з реального часу, змушує її уявити себе через тисячу років, розбудженою в генах, але ж іншою. «Екстраполяція» людини в майбутнє, відродження її в якихось далеких нащадках — не більше, як фантастика, і поетеса говорить про це із сумною іронією. Але то ще не весь спектр почуттів ліричної героїні, викликаних картиною зникаючого життя:

Може, то біль наш, а може, вина,
Може, бальзам на занедбані душі —
спогад криниці і спогад віків,
спогад стежини і дикої груші...

Не розпач, а якийсь мужній спокій панує в її розтривоженій душі, спокій, який іде від «вищості» розуму над емоціями, філософської розважливості, самозахисної сили іронії, готовності дивитися нелегким істинам просто у вічі. Поетеса має рацію: загострена пам'ять — то і біль, і безневинна провина. І в тому, що «спогад криниці» рятує нас від душевної глухоти, теж, звичайно, є сенс, і немалий...

Відчуття присутності в різних епохах, яке відвідує ліричну героїню вірша, дасть про себе знати іще не раз. Примхливі зближення минулого й теперішнього часів стають то джерелом алюзій (як у вірші «Марнували літечко, марнували»), фантасмагорій («Біля стоянки первісних людей», «Страшний калейдоскоп: в цю мить десь хтось загинув»), а то гірких парадоксів: «Бідні священні бики Геліоса, де їм тепер пастися — на ракетній базі?!..»

У Ліни Костенко наочне сусідство історичних епох, коли «всі віки жили вже без адрес», дає поштовх іронічній фантастиці. Річка, що розділяє прадавню стоянку і сучасний «бівуак» мандрівників-автомобілістів, викликає згадку про Рубікон, а за брилою, на протилежному березі, привиджується «душа якогось первісного предка», який насторожено-здивовано спостерігає... прибульців з майбутнього. Викопний плазун птеродактиль пролітає (чудеса!) над річкою, «прогуркотівши, наче вертоліт»... І тільки вогонь багаття, точнісінько такого, як і мільйон років тому, раптом втішає спантеличеного побаченим предка: «Мільйони літ між мною і між вами, але який солодкий дим багать!»

Вогонь несподівано споріднив далекого пращура з нащадками, які, між іншим, вустами своїх геніїв теж не раз складали хвалу «солодкому димові». Чим не привід для того, щоб покепкувати із самозаспокоєності представників цивілізованого XX століття?

Мужчини, руки од мазуту вимивши,
понтали в пресі де які статті,
осільки людство доплило наввимашки
до значно вищих форм свого буття.
В степу вже літо розмовляло з вереснем.
І всі віки жили вже без адрес —
по той бік річки все було ще первісне,
по цей бік річки все уже прогрес.

Чуєте іронію, з якою мовиться про оті «вищі форми буття», що про них згадано в цілком житейському контексті, і про суцільний прогрес «по цей бік річки»? Не закопилюйте носа, браття-сучасники, подивіться навколо себе тверезими очима, мовби закликає поетеса, — чи так уже багато знайдеться підстав для того, щоб хизуватися перед отим предком з палеоліту? Вірш «Біля стоянки первісних людей» іронічний, і тому не будемо насуплювати брови: мовляв, Ліна Костенко не все приховує у своїх роздумах про цивілізацію й прогрес. Згадаймо лише, як в одному з віршів збірки «Неповторність» (1980) вона глузливо писала про сучасних «неандертальців»: «Здається ж, люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла».

Аналогія, звичайно, відносна: авторка нічого не має проти отих «мандрованих» автомобілістів. Просто їй думається про парадокси історії. І гримаси сучасної цивілізації її непокоять всерйоз.

Репутація «царя природи» в літературі останнього часу помітно захиталася. Надто реальною стала загроза самознищення людства, надто тривожні «сигнали» подає природа, у майстерні якої людина сьогодні нерідко поводиться просто-таки по-варварськи. Стогін рік і морів, виснаженого, а то й отруєного хімікатами чорнозему, розростання грізної озонної «діри» над Антарктидою щодня нагадують нам про це.

Десь років двадцять тому Юрій Кузнецов написав свою саркастичну «Атомну казку» про Іванушку, який потрапив у володіння Царівни жаби, «вскрыл ей белое царское тело И пустил электрический ток...»

В долгих муках она умирала,
В каждой жилке стучали века.
И улыбка познанья играла
На счастливом лице дурака.

Яка ж зловісна ця «посмішка пізнання» на обличчі не пов'язаного пересторогами розуму і моральними табу бовдура!

А втім, гірка іронія, сарказм, зняття ореолу з «царя природи» — це не розчарування в гомо сапієнс. Це біль і сором, це бажання зачепити сарказмом за живе, вивести людину із стану агресивної бездумності словом гірким і гострим. У вітчизняному письменстві така традиція має глибоке коріння.

Шевченкове слово — згадаймо — пробуджувало рабів тим, що мучило їхню приспану гідність, руйнувало покору, кликало струсити з себе невольницькі пута: «О люди, люди-небораки, Нащо здалися вам царі, Нащо здалися вам псарі,— Ви ж таки люди, не собаки!»

Іронія Ліни Костенко з приводу гримас цивілізації того ж походження: за нею нерідко криється скрушне зітхання або й вигук тривоги, здивування, образи, спричинений людською нерозумністю.

«Всесвітні косовиці смерті», «чорний сок віків», гострі суперечності, що загрожують спокою планети,— все це мучить розум і душу поетеси, сповнює трагізмом її поетичні рядки.

І смог і «слід» і чорний дим Бхопало
В Червоній книзі сірі журавлі
Не бійтеся ліси
іще не все пропало
Останній зубр ще ходить по землі
(«Летючі катрени»)

Страшний калейдоскоп:
а цю мить десь хтось загинув.
В цю мить. В цю саму мить.
У кожну із хвилин.
Розбився корабель. Горять Галапагоси.
І сходить над Дніпром гірка зоря-полин.
(«Страшний калейдоскоп...»)

Об'єктивно трагізм тут є викликом самовдоволеній зарозумілості й благополучизму. Це, звісно, не означає, що поетеса вдається в похоронну тугу. Постійно маючи перед очима значні історичні відстані, вона вірить у творче начало людського розуму, а те, що «режим хунти і преторії» минущі, що все це зникало, «лишалися народи». Але то нівк не сліпа віра. Це віра безжально-тверезого реалізму, загартована драматичними відчуттями...

Ще одна щемлива струна поетичної ліри Л. Костенко — доля митця, що став на прю зі «світом». Недарма серед її супутників і співрозмовників бачимо Сковороду, Шевченка, Пушкіна — тих, кого світ ловив, але не впіймав.

У віршах Ліни Костенко про поетів-співців не раз прохоплюється щось дуже особисте, атафери її власних болів і гіркот. Перечитайте «Княжу гору» зі збірки 1980 року «Неповторність»:

Земля ж моя рідна!
Нема на тобі порятунку.
Поети твої — і ті вже тобі чужі!

Звичайно, це сказано про Шевченка. Але є в цьому зойку і те, що назбиралося в душі поетеси за роки вимушеного її мовчання (в іншому вірші вона скаже про «суцвіття, биті холодами»); і те, про що одного разу говорив Іван Драч, міркуючи про взаємини поета і читача: «Не хочу сказати, що тільки поети винні перед суспільством у тому, що поезія перестала бути царицею духовного світу. Суспільство теж винувате. Тим хоч би, що поет, який творить на високих регістрах культури, національної та інтернаціональної самосвідомості, історичної пам'яті свого народу, не знаходить аудиторії, яка відчуває і думає на одній з ним хвилі. Наші культурні заклади, школа, вуз, сім'я не підготували такого читача».

А ось вірш «Повернення Шевченка» в книзі «Сад нетанучих скульптур»:

Вернувся в Петербург.
І ось у Петербурзі —
після таких років такої самоти! —
овацію таку йому зробили друзі! —
коли він увійшов.
І вік не зміг іти.
Він прихилився раптом до колони.
Сльоза чомусь набігла до повік.
Бо, знаєте... із каторги в салони...
Не зразу усміхнеться чоловік...

Не збагнувши, що таке стоїчне протистояння обставинам, самота й відчай, неможливо збагнути увесь безмір отого «не зразу усміхнеться чоловік», сказаного про Тараса.

Або вірш «Вікно мадам Полетики». Скільки в ньому ненависті до «бабоньки», «світської дамочки», «дитяти розпусти графської» Ідалії Полетики, яка, плетучи інтриги, безжалісно цькувала Пушкіна. І все таки геній «помстився» їй: Полетиці дісталася геростратова слава. Мораль? Ось вона: «То небезпечно — генія цькувати. Він у безсмерті страшно вам воздасть».

Поет, співець у Ліни Костенко — неодмінно з терновим вінком на чолі. Він гордо і саможертовно несе свій хрест, він свідомий свого високого призначення, він, кажучи словами Пушкіна, «сам свой высший суд». Відгомони цієї теми — митець і його горде й тяжке обранство — з'являються навіть у деяких пейзажних віршах: то як мимовільна згадка про «мої важкі, мої щоденні (сізіфові! — В. П.) брили» («Стояла груша, зеленів лісочок»); то як іронічно-печальна асоціація у вірші про коника, що плаче серед трав — «нема мелодій» («Осінній день»).

Те ж саме можна сказати й про іскристо змальовану сценку у вірші «Музики»: весільним музикам лячно переходити через вузький місточок, і поетеса радить долати цей страх відчайдушності («де страшно так, то три навприсядки»)... Додамо до портрета незалежного, болісно-гордого митця, що його бачимо в лірниці Ліни Костенко, і цю рису: непіддатність компромісам, неприйняття суєти й пристосуванства.

Про те, що конформізм згубний для таланту, знали давно, але кожна доба створює свої альтернативні ситуації, мовби випробовуючи художника. За змови з власною совістю доводиться платити — а українській літературі маємо багато підтверджень цієї істини (від «Лісової пісні» Лесі Українки до балади «Крила» І. Драча і роману «Спектакль» В. Дрозда). Ліна Костенко теж не раз говорила у своїй поезії про саморуйнацію таланту в ситуації, коли його упіймав світ. Своєрідним підсумком роздумів поетеси про місію митця, його прагнення свободи, про тиск гнітливих обставин, що ламають одних, а інших перетворюють на фортецю духу, про це драматична поема «Сніг у Флоренції». В. Базилевський цілком справедливо назвав її «одним з найсильніших творів Ліни Костенко, де мовби синтезовано все, що досі йшлося про відповідальність художника» (Літературна Україна, 1987, 10 вересня).

Ще раз підтвердилася слушність І. Франка: «Повість історична — се не історія... Повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива, сучасна».

XVI століття, французьке містечко Тур, монастир, кули, одвірк, доходять гомони і пристрасті того життя, що кипить за мурами. Щось зрушилось у світському житті. І не знають і почувають двоє ченців, які заховалися в глухому закутку монастирського двору, щоб пограти в «запретні» шахи. Щойно помер король Франції. Зміна декорацій супроводжується грызнею при дворі: побільшало різних заборон; провадиться вербування до війська. І хоч одному з ченців страх добряче скував уста, а другого змусив зав'язати мислі «на три вузли»,— печать вільнодумства лежить на цьому діалозі монахів, які виявилися загалом непоганими коментаторами. Передусім це стосується першого: йому небайдужа доля розшматованої «бідної Італії», його непокоїть, що сильні

світу сього у своїй жадобі зовсім не думають про людей, — ті для них все одно що «курчата для оцулік». Понад те, обурюючись безліччю заборон, перший монах висловлює думку про те, що мовчання і страх заохочують державців до нових утисків. Тема страху і покори взагалі є головною в діалогах двох ченців. Стає ясно, що по обидва боки монастирського муру склалася атмосфера, яка гнітить особистість.

І тільки тепер на передній план виступає Старий — Джованфранческо Рустичі, італійський скульптор, який на схилі літ дійшов невтішного висновку: «Мене немає. Був». Нерв поеми — диспут Рустичі з Флорентійцем, тобто з самим собою, з власною молодістю.

Старий згадує той час, коли він, друг Леонардо да Вінчі, автор надгробного пам'ятника Боккаччо, жив у почестях і славі. Найкращий його спогад — славетний Сад Нетанучих Скульптур, відкритий синьйором Лоренцо, розумним і освіченим меценатом. «В часи насильства, підступу і зради» мистецтво ушляхетнювало уми, і то був зоряний час Джованфранческо Рустичі.

А потім настала «пора тиранів і купецтва». Сад після смерті Лоренцо занепав. Ті ж, хто його змінив, самі не маючи «небети до мистецтва», вирішили, що художники існують лише для того, щоб над ними можна було панувати. Рустичі опинився перед вибором: чесно служити мистецтву і задля нього жертвувати благополуччям і спокоєм чи прислужувати можновладним замовникам. Мікеланджело — той не здався, зберіг незалежність. Він належав вічності, розумів це, і усвідомлення того, що створене його різцем залишиться навіки, додавало генію сили. А що вельможні замовники? Дивовижна метафора є в поемі Ліни Костенко — створена зі снігу статуя, яка розтане, коли пригріє сонце. Слава вельмож минуща, вона минає разом із владою. Генії ж залишаються. Якщо, звичайно, не дають приборкати свій хист.

Старий Рустичі мав свою мистецьку вершину — статуї на церкві Сан Джованні. Але життям до себе дорівнятись він не зміг, бо весь свій вік «залежав од замовників і те створив, що треба було їм». Чому так сталося? Чому талант, здатний творити високе мистецтво, виявився змарнованим?

Ліна Костенко іде найскладнішим шляхом. Вона показує не просто відступництво пристосуванців, а драму талановитого митця, який зламався. Уже й тоді, коли настала пора тиранів та купецтва, Рустичі творив свої статуї у поривах натхнення, на всю силу таланту. Але судять про його твір не майстри, а замовники, яким вигідно принизити витвір, аби тільки якомога менше за нього заплатити. Рустичі, зрештою, не витримує: «Чи вам, синьйори, не здається дивним, що труд митця оцінює слимак?»

> І почалось. Погрожували пальцем.
> Злостивцем називали і зухвальцем.
> Що молодь вперта, і від того зло.
> Що в їхній час такого не було.

Рустичі ще тримається, замкнувшись у своїй гордості. А навколо... Флоренція гуде від карнавалів, гульбищ і бенкетів, запопадливі поети славлять владик. Скульптор, якому болить доля рідного краю, ще пробує застерегти співвітчизників, закликає людей схаменутись і зупинити свій бенкет під час чуми. Проте безтурботний натовп не бажає слухати митця.

Поступово суєта затягує і самого Рустичі. Карнавальний вихор підхоплює і його. І ось уже «деспоту в догоду» ліпить він «вже кілька непристойних пик». Численні спокуси обступають митця, він не втримується, йде на компроміси, дедалі більше втрачаючи свою незалежність і стаючи рабом владик і юрби.

Печальна, трагічна метаморфоза!

Останнім витвором натхнення Джованфранческо Рустичі була мармурова скульптура красуні — флорентійки Маріелли. Та любов свою скульптор зраджує: залишає дівчину при хворій матері, а сам назавжди їде до Парижа. І статуя теж десь зникла, мовби розтала. Натхнення ж більше не прийшло до Рустичі. Сталося те, чого й слід було чекати: «на таланті зрада окошилась». Ідеться тут не так про зраду красуні дівчини, як про зраду Флоренції.

Позиція Л. Костенко недвозначна. Якщо ти справжній митець, то знай, що ноша твоя незмірно тяжка. Суєтне бажання змінити терни на лаври обходиться надто дорого — саморуйнацією таланту. Тому, взявши на себе тягар митця, неси свій хрест до кінця, будь сином народу, не розмінюйся на спокуси, стоїчно долай негоди, втішайся тим, що вічність — то твій спільник, а не скороминущих володарів.

Остаточне падіння Рустичі-митця почалося після втечі його до Парижа. Одержавши все, про що мріяв у стражденній Італії, — прихильність короля, славу, палац, — він вже не мав ні часу, ні сил, ні висоти таланту. Нетанучі скульптури вдається створити тільки незламним.

Ліна Костенко послідовна у своїй максималістській етичній програмі. Доля Рустичі (а він, безперечно, є персонажем шекспірівського «закрою») повчальна. І не лише для художників: кожному-бо судилося пройти крізь смугу звабою. Поема мовби запрошує — вимагає! — приглянутися до себе. Але вона не тільки суворо «питає», а ще й лікує, бо випромінює моральну силу, яка має цілющі властивості.

«Сніг у Флоренції» — це справді драма, у ній є те дійство, яке проситься на сцену, потребує талановитої режисерської уваги. І якщо сьогодні режисери наших театрів кажуть, що вони навіть у снах мріють про справжню українську п'єсу, — то ось же вона, та справжня драматургія!

І «Дума про братів неазовських», ще одна драматична поема Ліни Костенко, — теж для сценічного життя, а не лише для читання. Сюжет її зерниться в літературних й історичних джерелах. У «Львівському літописі» поетеса знайшла рядки про те, що «року 1638... о середопостю... потратили козаків старших, що їх козаки видали, того то Павлюка, і Василя Томиленка, і Сахна Черняка, котрий ся їх ужаловавши, сам поїхав з ними доброволне». Це свідчення літописця Ліна Костенко несподівано зближує із знаменитою «Думою про братів, котрі тікали з города Азова», про тих двох братів,

що не взяли з собою третього брата, залишивши його у неволі на поталу ворогові.

Далі такі схожі і водночас такі глибоко контрастні моральні ситуації. Брати, які рятували себе й не пожаліли третього. І козак Сахно Черняк, який добровільно пішов на смерть разом з побратимами, «їх ужалувавши». Це зіставлення тим важливіше, що в думі як такій Ліна Костенко справедливо бачить не так художню фантазію, як історичне свідчення («дума — це не казка. Хтось бачив, хтось почув, а хтось і думу склав».— ці слова Павлюка, одного з героїв поеми, гадаю, досить знаменні). А раз обидва факти вірогідні, то чому ж тоді народ створив думу про малодушних азовських братів, а не про самозреченого Сахна Черняка? «Дума...» Ліни Костенко, очевидно, почалася саме з цього здивованого запитання і з бажання якось виправити несправедливість історії.

Але справа не тільки в цьому. У рядках «Львівського літопису» є ще одна деталь, яка не пройшла повз увагу поетеси. Більше того, саме вона стала «мотором» усього твору. Павлюка й Томиленка, читаємо в літописі, «козаки видали». З цього й починає свою «Думу...» Ліна Костенко. Козацького отамана Павлюка і його споборника Василя Томиленка везуть на страту. Шість тисяч козаків уже полягло в бою під Кумейками, тепер буде четвертовано ще й цих. Видали їх свої: зграйка старшин, аби відкупитися «легшим коштом», пов'язала серед ночі отамана і його друга. Демонструючи свою сумирність, рятувала власну шкуру. А молодий Сахно Черняк кинувся визволяти побратимів «на одчай душі», один проти стількох шабель! Ішов на неминучу смерть, а тепер, маючи можливість порятуватися, відмовився від втечі, свідомо обирає плаху.

Вони поруч в українській історії: ницість — і велич, підступність, лакузтво — і незнищенність духу.

Павлюк згадує, що й Наливайка «видали свої». І хороброго Івана Сулиму, який шаблею брав неприступну фортецю Кодак,— теж «видали свої». Сулима, який не раз сміявся смерті у вічі, заплакав, дізнавшись про це. Не забудьмо і братів азовських, які втікали з неволі: вони теж із тих, хто видає своїх.

Томиленко роздумує-допитується:

> І ти скажи, де є тому коріння?
> У чому річ, бо це ж не первина.
> Це що, на всіх поділене сумління?

«Ні, це не всіх помножена вина»,— каже на те Сахно Черняк.

Феномен відступництва мучить своєю загадковістю поетесу. Оті лицарі-орли, які в критичну мить рятують шкуру ціною життя інших, оті «реєстровані», які «служили, то й вислужувались», оті напівзрадники, які лише перемовчали, тихше опустили очі, коли треба було діяти,— всі вони однаково варті презирства, та й годі. Якихось моральних півтонів поетеса тут не шукає. Напівзрадник, який-небудь мовчальник чи опускальник очей,— теж зрадник. Такий уже «категоричний імператив» поетеси.

Вона, здається, не збирається допукуватися кореня того нерадісного феномена у містичних властивостях національного характеру. Радше вже так: у тих епізодах поеми, де згадується продажна старшина, оголюються корені соціальні. Але питання, як кажуть, залишається відкритим. Авторка сучасної «Думи...» пронизує душу своїм невідступним «Чому так?» Винен не тільки «хтось», а й усі ми; кожен має взяти на себе тягар вини і каяття.

Як тісно усе це пов'язане з моральними питаннями днів нинішнього, з тим, до чого кличуть, скажімо, фільм Т. Абуладзе «Покаяння» чи статті й інтерв'ю академіка Д. С. Лихачова!

Вибудовуючи свою поему, Ліна Костенко вдалася до умовності. Віз із трьома козаками іде «через усю Вкраїну». Точніше, він «на місці іде» — то з ним усе розминається. Пропливають села, зорі, церкви, журавлі, вишки й терикони, кобзар, що співає думу про втечу братів з Азова, і сучасна жінка, яка в скверику конспектує «Львівський літопис»... Віз перебуває мовби на перехресті, де минуле й майбутнє розтікаються в різні боки. Фантастичний «конвейєр часу» виносить раптом і Дон-Кіхота, який, проткнувши списом латане крило вітряка, застряг у ньому і тепер відчайдушним голосом гукає до Сахна Черняка: «Собрате мій! Дай знати Дульсінеї, що я погиб у вашім вітряку!»

Не випадкова ця з'ява в поемі. Сам Черняк таки справді собрат славнозвісному Дон-Кіхоту. Почувши, що Павлюк потрапив у біду, кинувся на лукавих старшин, як на вітряки. Що це — відчайдушна хоробрість, благородство, чи, може, безумство? Павлюку й Томиленку невтямки: поруч — Черняково село, там молода дружина й діти,— тікай же! Уболіваючи за молодого козака, наказують йому втікати, переконують, просять, навіть кайданами оперіщити обіцяють, а Сахно Черняк тримається на своєму: «Схотів і їду». Та ось нарешті найголовніше:

> Як не поїду, буду їхать вічно.
> Нічим не відкуплюсь, нічим!

Сахно Черняк, виявляється, не в змозі залишатися на волі, бо найнестерпніший тягар для нього — бути серед тих, хто «перемовчав», хто «вчасно очі опустив». Компроміс із совістю відбирає право називатися людиною. Тому краще горда смерть, ніж напіввідступництво. Зрозуміти, прийняти це дано не всім: хтось схиляється перед Черняком, а хтось розводить руками — «мабуть, він просто дурень». Програмісти ж, які студіюють «Львівський літопис», оголошують свій «діагноз» поведінки Сахна Черняка: «Момент жертовності як катарсис спокути, моральна підзвітність самому собі», «генетично усвідомлена потреба утримати духовний баланс в життєво перспективній позиції». Сумна іронія: у майбутніх творців комп'ютерів вже й лексики необхідної не вистачає, щоб нормально, по-людськи пояснити вчинок українського козака з далекого для них XVII століття.

Ліні Костенко дороге оте безумство хоробрих. Її «Дума про братів неазовських» тримається на антитезі: відступництво — і висота духу. А що дух той «донкіхотський», то що ж — час прагматизму, компро-

місія, роздвоєності загострює і поглиблює ностальгію за донкіхотством. Сашко Черняк, який добровільно іде на плаху, і герой «Плахи» Ч. Айтматова Авдій Калістратов — два конкретні вияви тієї ідеї альтруїзму й благородної самопожертви, яка присутня в нашій літературі сьогодні.

Поезія Л. Костенко активно живиться джерелами культури, вона давно небайдужа до «іксів історії», до всього того, що називається культурною минувшиною народу. Історія дає можливість поетесі для прозорих іносказань (як то ми бачили в драматичній поемі «Сніг у Флоренції»), але вона приваблює і багатьма загадками. Намагаючись розгадувати їх, Ліна Костенко стає істориком-полемістом, озброєним таким чутливим інструментом, як художницька інтуїція. Її поему-баладу «Скіфська одіссея», думаю, з інтересом прочитає не лише любитель поезії, а й поважний учений, який добру частину своєї молодості й зрілості провів на розкопках скіфських поховань.

Знову Л. Костенко відштовхується від конкретного історичного факту. У селі Пищане, що на Черкащині, у заплаві річки Супій, у 1960 — 1961 роках, як повідомляє УРЕ, «знайдено залишки човна, рештки кістяка людини та 15 античних бронзових посудин, оздоблених рельєфним орнаментом. Цей унікальний комплекс датується кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е.» І далі енциклопедія безпристрасно констатує: «Знахідка з П. свідчить про торг. і культур. зв'язки землеробського праслов'янського населення цієї території з античними містами, що їх здійснювали дніпровським водним шляхом».

Слово художника здатне здійснити те, що не під силу історикові. Воно мовби відновлює минуле. Наукове свідчення дало поштовх поетичній уяві — і з'явився на сторінках «Скіфської одіссеї» дуже симпатичний «античний грек, сучасник Геродота, негоціант з ольвійських передмість». Ліна Костенко «пускає» його в далекі мандри від ольвійського передмістя, де, як Пенелопа в Гомера, залишається чекати чоловіка його вірна дружина, аж до дніпровської притоки Супій, де гречин знайде свій сумний кінець. Допитливий і поетичний, ольвійський мандрівник уміє чудуватися і, що вельми важливо, віддавати належне чужим умінням та звичкам, іншій — негрецькій — красі.

Скіфія, таким чином, побачена в поемі свіжим, захопленим оком. І скільки ж відкрилося цьому далекому від суто меркантильних зазіхань поглядові у краю праслов'ян! Поема-балада Ліни Костенко — ціла художня енциклопедія скіфського життя. Можна подивуватися пластиці слова поетеси, його зображальній силі, яку, здавалося б, може явити хіба що талановита проза. Епічний плин у творі цілком відповідає повільному рухові грецького човна: є коли й подумати, і навкруг роздивитися, і рідні краї згадати. І не тільки всюдисущі богини супроводжують грека в його путі, з ним постійно поруч ще й авторка, яка не раз долучає до спостережень грека і свій погляд, свої тлумачення.

Це їй не дає спокою питання:

Чому на землях цих, де Київ,
іще до літописних лихоліть,
так наче нам хто чорну дірку вбив
у історичній пам'яті століть?

І, може, саме через те, що душа протестує проти отих «чорних дірок» в історичній пам'яті, так докладно й оповідає поетеса про різні гіпотези щодо походження скіфів, про їхніх богів, про похорон скіфського царя, про медицину праслов'ян і купальське свято,— і оповідь її справді поетично щедротна, емоційно насичена, пройнята часом м'якою іронією. А за всім цим чується пристрасть думки про самобутність скіфів. Не греки творили їм культуру! І хоч не зосталося після скіфів письмен, не створили вони алфавіту, зате долинає до нас «дивне сяйво казки», золотої пекторалі, твореної майстром. Логіка поетеси проста:

Якщо були у скіфів полководці,
і Анахарс, брат Савлія, мудрець,—
то що, у скіфів не знайшлося хлопців,
котрі могли в руці тримать різець?

Не могли жити далекі наші предки лише чужою, завезеною культурою. Історики напевно зажадають тут додаткових аргументів. Проте Ліна Костенко міркує не лише про минуле, а й про сучасне. Її слова на захист скіфів переходять у роздум про історичні корені, роздум, що завершується вигуком: «І хто вони? А ми хто? Хто ми? Хто ми?!» Неможливо не розділити цей пафос тривоги, викликаної вкороченою історичною пам'яттю, самоприниженням, безтурботним «роздратуванням» власної історії...

«Сад нетанучих скульптур» — книжка неабиякої художньої сили, сповнена глибоких роздумів про людину на дорогах історії. Це книжка, яка змушує думати про найголовніші питання, що їх ставить перед кожною чесною людиною наша бурхлива і суперечлива доба. І водночас «Сад...» Ліни Костенко — конденсат духовної міці і чистоти, її «фортеці духу».

Книжка ця створена рукою майстра, скульптури якого не тануть.

Кіровоград

❀

ІГОР КУПРІЯНОВ

ДУША І СЕРЦЕВИНА ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

А. З. Костенко — учасник Великої Вітчизняної війни, з 1947 р. на просвітянській ниві, нині вчитель-словесник Зеленківської середньої школи Миронівського району Київської області. Він добре відомий літературно науковій громадськості своїми книжками «Типізація в літературі соціалістичного реалізму» (1962), «Творчі методи в їх історичному розвитку» (1981) та статтями. Нова розвідка вчителя науковця продовжує попередні пошуки, висвітлює надзвичайно складні й поки що недостатньо досліджені проблеми.

Вже протягом кількох десятиліть чути нарікання літературознавців і критиків на нерозробленість таких категорій, як метод, напрям, стиль, на недостатню обгрунтованість проблем теорії соціалістичного реалізму. Андрій Захарович Костенко поставив завдання з'ясувати діалектичні взаємозв'язки і взаємовідношення між методом, образом, напрямом, стилем і на основі цього заглибитися в суть цих реальностей літературної творчості та схарактеризувати соціалістичний реалізм як естетичну систему. «Діалектика художнього образу. Нові аспекти теорії соціалістичного реалізму» (К., «Дніпро», 1986). Його праця — справді фундаментальне дослідження найактуальніших проблем теорії соціалістичного реалізму і теорії літератури взагалі. Причому автор прагне сказати нове слово по суті кожної головної проблеми, яку він розглядає.

У першому розділі «Творчий метод літератури і художній образ» висловлено чимало науково плідних думок про ці категорії і — найголовніше — показано структуру методу мистецтва слова, тобто зроблено те, чого саме не вистачало у вченні про метод. Адже в існуючих працях науковців і критиків поняття методу подається переважно або як сукупність чи система творчих принципів, або ж (значно рідше) просто як творчий принцип. Автор монографії справедливо вважає, що ці уявлення не охоплюють повністю структури методу. Зважаючи на вимогу В. І. Леніна — «щоб справді знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосередкування»,— він прагне виявити сторони предмета свого наукового дослідження — творчого методу, з'ясувати зв'язки між методом та напрямом і стилем, «опосередкування» категорії методу названими категоріями. Відтворення і перетворення, узагальнення і вираження ідеалів, відображення і зображення, відкриття морально-естетичних цінностей і їх оцінки, почуттєва конкретизація і художнє абстрагування — ось якими сторонами, за висновками автора, характеризується метод художньої літератури. Визначено і функції методу літератури: гносеологічну та ідеологічну, естетичну та аксіологічну, комунікативну та інформаційну. Одним із структурних рівнів методу, як стверджує А. Костенко, є система сторін, іншими структурними рівнями — система функцій і система творчих принципів.

Важливим є положення автора про внутрішньосистемну єдність всіх компонентів, які охоплюються поняттям «творчий метод». «Діалектика,— зазначав В. І. Ленін,— є вчення про те, як можуть бути і як бувають (як стають) тотожними протилежності, при яких умовах вони бувають тотожні, перетворюючись одна в одну, чому розум людини не повинен брати ці протилежності за мертві, застиглі, а за живі, умовні, рухомі, перетворювані одна в одну» (ПЗТ, т. 29, с. 92 — 93). Спираючись на ленінську дефініцію діалектики, автор монографії висуває і обгрунтовує положення про взаємопереходи сторін, функцій і принципів творчого методу літератури. За його словами, кожна сторона, кожна функція, кожен принцип даного феномена можуть перетворюватися на свою протилежність. Саме взаємопереходами даних компонентів обгрунтовується положення про їхню внутрішньосистемну єдність.

Виходячи зі своїх уявлень і трактувань природи і структури творчого методу мистецтва слова, А. Костенко досліджує внутрішні закони художнього мислення письменників, розглядає і оцінює існуючий різнобій у питанні про метод, робить критичні зауваження щодо тих дефініцій художнього образу, в яких його суть з'ясовується лише в гносеологічному аспекті. В цьому ж розділі дано і нову дефініцію методу літератури, що відбиває погляд автора на цю категорію, наголошено на його багатосторонності і полісистемності. Якщо в першому варіанті даного визначення автор монографії акцентує на тому, що метод охоплює системи сторін, функцій, принципів, називає сторони

методу, то в другому варіанті цієї ж формули він визначає фактори, які зумовлюють досліджуваний феномен. Творчий метод, за його словами, «це спосіб художнього мислення, загальні, родові та конкретно-історичні закони якого в їх органічній єдності зумовлюються змінами в природі людини, структурі суспільства, суспільній свідомості певної доби, нагромадженим протягом віків естетичним досвідом, а також суб'єктивними факторами: світоглядом, талантом митця та іншими чинниками».

Позитивно оцінюючи зміст першого розділу, треба, одначе, зробити суттєве зауваження: слід було б докладніше розглянути структуру самого художнього образу, до чого, зокрема, закликає назва книжки.

В другому розділі «Метод, напрям, стиль» увага автора зосереджена на виявленні взаємозв'язку між цими реальностями літературного процесу. В працях наших літературознавців і критиків нерідко спостерігається розмивання меж між даними категоріями, невиправдана підміна однієї категорії іншою, неправомірне ототожнення їх. Як зазначає, наприклад, К. Фролова, «сучасне літературознавство найчастіше послуговується поняттям творчого методу чи напряму». (Творчий метод і естетичні категорії. «Рад. літературознавство», 1984, № 4). Про неправомірне перенесення терміну «метод» на літературний напрям, змішування цих понять пишуть й інші дослідники, зокрема В. Сквозников, О. Гуревич, Ю. Суровцев. Це змішування є і причиною, і наслідком недостатньої теоретичної розробки названих категорій.

Безперечним досягненням А. Костенка є виявлення діалектики методу і образу і на основі цього збагачення наших уявлень і про метод, і про образ. По суті, багато наших літературознавців, естетиків, критиків визнають, що принципи творчого методу втілюються в живій матерії художніх образів, але ці науково правомірні твердження, на жаль, здебільшого звучать декларативно, не підтверджуються ні системою теоретичних доказів, ні наслідками аналізу реального буття методу в творах. Та й самі поширені визначення цієї категорії не стимулюють такого аналізу. Адже ж наявні визначення однобічні, про що чверть століття тому писав В. Сквозников: «...Більшість дослідників зосереджують свою увагу переважно на вихідних позиціях письменника, на його намірах, принципах «відбору» матеріалу, значно менше враховуючи ту вже досягнуту письменником реальну художню єдність, і лише вона може говорити про той чи інший метод» (Творческий метод и образ. Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении: Образ, метод, характер. М., 1962). Таке становище спостерігається і донині. Щоб зарадити справі, автор монографії ставить своєю метою теоретично «узаконити» уявлення про метод літератури як про естетичну даність і досягає своєї мети. Зважаючи на ленінську настанову «взяти об'єкт теоретичного пізнання «в його необхідності, в його всебічних відношеннях», він, крім уже даної в першому розділі дефініції методу, де ця категорія трактується стосовно до образу-задуму, дає іншу, нову, в якій метод характеризується і в іншому відношенні — до образу-твору. При цьому одне визначення не заперечує іншого, а доповнює його, усуває однобічність, посилює його наукову істинність. «Метод художньої літератури в його відношенні до образу-твору і літературного напряму,— відзначає автор книжки,— це зумовлений об'єктивними і суб'єктивними факторами спосіб функціонування систем всіх його сторін і творчих принципів. Інакше кажучи, творчий метод мистецтва слова — це спосіб функціонування літературного образу, твору, напряму, компонентів систем усіх структурних рівнів тих творів, які охоплює літературний напрям, функціонування, зумовленого тим, що в образі, творі, напрямі реалізовані всі сторони і принципи, якими характеризується певний метод».

Слід вказати на конкретні результати висловлення і обгрунтування автором основних положень своєї концепції, що виявляються в дослідженні, на взаємозв'язок між цими положеннями. А. Костенко спромігся дати нове визначення методу, оскільки ще в першому розділі дослідив важливе питання про його структуру, про системи сторін, функцій, принципів. Зрештою, це дало можливість авторові з'ясувати взаємовідношення методу і літературного напряму. Бо хоча твердження, що метод є основою, фундаментом, об'єднуючим началом напряму, стало у нас досить поширеним, змішування цих категорій триває. Головна причина цього нез'ясованість структури даного «фундаменту». У книжці А. Костенка, де виявлена і теоретично обгрунтована структура методу, зроблено чітке розмежування між такими категоріями, як метод і напрям, і водночас показано їхню органічну єдність. Саме метод, стверджує автор, дає літературному розвитку певний напрям, саме метод, втілюючись у живій тканині творів, об'єднує в одну систему всі твори відповідного методові літературного напряму, стає способом функціонування принципів у даних творах. І разом з тим метод — це не твір, не напрям, а спосіб їх функціонування, душа і серцевина твору і напряму: «метод і напрям стосовно один одного — це взаємозалежні, взаємозумовлені, невід'ємні і в той же час якісно різні художні системи».

Науково плідні міркування автора і про діалектику методу й стилю, висловлені в цьому розділі. Важко сказати, скільки наші дослідники зробили справедливих нарікань про невизначеність категорії стилю, недослідженість його взаємовідношень з методом. За словами одного з дослідників цієї проблеми, «...ледве не кожна праця пропонує своє розуміння стилю...» (Творогов О. Об исследовании стиля литературного произведения. — В кн.: Анализ литературного произведения. — Л., 1976). Як же автор книжки вибрався з цього лабіринту різних інтерпретацій даної категорії, як усунув з дороги теоретичні «завали»? Річ у тому, що А. Костенко зосередив свою увагу на кардинальному питанні даної проблеми — на питанні про модус переходу методу в стиль, а стилю в метод, яке поки що не висвітлене нашими стилезнавцями, і успішно розв'язав його. Цьому також сприяло теоретичне осягнення автором структури методу і усвідомлення двоєдиної суті цього феномена (як способу і художнього мислення митця, і функціонування образу, твору, напряму). В праці

наголошено на тому, що художник слова, відкриваючи для себе творчі принципи естетичного освоєння дійсності, разом з тим відкриває і ті художні засоби та прийоми, за допомогою яких він реалізовує дані принципи, виражає ідейний зміст твору, будує свою концепцію людини і світу. Отже, за твердженням автора, в стиль переходить не метод взагалі, а метод створення «естетичної реальності» — образу-твору, спосіб художнього мислення митця. Ставлячи питання про перехід стилю в свою протилежність — у метод, автор пояснює, що цей перехід забезпечує реальне буття методу в творі. Літературний стиль переходить у метод як у спосіб функціонування творчих принципів письменника. А. Костенко вважає, що взаємопереходи методу і стилю відбуваються не самі по собі, а в системі переходів (і взаємопереходів) методів і структури, методу і образу, змісту і форми твору. Досягненням автора книжки є, безперечно, і визначення даної категорії. «Поняття стильової єдності певного твору чи творчості митця означає єдність тих інтегративних особливостей компонентів художньої структури, завдяки яким ці компоненти і стають єдино придатними і найбільш ефективними для вираження життєвого та ідейного змісту твору. В цьому зв'язку стиль — це не структура художнього цілого, а якісна особливість даної структури». Таке розуміння стилю і його взаємозв'язків з методом цікаве ще й тим, що допомагає подолати певний різнобій у трактуванні даної категорії, а й тим, що на його основі можна визначити ідейно-художній потенціал чи то індивідуального стилю митця, чи певної стильової течії літератури соціалістичного реалізму.

На початку третього розділу — «Творчий метод і полісистемність літературного твору» — автор нагадує, що питання про ті чи інші компоненти художнього твору висвітлюються ще в стародавніх поетиках. Сучасні дослідники теж цікавляться ним, але в глибшій його суті: що таке літературний твір як естетична система, в чому суть внутрішньосистемних зв'язків між його компонентами? А. Костенко відзначає, що ця проблема залишається багато в чому відкритою в зв'язку з недослідженістю зв'язків і відношень між творчим методом і літературним твором, його полісистемністю. Опрацьовуючи проблему, автор зазначає, що всі елементи змісту і форми літературного твору перебувають в системній єдності, взаємодії, взаємопереходах. Глибинна суть взаємопереходів усіх систем компонентів, з яких «складається» літературний твір, виявляється тоді, коли, як зауважує автор, ми пізнаємо діалектику взаємовідношень між темою та ідеєю, темою і конфліктом, темою і сюжетом, сюжетом і композицією, сюжетом і характером, характером і середовищем, конфліктом, характером і обставинами, ідеєю і образом, системою образів і художньою концепцією твору. Автор і досліджує всі ці реальності в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Розрізняючи структурні рівні твору, він зазначає, що кожен новий структурний рівень є новим, більш ускладненим і більш організованим типом зв'язку між компонентами певної системи. «Необхідно усвідомити, — зазначено в монографії, — що кожна система компонентів — сюжет, композиція, конфлікт, характер тощо — це не тільки іпостась художнього цілого, його повноти, це, врешті, якісно нова по відношенню до інших систем сутність даної повноти, нова форма організації оновлених нею елементів». За твердженням автора, на кожному новому структурному рівні твору виникають нові інтегративні якості компонентів, яких вони (дані компоненти) в межах систем інших рівнів не мали і не могли мати.

Така концепція полісистемності літературного твору і ролі творчого методу у взаємопереходах структурних рівнів, з яких «складається» твір, збагачує наші уявлення про метод як реальність творчого процесу, про реальне буття методу у творі і, врешті, про цілісність самого твору, про системну єдність всіх його частин і компонентів. Ця концепція переконує, що саме категорія творчого методу дає змогу виявити рухову силу, джерело, мотив руху і саморуху творчої думки митця, розвитку і саморозвитку мистецтва слова.

Створювану автором концепцію доповнює четвертий розділ — «Соціалістичний реалізм як естетична система». Така постановка питання не нова. Тому А. Костенко розглядає його під своїм кутом зору.

Розв'язуючи проблему теорії соціалістичного реалізму, А. Костенко висуває і обгрунтовує нові ідеї, за допомогою яких дає оновлену характеристику нашого творчого методу, показує його структуру. Одним з його структурних рівнів є, за висловленням автора, система сторін: відтворення і перетворення, узагальнення і вираження ідеалів, відображення і зображення, відкриття і відображення, відкриття морально-етичних цінностей і їх оцінки, почуттєвої конкретизації та художнього абстрагування. Іншими структурними рівнями є система функцій та система принципів. «З усього кола питань, що пов'язані із структурою такого феномена, як творчий метод, питання про його сторони і функції взагалі і соціалістичного реалізму зокрема найменш досліджені, чи, правильніше було б сказати, зовсім не досліджені, — зазначає автор. — Здебільшого соціалістичний реалізм — складний за своєю структурою метод — обмежується рамками однієї системи, системи творчих принципів...» З цими міркуваннями варто погодитись. Створивши наукову концепцію структури нашого творчого методу, з'ясувавши, що системна єдність його компонентів на кожному структурному рівні зумовлюється їхніми взаємопереходами, А. Костенко уточнив інтерпретацію соціалістичного реалізму як естетичної системи.

Безперечним здобутком автора є висвітлення системної єдності та взаємодії таких творчих принципів методу соціалістичного реалізму, як комуністична партійність, народність, зображення дійсності в її революційному розвитку, усвідомлений історизм, психологічний аналіз, тобто таких понять, які ще теж недостатньо з'ясовані і тому потребує особливої уваги. Автор вважає, що ця системна єдність є передусім наслідком зумовленості даних принципів системою першопричин формування і розвитку методу соціалістичного реалізму. В монографії наголошено на взаємоперет-

ворюваності, взаємопереходах компонентів усіх систем, які охоплюються поняттям — наш творчий метод. За висновками автора, в працях радянських літературознавців творчі принципи, якими характеризується соціалістичний реалізм, нерідко одержують різну, а то й суперечливу інтерпретацію, іноді ототожнюються один з одним саме тому, що вони розглядаються поза системною єдністю, поза переходами одного принципу в інший. У дослідженні розглянуто «широкі» і «надто широкі» витлумачення усвідомленого історизму та принципу зображення дійсності в її революційному розвитку, що з'явилися внаслідок механічного ототожнення їх з іншими принципами нашого методу. На основі своїх положень про системну єдність і взаємопереходи творчих принципів соціалістичного реалізму автор дає визначення естетичної суті кожного принципу, що в своїй єдності і взаємозв'язках становлять цілісну систему.

Досить часто наші літературознавці і критики висловлюють справедливі зауваження, що теоретичні судження про метод соціалістичного реалізму в багатьох працях не підтверджуються результатами аналізу, як принципи цього методу втілені в живій тканині художніх образів. В усіх розділах рецензованої праці теоретичні положення автора супроводжуються аналізом художніх творів, спрямованим на обгрунтування даних положень. П'ятий розділ «Реальне буття методу соціалістичного реалізму» цілком присвячено конкретному розгляду ряду художніх творів. Тут демонструється реальне буття нашого методу в таких творах, як «Мати» М. Горького, «Чапаєв» Д. Фурманова, «Російський ліс» Л. Леонова, «Дихання грози» І. Мележа, «Тронка» О. Гончара та ін. Автор звертає особливу увагу на гносеологічний та аксіологічний аспекти функціонування творчих принципів соціалістичного реалізму, аналізує їхню реальність, їхню роль в процесах типізації, вираження ідеалів, відкриття морально-естетичних цінностей. І треба визнати: аналіз названих творів саме в такому плані, з чітко окресленою метою цілком вдався. Результати цього аналізу підтверджують авторські судження і висновки попередніх розділів книжки, передусім розділу «Соціалістичний реалізм як естетична система». Успіхи у виявленні методу в живій плоті художніх творів пояснюються тим, що автор висунув і обгрунтував ряд положень теорії соціалістичного реалізму, про які вже йшлося. Звичайно, не зашкодило б роботі, коли б у ній було зроблено аналіз кількох нових творів радянської літератури, сучасних, які ще не мають усталеної оцінки в критиці та літературознавстві.

Підбиваючи підсумки, скажемо: книжка А. З. Костенка за своїм змістом, за глибиною проникнення в суть досліджуваних проблем і високим теоретичним рівнем їх вирішення є значним внеском у науку про літературу, передусім в теорію соціалістичного реалізму. Успіхи автора забезпечено систематичним, цілеспрямованим, творчим використанням марксистсько-ленінської теоретичної спадщини, опорою на визначні здобутки радянських літературознавців і критиків.

Г. Ткаченко. Вітряк у Забредовичах

З листів до редакції

Рідна мова

Дорога редакціє!

Ви почали публікацію матеріалів про мовний стан у нашій республіці. Хочу дещо сказати з цього приводу, особливо щодо проблем, що їх порушив Іван Сало. Мова йде про штучне оточення людини. Людина, за словами Маркса, це світ людини. Тому і світ речей, що її оточують, активно впливає на сутність кожного з нас.

З деякого часу у нас в Одесі перестали виготовляти український національний хліб — паляницю. З цього приводу я написав листа до Одеського виробничого об'єднання хлібопекарної промисловості, зокрема його генеральному директору В. К. Бутзу. Відповідь одержав тільки після звернення в облвиконком. У листі № 03-Т від 18 березня 1987 р. т. Бутз повідомив про що завгодно, але так і не дав відповіді по суті справи. Нещодавно, посилаючись на його лист, де йшлося про тимчасовий дозвіл виготовляти хліб з борошна, що містить до 23% «клейковины» тільки протягом 1987 року, я знову звернувся до т. Бутза. При цьому я надіслав листа до «Літературної України» з проханням якось порушити питання про назви нашого хліба. Ну, наприклад, чи добре, коли покупці питають: «Це який хліб» — «За 40 копійок». Чого варта і така назва хліба, як «батонообразный»? Це просто знущання з нашої мови, нашого хліба, нашої національності! З Одеського хлібоуправління надійшла відповідь, де пропонувалось... звернутися до відповідних органів, щоб замість старої назви хлібного магазину була придумана якась інша. А назва та була «Паляниця». От так...

Ще я писав, що коли немає можливості повернутися до випікання старої паляниці, то хай уже цей новий хліб за 40 коп. назвуть — «Нова паляниця», тим більше що за технологією, як свідчать листи-відповіді, цей хліб є точна копія старої паляниці. Невже ж у Москві (сам бачив) можуть робити паляницю, а в Одесі ні? Проте лист, що надійшов до мене, показав повну байдужість і бюрократичну незацікавленість у справі. Порадили звернутися вище...

Я звертаюсь до редакції «Вітчизни» з проханням поставити питання про найменування хлібів: за 40 коп — «Нова паляниця», батоноподібного — «Буджацький». Невже лаваш «технологічніший» за паляницю? Важко повірити.

ОЛЕКСАНДР КИРИЛЮК

Одеса

КІЛЬКА ДУМОК З ПРИВОДУ...

Язык — это и есть народ,
язык умрет — народ умрет.

Так афористично висловив наболіле в одному зі своїх нещодавно опублікованих віршів Євгеній Євтушенко. Що ж змусило його так сказати? Чому поет вирішив нагадати нам цю давно відому, вже не раз висловлювану і стільки ж разів підтверджувану історією істину, з якою людство постійно стикається на своєму віку? Та, певно, тому, що ми знову змушені до неї повернутись,— на очах збіднюється, калічиться наша мова, а разом з нею і наша душа. Мова страшенно засмічується, і це нагадує океан — води багато, а напитись нічого. Але ж вона, мова, завжди була отим невичерпним, цілющим джерелом, з якого пили і набирались духовного здоров'я цілі покоління! Тепер із цим важче. Сьогодні, як пише у тому ж вірші Є. Євтушенко, наймолодші говорять на «полуязыке», а він уже не може бути цілющим, бо «полуязык — не есть язык, он — как заплеванный родник...»

Поставте після отого «полу» назву будь-якого іншого народу — і відразу стане зрозуміло, чому з такою тривогою, на повний голос говорять зараз про чистоту мови і її збереження письменники Чингіз Айтматов і Євгеній Євтушенко, Іван Драч і Василь Бєлов, академік Д. С. Лихачов, усі, хто займає справді громадянську позицію в житті і в літературі.

«Мене, росіянина, аж ніяк не радує, припустимо, перспектива повільного, поступового зникнення одного народу, його повного злиття з іншими народами. Яка б нудота прийшла на Землю, яка б нудьга нахлинула, якби залишилась лише одна мова, схожа на есперанто! Навіщо мені таке майбутнє, якщо люди будуть їсти однакову їжу, носити однаковий одяг, будувати однакові житла?» — говорив на VIII з'їзді письменників СРСР Василь Бєлов.

Ні, то була б не просто нудьга. То був би духовний кінець людства, слідом за яким неодмінно настав би і кінець фізичний. Бо коли ми сьогодні говоримо, що нація не повинна замикатись у собі, інакше її чекає

духовне акродження, то абсолютно те саме чекає і націю, яка на Землі залишиться одна. А коли так, то ми повинні зробити все можливе, щоб жодна з них не зникла з лиця нашої планети. І найперше для цього треба зберегти мову кожного народу.

Ось приклад з досвіду Білоруської РСР. У школах цієї республіки, як писала наприкінці минулого і на початку нинішнього року газета «Літаратура і мастацтва», орган Міністерства культури та Спілки письменників Білорусії, донедавна було заведено сумну — і сумнівну! — традицію «визволяти» (!) учнів від вивчення білоруської мови. Почалося все ніби з благородною метою (чи ж такою вже благородною?) — полегшити навчання тим учням, які прибувають з інших республік (діти військовослужбовців тощо). Та згодом це так зване «визволення» набрало таких масштабів, що визволилися уже всі, хто тільки хотів. Чи пак, хто не хотів учитись взагалі і вчити рідної мови зокрема (І слово ж яке підібрали — «визволити». Кого? Від кого? То визволялися від монголо-татарського іга, то від інтервентів у громадянську, пізніше з-під фашистського ярма. А тепер цураємося рідної мови та ще й називаємо це таким святенним словом — визволятись!). Так от «довизволялись» брати-білоруси до того, що білоруська мова майже зникла як шкільний предмет! Що-що, а цей «досвід» повинен послужити нам усім добрим уроком, бо ж ідеться не просто про значення мови, а про виживання нації як такої!

Але на цьому проблеми з мовою не кінчаються. Прислухаймось лишень, як ми говоримо! Мова у нас — маю на увазі живу розмовну мову, яку мовознавці називають мовленням,— жахлива. «Полуабхазская», як сказав Є. Євтушенко. Зайдіть, наприклад, у магазин і попросіть продавця зважити цукру на два карбованці. У переважній більшості випадків ви свого не діждетесь. І не тому, що з нинішніх пір дано інструкцію відпускати цукор лише по кілограму в одні руки. Наші продавці завжди славилися тим, що не дотримувалися букви закону. Просто продавщиця... вас не зрозуміє. А ось сахару на два рублі — будь ласка. І це тільки один приклад з багатьох (прислухайтесь, якою термінологією користуються наші медики, економісти, працівники промислових підприємств, і не тільки вони!).

А проте деякі наші мовознавці час від часу пишуть: «Незмірно збагатилася жива усна мова (підкреслення моє.— В. Г.) українського народу, відійшов чи відходить у минуле розмовний примітивізм, літературна мова в наш час стала надбанням широких мас» (А. В. Лагутіна, «Сама і об'єктивність»). Навіщо ми самі себе дуримо і видаємо бажане за дійсне? Невже нас нічого не навчила історія з наркоманією, на яку ми десятиліттями закривали очі, удаючи, що в нас її нема (бо ж і бути не може), а тепер не знаємо, як тієї наркоманії позбутись?! Не обманюймось — наша розмовна мова далека від літературної: у ній багато русизмів, українських слів на іншомовний лад і навпаки (я вже не кажу про лайливі слова і т. п.). Тут не заколисуватись, а на сполох треба бити, на сполох!

Далеко не завжди бездоганна і мова наших учителів, не говорячи вже про учнів. Сам викладаю українську і російську мови в середній школі і знаю, з яким невіглаством доводиться іноді зустрічатись як щодо однієї, так і другої мови. І вчителі-словесники не завжди відзначаються високою культурою мови, а про викладачів інших, особливо негуманітарних предметів, і говорити не доводиться. Тому третє речення 29 пункту проекту Статуту пропоную подати в такій редакції: «Учитель повинен мати високий ідейний і професійний рівень, володіти почуттям громадянського обов'язку, моральною чистотою, великою ерудицією і культурою, ЗОКРЕМА КУЛЬТУРОЮ МОВИ, бути прикладом для дітей та молоді».

Можливо, це комусь видасться і несуттєвим. Але мені здається, на цьому слід обов'язково наголосити. Не забуваймо слова М. Горького про те, що «мовна ... лексична — малограмотність завжди є ознакою низької культури і завжди пов'язана з малограмотністю ідеологічною»! А зараз ідеологічна грамотність вирішує все: і нашу долю теперішню, і майбутнє всього радянського народу. Адже зовсім не випадково наголошував на цьому у своєму виступі по Центральному телебаченню редактор журналу «Огонек» Віталій Коротич, коли говорив про те, що Сполучені Штати Америки вже ближчим часом готові накрити нас супутниковим телебаченням і таким чином експортувати, нав'язувати нам свою безлику «масову культуру». І якщо ми не протиставимо отій бездуховності свої високодуховної багатонаціональної соціалістичної культури, то вони, наголошував письменник, «візьмуть нас голими руками» («і ногами» — хочеться додати).

А наші ідейні вороги вже давно до нас приміряються: джинсами вже закидали, а тепер і різні тенніски з їхніми прапорами, свастиками, емблемами і відверто аморальними і антирадянськими написами вже можна побачити на декому з молодих (та й на декому і з старших). Що ми можемо протиставити цьому і чи готові ми до цього?

Подивімося правді у вічі — не завжди. Хоча б тому, що не виховуємо в наших дітей почуття національної гідності (я не невід'ємна частина патріотизму й інтернаціоналізму!), не вчимо їх змалку носити національний одяг, чомусь вважаючи це мало не виявом націоналізму, а обходимося загальними словами і поняттями. Тож зовсім не випадково передові діячі культури, зокрема письменники, з тривогою говорять сьогодні про симптоми тяжкої хвороби окремої частини нашого суспільства — про так званий «безадресний патріотизм», коли людина клянеться в любові до Батьківщини, але конкретно вона не любить нічого: ні свого народу, ні своєї рідної мови, навіть соромиться інколи своїх батьків, які вже і розмовляють «не так», «по-сільському»... А може, не було б цього, може, не ганялися б деякі наші юнаки та дівчата за отими заморськими гвинтівками з відвертою антирадянщиною на грудях, якби з дитинства звикли поважати свою національну гідність і носили, скажімо, російські косоворотки чи українські вишиванки?

Та у нас же одна з найбагатших народних скарбниць у світі! Згадаймо хоча б вистанку

національних костюмів народів Росії, показаних по телебаченню безпосередньо перед вечором, який був організований у зв'язку з виходом першого номера західнонімецького журналу мод «Бурда» російською мовою. Яке багатство народної фантазії, яка глибока духовність за кожним вишитим народними умільцями узором! Яка різноманітність, своєрідність національних стилів, неповторність кожного костюма! І яким разючим дисонансом було те, що ми потім побачили на екрані,— одноманітність (духовна одноманітність!), «безвкусица», як кажуть брати-росіяни, крикливая строкатість чужої нам моди. Вони вже беруть нас «голими руками»...

Невже ми справді такі наївні, думаючи, що, понатягавши на себе чуже дрантя, залишимося самі собою?! Не забуваймо — одяг дуже відбивається на поведінці людини, на її моралі. Ось, наприклад, які цікаві спостереження наводить лауреат Державної премії СРСР в галузі художньої публіцистики Всеволод Овчинников у своїй книжці «Сакура і дуб»: «Не тільки зовнішній вигляд, а й поведінка японської жінки міняється залежно від того, у що вона одягнена. В кімоно (національний одяг японок.— В. Г.) вона завжди суворо дотримується старовинного етикету. В платті ж вона буде триматися суто по-японськи лише за дуже офіційних обставин». Тобто вже сам національний одяг народу зобов'язує дотримуватись певних норм поведінки, певної моралі.

А ось уже спостереження з власного досвіду. Ви помітили, що наші діти, збираючись на вулицю, люблять брати старий одяг? Чому? Та просто тому, що в старому одязі можна собі дозволити те, чого ніколи не дозволиш у новому. Можна, наприклад, покидатися піском чи й болотом, покачатись на землі, витерти руки об себе... (Тут, до речі, так і напрошується аналогія з культурою мови. Адже й той, у кого мова засмічена, брудна, брутальна, теж дозволяє собі все: захотів — багном, захотів — пісочком...).

Цей відступ я зробив не випадково. Наступна моя пропозиція щодо проекту Статуту буде стосуватися саме до одягу школярів. Пропоную у пункті 28-у після слів «Для учнів встановлюється форма одягу, затверджувана Радою Міністрів союзної республіки» дописати: «З МЕТОЮ ВИХОВАННЯ У ШКОЛЯРІВ ЛЮБОВІ І ПОВАГИ ДО КУЛЬТУРИ СВОГО НАРОДУ У ФОРМУ ОДЯГУ СЛІД ОБОВ'ЯЗКОВО ВВЕСТИ ЕЛЕМЕНТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВБРАННЯ».

У кожній республіці, у кожній автономній області, у кожній школі! І не треба боятися, що це раптом стане сприяти поширенню націоналізму. Не думаю, що, одягнувши вишиванки, українські діти стануть неприязніше ставитись до дітей російських чи навпаки. У середині 17 століття два наші братні народи куди більше шанували і носили своє національне вбрання, але це не зашкодило їм навіки возз'єднатись!

Передчуваю, що будуть і такі, що посилатимуться на економічні бар'єри. Мовляв, дорого і т. п. Звичайно, значно дешевше збудувати одну поганеньку швейну фабрику і пошити сірі костюмчики та сарафанчики по єдиному стандарту для всього Союзу. Але мені здається, що після того, як ми протягом стількох років неодноразово викидали кошти на вітер, тепер було б просто злочинно економити на духовному здоров'ї радянського народу.

Тим більше, що, може, й справді, коли ми пошиємо відповідний нашому способу життя одяг, то відповідною буде і наша мова (і відповідними вчинки). Може, соромно тоді буде говорити суржиком, коли вже одягнув вишиванку і відчуваєш себе часткою цілого народу. Може, тоді і наші диктори перестануть знущатися над нормами вимови? Втім, на цьому треба зупинитись окремо.

Спочатку дещо про самі норми вимови. Для людей, не обізнаних з теорією, я хотіла би спершу процитувати двох відомих мовознавців М. А. Жовтобрюха та Б. М. Кулика. У своєму підручнику «Курс сучасної української літературної мови» вони відзначають, що «для будь-якої літературної мови велике значення має однаковість вимови в ній тих самих звуків та сполучень» і що «саме цим зумовлюється потреба мати в літературній мові єдині загальноприйняті норми вимови, які у житті народу, в піднесенні його культури відіграють дуже важливу роль». Інший дослідник мови Б. Д. Антоненко-Давидович у книжці «Як ми говоримо» підкреслює: «Подібно до того, як мова кожної окремої людини має свої індивідуальні риси — ...так і мова цілого народу має свої виразні, тільки їй притаманні властивості...»

Так от, однією з таких характерних властивостей української мови є те, що приголосні Ж, Ч і Ш на кінці слова і складу послідовно тверді. Так само тверді вони і перед усіма голосними, крім і. І лише в позиції перед і шиплячі вимовляються як напівпом'якшені (напр., у словах ножі, груші, ночі), а подовжені — як напівпом'якшені або пом'якшені (напр., у словах збіжжя, піддашшя, піччю).

А тепер прислухаймось, як говорить більшість дикторів Українського радіо і телебачення (особливо молодих), а слідом за ними починають вже і всі інші. Зараз я постараюсь відтворити це на письмі, але хай уже пробачать мені мовознавці, що не користуватимусь транскрипцією, як і годилося б у таких випадках. Подам ці слова, керуючись правилом «як чую, так і пишу». По-перше, так буде наочніше, бо далеко не всі з тією транскрипцією знайомі. По-друге, подивимося, як ми писатимемо згодом (дехто з грамотіїв уже так і пише), якщо беззастережно приймемо такі «норми» вимови. Отже, що ми чуємо (диктор сказав би «чюємо»)? А чуємо ми буквально таке: щьо, чього, чьому, навіщьо, передачя, вічі, практичьно, звичяйно, вдячьні, плічь-о-плічь, почяток, москвичь, надзвичяйно, учясники, чясто, щястя, річь, нічього, на радощях, жялість... І так у кожному слові, де тільки є шиплячі. Без розбору!

А чи слухали ви коли-небудь пісеньку, яка звучить у передачі «На добраніч, діти» (її вже не раз було критиковано, а вона все звучить і звучить)? Там «тепле сонечько сідає» і «наче човник пропливає» місяць. А урожай хлібороби збирають не який-небудь, а «щедрий». І «хочь усюди нічь кружляє»,

прикордонник наш не спить. Посидьте, послухайте. І якщо вас не злякає вітерець «нічьний», то ще й побачите, як «всі здійсняться чюдеса». А там уже й зовсім небагато залишилось, ще хвилинку терпіння, і все: «На добраніч, сняти час».

Отакі «чюдеса» творять наші диктори та співаки з єдиними загальноприйнятими нормами вимови, «які у житті народу, а піднесенні його культури відіграють дуже важливу роль». І як тут не згадати слова російського письменника Ф. В. Гладкова, який в одному з листів писав: «Уся річ у тому, щоб оберігати свою мову від засмічення чужими словами й шорілими вимовляннями (підкреслення мов. — В. Г.). Треба твердо знати свою мову і любити прекрасне рідне мовлення».

Але в чому ж причина оцього щьокання, чьогокання, чьомукання? Причина тут не одна: це і недоліки викладання мови у школах та вузах, де на вимову майже зовсім не звертають ніякої уваги (та що там — на мову не звертають!), і намагання чимось вирізнитись, видаватись «культурнішим» і т. п. Але є ще одна причина: усі оті диктори та співаки, які порушують норми вимови, розмовляють українською мовою лише перед мікрофоном. Щоденна їхня мова російська, де шиплячі здебільшого м'які (порівняйте — почему, ничего, зачем, ученые, речь і т. д.). Отже, артикуляція голосу у них поставлена на російську, яку вони потім... у свою чергу калічать. Тож характерншу для неї м'якість шиплячих диктори переносять на нашу мову чисто автоматично. Звичайно, якою мовою їм розмовляти — їхня справа. Це право закріплене у нас за кожним Конституцією (Основним законом), і ніхто не сміє на нього посягати. Але хто кому давав право отак калічити мову цілого народу?!

Та не лише вони, звичайно, допускаються подібних відхилень від норм вимови. Це явище, на жаль, поширилося вже й на інших. А з радіо і телебачення я почав тому, що вони в першу чергу повинні дотримуватись правил. «У поширенні й культивуванні орфоепічних норм літературної вимови,— пишуть у своєму підручнику М. А. Жовтобрюх та Б. М. Кулик, — найпочесніше місце належить насамперед школі, а також театрові, кіно, радіо. Ось чому вчителеві, як і артистові та дикторові, потрібно бездоганно володіти правильною літературною вимовою і завжди додержуватись її норм».

Питання культури мови — одне з найважливіших питань. Не випадково ж такого величезного значення надавав цьому В. І. Ленін, коли ще на світанку Радянської влади (у час, коли перед країною стояли не менш важливі економічні завдання, ніж зараз) писав у своїй статті «Про очищення російської мови»: «Чи не час оголосити війну каліченню російської мови?» Ці далекоглядні, сповнені турботи слова вождя революції, який завжди з великою повагою ставився до мов інших народів, повністю стосуються і до будь-якої іншої мови.

ВАЛЕРІЙ ГЕРАСИМЧУК

Гетію на Київщині

Г. Ткаченко. Київська академія

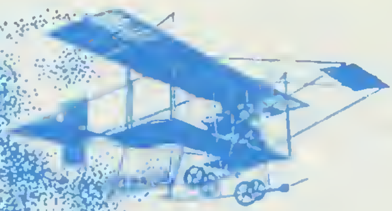

СЕРГІЙ ГРЕЧАНЮК

ПОЛІТ У ВІЧНІСТЬ І... В НЕПАМ'ЯТЬ

Це навіть не смерть — це блискучий лет у вічність. Так умирають герої і остаються живими. Їх не жаліють. Над ними не плачуть — вони над нами. По них не дзвонять — до них не долітають погребальні дзвони. Слава надіває вінок на їхні достойні чола і їхньою кровію на кожнім серці записує їх імена.

Олександр Олесь

Мертві у Петербурзі ніколи не належали всім. Навіть тих, чиї імена згодом сприйматимуться як гордість усієї Росії, всіх її станів і політичних сил, ховали, по суті, різні люди. На похоронах Достоєвського і Шевченка не було найвищих урядових сановників — пам'ятали, що то колишні «політичні злочинці». І навпаки — ніхто з передових людей не вкинув жмені землі до могили Муромцева. У цьому була своя логіка, хай і жорстока, та все-таки справедлива, бо диктувалася історією, яка в такий спосіб проголошувала свій перший, ще не остаточний присуд. Не могли відмінити цієї логіки ні епідемії, ні війни, ні куці урядові поступки — до неї вже й звикли, і так, здавалося, триватиме завше, доки Росія буде поділена на дві. Поділ різкий і болючий, як удар козачої нагайки, він вгадувався навіть там, де однаковими словами мовилося про патріотизм і вітчизну,— вгадувався, а похорони відомих людей його неминуче увиразнювали: за труною йшли представники лише однієї Росії, друга ж мовчки стояла віддалік або й відгукувалася різкими памфлетами на сторінках урядової чи нелегальної преси. Так було завжди, аж ось сталося небачене і незбагненне. Газетярі у своїх звітах так і напишуть: «Нічого подібного Петербург раніше не знав... Він проводжав до могили нову людину, і проводжав з такою врочистістю, з такою одностайністю і таким дружним поривання солідарності, як ще нікого зі своїх культурних і політичних вождів. Це був справді перший національний похорон, перша спільна національна скорбота, яка без примусу і щиро об'єднала всі шари населення». Всі?[1]

Збереглося фото, зроблене з верхньої точки: на ньому годі й побачити власне похоронну процесію — тільки суцільне море голів на широкій площі, а ще ж запруджені були всі ближні вулиці і провулки. Порядок підтримувався стихійно. Люди намагалися не напирати, не штовхатися — вони наче вперше побачили один одного. Серед цього строкатого моря, де все було мішма, вирізнялися окремі людські маси: мовчки, важким кроком йшли робітники Балтійського кораблебудівного і механічного заводів — їх, як і всіх інших, ніхто сюди окремо не запрошував, але вони добре знали небіжчика; несподівано близько від них опинилася велика група гвардійських офіцерів, чиї золоті еполети так різко контрастували з сірими рядами робітників і чорними

шеренгами військових моряків; багато було гімназистів, студентів, слухачів військових училищ і Миколаївської академії. У цьому незліченному натовпі вони не одразу й упізнавали відомих акторів імператорських театрів, а розгублені письменники і публіцисти раптом з подивом бачили біля себе своїх затятих літературних недругів і політичних ворогів. Усюдисущі хлопчаки нелячно тихо пропонували газети зі статтями про покійного і — за окрему плату — його фотокартки, газет не вистачало, й видавці пошепки наказували розсильним бігти чимдуж у друкарню й переказати, щоб терміново друкували тиражі. Серед сотень вінків — розкішних срібних і скромних, власноруч сплетених із живих квітів гімназистками і слухачками розмаїтих жіночих курсів,— були вінки від імені малолітньої доньки, яку всі жаліли, і від П. Столипіна, якого майже всі ненавиділи; серед сотень оголошених телеграм були короткі послання великого князя Олександра Михайловича і командного складу крейсера «Аврора», численних громадських організацій і тих партійних груп, які з огляду на недавній урядовий і чорносотенний терор воліли підписуватися трохи завуальовано... Багатотисячна процесія повільно посувалася до Олександро-Невської лаври. І були прощальні залпи гармат, і скорбно гудів військовий фрегат «Кречет», і в почесній варті стояли керівники департаментів, військовий міністр Сполучених Американських Штатів і представники Франції. Кого ж вони проводжали? Чия смерть змогла зібрати на кілька годин весь різнолиний, перейнятий соціальними антагонізмами Петербург і стала відомою у світі? Ховали Л. М. Мацієвича.

Сучасному читачеві, я певен, це ім'я скаже небагато... Можемо прочитати, щоправда, коротеньку довідку в УРЕ: «...Вітчизняний корабельний інженер і льотчик. Закінчив (1901) Харківський технологічний інститут, брав участь у будівництві (в Севастополі) броненосця «Іоанн Златоуст». Після закінчення (1906) Миколаївської морської академії працював у Морському технічному комітеті (Петербург). Розробив кілька проектів підводних човнів, протимінних загороджень. Закінчив (1910) курси пілотів. Працював над питаннями теорії і практики авіації. Створив (1909) проект гідролітака. Загинув під час польоту». Ось і все.

Чи ж збагнемо, прочитавши цю куцу довідку, чому так вразила смерть Мацієвича сотні тисяч людей? І чому так одностайно відгукнулися вони на заклик зібрати добровільні пожертвування на пам'ятник йому в Петербурзі? І що спонукало відомих діячів української культури, вдячних петербурзької громадськості, наполягати все-таки на тому, щоб «і в самому серці України, у Києві, поставити йому принаймні бюст»?

Щодо мене, то я збагнути цього довго не міг. Зустрічав прізвище Мацієвича в «обіймах», де називалися перші льотчики Росії, знайшов кілька сторінок, присвячених йому, в різних монографіях, історичних романах і спогадах, а питання залишалося. Врешті натрапив на слід тоненького збірничка, присвяченого його пам'яті і впорядкованого вдовою. Такі до революції часто видавалися, коли вмирала відома особа — член царської сім'ї, митрополит, славетний учений, генерал, міністр та ін. Забігаючи наперед, скажу, що подані далі біографічні факти взято переважно звідти — єдиного, по суті, джерела, яке увиразнює життєвий подвиг Лева Мацієвича. Але як же важко виявилося цей давній збірничок добути!

У тематичному каталозі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР спокійнісінько стоїть картка з шифром цього видання. Замовляй — і через дві години матимеш. Та де! Відповідь на мойій читацькій вимозі була написана впевненою рукою людини, яка б не хотіла, щоб її з цього приводу турбували ще раз: «Книга розбита». І так упродовж п'яти років... Допомогли, спасибі їм, працівники Одеської бібліотеки імені М. Горького. Книжки, щоправда, і в них не виявилося, але розшукали (щире спасибі їм!) мікрофільм — сідай за спеціальний збільшувач і читай перефотографоване на звичайну плівку рідкісне видання. А воно й справді рідкісне — виданий 1912 року, цей збірничок давно випав з читацького обігу і, всупереч сподіванням упорядника, біографія Мацієвича забулася такою мірою, що навіть в академічних виданнях 40-х років, де принагідно згадувалося це ім'я, рік народження позначався прочерком або знаком запитання як невідомий...

А народився Лев Макарович Мацієвич 1 січня 1877 року, в містечку Олександрівка Чигиринського повіту тодішньої Київської губернії. Козацький рід Мацієвичів свого часу здобув дворянство, але батько Левка, Макар Дмитрович, не вельми тим пишався — змушений був, щоб поставити на ноги дев'ятеро дітей, гибіти над бухгалтерією цукрозаводчиків-мільйонерів. Була то людина вольова, розумна і, попри деяку замкнутість, добра. Мати ж Левкова «і духовного звання» — батько її був священиком в одній із сільських парафій Київської єпархії. Ті, хто її знав, відзначали неабияку енергію, природний розум і, що також цікаво, педагогічний хист, який, щоправда, спрямовувався на моральне виховання дітей, а не на підготовку вундеркіндів. Цим, очевидно, почасти пояснюється і те, що вчитися грамоти Левко почав, як на сьогоднішнє розуміння, доволі пізно — в дев'ять років, а не в шість

Отож хлопцеві поталанило — мав довге і справді щасливе дитинство, яке минуло серед сільської дітвори, поталанило й пізніше, коли настала пора готуватися до вступу в підготовчий клас,— репетитором його став освічений і досвідчений педагог, який свого часу служив інспектором народних училищ у Володимирській губернії, а згодом змушений був внаслідок якогось конфлікту перейти з улюбленої освітньої роботи на нудну службу акцизним наглядачем у село Терни Лебединського повіту на тодішній Харківщині. Теперішнього методу опорних сигналів, який так лякає працівників Міністерства освіти, він, ясна річ, не знав, але зумів підготувати свого підопічного дуже швидко, а головне — прищепив йому любов до математики. І згодом, у гімназії, навіть бездарні викладачі не зуміли відбити у хлопця його схильності до цієї науки. Вважається, що в той період в усіх чотирьох київських гімназіях навчання було поставлене вкрай

погано, а а третій, подільській, де навчався Левно, найгірше. Але вчився він добре, і хоч занінчив без відзнаки, проте легно витримав нонкурсний іспит у Харнівський технологічний інститут, на механічне відділення. Отже, механіна?

Це визначилося наче й поза його волею — ще в дитинстві любив спостерігати роботу розмвітих механізмів на цунрових заводах Терещенна і графа Шереметьєва, вдома «нонструював» власні. Але ж були, напевно, й інші захоплення? Відомо, що в молодших нласах гімназії захопився фотосправою і палітурництвом, десь у шостому — хімією, перетворивши свою німнату на справжню лабораторію з різними приладами, ретортами, нолбами та реантивами. Дві обставини привертають увагу. Перша: всі ці захоплення «віддалено» від механіни, а друга — все, що робив юний Мацієвич, він робив не по літах серйозно і наполегливо. Були й гуманітарні захоплення, багато читав художньої літератури. Звичайно, Шевченна. Звичайно ж, і пригодницьку літературу — Майн Ріда, Купера, Жюль Верна. Потім російську нласину і... фантастичні романи, так звані соціальні утопії. Цікаво, що й через нільнадцять ронів він захопився утопічним твором Богданова «Червона зоря», в якому змальовано марсіанський літальний апарат. Назавжди зберіг він і свою цікавість до театру — українського і російського, драматичного і оперного.

Можна, до речі, з певною вірогідністю твердити, що Лев Мацієвич був знайомий з творчими шуканнями Всеволода Мейєрхольда. Ще в Києві, навчаючись у гімназії, дивився вистави місцевих і приїжджих труп, згодом, ведучи нультурно-освітню роботу серед севастопольських робітнинів, організував для них їхніми ж силами аматорські спентаклі, сміливо беручись за доволі снладні п'єси з репертуару професійних українських труп.

Мацієвичу в цей час доводилося надзвичайно багато працювати по службі, де його неабияк цінували. Відомо, наприклад, що в Севастопольському порту, куди його відрядили після успішного складання іспиту й захисту проекту броненосного крейсера, йому й раніше доручалися важливі завдання по будівництву й ремонту суден, а 26 березня молодого норабельного інженера призначають членом приймальної номісії при місцевому рейді. 2 червня — молодшим помічником суднобудівника Севастопольського порту, ще через 12 днів — виноную чим обов'язки старшого помічнина, 5 липня — старшим помічнином будівнина броненосця «Іоанн Златоуст», і на цій посаді він, зонрема, виконав усі розрахунки по будівництву норабля, потрібні для подання в технічний номітет, а також часто заступав відсутнього будівнина. Крім того, наполегливо готувався до вступних іспитів у морську анадемію і брав, як і раніше, активну участь у нультурно-освітній роботі серед місцевих робітнинів. А проте, незважаючи на таку зайнятість, він мусив побувати на гастрольних виставах херсонської трупи, про які так багато мовилося в нолі його найближчих друзів.

Борис Лазаревський, з яким він постійно спілнувався і якого шанував, побував на нільнох виставах і охоче ділився своїми враженнями. Сучасні дослідники історії російського театру вназують, що цей старший приятель Мацієвича активно листувався з Чеховим (варто б, може, пильніше придивитися до їхнього листування?) і, зонрема, писав йому в Ялту: «Кращого Астрова, ніж Мейєрхольд, і бажати неможливо: знервований, замучений, не годний забути хворого, який помер під хлороформом, озлобленого на долю за те, що вона дає професорам у дружини таких дівчат, якою була Олена і мати дяді Вані». Крім «Дяді Вані», херсонці привезли в Севастополь ще нільна вистав за п'єсами Чехова, «нову драму» (Ібсена, Метерлінка) і, звичайно ж, немало вистав чисто «хлібних», розрахованих на смаки невибагливого глядача. Увагу Мацієвича могла привернути й ногрась із севастопольських прем'єр херсонського театру. Колись, можливо, будуть знайдені достовірні відомості про те, як поставився Левно Мнкаровнч до модерністського репертуару і гри самого Мейєрхольда (режисерська творчість одного з реформаторів російської сцени була ще невиразна і зводилася часто до відвертого копіювання мізансцен МХАТу), але маємо непрямий доназ того, що байдужим він не залишився. Адже став ще більшим театралом, і згодом, уже в Петербурзі, не лише слухав нласичні опери, поставлені на імператорській сцені, а й відвідував так званий Новий театр. Саме в цьому театрі мала відбутися його зустріч з Леонідом Андреєвим, який у той час вважався одним з «наймодніших» письменнинів Росії й дуже хотів, щоб найкращий авіатор підняв його на своєму аероплані. О восьмій годині вечора вони мали домовитися нонкретно про наступний політ, але зустріч ця вже не відбулася ніколи...

Крім широкого кола духовних зацікавлень, Мацієвич і в старших нласах гімназії, і особливо в інституті вирізнявся з-поміж своїх ровесників організаторськими здібностями. У поєднанні з гострим відчуттям соціальної, національної та будь-якої іншої несправедливості вони робили його помітною постаттю у товаристві. До думки Мацієвича прислухалися і знали, що завжди можуть розраховувати на його підтримку, а відтак і на підтримку колективу, де незаперечно визнавалося його лідерство.

Відомо, що у різних нонфліктних ситуаціях він неодноразово представляв студентство перед адміністрацією, був тим, кому доручалося викласти вимоги чи залагодити якусь справу з можливими неприємними наслідками. Спокійного і корентного, його поважали викладачі ще й за те, що вмів не лише перевести ірраціональний бунт студентів у річище логічного, де можлива була номпромісна домовленість, а й навернути товариша до навчання. Одного з них, кому загрожувало виключення, він майже силоміць вивіз на хутір і там таки підготував до «страшного» іспиту, іншого, який добре володів українською мовою, загітував переиласти оповідання В. Короленка і, як відзначав біограф, «добився його надрунування за кордоном, у Галичині». Кожну велину чи малу справу вмів повести таким чином, що не погодитися з його позицією означало б засвідчити власну глупоту, мах-

рову реакційність або нічим не виправдану рутинність.

Умінням довести почату справу до кінця, добитися задуманого відзначався він і в професійній діяльності. Що серйознішими були перешкоди, то більшою ставала його винахідливість. Морське міністерство, наприклад, асигнувало 15 тисяч карбованців на проведення дослідів по випробуванню його проекту протимінної сітки, але досвідчені інженери Іжорського заводу безапеляційно заявили, що технічно неможливо виготовити трубки, з яких вона мала складатися. Виходу, здавалося, не було — ніхто не візьметься після такого присуду авторитетних фахівців за безнадійну справу. І все-таки Мацієвич захистив свою ідею — звернувся в Німеччину, й там за його розрахунками зразок потрібної трубки виготовили... Звідтоді вже ніхто не наважувався відкидати його проекти як нереальні чи недодумані: знали бо, що Мацієвич належить до нового типу винахідників — не до традиційних диваків-самітників, які тільки продукують ідеї, а до тих теоретиків-практиків, які добре знають реальні можливості виробництва й можуть мобілізувати на нову справу сили й ресурси суспільства. Без цього організаторського хисту й уміння захопити, повести за собою інших Лев Мацієвич не став би тим, ким знали його сучасники,— видатним інженером-конструктором і винахідником, піонером в освоєнні морських глибин і повітряного простору, авторитетним громадським і культурним діячем.

А втім, сучасники Мацієвича небагато знали про його винахідницьку діяльність. І чи тільки через те, що основні його винаходи були зроблені в галузі військової техніки? Ні... Невідомий автор давньої статті «Мацієвич як інженер» (він сховався за криптонімом — М. І. О.) гірко констатував: «У країні, де соціально-політичні умови дають мало простору для вияву творчої ініціативи, для розвитку оригінальної та самодіяльної особистості, де самовдоволена бездарність і посередність відіграють керівну роль у житті,— не доводиться дивуватися, що талановиті, видатні люди повсюдно залишаються невідомими для широких народних мас, а часто навіть для так званих освічених кіл суспільства. Лише якась, як правило, трагічна випадковість ставить їх у фокус збудженої громадської уваги, спрямовує на них допитливу суспільну думку і, таким чином, рятує їх від жаху забуття, вписуючи їхні імена в культурну історію людства. Так сталося і з Левком Макаровичем Мацієвичем». І справді — тільки катастрофа над Комендантським полем зробила його ім'я широко знаним. Але і в тих сотнях статей, які з'явилися у столичній і провінційній (головно українській) пресі, аж надто мало мовилося про діяльність Мацієвича як видатного інженера-конструктора. А він один зробив стільки, скільки навіть за сприятливіших умов зробило б не кожне науково-технічне об'єднання, тим паче за такий короткий час.

Заледве сім років тривала конструкторська діяльність Левка Мацієвича. Щоправда, він уже в студентські роки підготував кілька оригінальних проектів, виконаних на високому професійному рівні. Так, наприклад, у Харківському технологічному успішно захистив проект комерційного пароплава і одержав звання інженера-технолога. З захопленням сприйняла його чудовий проект броненосного крейсера комісія Морського інженерного училища імені імператора Миколи I в Кронштадті — вільнонайманий працівник Севастопольського порту подав такий досконалий і цікавий за конструкторським вирішенням проект, що ухвала була одноголосна: присвоїти авторові звання корабельного інженера й рекомендувати його на службу по Морському міністерству, конкретно — в корпус корабельних інженерів. Чи зрадів Мацієвич? Не відомо, але він мав усі підстави пишатися. Крім того, мусив би усвідомлювати, що перспектива такої служби відкриває перед ним можливість бодай частково реалізувати природний талант, загальнотеоретичну та інженерно-технологічну підготовку, здобуту в Харкові, а також певний практичний досвід, набутий у Севастополі. Морське міністерство було одним із небагатьох, де ще цінувалися свіжі технічні ідеї,— для успішної служби тут не досить було лакейської відданості дому Романових. Традиційно склалося так, що в російському флоті були демократичніші стосунки між офіцерами різного рангу, аніж на суші. Тут звичним вважалося звертання на ім'я та по батькові — більше цінувалися людська гідність особи, інтелектуальний рівень фахівця. І хоч би якими примарними та відносними були ці переваги, вони таки були, і обдарована молода людина мала їх цінувати, надто ж така, як Левко Мацієвич,— на той час він уже збагнув, що в задушливій атмосфері Російської імперії годі й сподіватися на особисту незалежність інтелігента від держави. Мусив служити, і служба корабельним інженером з усіх можливих була принаймні не найгіршою...

Отож професійна конструкторська діяльність Мацієвича почалася 1904 року. Саме тоді він підготував проект бона в Севастопольському порту. При розгляді проектів доповідачем виступив головний командир чорноморських портів — людина, подейкували, сувора і скупа на високі оцінки, але, як

виявилося, справедлива і об'єктивна. Першу премію та грошову винагороду в сумі 500 карбованців було присуджено ще маловідомому «малоросу» Левку Мацієвичу. Наступного року Морський технічний комітет оголосив конкурс на кращий проект протимінних загороджень — тут, як показали недавні події японської війни, було одне з найуразливіших місць російського флоту. Мацієвич надзвичайно оперативно підготував не один проект, а два. Всього на конкурс було подано дванадцять проектів, з них преміювано три, в тому числі обидва, запропоновані Мацієвичем. До проблеми захисту бойових кораблів від ворожих мін він повернеться 1908 року. На конкурс того ж комітету подав проект захисту суден від так званих «саморухомих» мін, які дошкуляли особливо. Конкурс був закритий. Мацієвич надіслав свою роботу під девізом «Пам'ятай війну, літ. А». Після прискіпливого розгляду десяти проектів єдину премію (3 тисячі карбованців) було присуджено проекту Мацієвича. Він виконав його за смішно короткий строк — місяць! Друзям, яких дивувала ця обставина, цілком щиро відповідав: «Бо не було часу».

Він і справді міг викроїти на цей проект щонайбільше місяць, адже увага його вже зосередилася на іншому — на проектуванні підводних човнів. Ідеї народжувалися одна за одною, і він ледь устигав їх обгрунтовувати. Відомо, що після закінчення 1906 року Морської академії він до 1909 року подав щонайменше чотирнадцять проектів підводних човнів! Серед них проект 25-тонного човна, шість проектів, поданих на конкурс 18 червня 1908 року, проект на конкурс 3 березня 1909 року, шість проектів на конкурс 11 червня того ж року, а ще ж цілий ряд інших винаходів і пропозицій.

Так, зокрема, він створив прилад для вимірювання величини «обтискування» корпусу підводного човна, разом з корабельним інженером Б. Журавльовим підготував проект двигуна для роботи в закритих приміщеннях, тобто в тих же підводних човнах, і фірмі «Нобель» було доручено провести відповідні досліди. Авторитет Левка Мацієвича у галузі проектування підводних човнів став незаперечним, виникла потреба узагальнити його доробок і відповідно оцінити. «Відповідно» не зуміли, але за подані проекти підводних човнів дали велику премію — 15 тисяч карбованців, які він міг використати на нові розробки і їх матеріалізацію.

Зміг би, але від якогось часу його увагою непомітно заволоділа інша стихія.

1908 року чемпіоном світу серед борців знову став українець Іван Піддубний, росіянин Іван Заїкін здобув другий приз, француз Ембаль де ля Кальметту — третій. Їхні імена, як і гучні імена повергнутих ними супротивників, упродовж тридцяти днів не сходили з газетних шпальт. Натовпи парижан супроводжували кожного з учасників чемпіонату — вражала дивовижна сила, відпущена природою окремим представникам роду людського. Але дедалі частіше на шпальтах газет з'являлися імена інших героїв дня — людей непоказних, таких як усі. «Як усі»? Ні, ще не всі, але вже багато хто починав здогадуватися, що то по-своєму також незвичайні люди — брати Райт, Сантос-Дюмон, Вуазен, Делагранж, брати Фарман та інші безумці, які запрагли відкрити повітряний простір. Для себе? Для людства? Задля сенсації та минущої слави? Тоді ще годі було з'ясувати це, бо сенсаційною ставала кожна звістка про успіхи перших пілотів і конструкторів. Зарубіжних... Російські газети передруковували й реферували повідомлення, які надходили з інших країн: за літак, що пролетів по прямій 1 кілометр, Фарман одержав величезний приз — 50 тисяч франків! Здійснено переліт з Шалону в Реймс — 27 кілометрів за 20 хвилин! Врешті, дивовижні виверти з'явилися і в небі Росії. Точніше — під небом, бо, наприклад, політ Легам'є на біплані Фармана в Гатчині був невдалий, розчарували глядачів і польоти Пойо на Коломяжному іподромі, а польоту Катинео в Одесі взагалі ніхто не бачив — він показував розбитий аероплан і переконував, що то сталося під час приземлення...

У багатющій бібліотеці Мацієвича (згодом дружина передасть її політехнічному інституту — чи знають про це ленінградські політехніки?) з'являється різномовна література, присвячена першим крокам світової авіації. Він жадібно вчитується в газетні повідомлення про польоти й нові конструкції аеропланів, аналізує проблеми, які постають перед зарубіжними авіаторами. В Росії авіаторів ще нема. Нема й власного літака. На Заході вже давно дійшли висновку про перспективність апаратів з нерухомою несучою площиною, а в Росії, забувши дослідів вітчизняних винахідників, ще носяться з хибною ідеєю рухомого крила й відпускають із скарбниці велику субсидію на «аеромобіль» інженера Татаринова (після тривалої безплідної роботи винахідник у нападі божевілля спалить свою майстерню, але цього Мацієвич уже не знатиме). 1908 року в Петербурзі засновано аероклуб, але збираються туди, за свідченням сучасника, не заради справи, а «про всяк випадок». І в серйозному товаристві мова про успіхи повітроплавання вважається «несерйозною і нецікавою, а тому ризикованою і невдячною». Не бракує скептиків, які не вірять почутому, і «промислом диявола» оголосять побачене. Захвилюється жандармське управління: якщо людина підніметься у повітря, то хто за нею пильнуватиме там?! Це не анекдот: на одному з думських зібрань спалахнули дебати — чи треба жандармів навчати льотної справи... Гостропері журналісти досхочу назбиткувалися і насміялися з цього приводу, але сам факт видається більшим, аніж іще один курйоз: авіацію дедалі важче було не помічати й не визнавати, своє ставлення до неї визначали різні суспільні сили імперії Романових, і майже кожна — з огляду на власні інтереси, з позицій свого шлунка.

Один із тих, чий шлунок ототожнювався з ненаситним шлунком імперії, — великий князь Олександр Михайлович. Він у всьому був таким же, як і його брат, навіть ділив з ним свою коханку, примхливу балерину Матильду Кшесинську, але відрізнявся від нього амбітним прагненням виглядати покровителем наук і того нового, що не загрожувало існуванню старого. Логічно, що

саме його було «обрано» головою так званого особливого комітету для посилення військового флоту на добровільні пожертвування. Цей комітет стояв і біля початків вітчизняного повітроплавання — як і раніше, нова справа в Росії здобувала підтримку «августійших» осіб завдяки воєнним перспективам, які вона відкривала.

Лев Мацієвич був людиною військовою, тож насамперед робив те, чого від нього вимагали. 2 листопада 1909 року він приголомшив членів неофіційного військово-морського гуртка своєю доповіддю «Про тип морського аероплана». Як згодом з'ясувалося, над проектами гідропланів уже почали працювати конструктори і в інших країнах, але думка Мацієвича випередила і їх, і взагалі свій час. Він докладно опрацював проект такого гідроплана, який не тільки міг би рухатися по воді, а й злітати з корми корабля. Йому, отже, належить ідея і перший у світі проект авіаносця... Припустився, до речі, неточності один з перших російських льотчиків (він опановував професію пілота під керівництвом Мацієвича), написавши 1913 року у своїх спогадах, нібито «погляд на авіацію, як на рід зброї, нерозривно пов'язаної з морським флотом і сухопутною армією, тоді ще не установився... і це сталося тільки через два роки, після того як цей погляд прийшов до нас з-за кордону». Це не так, бо Мацієвич знав, що робить. Його проектом зацікавилися колеги, перспективу побачили навіть найтупіші. Через три місяці Левка Макаровича нарешті великодушно прийняли до кола впливових осіб, які своїм покликанням оголосили активне сприяння розвиткові повітроплавання. Великий князь Олександр Михайлович листовно запросив його вступити у члени свого комітету: «Вбачаючи вельми важливою вашу участь у нашій праці комітету, я запрошую вас в число його членів, вважаючи, що ви не відмовите присвятити ваше дозвілля і знання на потреби батьківщини». Великий князь і не здогадувався, що в нього і в Левка Мацієвича може бути різне уявлення про батьківщину...

У науці й техніці Мацієвича цікавило не лише те, що могло мати військово-прикладне значення. Товариш, який добре знав коло його наукових інтересів, писав: «Захоплюючись творчим простором нових галузей, Мацієвич завжди виразно усвідомлював їхнє значення для культурного прогресу людства, для наукового пізнання всесвіту. Займаючись питаннями підводного плавання, він чудово розумів його величезну роль у справі вивчення моря, його флори і фауни, для цілого ряду наук — зоології, ботаніки, геології, географії. В ім'я цього можна було миритися з тим, що до часу нова технічна галузь слугує майже цілком воєнним потребам. Таким же було його ставлення до повітроплавання. Захоплений величчю і красою нового завдання, яке постало перед людством, і тою безліччю проблем, що їх породило повітроплавання, Л. М. водночас надавав йому величезного значення і для наукових досліджень, для всебічного вивчення атмосфери, динаміки повітря та ін». Запам'ятаймо ці слова! Без них наше уявлення про Мацієвича було б неповне і неправильне — лише як про людину, що своїм талантом служила вузьким інтересам антигуманної та антинародної у своїй класовій суті держави.

...Від середини травня 1910 року Лев Мацієвич у Франції. Мета відрядження — навчитися літати. Перед самою поїздкою він починає здогадуватися, що тільки цим його завдання не обмежиться. Відомо ж бо: хто везе — того й підганяють. Комітет ще раніше домовився за кордоном про будівництво кількох літаків і моторів до них, тож потрібна людина, яка б наглядала за цими роботами. Одностайна думка: кращої за Мацієвича кандидатури не знайти. А хто контролюватиме від імені Росії процес навчання вітчизняних пілотів і визначатиме, чи достатньо вони підготовлені у французьких школах? Знову недовго шукали: Мацієвич. А хто допомагатиме йому? А ніхто — нікого й не потрібно, бо це ж Мацієвич. І вже через тиждень після свого прибуття до Франції він одержує «найширші» повноваження. Як голова приймальної комісії, не має часу й угору глянути, то чи ж навчиться літати сам?

Його звичайний робочий день — 18—20 годин. Ось перелік основних обов'язків: контролювати виконання російських замовлень на французьких заводах, гнучко й тактовно уникаючи будь-яких ускладнень у стосунках з тамтешньою адміністрацією, майстрами й робітниками; постійно втручатися в процес навчання російських льотчиків, домагаючись ефективнішої організації цього процесу і надання їм необхідної кількості годин льотного часу; грунтовно ознайомитися з системою навчання авіаторів у всіх французьких школах; вивчити на місці переваги й вади аеропланів кожної з відомих систем, а також моторів різної конструкції; оглядати аеродроми, визначаючи необхідне для них обладнання; підписувати контракти, пильнуючи при цьому, щоб свої та зарубіжні промисловці не надто завищували реальну вартість виконаних робіт. Усе це потребувало величезної чорнової, канцелярської роботи, яка також лягла на його плечі: все офіційне листування, звітність фінансову й усю іншу, видавав гроші офіцерам і «нижнім чинам» на харчування, особисто вчив техніків догляду за моторами, вирішував силу-силенну побутових питань. Так використовував уряд інтелектуальні й евристичні здібності одного з найвидатніших конструкторів... А в цей час високородні офіційні представники Росії за кордоном, виконуючи безумовно важливу дипломатичну місію, розважалися на балах і в придорожніх ресторанах, марнували час на оперних прем'єрах і виборювали між собою прихильність місцевих красунь, кутили на офіційних заходах і безсоромно канючили гроші в уряду, який витискав їх зі свого народу і пригноблених «інородців».

Трішки легше стало Мацієвичу, коли йому на допомогу прийшов секретар, а частину ділової кореспонденції взяла на себе дружина. Побував на семи аеродромах Парижа, досконало вивчив конструкцію п'яти різних біпланів і восьми монопланів, які виготовлялися за кордоном, а також дирижаблів «Зодіак» і «Клемен-Баярд». У столиці Бельгії експонується виставка авіатехніки — він їде в Брюссель, а потім і в Англію, де оглядає

майже двадцять систем аеропланів. Його природного розуму й органічного потягу до винахідництва не притлумила навіть непосильна рутинна робота — він вельми критично оцінює існуючі системи аеропланів і пропонує цілий ряд удосконалень. Відомі деякі з них: в апараті М. Фармана за вказівкою Мацієвича було встановлено вимикач до мотора «Гном» — щоб можна було переривати струм, не випускаючи газу; в аероплані А. Фармана за його ініціативою наростили верхні площини, що зробило біплан стійкішим і відчутно збільшило вантажопідйомність; в апараті системи «Блеріо» він запропонував оригінальне розв'язання важливої конструкційної проблеми — вхід для пасажира передбачити знизу. Замислювався і над тим, як удосконалити повітряний гвинт, реалізацію ж багатьох «чорнових» ідей відкладав на пізніше — планував зайнятися ними після повернення в Росію.

Ставлення до нього у Франції було різне. Майбутні російські льотчики, які під його керівництвом опановували нову професію, ставилися з повагою і вдячністю, віддаючи належне витримці й непоступливості у взаєминах з керівниками льотних шкіл. Техніка він закохав у себе і став чи не найбільшим авторитетом в усіх питаннях, які виникали при постійному псуванні моторів. Над усе цінуючи справу, він не опускався до вульгарного панібратства, але його готовність самому попрацювати з викруткою і нескпуваний демократизм у ставленні до «нижніх чинів» робили його улюбленцем співвітчизників і дивували французьких колег. Порівняно легко він знайшов спільну мову з паризькими робітниками — знадобився досвід спілкування з корабелами Севастополя і Балтійського заводу, а ось з керівниками зарубіжних і російських фірм було важче, доводилося застосовувати неабияку винахідливість і гнучкість, щоб і свого домогтися, і надмірні пристрасті пригасити. Зробити це було тим складніше, що він завдав удару у міжнародне сплетіння їхніх приватних економічних інтересів: дав зрозуміти, що вважає вартість літаків, які будувалися для Росії, «трішки» завищеною. Одному з представників заводської адміністрації сказав про це прямо. Той холодно перепитав:

— Трохи — це скільки?

Мацієвич люб'язно відповів:

— Двадцять — двадцять п'ять процентів.

І побачив, як на якусь мить в очах співрозмовника сколихнувся страх. Але тільки на мить — і одразу ж Мацієвич поспішив перевести мову на інше. Знав же бо добре, що не Росія диктує умови. Перегнивши Європу в закріпаченні особи і гнобленні переможених, приєднаних і добровільно возз'єднаних народів, вона знову стала аутсайдером і змушена була наздоганяти інші країни в життєво важливих галузях, принижуючись і переплачуючи. Що міг він зробити за цих умов? Знову і знову інформував своє керівництво про змову російських і зарубіжних промисловців і чув у відповідь заспокійливе: хай, головне — не розганяти партнерів... Урешті, він і так зробив немало — на свій ризик добився зменшення вартості десяти аеропланів на 30 тисяч карбованців, чим, звичайно, настроїв проти себе багатьох. Добиватися більшого було вже небезпечно.

У листах в Росію писав і про інше. У льотній школі Фармана «навчання ведеться вкрай недбало, черговість польотів порушується: летить той, хто або найолегливіший, або ж підкуповує «професорів». Внаслідок байдужого ставлення адміністрації до учнів, вони по три, чотири місяці сидять без діла, доки навчаться літати». Не краще становище і в школі Блеріо — авіоплани учням дають найгірші, постійні ремонти за власний рахунок, а «організація медичної допомоги не витримує жодної критики». Число нещасних випадків значно більше від тої цифри, яка називається в пресі,— газети «чомусь не люблять писати про падіння, аварії та ушкодження». Було очевидним, що вони у змові з організаторами льотної справи і промисловцями, які постачають аероплани.

Пишучи про це у своїх листах, він знав, що нічого не змінить — його уряд не обуриться, не зажадає від Франції змінити ставлення до відряджених на навчання, але писав, наче попереджуючи, що подібне буде і в царській імперії...

Писав, контролював, їздив, домовлявся, переконував, просив, рахував, оцінював, ремонтував — і вчився літати сам. Спочатку в Мурмелоні, потім на іншому аеродромі, куди перевели школу Фармана. Вперше піднявся в небо на «Антонетті» — легенькому літачку-моноплані, згодом пересів на біплан «Фарман». Навчився літати дуже скоро — французькі інструктори поважали його, але від того не ставали щедрішими на поради й навчальні польоти, тож перший самостійний політ виконав раніше, аніж того можна було чекати від новачка. Сам він чекати не хотів: аероплан є, в «професора» знову нема — скільки ж можна чекати? Полетів, знаючи, що за найменшу помилку покара буде подвійна. Проте літав і приземлявся так упевнено, наче то й не перший політ, а щонайменше сотий. І в кожному черговому польоті ставив перед собою дедалі складніше завдання, відпрацьовував техніку літання й усі рухи мало не до автоматизму. При цьому не втрачав контролю над емоціями, уникав надмірного, нерозумного ризику. Навчився робити все, що вміли найкращі зарубіжні авіатори, й завжди залишався достатньо обережним, обачним, або, як казали французи, tres prudent — саме цим він їм подобався чи не найдужче. Не знаючи його винаходів і проектів, вони вважали, що він народжений для неба. І коли почують про катастрофу, яка станеться в небі Росії, то без висновку комісії збагнуть, що такий авіатор не міг припуститися трагічної помилки,— підвів аероплан. Ця впевненість буде такою глибокою, а сум таким щирим, що повітряний флот Франції оголосить траур. По іноземцю. На честь людини, яка стала першою жертвою російської авіації.

Небо, забираючи на початку XX століття найкращих, немов хотіло сказати людині, щоб не надто гордилася, щоб готувалася не лише до перемог, здобутих за допомогою науки і техніки, а й до трагедій, які не забаряться. Чи не це передчуття привело до труни Мацієвича тисячі таких різних людей у Петербурзі?.. Він і смертю своєю сказав їм

багато — згодом це стане очевидним. Згодом, а поки що він радів і сумував, часто співав, учився літати сам і вчив інших.

Славетний борець Іван Заїкін уперше побачив польоти 1908 року в Парижі, згодом, уклавши кабальний контракт із фірмою братів Пташникових, приїхав у Францію, щоб стати авіатором. Минав час, а до польотів його не допускали — французькі інструктори залишалися вірними собі. Поскаржився Мацієвичу, і той запропонував йому взяти кілька уроків у Єфимова. Заїкін відмовився:

— Ні, не можу. Я готовий учитися в будь-кого, але не в нього. Зрозумійте — мені доведеться зустрічатися з ним на змаганнях у повітрі. То чи можу бути йому зобов'язаний?

Мацієвич зрозумів і... запропонував свої послуги. Не зобов'язаний був цього робити, адже відповідав за підготовку військових осіб, а не спортсменів-аматорів. Але відчув симпатію до цього «російського богатиря», який з такою повагою розповідав йому про земляка Піддубного. І навчив літати його буквально за кілька годин. Кілька годин у повітрі, кілька годин теоретичної підготовки на землі — цей час довелося викроювати з власного бюджету. Та чи вперше?

Незважаючи на безпросвітну, здавалося, заклопотаність, Мацієвича у Парижі часто бачили в товаристві Івана Алчевського — славетного українського співака, чиє ім'я вже тоді було добре знане в Європі і шанобливо вимовлялося в Америці. Ним, як відзначають музикознавці, захоплювалися Бельгія та Англія, настійно (і марно) запрошувала до себе Німеччина, з величезним успіхом пройшли його гастролі в Нью-Йорку, а тут, у Парижі, він був улюбленцем вимогливої публіки. Мацієвич не належав до людей, які «колекціонують» славетних і почуваються щасливими, коли можуть, випередивши швейцара, відчинити перед кимось із них двері. Та й Алчевський, як кожний справді популярний актор, мусив обмежувати коло своїх товаришів і боронитися від нав'язливої уваги людей надокучливих і просто нецікавих. Вони обидва мали надто мало вільного часу, щоб витрачати його на порожні балачки й нудні офіційні прийоми, обоє знали ціну собі й уміли скласти її співрозмовнику, тож за їхніми частими зустрічами вгадується щось більше, ніж доволі обтяжлива традиція підтримувати в чужій країні чисто земляцькі стосунки. Характер їхніх взаємин у Парижі підказує думку, що й познайомилися вони раніше. Коли і де?

Ймовірно, ще у Харкові, в останні роки XIX століття. Були ровесниками: хоч Іван Алчевський народився 1876 року, а не 1877, як Левко Мацієвич, але вікова різниця між ними — два тижні. Обоє в один час були студентами — Іван навчався на природничому відділі фізико-математичного факультету місцевого університету (цей же факультет закінчив і його брат Григорій — майбутній композитор і вокальний педагог). Уся родина Алчевських була знаною і шанованою в місті, особливо мати — Христина Данилівна, яка відкрила в Харкові одну з перших в Росії недільних шкіл для дорослих, а 1889 року була обрана віце-президентом Міжнародної ліги освіти в Парижі. Дім Алчевських був культурним осередком Харкова і приваблював усіх національно свідомих інтелігентів, а також студентську молодь — друзів Івана і його братів, пізніше і подруг сестри Христі, майбутньої поетеси. Навіть якщо сам Мацієвич не бував у цьому домі, то бували там його друзі. Врешті, з Іваном Алчевським він мусив би познайомитись на якомусь із студентських зібрань. Адже був активним членом «Студентської громади», а майбутній співак також брав участь у мітингах і дискусіях, часто виступав на студентських вечорах. Природно, що в Парижі спогади про цей час стали темою їхніх розмов...

Спільних інтересів і зацікавлень у них було чимало, і не лише автомобіль, на якому вони вчилися їздити паризькими вулицями,— були й поважніші, що робило їх однодумцями і соратниками. Актор Маріїнського театру не обмежував своєї діяльності лише «робочими» виступами на імператорській сцені. Ще в січні 1904 року він узяв участь у благодійному концерті Літературного фонду (разом з корифеями Александринського театру, солістами імператорського балету і придворного оркестру графа Шереметьєва), і цей концерт, як відзначають дослідники його творчості, став «початком тієї гуманістичної місії, яку артист з честю проніс через усе життя». Він часто й охоче виступав у музично-драматичному товаристві «Кобзар», яке об'єднало в Москві українську творчу інтелігенцію. Мацієвич, ясна річ, знав про це товариство, і в Парижі зміг докладніше розпитати про його діяльність в Алчевського, а також розповісти про діяльність петербурзької «Громади», одним з керівників якої він був. Ця розповідь не могла не вплинути на Алчевського. Повернувшись до Москви, він ще активніше береться до справ «Кобзаря», 1910 року його обирають головою товариства, а невдовзі він проголошує свою відому промову: «Закинуті долею та життєвими обставинами в Москву, одірвані тілом і власними інтересами од рідного грунту, ми хочемо не рвати духовних зв'язків з нашою Україною, а, єднаючись поміж собою, піддержувати ці зв'язки, жити тими самими інтересами, якими живе свідоме громадянство на Вкраїні... Щиро закликаємо ми до участі в діяльності «Кобзаря» охочих допомогти нам і думаємо, сподіваємося, що цей заклик не пропаде марно, не загине безслідно і що ми всі, з'єднавшись у тісну, дружну сім'ю, утворимо тут живий огник національного життя, свій власний притулок для тих, хто відчуває потребу національного єднання, хто почуває себе сином України» (І. Алчевський. Спогади, матеріали, листування. К., 1980, стор. 190). Левка Мацієвича на той час уже не було серед живих, готуючи цю промову, Іван Алчевський, безперечно, згадав свого товариша і довгі розмови з ним за кордоном про завдання «Громади» і «Кобзаря».

Завжди і скрізь — у Харкові й Севастополі, в Петербурзі та Парижі — Мацієвич пам'ятав, чий він син. Ще не знайдено його листи до дружини (він писав їх українською мовою) та рідних, не досліджено архіви

Івана Алчевського та інших діячів культури, не переглянуто справи жандармського управління початку XX століття, але певне уявлення про його погляди на боротьбу за соціальне й національне визволення народу можемо скласти на основі спогадів Б. Лазаревського та К. Арабажина.

Костянтин Арабажин — ось іще одне ім'я, несправедливо забуте нащадками: захистивши у молодості дисертацію за творчості одного з польських поетів, він став відомим у свій час дослідником української та російської культури, доволі активним громадським діячем. Це про нього писала в листах до М. Драгоманова Леся Українка, це на його київську адресу, як повідомляли російські жандарми австрійську поліцію, Іван Франко надсилав соціалістичну літературу. Левка Мацієвича він знав добре, і згадуваний збірник, присвячений пам'яті Мацієвича, з'явився за його участю. Саме йому, як неважко здогадатися, належить і біографічний нарис, підписаний псевдонімом: К. Н-д-ля. Адже Недоля — це постійний псевдонім К. Арабажина, й відомі різні його похідні варіанти. Крім цього нарису, Арабажин опублікував і коротеньку статтю, в якій, зокрема, писав: «Не настав іще час пом'янути Льва Макаровича «в сім'ї вольній і новій». Коли настане він, і сім'я вільна і нова буде згадувати тих, хто працював для її щастя й майбуття, у своїх теплих промовах не обійде вона тихим, теплим словом вдячності й нашого доброго товариша». Був упевнений у цьому, бо знав: «Поважати своїх культурних і громадських діячів — великий обов'язок кожної культурної нації».

У старших класах київської гімназії Левко, мабуть, ще не належав до жодного з революційних і демократичних гуртків молоді — саме так принаймні вважав К. Арабажин. Але згодом у Харкові, де на початку століття особливо активною була студентська молодь, Мацієвич прилучився до громадської роботи. Він став членом «Студентської громади» і невдовзі зарекомендував себе одним із найактивніших учасників усіх її заходів. З найбільшим бажанням займався культурно-освітньою роботою. Відомо, що харківська «Студентська громада» друкувала й поширювала серед селянства і студентів літературу демократичного змісту, пропагувала ідеї визвольної боротьби на масових заходах і методом індивідуальної роботи. Особливо цінувалися люди, спроможні агітувати переконливо, полум'яно, пов'язуючи проблеми національного життя з реаліями передреволюційної ситуації в Росії загалом. Саме таким активістом виявився Лев Мацієвич. Він добре володів українською мовою, що було дуже важливим у пропагандистській роботі на селі, і, маючи неабиякий хист організатора, залучив до діяльності в гуртку кількох нових членів. Про його вміння переконувати промовисто свідчить і такий факт: він зумів переконати свого батька і братів у тому, що розвиток української літератури й мови є необхідним насамперед в інтересах мас, для успішного прилучення їх до здобутків культури й освіти. Зробити це було нелегко, бо в домі Мацієвичів українською мовою не говорили, й сам він вивчив її під впливом «вулиці».

Студентський рух у Харкові був кваліфікований владою як «антиправительственные беспорядки», найсуворіші заходи було вжито щодо революційно настроєної молоді, в інститут, у якому навчався Левко, на рік узагалі закрили. Цей рік Мацієвич провів у Севастополі, тут невдовзі почалася і служба. Масові репресії не зламали його духу. В Севастополі він організував ушанування пам'яті революційного поета-демократа Т. Г. Шевченка. Б. Лазаревський, до речі, запам'ятав свою першу зустріч з голубооким юнаком, який мав неслухняне русяве волосся. Прийшов до відомого літератора без попередження і запропонував узяти участь у запланованому вечорі — виступити з рефератом. Мацієвич тоді був закоханий, організатором свята офіційно вважалася мати його подруги — жінка, як виявилось, амбітна і зовсім далека від передових ідеалів. Для неї це була нагода опинитися в центрі уваги й вивищитися над іншими дамами, яких вона люто шельмувала, тож і вечір як такий її не цікавив — усе зробив Левко Мацієвич, дарма що прізвище його не з'явилося в газетних звітах.

Характеризуючи політичні погляди значної частини тогочасної української молоді, К. Арабажин відзначав її вагання то в бік загальноросійського демократизму, то до «національно-політичного романтизму» і, пишучи про Мацієвича, вважав цілком природним, що і «йому довелося перейти через багато стадій захоплення романтичною політикою», що «ідея національного відродження в нечітких рамках невизначеного й невиразного демократизму знаходила свій вихід у проповіді відкритої боротьби за національну самостійність і незалежність». Вказуючи на певну еволюцію у свідомості Мацієвича, К. Арабажин підкреслив, що «і в цьому захопленні політичним романтизмом спочатку слабко, а потім дедалі сильніше й сильніше звучала визвольна мелодія на загальному тлі більш чи менш прихованого і свідомого демократизму».

Не відійшов од визвольного руху Мацієвич і в столиці імперії. Навпаки — тут, у збуреному революцією 1905 року Петербурзі, почався розквіт його громадської діяльності. Він швидко встановив зв'язки з передовою молоддю, яка виступала за соціальне й національне визволення народів, увійшов до складу петербурзької «Громади», яка невдовзі обрала його членом ради старійшин, відзначаючи в такий спосіб плідну роботу й авторитет земляка. Можна уявити, з яким нетерпінням чекали його повернення друзі. Тут, у Петербурзі, його чекала і власна сім'я, а на Україні — рідні. Минуло п'ять місяців. 13 вересня він повернувся в Росію з відчуттям виконаного обов'язку, з великими планами на майбутнє. А життя урветься через 11 днів...

Виступи Левка Мацієвича на Комендантському полі стали для нього важкою працею. Бажаючих піднятися у повітря саме з ним було багато, а відмовляти він, очевидно, не вмів. Чи, може, не хотів? Адже кожний такий політ мав ще й, сказати б, агітаційне значення — множив ряди тих, хто після свого «повітряного хрещення»

виступатиме за розвиток авіації. Серед його пасажирів народоволець Морозов, якого й агітувати не треба, публіцист Меншиков, голова Державної думи Гучков, професор Боклевський, полковники Хвиенко і Макули, генерал Яковлєв, поручик Ніженський і десятки інших. Простуда поперек, давалася взнаки і втома. Відчуваючи нестерпний біль у постійно напруженій спині, попросив механіка Жукова, щоб той прикріпив за сидінням якийсь шнурок чи дріт — своєрідну спинку, на яку можна було б відкинутися під час польоту. І продовжував літати. В негоду підіймався сам, без пасажирів. 19 вересня, коли швидкість вітру сягала іноді 20 верст на годину, коли його колеги вважали за краще пересидіти на землі, він, щоб не розчарувати публіку, яка все ж таки зібралася на полі, полетів і зробив два з половиною кола над аеродромом. Відпрацьовував техніку літання в найважчих умовах. І про той політ маємо свідчення очевидця: «Його віроплан багато разів то підкидало вгору повітряними потоками, то притискало до землі, то перехиляло набік при поперечному вітрі, який наче заповзявся його перекинути. І він літав у повітрі, немов у штормовому морі. Серце завмирало, дивлячись на його мужню боротьбу зі збуреною стихією. І легко й радісно стало на душі, коли він нарешті щасливо опустився на землю».

Змагання авіаторів були в полі зору всіх жителів столиці, про кожен день змагань газети давали широкі звіти. Симпатії глядачів і журналістів дедалі очевидніше зосереджувалися на Мацієвичу. Ще 15 вересня суворинська газета «Новое время» писала: «Важко сказати, хто літає красивіше: Єфимов чи Мацієвич. Для молодого авіатора вміння у Мацієвича, в кожнім разі, дивовижне». А вже через шість днів у цій же газеті можна було прочитати: «Це вже не новачок, а великий, дуже великий авіатор. До нього ставляться якось по-особливому, серед товаришів він вважається першою величиною».

Збереглася підсумкова таблиця змагань. Мацієвича, вже мертвого, зумів випередити лише один учасник, хоч змагання тривали ще кілька днів. Що ж сталося того трагічного вечора, коли смерть капітана Мацієвича започаткувала сумний перелік вітчизняної авіації? Свідчення очевидців дають можливість відтворити події того чорного дня.

Ніщо, здавалося, не віщувало катастрофи. Вітру не було, небо чисте і по-осінньому випрозорене. Вечоріло. На заході з'явилися багряні смуги — це останні промені вже невидимого сонця підсвітили далекі хмарини, які непорушно зависли над морським обрієм. «Фарман» Мацієвича впевнено й неухильно набирав висоту. Вище... Іще вище! Висоту, на яку піднявся літак, згодом назвуть «страшною», але такою вона вважатиметься лише в контексті падіння, а до тої миті ні в кого не зроджувала відчуття небезпеки. Навіть ті, хто іноді чув нарікання Мацієвича на ненадійність апарата, були цілком спокійні й милувалися польотом — літак летів плавно й рівно, так само рівно працював і двигун, вуркочучи лагідно, заспокійливо. І раптом... Але надамо слово очевидцю.

«Раптом на страшній висоті аероплан хитнувся набік, наче переломився посередині, як метелик, що склав свої крила, і, мовби аркуш паперу, почав падати зигзагами на землю, а попереду нього все швидше і швидше падала фігура людини. Це тривало менше ніж півхвилини, але здавалося вічністю: свідомість відчувала й усвідомлювала, що Мацієвич потрапив в обійми смерті і що нічим його вже не можна врятувати. Багатолюдний натовп, здавалося, завмер нерухомо. Лише тоді, коли все вже лежало на землі, пролунав загальний крик жаху, крик, якого ніколи не забуде той, хто його чув, і серед цього крику — крик молодої жінки, його дружини, яка щодня з завмиранням серця спостерігала за його польотами, сховавшись десь у куточок, не виставляючи себе на показ публіці. Затим усі кинулися

в поле, аби хоч чимось допомогти тому, хто, вижавши, якимсь дивом зберіг би ознаки життя, але загін поліції на конях, метнувшись навперейми, відігнав нас від місця «загибелі». Час для всіх зупинився — чекали звістки від тих, хто метушився вдалині. Довго чекали... Чекали, вже й не вірячи в нього.

Барограма покаже, що катастрофа сталася на висоті 385 метрів, коли літак уже йшов на плавне зниження. Спеціальна комісія підтвердить очевидне: причиною трагедії була не помилка авіатора, а непоправна аварія літака, бо якби пілот упав зі свого сидіння, то апарат ще продовжував би якийсь час летіти за плавною траєкторією, а він падав прямовисно, наче наштовхнувшись на невидиму перешкоду. У пресі з'являться припущення комісії про те, що тріснула одна з розтяжок і трос намотався на гвинт. А в ті хвилини ще ніхто не робив ніяких припущень. Стояли мовчки і чекали, усвідомлюючи марність свого чекання. Ось побачили, як група людей в оточенні поліції понесла тіло авіатора з поля. Рухалися повільно, не поспішаючи, і це було моторошно — знову над натовпом здійнявся розпачливий зойк. Вмерла й нелогічна надія вмерла. З уст в уста передавалися слова лікаря про те, що смерть миттєва, що тіло зберегло форму, але майже всі кістки розтрощені. Людям уже здавалося, що вони чекали тільки цього повідомлення: смерть миттєва. «Не мучився!» — і хрестилися долу, боячись позирнути на небо...

А потім Комендантське поле спорожніло. Землю обійняла ніч — тиха, не по-осінньому тепла, а проте страшна для людей, які стали свідками трагедії, і вони, наче діти, котрим приснилося щось химерне, поспішили до світла, до знайомих голосів, у заспокійливу звичність домашнього побуту. На полі залишилася тільки одна людина. Вона помітила, що темрява мовби не наважується опуститися на білу купу уламків літака,— вже й підступила звідусіль упритул до них, а сховати у своїй жмені не може чи не хоче. До них і підійшов самотній чоловік — повільно, гостро відчуваючи слабкий запах витолоченої тисячами ніг трави і чуючи знужілий, наче якийсь відокремлений шерхіт власних кроків. Зламані дерев'яні стрижні, металеві деталі, шматки полотна і дроту — все це лежало хаотично і, змаліле, притиснуте до землі високим вічним небом, у якому вже засвічувалися холодні зірки, видавалося чимось несерйозним, іграшковим і — не вірилося. Ще ж зовсім недавно то був аероплан № 20, на якому ось цей чоловік підіймався з безстрашним пілотом, аби звідати відчуття людини в польоті, у відкритому, нічим і ніким не обмеженому просторі. Бо мав таку потребу. Чи не тому, що стільки літ просидів у страшній труні Шліссельбурзької фортеці?

У сусідніх камерах в нелюдських муках умирали й тихо божеволіли друзі — про це ще можна було дізнатися з ледь чутного конспіративного перестукування, а все інше, що діялося за стінами цього самодержавного пекла, залишалося невідомим і назавжди відрізаним. Чи, може, цього іншого вже й не було? Не вдходили звідти новини, розмивалися в пам'яті риси знайомих і рідних людей, забувався тембр їхніх голосів і зміст розмов, суперечок, які колись видавалися принциповими й доконче важливими. Простір звузився до кількох квадратних метрів одиночної камери, світ змалів до розмірів свідомості в'язня, до розмірів самотньої душі — сильної чи слабкої, і найслабші не витримували, божеволіли, вириваючись на апокаліпсичні просторища нічим не скутої, не контрольованої уяви. Сильніші не здавалися: Фроленко захопився городництвом і, якимсь дивом незбагненним діставши насіння, виростив кілька яблуньок, а Новоруський, добувши свіжі яйця, таємно вивів курчат, чим примусив стороніти жандармів, коли ті відчинили камеру й побачили їх. Але навіть найсильніші, долаючи постійний голод, цингу й сухоти, однією з найбільших мук вважали відсутність довкілля. Людині потрібен простір. Недаремно ж він є найпершою ознакою волі! Без нього волі немає. Людина наповнює його речами, мріями, і найлюдяніша мрія — здобути його для інших. Навіть ціною смерті...

Колишній в'язень найстрашнішої тюрми стояв над уламками, бачив, здавалося, плями пального на шматках полотна, але специфічного запаху не відчував — уже вивітрився. Так хутко?! Було тихо і безмовно у природі. Щось ледь чутно шелеснуло, й він не зрозумів — чи то пробігло щось у траві, несучи до своєї нірки якийсь наїдок, чи то сама трава, прим'ята його ж кроками, з тихим зітханням піднімалася. Набігали недоречні, розпачливі думки: «Чому, ну навіщо він полетів так високо, знаючи недосконалість свого аероплана? Хіба ж не сам він казав мені, коли я просив його піднятися зі мною якомога вище — адже казав! — що це небезпечно на його «Фармані», що мотор надто слабенький і може відмовити на висоті, що й хвіст апарата постійно перекошується донизу і його доводиться вирівнювати тягами... Адже знав! А проте полетів. Ну, чому?! Хіба не можна було почекати, доки з'явиться аероплан інший, кращий? Чому так випадково загинула саме ця людина, життя якої найбільше потребувала дальший розвиток повітроплавання?»

Так він думав і гірко усвідомлював, що вже ніхто й ніколи не відповість на ці запитання. Чи, може, відповіддю є заглиблений закон природи, за яким людство кожну велику перемогу здобуває ціною життя своїх найкращих синів? Жорстокий закон!..

Подивився вгору: мірјади зірок байдуже дивилися на місце ще одного жертвоприношення у вічному змаганні людського духу за ліпше майбуття. Вже було пізно, мусить іти. Він ще прийде сюди через кілька літ, 1 вересня 1911 року, й народиться ще один вірш, присвячений пам'яті Мацієвича (під заголовком: «Пізнього вечора на місці загибелі»), який він вмістить у збірнику «Зоряні пісні». Закінчуватиметься той вірш словами:

Ми не забудемо твій приклад благородний,
Ми будем, як і ти, долати висоту!

Так відгукнеться на смерть Лева Мацієвича видатний російський революціонер і майбутній радянський академік М. О. Морозов, серед наукових прозрінь якого були дивовижні передбачення в галузі атомної фізики. Дивовижні ще й тому, що зробив він

їх у тюрмі, в передчутті польотів, коли так праглося волі й висоти.

Праглося й народам,

і вони народжували перших.

При тих трагічних народинах своє слово сказали й поети.

«Єсть такі діла, єсть такі смерті, які роблять честь усім країнам, усім націям, усій людності. І смерть Мацієвича була честю для француза, німця, португальця, грузина — однаково. Але той народ, вірний син якого так героїчно умирав, мусить мимоволі якось глибше і сильніше відчути всю красу, весь зміст такої смерті... — Ви, що, розчавлені волею обставин, лежите на землі, вірте, що між вами єсть іще велетні-орли, що високо-високо здіймуться вгору і кров'ю своєю засвідчать свою відвагу. І коли ця кров бризне над вами, хіба ви не піднімете свої чола, хіба не блиснуть на ваших очах сльози хоча б простої вдячності?! Коли віру вашу вбито, коли радісна усміхнена мрія покинула вас, серце ще б'ється в грудях, очі ще можуть плакати! — так хотілося б сказати до нашого суспільства, так хотілось би спитати його і розгадати його мертву нерухомість... Лев Мацієвич був наш, українець, наш спільник і навіки останеться окрасою і честю насамперед нашої забутої нації»,— так писав за сім років до Жовтневої революції Олександр Олесь. Тоді ж Микола Вороний сказав: «Слава Мацієвича розляглась по всьому світу, але Україні належить честь, що один з її синів записав своє благородне ім'я на скрижалях вселюдського поступу. Мацієвич був одним з перших безумців-піонерів, що прокладають нові шляхи в безмежні висоності світознання, підкоряють людському генію світові таємниці. Честь йому і незмируща слава». І додав латиною: «Per aspera ad astra!» — Через терни до зірок! — це шлях перших хоробрих, це шлях і народів, які не хочуть бути останніми.

Г. Ткаченко. Початок весни

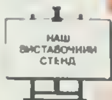

Г. Ткаченко. Сонце сідає

З ЕТЮДНИКОМ І БАНДУРОЮ

Повінню барв заливає пейзаж Георгія Ткаченка «Сонце сідає», хвилюючи нев'янучою красою рідного краю, як і сотні інших робіт митця, котрому цього року сповнилося дев'яносто.

Народився Георгій Кирилович у слободі Глушковій Рильського повіту на Курщині, де жило багато українців. За родинним переказом, його далекі предки переселилися сюди кілька століть тому з Прикарпаття. З дитинства Георгій виховувався в мистецькій атмосфері: батько, відставний солдат, був знаним на всю округу майстром художньої обробки шкіри, дядько Єгор — чудовим столяром, різьбярем, прекрасно грав на скрипці.

Після закінчення церковнопарафіяльної школи хлопець вступив до Курського реального училища. Йому пощастило: учителем малювання там був вихованець Харківського художнього училища Михайло Якименко-Забуга — людина добра, щиросерда. Відразу він звернув увагу на обдарування Георгія і запалив у ньому любов до мистецтва.

Харківське художнє училище потім, уже після Великого Жовтня, Вищі художньо-технічні майстерні в Москві, навчання у талановитого художника-архітектора Олексія Щусєва. Георгій Ткаченко обрав фах пейзажної архітектури.

Закінчивши вуз, працював над проектами відбудови старовинних московських парків, створив цілий ряд монументальних розписів у павільйонах Всесоюзної сільськогосподарської виставки, викладав акварельний живопис у Московському архітектурному інституті. 1954 року переїхав на Україну, до Києва, заходився здійснювати свій давній задум — великий акварельний цикл пам'яток архітектури України. Об'їздив, обходив майже всі області республіки. У мандрах народилися сотні цікавих, неповторних творів.

Основу майже всіх робіт художника становлять пам'ятки народної архітектури — житла, вітряки, водяні млини, клуні тощо. Митець віддає цим данину творчому генієві народу, поезії, пафосові праці. Чепурно побілені хатки в мереживі квітників, художньо довершені конструкції вітряків, інших господарських будівель — це втілення органічної єдності людини і природи, красного і корисного.

Пейзажні мотиви Георгія Ткаченка близь-

Г. Ткаченко. Веселка

Г. Ткаченко. Травнева ніч

Г. Ткаченко. Останній промінь

кі до народнопісенних і зворушливою теплотою композиції, і яскравістю, звучністю барв. Втім, музика — друге покликання митця. З юних літ він поріднився з бандурою, з любов'ю виконує під її передзвін пісні та думи, серцем відчуваючи глибинну, одвічну красу народного мелосу.

Що б не співав Георгій Кирилович — історичні пісні «Про Байду», «Побратався сокіл з сизокрилим орлом», «Зажурилась Україна», «Про Морозенка», баладу «Про Бондарівну» чи думи «Буря на Чорному морі», «Невольницький плач», «Втеча трьох братів з Азова», «Федір безродний, бездольний», «Маруся Богуславка»,— він так переймається долею народнопісенних образів, ніби промовляє від їхнього імені до сучасника. Несильний, але виразний, проникливий голос, натхненна артикуляція бандуриста по-справжньому хвилюють, глибоко западають в душу.

Музика і пензель в житті Георгія Ткаченка невіддільні. Співаючи, він ніби малює в уяві події, зображені в пісні чи думі, а малюючи, немовби наповнює акварелі пружною ритмікою народної пісенності. Звідси емоційна наснаженість його ліро-епічних пейзажів.

Ось у розповні вечірнього світла променіться білолиця хата у вишняку. В затінку дерев до плоту, до перелазу в'ється ледь помітна стежина. А далі потопають у мареві гаї, вітряк на узвишші. Все просто, образно, місткo, як у пісні («Останній промінь»).

У високому регістрі звучить «Травнева ніч». Зеленаво-сріблясте місячне світло стиха бринить акордами на кущах розквітлого бузку та росяній траві, вибухає яскравими пасажами на стінах осель і поволі згасає вдалині на верхів'ях тополь.

«Веселка» дихає первісною тишею, яка настає після бурхливої грози.

Все довкруг: і трави, і дерева, і кущі — наче завмерло, умліваючи в літній вільготі.

Художник надзвичайно чутливий до нюансів освітлення: воно створює настрій, зумовлює кольорову гаму, виявляє тонкі переходи однієї пори доби чи року в іншу. Особливо показова щодо цього акварель «В останню мить». Широкий луг з величезною скиртою сіна, яку довершують сільські трударі, яскраво освітлені сонцем, а з розбурханих темних хмар над далеким селом уже опускаються ваговиті коси дощу. Природа і люди поєднані в одному могутньому пориві. Пружиниста ритміка нахилених вітром дерев і стрімкого руху людей, які прагнуть закінчити роботу до зливи, ніби перегукується з навальними поривами вітру.

Г. Ткаченко. Видубицький монастир

Г. Ткаченко. Околиця села Розкопанці поблизу Богуслава

В такому ж плані виконаний краєвид «Після дощу». Село, дорога, якою поспішають люди,— все сповнене радості буття, таїни миттєвого оновлення.

Тонко передає художник і м'який, елегійний настрій першого снігопаду («Наступ зими. Парк Олександрія. Біла Церква»), і радість весняного пробудження («Канівська далечінь»), і гарячий подих літа («Судакська фортеця»), і сумовиті, прощальні передзвони осінніх барв («Золота осінь. Совки»).

На численних акварелях митця бачимо прекрасні історико-архітектурні пам'ятки столиці України — Києво-Печерську лавру, Софійський та Андріївський собори, Видубицький монастир, будинок Києво-Могилянської академії та ін. Ці чудові споруди зображені на тлі мальовничих київських пейзажів. М'яке мерехтливе світло, притаманне манері художника, ніби осяває їх ізсередини, надаючи їм особливої поетичності, підкреслюючи красу загальних обрисів та архітектурних деталей.

Акварелі, в яких відтворені пам'ятки далекого минулого, перейняті широкою епічною настроєвістю («Поріг Ненаситець», «Кармалюкова вежа» тощо). На першій з цих робіт, виконаній ще 1928 року, бачимо безкраю панораму Дніпра, могутні потоки води, що ринуть крізь кам'яні пороги. В уяві постають образи князя Святослава, хоробрих воїв-русичів, відчайдушних козаків-запорожців, які колись безстрашно долали ці зловісні вали. На другій зображено стрімку вежу, яка велично окреслюється на тлі багряного неба. Біля її підніжжя, над берегом річки, розкинувся густий темний гай.

Як і в молоді роки, Георгій Кирилович сповнений невгасної любові до живопису, музики, продовжує малювати, брати участь у концертах бандуристів, пропагуючи давнє і вічно молоде кобзарське мистецтво.

СТЕПАН МУЗИЧЕНКО

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»), № 8, 1988 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьмэнnык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Украина», 252047, Киев 47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 23.05.88. Підписано до друку 11.07.88. БФ 39383. 70×108 1/16. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,9 обл. вид. арк. Тираж 23488 прим. Зам. 02691.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 216-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ 47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

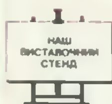

Г. Ткаченко. Оранта